

7624 укр

Маяк Меленко

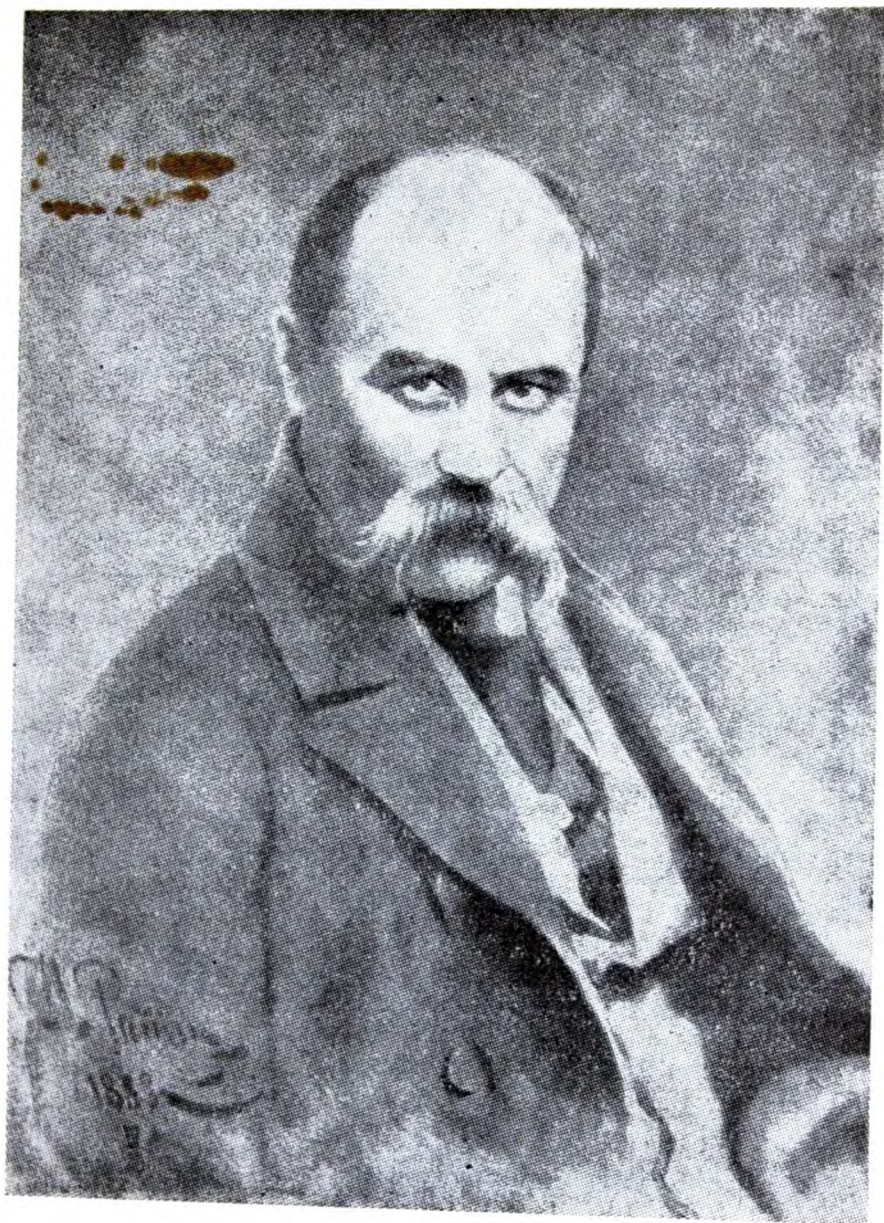

7624

Т. Шевченко.

Тарас Шевченко.
(Портрет І. Рєпіна.)

КОБЗАР

II

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES IN CANADA
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
№ 1.

T A R A S S H E V C H E N K O

KOBZAR

SECOND VOLUME

1952

Published in association with
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК В КАНАДІ
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ТОМ ДРУГИЙ

1952

Видає на накладом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ "ТРИЗУБ"
ВІННІПЕГ КАНАДА

Редакція, статті й пояснення

Д-ра Леоніда Білецького

**COPYRIGHT, 1952
by Leonid Biletsky**

**All rights reserved. No part of this book
may be reproduced in any form by mi-
meograph or any other means, without
permission in writing from the publishers.**

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ.

Редакція “Кобзаря” замість передмови подає до високошановних пп. Передплатників і читачів оцих кілька слів.

Цей д р у г и й том обіймає всі ті твори Т. Шевченка, які поет написав, перебуваючи в Україні і переживаючи недолю українського народу під московським пануванням, або в Петербурзі і в Москві під враженням і впливом тих тяжких спостережень, які він із України виніс. Це переважно п о л і т и ч н і твори, скеровані виключно проти Москви та московської сваволі і знуцання над українським народом і проти тих з е м л я к і в с в о ї х, що “проміняли свою добру рідну матір на п'яницю непотребную”, себто — Москву (див. передмову Шевченка в цім томі до другого “Кобзаря”).

В цих творах, як ні жадних інших попереду й після, Шевченко поставив українську визвольну політику й активну боротьбу проти Москви у всю велич і д е ї с в о б о д и української людини й української нації. Поет розкрив її суть із найглибшим розумінням свободолюбивої душі українського народу та його героїчної історії.

Але, щоб бути борцем за волю своєї нації, треба свою підневільну кріпацьку душу переродити і с т а т и к о з а к о м. Тільки козацька чиста і свята кров зроджує національну визвольну силу, тільки козак є борець за святую правду і волю, тільки козацька організована сила тсорить українську націю й Україну в цілому, а не маса несвідомих, розпрошених і покірних невільників. І Шевченко в тво-

рах цього тому і заповідає оцю тайну, усвідомити неволю, переродитись і стати козаками, себто повновартісною українською нацією. Оцю глибоку національну проблему поет уперше підносить у творах, що містяться у цьому другому томі.

В них геній Шевченка у всю велич національного пророка й учителя розправив свої крила, заво-рожив красою і глибиною свого слова своїх сучасників, показав путь до національної правди і навіки підніс ідею повного державного, національного і культурного відродження України.

Показавши найголовнішу суть творчості Шевченка в цьому томі, Редакція "Кобзаря" сподівається і вірить, що всі ідеї поета, розкриті в ньому, знайдуть відгомін у всіх читачів його. Автор статей його пішов новими шляхами критичного думання і розуміння духових шукань Шевченка. І коли критика не все сприйме прихильно, як де-хто і: критиків І. тому, не вчитавшись глибоше у суть справи текстологічних студій автора, завертає своїми порадами на старі шляхи традиційного думання, то в тім Редакція й автор статей не винні.

Тому метода опрацювання і цього тому "Кобзаря" залишається незмінною.

Р е д а к ц і я.

II.

В УКРАЇНІ

Т. ШЕВЧЕНКО Й УКРАЇНА.

Україно,
Мій любий краю неповиний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра..

(Осії глава XIV.)

Т. Шевченко.

І. Роля поета.

Україна, як цілість українського народу й землі, що він посідає, для Шевченка була найповажнішою проблемою протягом цілого його життя і творчості. Долею своєї нації поет жив, мучився, за Україну клав своє життя і з-за неї був найтяжче покараний. А проте з думкою про Україну та про її визволення не розлучався до останніх днів свого життя. За долю свого народу Шевченко пережив найглибшу журбу, переніс найтяжчі страждання, що і привели його до передчасної смерті.

В творах Шевченка, що об'єднуються в його "Кобзарі", а зокрема в тих, що повстали в Україні й на засланні, його Батьківщина виступає не тільки як найголовніша національна проблема, але й як єдина мета всього творчого життя поета. Українське питання Шевченко поставив у своїх творах так глибоко і так всеохоплююче, як ще ніхто до нього не ставив. А вирішуючи українське питання для себе, Шевченко для нас усіх визначив і свою ролю: то як будителя українського національного духа і свідомости, то як речника українського народу, то як учителя, що навчає дітей любити свою Батьківщину понад усе, то як пророка, що перестерігає народ перед злими чинами й показує ту єдину путь, що веде Націю до її повного визволення й відродження, то як духового провідника українського народу, національного Месії, що веде Націю до великої визвольної мети і кладе життя своє на те, щоб його нарід із невільника став господарем своєї рідної землі й обранцем на те діло, яке визначив йому Бог.

Наше вдумливе заглиблення до творів Шевченка, у саму суть витворених ним поетичних образів, ідей перетворює нашу стихійну любов поета у свідоме розуміння всієї таємниці його глибокого впливу на нашу душу. І тоді його творчість виводить нас із поля обмеженості до безмежної глибини її національної й мистецької сили й духовості.

Поетичний скарб Шевченка насичений тільки однією ідеєю — служити Україні до повної її відданості. Кожний образ, ним створений, кожна думка випромінюється незчислимими барвами тієї ідеї, що простелюється осяйною стежкою до душі українського народу, до внутрішнього сенсу його історії. Україна й її історична доля — найголовніші теми його творчого надхнення. А сила його творчості, — то глибока містерія національного буття України в її провіденціальнім покликанні, в її великім ствердженні: **бути Україні вічно!**

І чим далі ми відходимо від Шевченка й тієї доби, в якій він жив і творив, в глибину віків, тим величнішим стає його чин, тим героїчнішою стає його духовна постать. І ця остання в нашій уяві виступає: то як вдумлива, заглиблена в ество національної історії **особа** поета-генія, то як глибоке **поєднання його особистої долі з долею України**, то як віддана й пориваюча його **національна служба**.

II. Поетова постать.

Постать Шевченка в його творчій надхненні відсвічується всіма найчутливішими нюансами його глибокої й неповторної особи. В тридцять літ віку він пережив уже петербурську добу “Кобзаря”, “Гайдамаків”, “Ластівки” і “Гамалії”, виріс, змужнів і став духово зрілим і викінченим. Ніби той самий Шевченко: те саме стрімке й високе чоло, та ж козацька чуприна аж на потилицю, що не все підлягала волі господаря, непокірливо вибивалась і зраджувала його бурхливу й неспокійну душу; але в той самий час і не той, а інший. Цілий вираз обличчя виявляє рішучість, рвучкість і відвагу, а сірі очі енергійно вдивлялись у всі прояви зверхнього світу, то запалювались блискавками радості, то гасли в темряві жорстокої бу-

денщини. І ці його проникливі очі з подивом оглядали рідний край і пильно заглиблювались ув основи життя українського народу, старанно виучували його національний і політичний стан, студіювали відносини до народу панів-дідичів, стежили за духовими проявами і прямунням української інтелігенції, що мала б бути провідною елітою й вести його до визначених ним національних ідеалів.

В безнастаннім шуканні Шевченко кидався від утульних світлиць українських магнатів до найбідніших хат козаків і селян-кріпаків, від “доброго янгола”, княжни Варвари Репніної, до обікації “його високоп’янішества”, Віктора Закревського (голови “мочемордів”), перебігав і шукав тих живих душ, що ще не згубили свого національного обличчя й віри в майбутнє України. То підносився в надії на краще, то поринав у нірвану, в небуття, щоб тільки не заснути на волі сном духового занепаду... І перед нами виступає в особі Шевченка натура пристрасна, бурхлива, повна духових контрастів. Шевченко ніколи не тягнувся до спокійного, тихого й сонливого на волі життя, життя бездіяльного...

Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі...
І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув...

(“Минають дні, минають ночі...”)

Оцей страх перед занепадом душі примушує поета журитись і роздумувати над своєю долею.

Помолівшись, і я-б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати...
Не рвіть, думи, не паліте!
Можє, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово...

(“Чигирин”).

І під впливом таких роздумувань поет переймається ролею **Кобзаря** і своїм чудовим співом будить сонливі й ліниві душі своїх земляків, пориває їх серця, примушує їх переживати українську національну й визвольну пісню й навіть плакати. Від цього моменту Шевченко-Кобзар стає на все життя **вчителем нової**, спочатку тільки в його душі і в його перспективі відродженої України. Мистець переймається ролею **пророка** й наказує землякам своїм полюбити “велику руїну”, перейнятись ідеєю вільної України, якою вона колись була, розкриває ролю козацтва й народу в цілому, наказує отим “рабам німим”, чим вони повинні бути, коли доля покличе їх до виконання своїх повинностей, до оборони своєї рідної землі й до боротьби за її волю.

Із мистця-малюра і творця української культури Шевченко підноситься до Кобзаря-співця, вчителя, патріота й апостола нового слова, нових ідей українського визволення, нової національної правди.

III. Доля поета.

Доля Шевченка була для нього надзвичайно жорстока. Вона тяжила над ним напротязі всього його життя. Всі роди тортурів і мук падали на його тіло й душу і, як Прометея орел, рвали його серце, спивали його кров. Ні від одної муки він не був звільнений, ні одне страждання не було забуте. Від дитинства через юнацькі й парубоцькі літа зла доля була все при ньому аж до смерті. Тяжкою вагою вона осідала на його душу і пригинала лет його творчої фантазії до чужої московської а часом і рідної землі. А довершила біль його душі “смердяча”, переповнена солдатська на засланні казарма. Серед такого зовкілля без найменшої змоги бути з самим собою, тільки із своїми думками і творчими мріями Шевченко доходив до розпуки; ось що писав він про це у своїм Посланні “А. О. Козачковському”, своєму приятелеві:

Дру́же-бра́те!
Ще прійде ніч в смердячу ха́ту,
Ще прійдуть ду́ми... розіб'ю́ть
На сто́крат се́рце і надію,
І те, що вимовить не вмію...

І все на світі проженуть,
І спінять ніч... Часі літами,
Віка́ми глу́хо потечу́ть...
І я крова́вими сльоза́ми
Нераз постéлю омочу́...
Перелічу́ і дні, і літа...
.....

Благáю Бо́га, щоб світа́ло!
Мов во́лі, со́нця, світу жду...
Цвіркун замо́вкне, “зо́рю” б’ю́ть —
Благáю Бо́га, щоб смерка́ло!...
Бо на позо́рище веду́ть...

(р. 1847).

Другий молот долі, що кував поетові страждання, то була заборона малювати й писати. “Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь?...” Оця свідомо заборона московської влади мала спинити могутній і небезпечний для ворога України творчий вогонь генія!... Але не спинила...

А проте щедрі дари долі й далі падали на голову Тараса. Над поетом усе чувся суворий голос Бога, щоб син його й обранець підліг ще більшому іспитові. Так необхідно було вищій волі Бога, щоб син його безнастанно клав життя своє на жертвенник Нації.

Життєва путь Шевченка стелилась гострою і колючою жорствою, а душа його безнастанно була ареною боротьби протилежних сил. Поет вів боротьбу з долею, як біблійний Яків, ставав на прю з Богом, але й відчував його караючу руку за переступи тих синів народу, що не прислухались до голосу Нації, тим самим і до голосу Бога.

Інколи гнів його долі притихав і поет ступав на вільну дорогу по чужині й Україні. Тоді Шевченко підносився на вершини свого творчого духа. Але ще не встигало його останнє слово вилитись у національним співі його надхненного твору, як знову простягалась залізна рука його долі й скидала його у прирву... І чим вище підносився його геній на крилах невмирущої пісні, тим глибше падав, щоб пізнати ще більшу глибинність свого страждання. Цей двобій із долею відбувався ніби навмисне

для того, щоб душа непокірного сина все ширше і глибше пізнавала Божі глаголи. І з тих кантів і псалмь поета пливла глибока любов до “найменшого брата”, до народу... І тоді поет мудрим жаром своїх пісень запалював душі сучасників невмирущим вогнем свого слова й поривав їх за собою. Був то світильник небесний (Куліш), що відкривав завісу сучасного поневолення народу й показував безкраї простори майбутнього, вабив увагу слухачів: радісно і страшно було туди глянути, — такі були перспективи великі (Костомарів)...

В такі хвилини його геній підносив душі земляків перед самісінький престол національної духовости, показував руїни Батьківщини й малював велике її відродження... Але гострі кігті долі знову і знову мучили його дух, стискали у своїх обіймах його тіло, спиняли й обривали його творчу путь життя. І тоді глибокий поклін рідної землі сплітав великому синові терновий вінок із розпуки і сліз... Так невмолима жорстокість долі перетворювала життя поета в найбільший твір мистецтва, в містерію, а його творчу путь — у великодний похід навколо церкви народу — України. І кайдани неволі, що брязкали на мученикові майже ціле життя, перетворюються у вічну славу, в лавровий вінок визвольної боротьби українського народу, у вічний заповіт встати, кайдани порвати і визволитись. І тоді, як Дніпро

... понесé з України
У сіне море
Кров ворожу, — от тоді я
І лані, і гóри, —
Все покіню і поліну
До самого Бóга
Молітись...

(Заповіт)

Смерть Шевченка замаяла вічним життям над його високою могилою!... І могила смерти стала храмом життя, відродження й волі... А те, що зо всіх кінців України потягнувся до неї нарід, як на прощу, — те на перекір гіркій долі поета устами поплечника, Куліша над могилою промовило: “Наш еси, поете, а ми нарід твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки...”

IV. Національна служба поета.

1. Любов до України.

Головною службою і молитвою Шевченка за Україну були його твори. Що можна більшого сказати від тих слів, що поет у найтяжчі хвилини свого життя промовив?

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклянú свято́го Бо́га,
За неї ду́шу погублю! . . .

Такої глибокої любови до свого народу тоді не проголошував ніхто. При одній згадці про рідний край Шевченко завмирав серцем . . .

Банду́ристе, о́рле сізій!
До́бре тобі, бра́те . . .
Тепе́р леті́ш в Україну —
Тебе́ вигляда́ють . . .
Полеті́в би я з тобо́ю,
Та хто привіта́є? . . .
І на Україні
Я сирота́, мій го́лубе,
Як і на чужіні.
Чого́ ж се́рце б'е́ться, рве́ться?
Я там одино́кий! . . .
Одино́кий . . . А Україна!
А степі́ широкі!

Там вітер буйний, синє море . . . там воля, там могили з буйним вітром розмовляють . . .

Полеті́в би, послухав би,
Запла́кав би з німи . . .

Хіба́ в цих ніби докорах М. Маркевичеві, ніби задрощах, не чується, як серце поета хвилюється, рветься при одній тільки згадці про Україну? . . . А все то те з глибокої туги за рідним краєм, “з надмірної любови”. І в такі хвилини поетові ввижається Україна у всій непорочній красі своїй:

. . . Дивлю́ся — аж світа́є,
Край не́ба пала́є;

Соловѣйко в тѣмнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє;
Степї ланї мріють;
Між ярáми над ставáми
Вѣрби зеленіють;
Садї рясні похилились;
Топóлі повóлі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повїта красóю,
Зеленіє, вмивáється
Дрібною росóю,
Споконвіку вмивáється,
Сонце зустрічає...

(“Сон” р. 1844).

Такою ввижалась поетові Україна у зверхній красі
своїй: рай — тай годі! Але коли Шевченко придивлявся,
як у цїм “раї” український нарід жие у московських
обіймах, — тоді великий дух його жахався:

.....Душе моя!
Чогó ти сумуєш?
Душе моя убогáя!
Чогó мáрно плачеш?
Чогó тобі шкóда? — Хібá ти не бáчиш?
Хібá ти не чуєш людськóго плачу?
То глянь, подивїся!
.....у тїм раї, що ти покидаєш,
Лáтану свитїну з кáліки знімáють,
З шкúрою знімáють, бо нічим обúть
Княжáт недорóслих. А он розпинáють
Вдовú за подúшне, а сїна кують,
Едїного сїна, едїну дитїну,
Едїну надїю в вїйсько оддають...

А óнде під тїном
Опúхла дитїна голóдная мре,
А мáти пшенїцю на пánщині жне.

.....

Чи Бóг бáчить із-за хмáри
Нáшї сльóзи, гóре?
Мóже й бáчить, та помагá
Як і отї гóри

Предковічні, що політі
Крoвію людською!...

Милувався Шевченко зверхньою красою свого рідного краю, але й бачив оту внутрішню трагедію народу. Вже в рецітаціях кобзарів поет чув веселі й сумні пісні та патріотичні думи. Поет переживав муки й сором Катерини, виправляв на визвольну боротьбу Гайдамаків, визволяв із турецької неволі козаків-героїв, оспівував заслуги перед Україною визначних діячів наших і письменників, уявляв Україну найкращою в світі:

Нема́ на світі України,
Нема́є дрúгого Дніпра́...

Коли ж попав знову в неволю, то його перше слово до земляків було:

Любі́теся, браті́ мої,
Україну любі́те,
І за неї́, безталáнну,
Го́спода молі́те!

.....

І менé в нево́лі лю́тій
Інколи згада́йте!

Поет почував своїм обо'язком закликати їх, щоб не забували свого рідного краю в найтяжчі його хвилини й боронили його до останнього:

Свою́ Україну любі́ть,
Любі́ть її!... Во врэ́мя лю́те,
В оста́нню, тяжку́ю мину́ту
За неї́ Го́спода молі́ть!

2. Шевченко і Московщина.

Бо́же!...
Окра́дені, заму́чені,
В пу́тах умира́єм.
Не мо́лимось чужі́м бога́м
А Тебе́ блага́єм:
"Помо́жй нам, ізба́ви нас
Вра́жої нару́ги.
Поборо́в Ти першу́ сі́лу,

Поборі і другу,
Ще лютішу!...

Так молився Шевченко, щоб Бог урятував Україну від найлютішої ворожої московської наруги. Вже М. Драгоманів 1889 р. ("Шевченко, українофіли і соціалізм") вказав на один із найраніших творів Шевченка, на поему "Катерина", що вона розкриває згубний "шлюб" чи політичне єднання України із Московщиною. А в заспіві до "Кобзаря" 1840 р. ("Думи мої, думи мої...") Шевченко яскраво змалював смерть України під московською окупацією: Україна "лягла спочить" по тяжких війнах із татарами, турками і поляками... "А тим часом виросла могила, а над нею орел чорний (московський державний герб — Л.Б.) сторожем літає".

І далі поет величезною силою свого генія викриває московське насильство над Україною від найдавніших часів. І насамперед Шевченко найтяжчими докорами обрушується на гетьмана Богдана Хмельницького за його добровільне "воз'єднання" України з Московщиною.

.....Ой, Богдáne!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну...
Ой, Богдáne, Богдánочку!
Якби була знала,
У колісці б задушїла,
Під серцем приспала...

(Розрита Могила).

В 1845 р. Шевченко відвідав Чигирин, столицю гетьмана Хмельницького, Суботів, маєток Б. Хмельницького, і церкву, збудовану гетьманом і потім пише поему-містерію "Великий Льох", яку закінчує епілогом про Суботів і ту церкву:

Стоїть в селі Субóтові
На горі висóкій
Домовїна України —
Ширóка, глибóка.
Отó цёрква Богдánова;
Там то він молився,

Щоб москаль добрóm і лихом
З козаком ділився.

І знову поет воскресає трагічну минувшину: гетьман Б. Хмельницький широко молив Бога про співжиття і співпрацю з москалем. Але не так сталося:

Мир душі твоїй, Богдáne!
Не так вонó стало:
Моска́лики, що заздріли,
То все очухра́ли...
.....
Та тебе́ ж і ла́ють...
Отáк-то, Богдáne!
Занапастів есі вбóгу
Сироту́ Укра́йну!
За те ж тобі така́ й дяка...

Проводячи в таких творах, як “Безталанний”, “Розрита могила”, “Великий Лях”, “Суботів”, “Мені однаково...”, “Сліпий” (“Невольник”), “Кавказ”, “Заповіт”, “Іржавець”, “Подражаніє Осії”, гл. 14” і інш., ідею повної національно-державної незалежності України, Шевченко вважав поневолення України Москвою найбільшим злочином в історії взагалі і лихом для України зокрема. Тому у свідомості поета ця окупація України Москвою — подібна смерті нації, а домовиною її є ота церква в Суботіві, в якій Богдан Хмельницький перед від’їздом до Переяслава за “акт воз’єднання” в оцій церкві молився. І Шевченко вдруге обвинувачує Богдана, що тільки він занапастив Україну, присягнувши на вірність Москві.

І в той же час у містерії “Великий Лях” поет змальовує Україну в образі тієї дівчини, що з повними відрами перейшла Б. Хмельницькому дорогу, як він їхав із своєю старшиною до Переяслава присягати Москві, і, покарана Богом, умерла.

З того впливля вся дальша трагедія України: її неволя, її руїна під владою Москви як наслідок, на думку Шевченка, того добровільного акту — присяги Москві в Переяславі 1654 р.

Як наслідок того акту, стався розподіл 1667 р. України по Дніпро: Лівобережжя окупували москалі, а правобережжя — поляки; пізніше була скасована Гетьманщина,

як самостійна держава України. Із тої ж причини була зліквідована Запорізька Січ, а з цим і всі свободи, й український нарід попав у найстрашнішу кріпацьку неволю.

Коли в Петербурзі Шевченко опинився перед пам'ятником Петра I і дивувався його зображенню й нарешті прочитав те, що на нім написано:

Первому вторая
Такé диво настáвила.
Тепер вже я знаю:
Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконála
Вдову сиротину.

А ось козак Степан в поемі “Сліпий” так оцінює московську політику в Україні:

Ляхи були — усé взяли,
Кров повипивáли! . . .
А москалі і світ Бóжий
В путо закуváли.

Ще в'їдливіше Шевченко оцінює московську загарбницьку політику в поемі “Кавказ”. Цілий цей видатний твір просякнутий ненавістю і глумом з московської жорстокости до підлеглих народів. А при кінці поеми поет уболіває над смертю свого друга, Якова де Бальмена, що загинув у війні Москви з кавказькими народами:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось проліть
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З москóвської чáші москóвську отруту!

А що говорить перша ворона з містерії “Великий Льох”, найжахливіша креатура українських зрадників, перекінчиків і різних яничарів “перевертнів-недолюдків”, “лакеїв у золотій оздобі” і “з кокардою на лобі” “мерзенних каламарів”, “дядьків атечества чужого”, що тільки й “цвенькають по-московськи”, — оцих усіх нікчемних душ і символізує ота перша Ворона. Ось її страшні слова:

А з вóльними козака́ми
Що я виробля́ла?

Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живу́щі ж, прокляту́щі!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською прибу́дою...
Та й тоді ж творило́сь!
Аж зліщаю, як згадаю...
Бату́рин спалила.
Сулугу в Ромні загати́ла
Тільки старши́нами
Козацькими... а таки́ми
Просто козака́ми,
Фінляндію заняла;
Насипала бурта́
На Орелі... на Ладогу
Так гурти́ за гурто́м
Виганя́ла та цареві
Болота́ гати́ла.
І сла́вного Полуботка
В тюрмі задуши́ла.

Але й ця найжахливіша Ворона не змогла доказати того,
що москалі на Україні виробляли:

І я лю́та, а все таки́
Того́ не зумію,
Що москалі в Україні
З козака́ми діють.

Для Шевченка найтяжчим злочином, смертельним гріхом була кожна, навіть мимовільна, співпраця з Москвою. Доказом цього тих три душі з "Великого Льюху" покарані не тільки смертю, але й необмеженим блуканням, бо Бог їх у рай не пускає. І ці душі символізують тих національно несвідомих українців: перша душа — за допомогу гетьманові Б. Хмельницькому, що їхав у Переяслав Москві присягати; друга душа — за послугу цареві Петрові І. в боротьбі з гетьманом Мазепою, і третя — за прихильність до цариці Катерини ІІ., що зруйнувала останню твердиню української незалежності — Запорізьку Січ.

Так ненавидів Шевченко Московщину: “Московщина — кругом чужі люди” (“До Основ’яненка”).

“Далéкий шлях (в Московщину), пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолóне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колісь, —
Щоб його не мірять!...
 (“Катерина”).

А ось пересторога:

Кохáйтеся, чорнобріві,
Та не з москаля́ми,
Бо москалі — чужі лю́ди,
Рóблять ли́хо з ва́ми.
 (“Катерина”).

Україну “Москва випалила, Дніпро спустила в сине море, розкопала високі могили, нашу славу”. А ось що Московщина виробляла по поразці гетьмана Мазепи:

Розказа́ли кобзарі нам
Про во́йни і чва́ри,
Про тяжкее лихоліття...
Про лю́тії ка́ри,
Що ляхі нам завда́ли —
Про все розказа́ли.
Що ж діялось по Швѣдчині!
То й вони́ зляка́лись,
Онімі́ли з переля́ку,
Сліпі небора́ки.
Отáк її воево́ди
Петро́ві соба́ки,
Рва́ли, грізли...
 (Іржавець).

Всі ці приклади найяскравіше показують, як ненавидів Шевченко Московщину і як боровся проти неї, щоб Україну визволити. І не диво, що поет не міг простити гетьманові Б. Хмельницькому, що своїм союзом із Московщиною спричинився до найлютішої неволі України, з-під якої український нарід не може визволтись ще й сьогодні.

І тому дивно стає, що й тепер і московські комуністи і москалі всіх інших напрямів неправдиво і підступно використовують Шевченка, що він ніби за союз з Москвою та за федерацію. Тільки незрячі “земляки” та зрадники можуть у щось подібне вірити.

Навпаки, визволення з-під московського ярма для Шевченка — єдиний рятуюнок України.

І чим сильнішою була любов поета до українського народу, тим глибшою й непримиреннішою була його ненависть до Московщини й до всього того, що з цією нацією було зв'язане: до Петербургу, до московських письменників і критиків, що ставились до українського визволення вороже, до московського “христоролюбивого” війська й до московської інтелігенції. І з того для Шевченка був єдиний вихід: непримиренна боротьба з Москвою і повне визволення.

3. Плян боротьби з московською неволею.

І коли Шевченко зрозумів усю небезпеку для своєї Батьківщини, він почав шукати виходу, як вирятувати український нарід із-під московської ласки і повного знищення. І оця визвольна проблема заповнює всю Шевченкову душу, розум, волю й серце. І поет приходять до переконання, що тільки безоглядна і безкомпромісова боротьба з Москвою може врятувати Україну. А для того, щоб таку боротьбу розпочати цілим національним фронтом, необхідно перевести повне перевиховання народу, щоб він із невільника став **козаком і свідомим борцем за волю України**.

Цим національним і визвольним перевихованням розпорошеної етнографічної маси українського народу і безоглядною боротьбою української **козацької сили** до повного відокремлення від Московщини і створення української самостійної держави насичені всі найголовніші твори Шевченка..

Правда, Шевченко у своїх творах ні в одному з них не вживав слова **українець**, бо в його часи ще такого терміну для національно свідомої української людини не було. Але це не значить, що відсутність терміну **українець** свідчила про брак у поета національної свідомості. Ні,

не з браку національної свідомости Шевченко не вживав цього слова. Поет для означення свідомого українця мав інше рівнозначне слово. І цим далеко симпатичнішим і дорожчим було слово “козак”, “козаки”, “козацькі діти”, **сини козацької України**, бо за цим словом ховалась ціла героїчна історія України, велика визвольна боротьба українського козацтва з татарами, турками, поляками і Москвою за повну незалежність і самостійність України, велика і славна національно-державна традиція, як гетьманщина, як Січ Запорізька.

Для означення неорганізованої маси українського народу, для народу етнографічної України вживались українцями тоді слова: **земляк, земляки** (Гр. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка й інш.), **наші люди**, а москалями **хохол, малорос**. Це свідчить про те, що і Шевченко, й уся українська свідомо інтелігенція і навіть маса українського народу глибоко відчували різницю між національним типом українця, москаля і поляка, між Україною й Московщиною чи Польщею. Цілий уклад життя, побут, традиція звичок, культура, історична традиція — все це поклато глибоку борозну між Україною і Московщиною чи Польщею. І ця психологічна відокремленість українського народу від тих двох народів була Шевченком глибоко усвідомлена і в приватних листах його і в творах послідовно проводилась. Вже в “Катерині” 1839 р. і в листах до приятелів для Шевченка москалі — “чужі люди”, а Московщина — “чужий край”, московська мова (“кацапська мова”) — “черства мова” і чужа для поета. Отже, від самих початків Шевченкової творчости поет здавав собі ясно справу, що Україна — окремий і вповні географічно, етнографічно, звичаєво і взагалі духово самостійний край. У Шевченка тільки не було тих відповідних термінів для означення **нарід і нація**, якими ми тепер послуговуємось і їх розрізняємо.

“Український нарід був за Шевченкової доби окремим **народом** не меншою мірою, ніж за козащини й гетьманщини; але **нацією** він не був, оскільки поняття нації невідривно пов'язане з наявністю всенародньої національної свідомости. Точніше кажучи, український нарід був тоді нацією лише тією мірою, якою зберігав у своїй колективній пам'яті національно-державні традиції гетьманщини і

січі. Той лише нарід є нацією, який має свою державу, або ж активно прагне її мати”. (Вол. Державин “Тарас Шевченко і ідея нації”). “А прагнення власної національної держави — органічно пов’язане із свідомим плеканням національно-державних традицій минувшини” (та сама праця).

І такою українською свідомою нацією, що прагнула і творила свою національну державу, окрему від Московщини і Польщі, була **Козаччина, козаки** і їх свідомі нащадки, оскільки вони зберігали свої національно-державні традиції і були носіями української державної ідеї й активними борцями за її зреалізування в минувшині. І Шевченко у своїй творчості намагається всім єством своїм, відродити ту ідею, нав’язати її до історичної козацької минувшини і цією традицією оновити свій етнографічний нарід і переродити його в козаків, в українську свідому і державотворчу націю.

І поет сам один береться за таку величезної ваги працю. Пише поему “Гайдамаки”, в якій виводить головного героя Ярему, що молить Бога: “Дай то, Боже милий, в степах України блисне булава!” (булава Гетьмана України — символ державної влади); пише поему “Чигирин”, в якій заповідає відродити козацьку націю: кує “новий леміш і чересло” “до старого плуга”, себто заповідає нову боротьбу за відродження козацької державної традиції, оре “переліг” України, себто перевиховує народні занепавші душі і “сіє” в їх серця “свої сльози”, себто свої думки, свою державницьку ідею, щоб з неї вирости “ножі обоюдні”, якими кожного українця “розпанахає серце трудне, вицідить сукровану” і налле в нього “козацької крові чистої, святої”.

Цим Шевченко заповідає кардинальне оновлення народніх кріпацьких душ і перетворення їх у **козацькі душі**, що мають боротись за вільну й незалежну Україну. Так загострює поет у свідомості свого народу національне почуття боротьби за свободу України.

Усвідомивши такий власний плян відновлення козацької сили, Шевченко пише поему “Сон” того самого року, в якій сам один виповідає боротьбу московській деспотії, пише поему “Єретик”, “Кавказ”, “Великий Льох”, “Посланіє” й інші, кладе удар за ударом, йдучи в одвер-

тий бій з ворогом. Далі, він окрилює національну організацію — Кирило-Методіївське Братство 1846 р., запалює Братичків своїми творами, думками, ідеями, кличе їх на допомогу. Чи хто одважився б тоді на таке величезної ваги діло? Ні, ніхто! Один Шевченко кинувся на боротьбу з найсильнішим тоді деспотом народів, Московією; а інші земляки його? — Всі оглухли, не чують, правдою торгують, Матір-Україну зневажають, а решта — замовкла.

На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...

Отже, один Шевченко, як біблійний Давид на Голіафа, кинувся у боротьбу з найбрутальнішою тоді силою світу царя Миколи I. Разом із тим він передумує свої сили, організує своїх прихильників, а найголовніше, передумує всю історію України, увесь сенс історичних рухів українського народу, остро реагує на війну Москви з вільнолюбивими кавказькими народами ("Кавказ"); продумує польське повстання проти Москви р. 1831; продумує т. зв. декабрське повстання в Україні й Петербурзі р. 1825. проти царя Миколи I., студіює реформаційний рух за часів Івана Гуса ("Єретик"). В цих подіях історії й окремих постатях Шевченко шукає опертя своїй визвольній ідеї. В такому історичнім аспекті поет усвідомлює боротьбу поневолених народів і двох протиукраїнських ворожих сил, московської й польської. В Посланні до Шафарика продумує німцьку силу й її ролю в історії слов'янських народів. За цими ворожими силами, скерованими проти України, Шевченко вбачає не тільки реальну боротьбу на землі проти України, але й боротьбу ірреальну, надприродню, протилежних і непримирених духово ворожих сил у наступі проти українського народу і його землі. В такій концепції Шевченко заглиблюється в історичний та історіософічний сенс існування української Нації і в її духове призначення на Сході Європи і продумує основи її національної історії в аспекті абсолютнім, історіософічним.

4. Націологія Шевченка.

Вже в поемі 1843 р. “Безталанний” поет звертається до Бога з молитвою і просить Його благословити поета на “подвиг новий і суворий” і на “**спокутування** рідної землі, оганьбленої, прибитої й найчистішою кровію политої, колись щасливої землі”. Він закликає “з благородною відвагою стати за **добро**, щоб покарати **зло**...” Шевченко обіцяє: “свято життя — велике свято, цей Божий дар свій — він повинен принести в жертву Батьківщині”. Його улюблена мрія — “бути корисним рідному краєві”.

Вже в цих висловах і думках поета я відчуваю, що в душі його сплітаються вічні, абсолютні ідеї **добра і зла** з ідеями національними: бути корисним Україні; і вони підносяться до ідеї месіанізму: спокутувати ганьбу рідної землі і принести себе в жертву Батьківщині. Так спокутував своєю смертю Ісус Христос первородний гріх людства. Так і Шевченко просить Бога дозволити йому своєю добровільною жертвою відпокутувати гріх батьків і тих, що добровільно віддали на поталу ворогові Україну. Святе Письмо, філософія Г. Сковороди й вивчення романтичної філософії Західної Європи дали поетові ключ до розв’язання найглибших і найтрагічніших проблем української історії.

Отже, визвольну боротьбу українського народу Шевченко виучує і продумує у двох плянах: 1) у пляні **реальної історії України** і 2) в пляні ірреальнім, провіденціальнім, в пляні Божого призначення України виконати в вищій сенсі діло, на яке український нарід був Богом вибраний; цей другий плян **небесної історії України**. Але, щоб цей останній плян збагнути до найглибших основ його суті, Шевченко цю релігійно-месіаністичну концепцію оновлює і збагачує суто національною силою українського народу, його власною **мітологією**. І коли я студіюю оцю глибоку оригінальну **націологію** Шевченка й виучую ті праці наших істориків, що багато розкрили в напрямі вивчення історичного світогляду Шевченка, — то переконуюсь, що вони змогли збагнути тільки один аспект поетового погляду на історію, а власне, тільки зверхню історію реальних подій, що оспівує Шевченко у

своїх творах, але й не торкнулись того другого пляну його історіософії. Правда, М. Драгоманів («Шевченко, українофіли й соціалізм») присвятив історіософічній теорії Шевченка досить місця, але тільки на те, щоб її скритикувати й відкинути. Позитивіст Драгоманів, підходячи до творів Шевченка із соціалістичною міркою, відкинув у його творчості все те, що якраз складає найвластивішу питому вагу її і весь чар глибини і вічності в його поезії. Тим більше, поезія Шевченка є незрозуміла московським і москвофільським марксистам і навіть ворожа усій їхній ідеології. Дрібні факти боротьби Шевченка проти царів московських і панів, на яких спирається уся пропаганда москвофільських критиків його поезії, не вичерпує всієї ворожості й боротьби поета проти московського наступу на Україну в цілому.

Для Шевченка історичні факти боротьби українського народу були тільки вихідним пунктом, конкретними емпіричними прикладами, ніби зривами народу, що проривались назверх в обороні свободи, віри й Батьківщини. А сама суть ховалась, з одного боку, в глибинах надприроднього Божого закону й Божого права, а з другого боку, в глибинах передісторичних і мітичних устремлень його духа власними силами прямувати до його політики, національної правди й сенсу його визвольної боротьби та прямувати до власної свободи. Ця концепція Шевченкової історіософії найкраще виложена М. Костомаровим у Книгах биття українського народу (Закон Божий) Кирило-Методіївського Братства.

З цього становища Шевченко був першим, що звернувся до цієї пам'яті українського народу, до глибин його національної душі, до його ним самим витвореного скарбу його національної культури, творчості, рухів, щоб пізнати всю його минувшину, а тим самим і його національну душу. До такого пізнання спонукало поета глибоке знання українських народніх звичаїв, обрядів, віри, мітів і народнього пісенного скарбу, в якому душа народу найяскравіше проявилась. І коли Шевченко заглибився в оцю духову скарбницю народу, то в цім усім, як у морській глибині, розкрилась перед ним уся минувшина України і весь сенс народньої історії за княжої доби в дружиннім епосі і духовних стихах, за козаччини —

в козацькім епосі, в переказах, в народніх псалмах і кантах, в колядках, веснянках, історичних піснях і думах, в побутових піснях і т. д. В цій неписаній історії українського народу, що найкраще змалювала його героїчну душу, відбилась і душа самого поета, як сина того народу, сплелась і тісно поєдналась із душею цілого народу в синтетичній постаті українського співця-кобзаря, носія народньої історичної традиції і його душі, — а цей останній відбив у душі своїй, як у краплині води, цілий національний світогляд української Нації і її безнастанне в боротьбі прямування до визволення.

Поет збагнув, що найменша провина людини, проводу й цілого народу, навіть несвідома супроти України, карається Богом смертю й покутою душі (історична народня пісня про Саву Чалого, містерія Шевченка “Великий Льох”). Шевченко глибоко розумів слово Боже: “Хто говорить, що любить Бога, а брата свого ненавидить, той говорить неправду”. На цих глибоких думках поет створив своє всенаціонального значення посланіє: “І мертвим і живим і ненарожденним землякам моїм в Україні й не в Україні мое дружнее посланіє”. Тому служба Богу й любов до Нього може бути здійснена тільки саме через службу свому народові.

В цім спектрі народнього духа Шевченко збагнув і філософію історії України. А українська мітологія в поєднанні з історією України навчила поета шукати не тільки розвитку конкретних фактів української історії, але й пізнати вищу історичну долю України й її призначення. Шевченко збагнув найосновнішу суть української національно-історичної дійсности, визначивши глибокий зв'язок людини з історією народу, зв'язок її долі з потойбічністю історичних сил Нації.

5. Єдність Шевченкової долі із долею України.

Щоб проникнути в цю таємничу духовість національного, в духовість “невченого ока”, що загляне в душу глибше, аніж людина навчена, що “премудрих немудрі одурять”, — Шевченко заглиблюється і в історію, охоплює все минуле свого рідного краю, і в найінтимніших роздумуваннях вкладає всю рідну минувшину України в один історичний розвиток, в один процес напруження

всіх національних сил народу і трактує те минуле, як своє власне, як своє особисте, що є часткою цілого. Кожна людина Нації має жити долею її і їй присвятити все життя своє. Так розумів Шевченко свою в першу чергу службу Україні; таку саму роль він визначив і кожній українській людині.

Геній поетового духа свою особисту долю навіки пов'язує із долею свого народу. Поет замкнув себе в рамці рідної історії, а цю останню згорнув у своє серце і нерозлучно зв'язав із своєю особою в її абсолютнім сенсі. І перед поетом розкрилась у глибинах національного духа наявна присутність Бога, в ім'я якого Нація боронить себе і свій край... розкрилась ота Глибинна Книга, що впала перед ним із надзміслового світу, і тільки він один її прочитав і в своїх творах розкрив її національний зміст. І тоді вся історія України встала перед поетом, як відкрита книга Божого Провидіння, від мітології починаючи й трагічною сучасністю кінчаючи. Все це стало йому зрозумілим і найдорожчим, бо в тих глибинах національної історії він збагнув і свою особисту долю, і своє національне призначення. Так Шевченко знайшов своє виїмкове місце в історичнім процесі національної визвольної боротьби, збагнув трагедію України й пережив її, як свою власну.

О святая!

Святá батьківщино моя!
Як допоможу тобі в одчаю, —
І ти закована, і я...
Скажy тира́нам Бо́жу во́лю, —
Не зрозуміють, не прийму́ть!
І на твоїм ширóкiм по́лі
Камінням вісника поб'ю́ть!
Знесу́ть висóкiї могíли
І понесу́ть із слóвом зла!
Тебе́ убíли, розчавíли
І восхвалíть заборонíли
Твої великі́ї діла́!
О, Бо́же сiльний і правді́вий,
В твоїй руці́ — житт́я і смерть́ —
Вдягні́ у сла́ву свою́ твердь́
І сотвори́ святее́ дiво́ —
Воскрéснуть мёртвим повелі́!

Благослові возста́ть собо́ром
На по́двиг но́вий і суво́рий —
На чин вику́плення землі,
Землі, повітої в несла́ву,
Стокра́т політої крива́во,
Коли́сь пресла́вної землі!

(“Безталанний”, 1843 р.
переклад С. Стефановича)

В тім же сенсі єдності долі України й Шевченка я відчуваю і в цих словах послання: “І мертвим і живим і ненарожденним . . . :

Я рида́ю, як згада́ю
Діла́ незабу́тні
Дідів на́ших: **тяжкі діла́! . . .**
Якби́ їх забу́ти,
Я одда́в би весéлого
Віку́ полові́ну . . .

В цих словах обох творів чується глибока нота жертви, особистого страждання й повної єдності із своїм народом, коли поет переживав минувшину української історії.

6. Шевченко й ідея провідництва.

Історіософія Шевченкової доби вчила, що в розвитку історії народу змагаються два принципи, що в боротьбі своїй рухають історичними подіями: **свобода і сваволя**. В хід свобідно діючих подій історії народу вривається якийсь свавільний чин і надає тим подіям отого трагічного сенсу, що був як самовільний, гріховний акт особистої сваволі; цей останній спричинюється до того, що в житті Нації втрачається золота доба її (“рай”) і розпочинається її історія, **як трагедія народу**. В цій трагічній історії народу немає нічого абстрактного; в її розвитку діють тільки конкретні сили й реальні. Мало того, те історичне, що відбувається в житті Нації, є не тільки конкретне, але й суто особисте, як **конструктивно діюча воля або як деструктивна сваволя**.

Ця сама концепція сил визначається і в творчості Шевченка. В своїй історичній перспективі Шевченко бере конкретні факти і змальовує їх в індивідуальних по-

статях провідників: Івана Підкови, Тараса Трясила, Гамалії, Антона Головатого, Івана Гонти, Максима Залізняка, Яреми, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка й інш. Цим самим поет не тільки конкретизує свою національну історію, але й індивідуалізує, пізнає й виводить буття свого народу, як градацію й розвиток індивідуальних сил, конструктивних чи деструктивних постатей, що й тим зверхнім подіям історії надають індивідуального особистого духового сенсу, оскільки особа провідника нації в певнім часі окремої історичної події наповнює цю останню конкретною повинню своєї духовости.

Так само розумів Шевченко й історичну націю, як конкретну індивідуальність народу, відрубну від інших націй, як чітко закреслене його особисте лице, як повну діючу сокупність індивідуальних історичних сил у ряді тих провідників, вождів нації, що виростають із найглибших щілин народньої землі й її творчих, хоч і стихійних, сил, в яких розкривається абсолютна духова сутність людини-героя й абсолютна духова сутність нації, тотожня її провідникові. Це все переконує мене в тім, як глибоко сягнув Шевченко в основи своєї рідної історії, виучуючи її наслідки, яку перевів грутовну переоцінку всіх тодішніх духових вартостей, коли вдумувався в основи української національної проблеми й її активізував.

Пізнаючи історичне своєї нації, Шевченко насамперед виходив із її первісних переказів, легенд, дум і пісень, бо він добре розумів, що в цій народньо-історичній пам'яті заховані первні народніх змагань до свободи, розкривається внутрішнє життя, глибинність конструктивної індивідуальної дійсности, що підносить національне самопізнання. У зверхній історичній тяглості відкриваються потайні визвольницькі сили української національної історії. А найголовніше, ті визвольницькі сили зосереджуються в одній постаті провідника і в одній постаті "Кобзаря", співця нації. Тому Шевченко так переймався народніми легендами й переказами про могили, в яких спочиває рушійна козацька сила, так любив змальовувати провідників нації, що з своїм козацьким військом у них переховуються. Поет часто спинявся над розритою могилою України, часто роздумував над Богдановою цер-

квою в Суботіві і вірив, що вона розвалиться і з під неї Україна встане. Одне слово, Шевченко у своїй творчій діяльності, як у сні, мандрував серед могил, льохів, серед цих духових мавзолеїв Української Нації, творив її містерію, з'єднував світ дійсний із світом потойбічним, надзmysловим, лучив тайну минулого із таємницею позагробового життя, де спочивають провідники його нації, її герої-визвольники, бо в тім акті національної традиції вбачав і велику силу визвольної ідеї, перемогу життя над смертю в ім'я майбутнього великого, свобідного і вічного життя України.

7. Передчуття катастрофи.

Уявляючи розвиток своєї рідної історії, як трагедію свого народу, Шевченко передчував у його майбутнім якусь таку подію, що вирішить усі питання, що зв'язуються з найновішим відродженням України. В долі свого народу поет усе передчував якусь **катастрофу**, оте "врем'я люте", що має в житті народу статись. І це передчуття останнього акту трагедії тривожило поета, не дало спокою протягом цілого його життя.

Мені однаково, чи б́уду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згада́е, чи заб́уде
Мене́ в снігу́ на чужині —
Однаковісінько мені!

.....

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять...
Ох, не однаково мені!

З цього віршу-елегії бачимо, що поет усім своїм єством передчував, що в житті українського народу станеться якийсь глибокий занепад; Україну "присплять лукаві і в огні її окраденую збудять", ограблять і духово знищать. Оця національна катастрофа не давала Шевченкові спокою. Поет своїм унутрішнім зором бачив, що там серед його народу "ворушиться лихо", "люд нависний скаженіе..."

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить...

Оцього зловіщого мовчання Шевченко особливо боявся; в такому моменті правда завмирає. Керманичем народніх рухів стає зло. Окрадений нарід в огні прокидається і все перед собою нищить, як сліпа стихія, як небуття... Настане момент, коли в Україні:

Розкуються незабаром
Закóвані люди...
Настане суд! Заговóрять
І Дніпрó, і гóри...
І потечé сторіками
Кров у сінє мóре...

В житті українського народу настане якийсь неповторний акт, єдиний і ні з чим незрівняний, і він остаточно вирішить долю українського народу. Про цей такий трагічний і вирішальний момент поет турбувався до кінця свого життя. Вже незадовго до смерті р. 1859 поет писав:

Погінеш, згінеш, Україно!
Не стане знаку на землі...
.....
Самá розіпнешся! Во злóбі
Сині твої тебе уб'ють...

(Осії глава ЛІV.)

Що значать оці віщування і прогнози Шевченка? Вони межують із пророцтвами поета. Справді, беручи на увагу сучасну, теперішню неволю України в комуністичному царстві сатани, що є в стократ трагічніша від тієї, що була за часів Шевченка, беручи на увагу ту страшну руїну і спустошення на всіх просторах соборної України, оглядаючи той український нарід, вивезений і розселений по просторах Сибірі, Соловків і взагалі півночі, примусових робіт і концентраційних таборів і той, що залишився в Україні, "замучений", — зрозуміємо, як глибоко відчував Шевченко й передбачав ту долю, що впала на його нарід тепер. На цей страшний занепад, на цю катастрофу і скеровував поет свою віщу душу. Він передчував, що в майбутній історії України запанує не свобода, а сваволя, не правда, а зло в усім обсягові його деструктивних сил.

Тому в хвилини такої розпуки він ставив питання про доцільність усієї боротьби України з ворогами, коли ті хвилеві перемоги мають закінчитись таким її занепадом

За щó борóлись ми з ляхáми?
За щó ми рíзались з ордáми?
За щó скорóдили списáми
Москóвські рéбра? Засівáли
І рудóю поливáли,
І шабл́ями скорóдили...
Що ж на ніві уродíлось?...
Уродíла рúта... рúта...
Вóлі нáшої отру́та.

Оця рута, оця злука (шлюб) України з Москвою й є ота катастрофа для українського народу.

Отже, який сенс був тієї многовікової боротьби українського народу, коли гетьман Богдан Хмельницький із старшиною своєю добровільно все те скреслив, присягнувши на злуку України з Москвою, коли де-хто з проводу України добровільно помагав руйнувати Батурин під час боротьби гетьмана Ів. Мазепи з Петром I. і поневолювати Україну, коли за цариці Катерини II. так само де-хто з проводу України добровільно допомагав руйнувати Січ Запорізьку, касувати гетьманщину й нищити останки української державности? От, у цім то зрадницькім сприянні провідників України її поневолювати Москвою й ховається ота трагічна

.....ру́та, рúта
Вóлі нáшої отру́та...

Цими фактами в поемі “Великий Льох” і інших творах Шевченко підкреслив, що Україну, крім чужих напасників, зокрема Москви, насамперед руйнували свої зрадники, державні провідники в добрій вірі, а більшість — і власне та, що стояла в її проводі, і спричинювалась до того повного занепаду України. З приводу оцих фактів і були оті розпачливі слова поета:

Самá розіпнешся! Во злóбі
Сині́ твої́ тебе́ уб'ю́ть...

як вислід з тих історичних фактів і як страшний проро-

чий голос на майбутнє, як безнадійний вислід із його студій історичної й сучасної йому української дійсности.

8. Історіософія Шевченка.

Але Шевченко в безнадії не заломився. Християнський світогляд поета дав йому віру й сили піднести перед цілим світом голос в оборону свого народу, дав йому право першого громадянина між рівними звернутись до всіх українців, щоб відродились, усвідомили свою національну небезпеку, всією душею полюбили свою зруйновану Україну й визволились.

У свій нарід Шевченко вірив. Хоч він залишився без проводу, але він є той самий тільки приспаний неволею. А коли нарід ще духово не вмер, а тільки спить у московській неволі, то він прокинеться. І от на це пробудження українського народу Шевченко поклав усі свої надії і не складав своїх рук, щоб оцю надію перелляти і в душі народу.

Оцю надію поета підтримував його вищий погляд на історію України, як на поступневе розкриття в ній волі Божої й абсолютного духа Нації, що в покликаним народі жие і здійснює своє призначення не як невмолимий фатум, а як Провидіння Боже. І в сенсі цієї віри в вище призначення України набирає тоді всіх прикмет **релігійного** визвольного руху й її історія, в якій Провидіння у певні часи було домінуючим.

І те, що розвивається, як духова сила в народі й відбувається в реальній дійсності з погляду романтичної філософії й літератури наперед визначається в глибинах абсолютного, себто в Божім Промислі. Це значить, що перед історичними діями на землі або безпосередне після них відбувається ніби пролог історії на небі, як у "Фаусті" Гете (пролог). І він передрішає долю народу. Подібним прологом на небі розпочинається містерія Шевченка "Великий Лях".

Бо так сказав Петрові Бог:
"Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все москаль позабирає,
Як розкопá Великий Лях..."

Тільки тоді тих три душі трьох поколінь діючої провідної сили поневоленої України, що спричинились до неволі цієї останньої, спокутують свій гріх, коли Україна, переживши велику національну катастрофу й занепад, встане, розірве кайдани неволі і визволиться. До катастрофи ведуть три ворони, три руйницькі сили: зрадницька українська, московська і польська: три душі зла й руїни України. І коли виступає чи має виступити сила нового визвольного проводу України, нового Гонти з двома його внутрішніми властивостями, як і було в Гонти історично: 1. “катів катувати”, себто сила визвольна і 2. “катам помагати”, себто руйницька сила, — то яка з них переможе, такою й буде Україна: або вільна, або поневолена.

Тут, у такій концепції Шевченка пробивається його глибока історіософічна ідея, яку ще до цього часу ніхто з критиків не розкрив, ідея двійності діючої народної духової сили, що в історіофічному поході українського народу прямує або до свободи його, або до свавільної руїни з власної волі проводу, до неволі народу. Оця двійна діюча стихія, як рушійна сила проводу, що впливає з двійності його внутрішньої істоти: Божої чи диявольської, доброї чи злої, розумної і свобідно діючої чи свавільної і злочинної, як в окремій людині, так і в проводі народу і навіть у самім народі: одна конструктивна і творча, друга деструктивна і руйнуюча в глибоких надрах духової істоти проводу нації вступають між собою в боротьбу, і яка з них переможе, такою й буде Україна: або буде відроджена і “в добрі своїм спіти”, або занепадна, “грязь Москви, варшавське сміття”, себто розшматована ворогами.

Таким чином, доля України насамперед залежить від свобідної волі народу і його проводу, яку силу він у цій боротьбі з себе вилонить: конструктивну чи деструктивну, будуючу чи руйнуючу. В аспекті Переяславської угоди Богдана Хмельницького Шевченко в містерії “Великий Лях” показує, що запанували в Україні й далі панують злі деструктивні сили, що в злуці з такими силами московської й польської запанували над українським народом. І ці злі сили ще з більшою руйницькою деструктивністю діють в Україні до сьогодні.

Але в епілозі цієї містерії Шевченко зазначає, що тільки тоді Україна встане, коли “Богданова церква розвалиться”. А в цій саме церкві, на думку Шевченка, гетьман Богдан перед тим, як їхати у Переяслав, “молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився...” Але “не так воно сталось; Москалики, що заздріли, то все очухрали...”

Все ж таки в остаточному висліді

Церков-домовіна
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

Себто Переяславська угода впаде й Україна навечно із-під Москви визволиться...

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!...

9. Шевченкова дорога до визволення.

Не зважаючи на таку трагічну долю української нації, Шевченко до кінця свого життя вірив, що в його народі правда переможе й Україна відродиться. Вже в посланії “І мертвим і живим і ненарожденним...” 1845 р. Шевченко в антитезі старої матері, героїчної України в минулім підносить нових дітей у майбутності від батьків лукавих. В такому символічному поєднанні поет підкреслює ту трагедію України, що повстала в наслідок добровільного зречення батьків лукавих від героїчних чинів славних дідів і в тій майбутній відплаті батькам дітей і їх прозрінні:

Розпадється луда
На очах ваших несітих;
Побачите славу,
Живу славу дідів ваших
І батьків лукавих...

І тоді:

... Оживе, добра слава,
Слава України,

І світ я́сний, не́вечі́рній,
Нові́й за́сіє.

Оця віра поета відроджується 1857 р., коли він вертається із заслання, і в поезії “Юродивий” запитує:

.....Ко́лі
Ми діжде́мося Ва́шингто́на
З но́вим і пра́ведним за́ко́ном?
А діждемо́сь та́кі ко́лісь!

Продовжується в вірші 1859 р.: “Осії глава XIV”:

Скажі́, що пра́вда о́живе́,
Надхне́, на́кличе́, на́жене́
Не ве́тхе, не дре́вле сло́во
Розтлі́ннее, а сло́во но́ве
Мі́ж лю́дьми́ круго́м понесе́
І лю́д о́кра́дений спа́се́
Од ла́ски... (ката)!

Нарешті, віра ця в перемогу правди знову засіяла етові 1860 р.:

Чи бу́де пра́вда між лю́дьми́?
По́винна бу́ть, бо со́нце ста́не
І оскверне́нну зе́млю спа́лить!

І в цій вірі в воскресіння української правди й відродження України Шевченко звертається в кінці свого життя до Бога... І в молитві, в якій передбачає, що тих дві сили: добро і зло в відродженій Україні можуть повстати знову. І з тієї внутрішньої боротьби конструктивних і деструктивних сил може розпочатись страшна боротьба, роз'єднання й занепад. І передбачаючи таку внутрішню катастрофу на порозі до повного відродження України, з якої може повторитись нова руїна української держави, Шевченко просить Бога:

1. Злонача́нню́чих спи́ні,
І пу́та ку́тії не куй.
В скте́пі глибо́кі не муру́й!
2. І до́брозі́ждущим рука́м
І покажі́, і помо́ж,
Святу́ю си́лу ни́зпошли́!

3. А чїстим сѣрцем? — коло них
Поста́ви а́нгели свої
І чистоту́ їх соблюді!
4. А всім нам вкупі на землі
Єдиномі́сле пода́й,
І братолю́біє пошли́!

І в молитві цій Шевченко точно розрізняє дві протилежні сили, що діють у надрах української національної душі: будуючу й руйнуючу. І боротьба між ними неминуча, що принесе Україні руїну. Перша — **доброзидуща**; друга — **злочинаюча**. І щоб запобігти такій боротьбі цих двох сил, Шевченко в останній строфі молитви просить про найважливіше: щоб Бог подав українському народові: **єдиномісле і братолюбіє, себто єдність і братерську любов**. І коли така єдність і любов, яку поет у Бога просить, повстануть, то все зло, що вплине з нашого розбиття й незгоди, зникне. І день єдності і братської любови, себто день відродження українського народу у найкритичнішу хвилину життя української Нації буде і днем державного воскресіння України. І в це воскресіння поет вірив до кінця свого життя і цю віру з закликом до єдності, любови і згоди передав і нам, щоб і ми вірили і прямували до згоди та спільними силами боролись за Україну і її повну свободу до переможного кінця.

БЕЗТАЛАННИЙ

ПОЕМА

“Маяк” за р.1844.

1843.

Поема Т. Шевченка “Безталанний” написана по-мсковськи, “щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю” (лист до Григ. Тарновського, 25. І. 1843). Т. Шевченко написав її в Яготині в домі кн. Мик. Репніна в часі 9.-11. листопада 1843 р. і присвятив донці кн. Репніна, Варварі Репніній, як зазначив: “На память 9-го ноября 1843 года”.

Що це за дата, яку так нерозлучно зв'язав Шевченко із своєю поемою? Тоді Шевченко довгий час жив у Репніних, і Варвара Репніна, захоплена самим Шевченком і його творами, задумала впливати на поета в найліпшому сенсі й витравити з його душі певну безпечність, а інколи й легковажність (так думала княжна) . . . “Побачивши його раз великим (Шевченко недавно прочитав у присутності княжни Варвари свою поему “Слепая” — Л. Б.), я хотіла (писала княжна своєму знайомому) завжди бачити його великим. Я хотіла, щоб він був незмінно святим й осяяним, щоб він ширив правду силою свого незрівняного таланту, й хотіла, щоб це сталося через мене . . .”

“Минає ще кілька днів, пише княжна далі, і я довідуюсь від мами, що на одній весільній вечірці . . . Шевченко мав слабкість випити більше, ніж треба було. Нечаче гострий ніж проколов моє серце . . .” І княжна Варвара Репніна вирішила Шевченка покарати. А перед тим вона взялася переписати Шевченкові кілька його творів. І, скінчивши переписувати, вона дала “кілька алегоричних рядків”, в яких визначає високу місію поета, коли він свої обов'язки виконує; коли ж ні, коли гріх і спокуси затягнуть поета в болото, то на відновлення душі його приходить Янгол-хоронитель і його рятує . . . Оцю алегоричну приписку до копій Шевченкових творів додала княжна якраз 9. листопада 1843 р. Ця красномовна приписка глибоко діткнула Шевченка, як поета, і під її впливом він розпочав писати оцю поему

“Безталанний” і кінчив її 11. листопада і тоді ж написав і присвяту цілковито в тоні алегоричного листа княжни. І тому, що ця присвята була написана останньою, вона й має дату закінчення поеми:

“Яготин, 11 ноября, 1843 г.”

На протязі кількох днів, коли поет писав поему, він не виходив із своєї кімнати майже зовсім. І тільки через кілька днів, приблизно між 13-15 листопада Шевченко ввечері з'явився у вітальні Репніних і в присутності княжни Варвари і ще кількох панночок по пам'яті переписав присвяту до поеми й подав її княжні і при тім сказав, “що це — присвята до одного твору, який він вручить їй пізніше”. І дійсно, в кінці листопада Шевченко у Репніних прочитав свою поему “Безталанний”. І після прочитання передав зшиток княжні, який був цілий списаний його власною рукою й додав, “що до цього рукопису належить іще портрет автора, який він вручить їй завтра”.

Коли Шевченко передав був княжні тільки одну присвяту, величезна радість наповнила її серце, й вона мало не кинулась поетові на шию, але стрималась і тільки поцілувала його в чоло. Коли ж Шевченко читав саму поему, княжна Варвара була в захопленні: “О, який чудовий талант даний йому! писала вона, згадуючи: Я не могла здержати ридання...” Так само були зачаровані твором і чудовим читанням Шевченка і всі присутні.

Цю поему з Яготина Шевченко послав до Петербургу, до часопису “Маяк”, де в т. XIV. за 1844 рік поема під заголовком “Безталанний” була надрукована. Дозвіл цензури був від 20. лютого 1844 р. Того ж самого року, пізніше, ця сама поема, але вже під назвою “Тризна” була надрукована в Петербурзі окремою книжечкою; дозвіл цензури був від 3. квітня 1844 р. Такі зверхні спонуки появи поеми “Безталанний” і зверхні моменти її історії.

БЕЗТАЛАННИЙ

Поема

*На пам'ять 9 листопада 1843 року
княжні Варварі Миколаївні Рєшннїй.*

ПРИСВЯТА

- Душі, з небес благословенній
Данó любіть, терпіть, страждать.
І дар приречений, надхнення,
Данó сльозами поливають.
- 5 Ви розумієте це слово! . . .
Для вас я радо відложив
Життя буденного окови,
Священодіав я ізнову
І сльози в згукі перелів.
- 10 Ваш добрий ангел надлетів,
Обвіяв крилами і снами,
І тихозграйними річiami
Про рай той мрії розбудів.

Жютин, 11 листопада 1843 р.

Души ваши очистившіе въ послушанн
истины духомъ, въ братолюбїи нелицемѣрно,
отъ чиста сердца другъ друга любите при-
лежно: порожденны не отъ сѣмени истлѣнна,
но не истлѣнна, словомъ живого Бога, пре-
бывающаго во вѣки. Зане всяка плоть, яко
травa, и всяка слава чловѣча, яко цвѣтъ
травный: изше трава, и цвѣтъ ея одпаде,
глаголь же Господень пребываетъ во вѣки.
Се же есть глаголь благовѣствованный въ
васъ.

(Перше соборне посланіє св. апостола
Петра, I. 22-25).

- Застéлено стіл на двана́дцять гостéй,
15 Двана́дцять фія́лів на ньóму стоїть,
Та час утіка́є,
Ніко́го нема́є, —
Невже́ товари́ство
Забу́ло зійти́сь?
- 20 О, ні, не забу́ло, — всіх друзі́в зібра́ло
Те сло́во обі́тне, що да́ли ко́лись, —
І “ві́чну ю пам’я́ть” вони́ проспівáли,
І спра́вили трі́зну — і всі́ розійшли́сь.
Двана́дцять бу́ло їх; і врóду і сі́лу
- 25 Горну́ла їм ю́ність. Вони́ уторі́к
Найкра́щого дру́га відне́сли в моги́лу
І по́минки дру́гу в той де́нь залажи́ли,
Аж по́ки не зійду́ться з лю́бим наві́к.
О, ска́рбе лю́бови! Па́ні-побраті́ми,
30 Храні́ть його́ свя́то на грі́шній землі́:
Прихо́дьте що-ро́ку, як ні́ні прийшли́,
Зіхо́дьтеся до́вго й пі́снями нові́ми
Просла́вте свобóду на ра́бській землі́!
Благослове́н твій трудо́ний шля́х,
- 35 Прише́льцю вбо́гий, невідóмий!
Ти, са́мим Го́сподом ведóмий,
Ого́нь лю́бови по серця́х
Розно́сив ще́дро без уто́ми.
Благослове́н! Ти Бо́жу во́лю
- 40 Корóтким ві́ком освя́тив,
В юдо́лі ра́бства ра́дість во́лі
Ти без про́мов оголосі́в.
Ко́ли браті́ — у бра́тній кро́ві,
З’єдна́в лю́бов’ю ти чужі́х;
- 45 Свобо́ду лю́дям в бра́тстві їх
Ти показáв; вели́ким сло́вом
Ти сві́ту мир благові́стив;
І в сме́ртний час благослові́в;
Свобо́ди бла́го, — дух лю́бови!
- 50 Душе́-вибра́нице, чо́му
Ти на землі́ не забарі́лась?
У цій тюрмі́ ти пта́хом бі́лась,
Але́ терпі́ла цю́ тюрму́.
З до́кóром ско́рбними очі́ма
- 55 Ти погляда́ла на браті́в,
Та бракува́ло Серафі́ма
У ві́чного ца́ря царі́в —
І бі́ля трóну Йо́го в сла́ві

Стоїш у сонні ти яснім
 60 І світ наш темний і лукавий
 Обводиш поглядом сумнім.
 Я перед святістю твоєю
 З безмовним трепетом хилюсь;
 Молюся скрбною душею,
 65 Як перед ангелом, молюсь!
 Зійди, зішли святу годину!
 На бідну голову навій
 Хоч тріхи світлих дум і мрій,
 Хоча на мить одну-єдину
 70 Засяй у темряві душі
 І хмари мислей супротивних
 І розжені і утиши.
 Правдиво тихими річiami
 Мені повідай про своє
 75 Земнее благо-житіє
 І дай орудувать серцями
 Людєй бундючних і своїм,
 Уже отруєним і злим...
 Розкрий науку потаємну
 80 Будіти совість у катів
 І словом кротким і смиренным
 Добро лиш сіяти в житті.
 Да провіщаю гимн пророчий
 І долю правду низведу
 85 І напівзгашенії очі
 Зведу без страху в висоту.
 І в цю годину, повну муки,
 Пошли найближчих із людєй.
 Зложити вихололі руки
 90 І безкористія елей
 Пролити щиро із очей.
 Благословлю земну дорogu,
 Зустріну усмішкою смерть
 І з упованієм на Бoга
 95 Вийду, як ти, у Бoжу твердь.
 Благословен твій трудний шлях
 І твій спочин у Божім домі!
 В сім'ї убогій, невідомій
 Він ріс і долю сіромах
 100 Зазнав без рідних ще ізмалку,
 Ба і докори він зустрів
 Із-за насущного кавалка...
 Дитячий сон од хмурих днів

- 105 Майну́в, як го́луб той од кру́ка;
 І ту́га, чо́рная гадю́ка,
 Круг се́рця ни́шком обвилась,
 Жа́том пожа́дливо вп'я́лась
 І кро́в'ю ю́ною впива́лась...
 Душа́ рида́ла, розрива́лась,
 110 Жада́ла во́лі... дух па́ла́в,
 Горди́ня кро́вию скипа́лась...
 Він трепета́в... він замира́в...
 Рука́ обу́рено стиска́лась...
 О, як би ми́г я у цю ми́ть
 115 Та ку́лю зе́мную схопи́ть
 Зо всім гадя́м її двонóгим,
 Схопи́ть і в безві́сті жбурну́ть...
 Пекельно́ б регота́ла лю́ть,
 Шале́но, де́монська, рада́ла б!...
 120 І чо́рна мить спалахкоті́ла
 Вогне́нним світови́ судом.
 З рида́нь упав він в оні́міння,
 Душа́ кара́лась чо́рним сном,
 Душа́ мертві́ла, а кругом
 125 Земля́, Господне́ сотвори́ння,
 В зеле́них ша́тах і квітка́х,
 Весну́ стріча́ючи, рада́ла
 Душа́ яснішала, теплі́ла
 І пробуди́лась... У сльоза́х,
 130 Мов ма́тір, зе́млю він милу́є —
 Цілу́є, ту́литься грудьми́...
 Він зно́ву а́нгелом, що всу́є
 Зтеті́в побу́ти між людьми́.
 “Туди́ на не́бо! Як там я́сно,
 135 Як же просторо́ і прекра́сно!
 Як вільно́ бу́де там мені́!” —
 І від небес́ він у півсні
 Оче́й не мо́же відірва́ти
 І лю́бо так у глибині́
 140 Йому́ душе́ю потопа́ти,
 У висоті́ одна́-еди́на,
 Нена́че білая хусти́на,
 Прозо́ра хма́ронька пливé.
 “Скажи́, хто, хма́ронько, тебе́
 145 Несé так ви́соко, невпінно́?
 І хто ти, що ти? І чому́
 Так лю́бо, мило́ ти прибра́лась?
 Чи́я ти ві́стка і кому́?” —

- 150 І ясна хмаронька розтала
 У сьйві сонця; виростає
 Перед очима темний гай...
 "А де край світа, неба край,
 Кінець землі?..." І він, скорботний
 155 Зітхнув, як, може, не зітхав,
 Мов у душі своїй самотній
 Навік надію поховав.
 Надійся, вір, — це серця цвіт!
 Надія — Бог, а віра — світ.
 "Не погасай, моя ти зоре!
 160 Похмурі хмари розганяй.
 Зміцняй в біді мене і гори
 І шлях тернистий, шлях суворий
 Небесним промінем осяй.
 Пошли душі твоєю святиню,
 165 Святим наїтієм напій,
 Да провіщаю благостиню,
 Закон виконуючи твій!..."
 Надії він не поховав;
 Піднявся дух, як голуб горній,
 170 І хмари чорнії юдольні
 Небесним світлом осяв.
 Пішов шукать він щастя-долі,
 Уже минув і гай і поле,
 Уже ховалося село...
 175 І раптом жаль чогось так стало,
 Сльозами очі щось наляло,
 На серце каменем лягло.
 Чогось нам жаль в минулім нашім,
 І рідний край — нам дорогій...
 180 Та, сіромáха, він не свій
 Ні тут, ні там: планета наша,
 Чудовий світ наш, рай земний,
 У всіх краях йому чужий.
 Упав на шлях він і, небогий,
 185 Мов матір, зéмлю цілував,
 Молітву Бóгу на дорóгу,
 Утérши сльóзи, прочитав...
 І кроком вольним і твердим
 Пішов і слід пропав за ним.
- **
*
- 190 З порóга рідної землі
 Пішов блукати сиротóю.
 Які виплакував жалі!

Т. Шевченко. Автопортрет 1843 р.

- Якою платою страшною
 Знання для розуму придбав
 195 І чисте серце заховав!
 Пройти, не скаржучись на долю.
 Митарства трудної юдолі,
 Пронести пекло почуття,
 Збагнути в дійсності життя,
 200 Всі чорні списки прочитати,
 Всі беззаконні діла —
 І заховати лет орла
 І серце горлиці не втратить!
 Людина се... без крова жить...
 .....
 205 Людєй пізнати — і любить!
 Уболіваючи над ними,
 Над нерозумними дитми,
 І не блюзнуючи у тьмі,
 Як цар той розуму. Убогим,
 210 Із-за насущного твердого,
 Чванькому дурневі годить —
 І чути, думати і жить!...
 Страшна драма і святая!...
 І він без слова, без одчаю,
 215 Її достойно відіграв;
 Своім життям він не повчав,
 Не хтів роман з нього творити —
 З пригод — історію цілу;
 І тьму привіджень розмаїтих
 220 І байронічну імлу
 Він не пускав; в братах не бачив
 “Юрбі нікчемної” рабів;
 Чинів і влади не ганьбив,
 Як N, глашатай той обачний.
 225 І той, хто дума без кінця
 Про думи Канта, Галілея,
 Космополіта-мудреця,
 І, сам без серця, судією
 Встає на людській серця, —
 230 Той лжепророк! Такі пророки
 Лиш слововержуть і верзуть!...
 В життя вглядаючись глибоко —
 У сокровенну його суть,
 Він часто вдумливе око,
 235 Сльозою зрошене, мабуть,
 Здіймав на ліпоту природи,

- “Яка тут лагода!” — шептав
 І рідну зємлю споминав;
 У Бóга правди і свобóди
 240 Для всьóго сýщого просів,
 І тóхо думкою слідів
 Давноминúлеє нарóдів,
 Минúле рідної землі,
 І гóрко плакав. “О, Свята́я!
 245 Свята́ батьківщино моя!
 Як поможу́ тобі в одча́ї, —
 І ти зако́вана, і я...
 Скажу́ тира́нам Бóжу во́лю, —
 Не зрозуміють, не прийму́ть!
 250 І на тво́ім ширóким полі
 Камінням вісника поб’ю́ть!
 Знесу́ть висóкіі моги́ли
 І понесу́ть їх сло́вом зла!
 Тебе́ уби́ли, розчаві́ли
 255 І восхваля́ть забороні́ли
 Твої́ великі́і діла!
 О, Бóже си́льний і правди́вий,
 В тво́їй руці́ — життя́ і смерть —
 Вдягні́ у сла́ву сво́ю твердь
 260 І сотвори́ святее́ диво́ —
 Воскресну́ть ме́ртвим повелі́!
 Благослови́ возста́ть собóром
 На по́двиг но́вий і сувóрий —
 На чин іску́плення землі,
 265 Землі́, повіто́ї в несла́ву,
 Стократ по́літої крива́во,
 Коли́сь пресла́вної землі́!
 Мов хма́ри ду́ми проясні́лись,
 І сльóзи ка́пали, мов дощ...
 270 Блаже́н той на світі́, щасті́ йому́, дóле,
 Хто з бра́том голо́дним готóв розділі́ть
 Остáннюю крїхту́ і злóбного во́лю
 Зако́ном Госпо́днім спромі́гся смирі́ть!
 Блаже́н і свобóден!... то́го ж, хто не о́ком,
 275 А се́рцем лиш ба́чить лука́вство люде́й
 І тільки рида́є, зітха́є глибо́ко, —
 То́го, справедли́вий, позба́в ти о́чей!
 Твої́ гóри, твое́ мо́ре,
 Всі́ дива́ прирóди
 280 Не іску́плять його́ гóря,
 Не даду́ть свобóди.

- І він, в нестáтках, у скорбóтах,
Все бáчив, чув усé і жив.
Людéй лiзнáвши, полюбiв,
285 І сумувáв над нiми пóтай,
Вонi такóж йогó любiли,
Він їх братами називáв;
Найшóв і друзiв собi мiлих,
Огнém душі причарувáв.
290 Часóм, за дúмами своїми,
Мовчáв між друзями . . . часóм,
Надхнénним встáвши вiщунóм,
Рiчáми мúдрими, палкiми
Раптóво друзiв дивувáв
295 І úзи дрúжби межи нiми,
Благословляючи, скрiпляв.
Він говорiв, що спiльне бláго
Данó любовiю купiть,
Що трéба, спóвнившись одвáги,
300 Стáть за добрó і зло убiть.
Казáв, що дар велiкий з нéба
Велiке свято битiя
Виддáти бáтьківщинi трéба,
Понéсти в брáннiї поля.
305 І про кохáння мóвив дрúзям;
Зо смúтком тiхо говорiв —
І замовкáв . . . В нестéрпнiй тúзи
Вставáв з-за стóлу і ходiв
І гiрко плáкав. Сúму свóго,
310 Невипадкóвого, важкóго,
Нi з ким, бездóльний, не дiлив.
Братi з душі йогó любiли,
Мов крéвний, був для них близькiм,
Та зáвжди сум незрозумiлий
315 Носiв у сéрци побратiм,
І в їх сiм'ї вогнénним слóвом
Він вибухáв. Та на бaлях,
Колi при тiсячних огнiях
Мигтiли плéчi мармурóви,
320 За чiмось тяжко він зiдхáв
І хмúрим пóмислом витáв
У рiднiм крáї, рiднiм рáї,
Там, де нiхтó йогó не ждав,
Про ньóго й слóвом не згадáв,
325 Про йогó дóлю не спитáе.
І думáв він: “на щó я тút?”

- І що почну́ я межи німи?
 Танкі, пісні вони́ ведуть,
 Вони́ — свої́ межі́ свої́ми
 330 І рівня́ — всі́ вони́ собі́,
 А я? . . .” І тихо́ він вихо́дить,
 Іде́ додо́му у журбі́, —
 Звідсі́ль і о́ком не прово́дять,
 Там і ду́ша не привіта́.
 335 Сумне́, гірке́ — життя́ самотне́? . . .
 І сві́тло свя́тне Велико́дне
 Стократним су́мом огорта́.
 І в'я́не він, в'я́не як в полі́ билі́на,
 Суму́е-нудьгу́е, клене́ чужину́ . . .
 340 Яка́ ж то це ту́га і зві́дки, невпінна,
 Запа́ла у се́рце, в саму́ глибину́?
 “О, до́ле злоща́сна! На що́ занеха́в я
 Невинне́е ща́стя і край свій і дім?
 На що́ я тиня́вся, що́ в сві́ті придба́в я?
 345 Уті́ху тих пізна́нь? . . . Прокля́тіє їм!
 Вони́ мені́, че́рви, мій ду́х поточи́ли,
 З мої́м тихим ща́стям мене́ розлучи́ли!
 Ко́му я свій сум і любо́в розкажу́?
 Ко́му рани се́рця в слю́зах покажу́?
 350 Нема́ мені́ па́ри, я — злі́день між німи,
 Я — бі́дний поде́нник, прости́й робі́тник!
 Що́ дав би я ві́рній казка́ми свої́ми?
 Любо́в . . . О, любо́ви для не́ї на ві́к,
 На ві́к, на три ві́ки, на ві́чність би ста́ло!
 355 Я в се́рці свої́ому б її́ захова́в.
 О, як би я ніжно́, як ніжно́ коха́в!”
 І слю́зи краплі́сті, як і́скри, низа́лись,
 Коти́лись по ли́цях і ї́ли, як ї́дь, —
 І со́хли, гаря́чі. “О, да́йте спочи́ть,
 360 Розби́йте цей че́реп, ці́ гру́ди розкри́йте:
 Там чо́рні гадю́ки, — свобо́ду ї́м да́йте!
 О, да́йте наві́к мені́ о́чі закри́ть!”
 На чужині́ у самоті́
 Кара́вся бі́дний сирото́ю
 365 І жда́в оста́ннього споко́ю.
 Юна́чі мрі́ї золоті́ —
 Служи́ти ба́тьківсько́му кра́ю —
 Весня́ним цві́том одцвіта́ють!
 Було́ так по́рожньо́ в житті́,
 370 Що́ за моги́лу воно́ ста́ло;
 Прия́зні дру́зів було́ ма́ло,

- Вона лиш літепла була, —
Небесних світла і тепла, —
Душа окрілена жадала, —
375 Того кохання, що горить
В дівочім серці голубинім,
Де б міг він радісно спинить
Свій лет превиспренній, орліний,
І злити чистії вогні
380 В пожар любові двоєдиний;
Кого сховав би у ясній
Чуття і розуму світлиці,
Як безборонну голубицю,
В добі хранив би напасній,
385 Кому упав би у жаданні
На юні перса дорогі,
Щоб, завмираючи в риданні,
На лоні раю життєдайнім
Спочить хоч тріхи від жаги,
390 В очах втопившись очами,
В них душу й розум утопить,
І серце в серці розтопить
І потонути у нестямі . . .
Та не було когось любить,
395 Та доля пари не судила!
А серце плакало і ніло
І завмирало в самоті.
Тужливі мрії молоді
Щоб у майбутнім прозрівали,
400 І небеса у висоті
Ласкавим усміхом вітали.
Як чиста свічка воскова,
Він таяв тихо, мовчазливо,
І хмурі очі укривав
405 Йому туман. Сором'язливо
На нього глянувши часом,
Красуня потай хвилювалась
І потай гарним юнаком
Ще довго потім любувалась.
410 І часто в'янули-тужили
За ним дівочії серця,
Та тайна воля, вища сила
Крем'яний шлях йому судила
Пройти самотньо до кінця.
415 Ослаб зовсім, згасали очі
У грудях ніло . . . За хрестом

Чорнів поріг у вічні нощі
І пуста хмурилась кругом.
Лежить і встати вже не може,
420 І білий світ йому стемнів.
Порада журная братів
Безсилий дух його тривожить.

.....
По черзі друзі ночували
У свого друга, і щодня
425 У нього ввечорі збиралась
Його добірная рідня.
Ось поприходили востанне —
І всіх досвітняя пора
Застала їх біля одра.
430 Вже сон позморував їх ранній,
Сумні голови хилив,
Та він їх раптом оживів —
Почав — і полум'ям бувалим
Слова річей його взялись;
435 І друзі друга потішали,
Що вже за тиждень за якийсь
Він заспіває, як колись.
“Вже співом вам не заговорю
Про славу рідної землі.
440 Складіте ви псалом суворий
Про люд озлоблений у злі
І світлим гімном пом'яніте
Предтечу друга свого.
І за гріхи... гріхи його
445 Усёрдно Богу помоліться...
І “со святими” по мені
Ви заспівайте при труні!”
Браті навколо поставали,
Як діти плакали-ридали...
450 Він їх лишав... Ось наслід
Зітхнув — і вигасла людина.
Пророка втратив білий світ,
А слава — вибраного сина.

**
*

У смутку друзі понесли
455 Труну дубовую до храму;
Землі з риданням оддали
Останки друга, і сльозами
Щирозелений, молодий

- Вінók лаврówий окропляли
460 І на могїлу покладали,
І помолїлися на нїй,
І “со святїми” заспївали.
В трапезї за круглим, за братським столóm
Увечорї друзї сидїли кругóm,
465 У смўтку і тїші дванадцять сидїло!
Іх сёрце одною журбóю болїло.
Тужлївая трїзна, тужлїві братї! . . .
Ах, трїзну такóу відправив і ти.
Допóки жїтимуть, поклáли
470 Свїй стїл у день той накрївають,
Щоб свóго дрўга поминáть
І пам’ятáти йóго стáло.
І кóжний рїк вони збирáлись
В той день усї в одїн гуртók.
475 Вже бракувáло багатьóх,
Мїсця що-рóку порожнїли,
Братї все бїльше сиротїли,
І ось одїн вже кїлька лїт
В порóжню хáту на обїд
480 Похмўрий старець приїжджає;
Журбў і радїсть юних лїт
Самóтньо, скóрбно споминáє.
Сидїть годїнами без слів
І піджидáє — хоч одно́го б
485 Йомў побáчити з братів! —
І, не дїждавши́ся нїкóго,
Вїдхóдить мóвчки . . . — й цьóго дня,
Тудї, де стїл стоїть прибрáний,
Тихенько двєрї відчиня
490 І вхóдить, схїлений рокáми,
Забўтий нїми . . . Сўмно вїн
Обвóдить стїл погáслим зóром
І з друзнїм кїдає докóром:
“Отáк, недвїги, неживї,
495 Закóн свїй братський поважають!
Ось і сьогóдні не прийшли́,
Мов десь водою запливлї!” —
І сльóзи мóвчки витирає,
Ховає братськую любов . . .
500 “Хочá б одїн тобї прийшов!”
Сидїть старїй і дожидáє,
Ужé пройшло годїни три,
Йомў порá ужé ітї;

- Старій встає. “Так, одцурáлись!
505 Візьмі та віпий це вино́,”
Сказáв слугі він: “все-однó,
Не мóжу я; пройшло́, розпáлось...
Та поминáй його́ за нас,
Мені вертáтися вже чás!”
- 510 І слóзи знóву показáлись...
Слугá вино́ ніяко́ віпив.
“Дай капелю́х... Які ж мене́
Обсіли лінощи́!” — і вийшов.
І рік минúв, як все минé, —
- 515 Застéлено стіл на двáнадцять гостéй,
Дванáдцять фіялів на ньóму стоїть.
Та день утíкає,
Нікóго нема́є, —
Навіки, навіки забúто за них!

Переклад *Олекси Стефановича*.

БЕЗТАЛАННИЙ

I.

Розбіжність критичних поглядів.

Поема Т. Шевченка “Безталанний”, не зважаючи на те, що вона написана поетом по-московськи, в його душевних переживаннях після першої подорожі по Україні і в його дальшій творчості займає визначне місце. Вона відбиває в собі один із найкритичніших моментів, коли Т. Шевченко під впливом перших вражень від того, що він побачив в Україні, мусів переживати глибоку тривогу й передумати та переоцінити всі свої ідеали, які він виробив собі в Петербурзі по описах в літературі й по оповіданнях знайомих, що приїздили з України. Тоді в Петербурзі героїчна історія України й мальовнича її природа та чарівні описи М. Гоголя, Квітки-Оснєв'яненка, Є. Гребінки тісно сплелись у душі Тараса в один ланцюг поетичних картин, що захоплювали Шевченка й викликали подив. Правда, побутова дійсність, змальована в його творах, не все чарувала поета: Реальне життя кріпаків-селян, що лягло важкими споминами на його душу, все його хвилювало і збуджувало тривогу. Але героїчна мить України викликала в душі Шевченка подив, захоплення й віру, що такий нарід не загине в московських лабетах, а визволиться. Треба тільки в його душу вілляти живої визвольної сили й поставити його на власні ноги.

Але те, що Шевченко побачив у дійсності, приїхавши в Україну, те перевищило всі його сподівання. І він спочатку занепав духом, відчув безсилля щось зробити, щоб українську трагічну дійсність відмінити. І оцю саме кризу своєї душі Шевченко й віддав у цій першій поемі, написаній на рідній українській землі в листопаді місяці 1843 р.

Мало який твір Шевченка викликав стільки різноманітних у критичній літературі думок, як поема “Безталанний”. Більшість критиків її впрост не помічала, бо це був твір, написаний по-московськи й тим самим виходив за рамки української тематики, інтересів і дійсності

І тільки мала кількість дослідників звернула на неї увагу, але оцінювала її різно:

М. Чалий назвав її “поетичною сповіддю” Шевченка; відбиває автобіографічні риси (П. Филипович); бажання вилити перед княжною Варварою Репніною свою душу (П. Зайцев). Так оцінили спонуку Шевченка, щодо її написання. Різно глянули на поему із погляду її ідеї: “устремління до світла і правди” (П. Зайцев); змальовує ідейного провідника-декабриста, Рилева (П. Филипович); бажання змалювати себе (М. Возняк), а також і декабристів (М. Возняк, П. Филипович). Щодо її історії, коли й як ця поема писалась, то вона була задумана ще в Петербурзі (О. Кониський, М. Возняк); окремі частини були написані в Петербурзі, а в Яготині в Україні ці частини були зведені в одну цілість (П. Зайцев); задумана й викінчена в Яготині (М. Чалий, П. Филипович, С. Єфремов). Щодо її жанру, то більшість критиків назвали її поемою; П. Филипович: — не поема, а скорше “великий ліричний вірш”.

Щоб зрозуміти всю правдиву суть усього твору в такім різноманітнім хорі голосів про нього, необхідно його розглянути в тім складнім оточенні, в яким Шевченко перебував, коли цей твір повставав і був написаний.

II.

Шевченко і кн. Репніна.

Тоді саме Шевченко від жовтня 1843 р. до 10 січня 1844 р. перебував на відпочинку в Яготині на Полтавщині в гостях у князя Миколи Репніна, бувшого Генерал-Губернатора “Малоросійського Краю” від 1816 до 1834 р. Тоді саме донька князя, Варвара Репніна, ближче пізнала Шевченка й дуже ним захопилась. В той же час у Репніних гостювали три сестри Псьолівні: Глафіра (малярка), Олександра (поетка) і Тетяна (Таня). Доїздила до них ще одна панночка, близька до родини Закревських (сестра в перших В. Закревського, голови Т-ва “Мочемордів” (аматорів добре випити), багата й гарна. Княжна Варвара Репніна в своїй повісті називає її прибраним ім'ям, “Ольга”.

В особистім житті Шевченка велику ролю, хоч не од-

накову, відіграли з названих вище три жінки: сама княжна Варвара Репніна, Глафіра Псьолівна і т. зв. "Ольга". Зо свого боку і Шевченко на всіх цих трьох робив, хоч не однакове, але сильне враження.

Найсильніше Шевченко вражав княжну Варвару. Але те враження від нього було контрастово подвійне. Перше своє враження Варвара у своїй повісті висловлює такими словами: "Він (Шевченко — Л.Б.) був із малого числа вибранців, що, маючи великий талант від Провидіння, не мають потреби належати до жадного стану суспільства, і їх приймають усі з особливою уважністю. Він був поет. Коли ці всі пестуни природи мають де-яку подібність один до одного, то так же само кожний із них відрізняється окремими прикметами. Шевченко (в повісті "Березовський" — Л.Б.) був поет у всім значенні цього слова: він своїми віршами упокорював усіх, він витискав із очей тих, що його слухали, сльози розчулення та співчуття, він настроював душі на високий тон своєї захопливої ліри, він поривав за собою старих і молодих, холодних і палких. Читаючи свої чудові твори, він робився чаруючим: його музичний голос переливав у серце слухачів усі глибокі почування, що тоді над ним панували. Він був наділений більш ніж талантом. Йому був даний геній, і його чула й добра душа настроювала йому сопілку на високе і святе... його всі любили й усі бажали йому щастя й успіху... бажали досягти високої цілі..."

В цій характеристиці Шевченка, що дала княжна Варвара ще 1843 р., ми схоплюємо живий образ нашого поета в той момент, коли він свої твори рецітував. Що така висока оцінка правдива, що княжна перша відчула в Шевченкові генія, що вона перша дійсно збагнула в Шевченкові того великого мистця, що творив із Божої ласки, — це підтвердили пізніше П. Куліш і М. Костомарів, друзі Тараса, і таким він залишився аж до сьогоднішнього дня, — це свідчить про те, якою княжна Варвара була глибокою натурою, шляхетною, духово витонченою й освіченою жінкою, може й єдиною тоді на цілу Україну.

Тоді саме княжна Репніна перша розломала і ті гра-ти, що відділювали т. зв. аристократів від т. зв. плебей (мужиків). Вона перша взяла Шевченка за руку і ввела,

як собі духово зовсім рівного і навіть вищого, до свого духово аристократичного круга не тільки з походження, але й по духу. В доказ цього наведу розмову княжни Варвари з її знайомим, що в її повісті виведений під прибраним прізвиськом “Язиків”. Розмова йшла про “Ольгу”, якою в той час Шевченко цікавився.

— Не можна було не сміятись, — говорив Язиків, — із дурости матері Ольги Петровни, що не бачить, що під її носом донька її дуже ласкаво терпить зальоти бідного поета, що ніколи не може бути для неї партією (до одруження — Л.Б.).

— Тому, що вона не варта, — відповіла княжна з гіркою усмішкою.

— Вона його не варта? — здивовано запитав Язиків: — даруйте . . . вона ж — графиня, вона багата, гарна, а він? Ну що в нім . . . ?

— Що в нім? — відповіла княгиня. — А те, що він геній, носій добра, посідає високу душу, він увесь — поезія! . . .

— Даруйте! — промовив Язиків. — Припустимо, що, дійсно, він має ці прикмети, — але все таки їх не вистарчає, щоб дозволити йому хоч би в мрії думати про руку Ольги Петровни, що належить до вищого кола.

— Лишім цей даремний спір! — відповіла княжна з обуренням. Я з вами ніколи не згоджуся, щоб стан і гроші ставити вище від генія і душевної благородності . . .

Так правдиво вже в тих часах зрозуміла княжна Варвара відносини між Шевченком і панночкою з т. зв. вищого кола.

Нарешті, княжна Варвара перша збагнула в Шевченкові “геніяльного сина його ріднього краю”. Тільки своєю глибокою інтуїцією вона перша відгадала в Шевченкові генія і ту його виключну роль для українського народу, його культури й України взагалі. Ця “худенька, тоненька з великими, живими й виразними очима”, як малює її один мемуарист (Селецький), дівчина з високого аристократичного кола так небуденно прислужилась нам у зрозумінні на самих початках його творчости, хто такий Шевченко і що він вартий для України.

Так малює один бік душі Шевченка княжна Варвара Рєпніна.

III. Клопоты кн. В. Репніної.

Поруч цього кн. Варвара подає нам і другу властивість душі Шевченка: Шевченко як людина в буденній житті. І цю властивість княжна так само перша нам її розкриває:

“Шевченко, — пише вона у своїй повісті, — їв, пив, як усі смертні, якби хто ввійшов у кімнату, де він перебував із іншими молодими людьми, яких, на жаль, так багато, то ніяк не зміг би поставити його на вищій щабель з-поміж інших. Він міг цілими годинами віддаватись найпустішій, найбуденнішій розмові й навіть, як здавалось, захоплюватись нею. Він був добрим до слабости й душевно легкодушним до жорстокости, нерішучим і необачним у своїх поступованнях. Його не можна було не любити. Для тих, хто щиро його любив, він був джерелом клопотів, постійних переходів від захоплення до обурення, від співчуття до байдужности! . . .”

Таких два зовсім протилежних портрети Т. Шевченка змальовує нам княжна Варвара. Коли перший походив від її захоплення поетом, то другий — від її обурення з його “слабости й душевної легковажности”.

Оця саме ніби “легковажність” Шевченка, якою кн. Варвара так докоряла поета, впливали із кількох джерел його поступовання:

1. З його веселої й життєрадісної вдачі віддаватись хвилиним настроям його зверхньої безтурботности в товаристві веселих людей і плести теревені, оповідати анекдоти й інші гумористичні дотепні сміховинки. Такі назверх порожні розмови обурювали кн. Варвару: вона не могла припустити, щоб такий надхненний творець святого мистецтва міг так легкодушно віддаватись пустим розмовам.

2. З його цікавості до пустих поверховних панночок, як напр. “Ольга”, з якими він міг проводити час.

3. З його приятелювання з людьми, моральний рівень яких, на погляд княжни, був дуже низький і для Шевченка шкідливий. Такою небезпечною компанією в її очах були ті, що склали т. зв. товариство “Мочемордів”, що надміру віддавались пиятиці, а особливо товариство гусарського офіцера В. Закревського, голови

“Мочемордів”, на якого княжна дивилась, як на “гуляку, дурноляпа і впрост п’яницю. І це пусте створіння коверзує Шевченком, затягає і зводить з дороги благородних чинів на втоптану і брудну стежку низьких розваг”, що приводять і до розпусти.

Оце все і зроджувало в душі княжни великі “клопоти”, як Шевченка врятувати й повернути його на правдивий шлях, щоб він був гідний свого високого покликання. Оця місія перевиховати Шевченка й повернути його на дорогу служити тільки мистецтву і здійснювати те післанництво, яке призначив йому Бог, — оця місія стала для кн. Варвари метою її життя. І вона попереджала Шевченка, й радила йому брати приклад з таких осіб, як Глафіра, як Капніст, А. Лизогуб, і з ними приятелювати; тільки не з Закревським і не з “Ольгою”.

Така вибаглива суворість кн. Варвари пояснюється не тільки повинністю названої “сестри” Шевченка, повинністю друга, і не тільки з християнського обов’язку, але ще й тим, що княжна Варвара Репніна безмежно Шевченка полюбила не лише любов’ю сестри, друга, як назовні зазначала, а пристрасним коханням жінки.

Це помічав О. Капніст, пані Кекуатова, брат Василь Репнін, всі три Псьолівни й навіть мати кн. Варвари, старенька княгиня Репніна. Тому не один раз О. Капніст відговорював кн. Варвару, давав їй зрозуміти, що вона супроти Шевченка робить необачні кроки. Нарешті, 10 січня 1844 р. він вивіз Шевченка з Яготина.

Всі дослідники цих взаємин між кн. Варварою й Шевченком тримаються невиразного погляду Гершензона (“Русские Пропилеи”, т. II, 1910 р.): “Кохання дійсного не було ні в неї, ні в Шевченка, однак її почуття було, як бачимо, складніше та глибше, ніж звичайна симпатія приятелювання”. Із цих слів Гершензона виходить, з одного боку, кохання не було ні в неї, ні в нього, а з другого, — її почуття було складніше і глибше, як звичайне приятелювання... Таку неясність і суперечність, виразніше й точніше виправив С. Єфремов. Ці відносини між кн. Варварою і Шевченком він назвав “**романом** княжни і Шевченка”, і роман цей, на думку Єфремова, був “небуденний і нешабльоновий; це не плід занадто далеко протягнутої догадливості, а дійсний і нестемений факт”.

“Безперечно кохання”, підкреслює Єфремов ще раз (див. Т. Шевченко “Щоденні записки (Журнал)”, ВУАН, т. IV, Київ 1927, ст. 610).

Але найкрасномовніше виявила своє почуття до Шевченка сама кн. Варвара: “Шевченко зайняв місце в моїм серці...” “Я в тайні, навіть не усвідомлюючи того, почувала заздрість від тої переваги, яку він виявляв Глафірі” (“Русские Пропілеи”, т. II, ст. 206). “Мій потяг до нього проявлявся все більше і більше; він мені відповідав іноді теплим почуттям, але пристрасним — ніколи” (там же, ст. 216—217). “Коли б я бачила з його сторони любов, я, можливо, відповіла б йому пристрасною...” “Це почуття захопило мене, що я й забула свою Біблію...”

Вже з цих одних листів княжни Варвари до Ш. Ейнара у Швайцарію впливає ясний і тільки один висновок: любов княжни до Шевченка була справжнім коханням. Із ще сильнішим почуттям любови до Шевченка виступає кн. Варвара у своїм недокінченім романі.

IV.

Алегорична записка.

Що було такого в істоті Т. Шевченка, що до нього так притягало кн. Варвару і всіх тих, що його пізнавали?

Насамперед сама особа Тараса: привітлива, лагідна, щира і безпосередня... А далі, — його мистецтво: чудово співав та інтерпретував українські народні пісні, обдарований артист-маляр, визначний з Божої ласки поет, талановитий рецитатор (декляматор) своїх і чужих поетичних творів. Це все творило авреолу його небуденної особи.

Ось приклад чару його мистецтва. Літературні вечори у князя М. Репніна, на яких Шевченко читав свої твори — то були, як кілька місяців пізніше згадує княжна Варвара, хвилини незабутні. “Раз увечорі, — писала кн. Варвара, — він (себто Шевченко.—Л.Б.) пропонує прочитати свою другу поему під наголовком “Слепая...” І ось він починає читати. О, коли б я могла передати вам усе, що я пережила під час цього читання! Які почування, які думки, яка краса, який чар, який біль! Моє обличчя було все мокре від сліз, і це було щастя, бо я мусіла б була кричати, коли б моє хвилювання не знайшло цього ви-

ходу для себе. Я відчувала болісний біль у грудях. Після читання я не сказала нічого. Ви знаєте, що при всій моїй балакучості я від хвилювання трачу здатність говорити. І яка м'яка чарівна маніра читати! Це була захована музика, що співала мелодійні вірші на нашій гармонійній мові, здібній усе висловити. Пізніше, коли я могла говорити, я сказала йому: “Коли Глафіра продасть свою першу картину і віддасть мені ці гроші, які вона обіцяла, я замовлю за них золоте перо й подарую його вам!” Перед сном я так гаряче молилася, я так пристрасно любила весь світ, я була така добра, — боюся, навіть ліпша, ніж я є в дійсності!” (Лист княжни Варвари до Ш. Ейнара в Швейцарію.)

Чи так само до княжни Варвари відносився Шевченко? Ні. Крім дружби “брата”, іншого почуття до неї він не мав. І це дуже мучило кн. Варвару.

Крім цього останнього, турбувало Княжну ще й те, що Шевченко любив у компанії часами випити зайву чарку. Раз, кн. Варвара довідалась од матері, “що на одній весільній вечірці Шевченко мав слабість, як про це писала вона Ш. Ейнарові, випити більше, ніж було можна.” “Неначе гострий ніж проколов моє серце...” “Треба його покарати за це, але як?”

І княжна використовує нагоду: вона якраз тоді переписувала для Шевченка його вірші. Скінчивши переписувати, вона додала до них, як вона висловились: “кілька алегоричних рядків”. Ось вони:

“Не багатьом дала доля ліру і сопілку; але ті, що мають серце, люблять вслухуватись у бренкіт співців, у їх захоплені чи жалісні співи; і за їх золото є в них для високого володаря таємна молитва і щирі бажання, і вони, маючи серця, що бажують у майбутнім гарного, проголосять: “Бідна Оксано! Люди тебе погубили, і твій поет забуває тебе!...” Так написала кн. Варвара на однім боці листка, а на другім додала:

“Янгол-хоронитель поета сумно літає над його головою, обважнілою грішним сном. Він спинив свій лет. Зір його повний болючої любови. Він крильми благословляє, і молитва за ввірений йому посуд, до якого Творець улив стільки прекрасного, — та молитва, яку можуть скласти тільки небожителі, що вповні збагнули, що таке споглядання божества, виривається із уст його. Гріх і спокуса

Княжна Варвара Репина.

намагають сколихнути сосуд, і чиста, золота отрута, готова через вінця з нього перелитись і бути проглинutoю брудом розпусти... Гаряча сльоза спадає з очей янгола на серце поета; вона його пропалила йновила: він не загине! І каяття окутується в білий одяг, як невинність”.

Оці “алегоричні” таємничі слова княжни треба розуміти так: Шевченко у своїй безжурості й невідповідній поведінці забув за великі ідеї й високі думки свої, що висловив у поемі “Слепая”, і за героїню її, Оксану. Але його янгол-хоронитель, хоч і плаче над занепавшою душею поета, все ж таки відновить його грішну душу і врятує її.

V.

Відповідь Шевченка.

Одержавши від кн. Варвари тих “кілька алегоричних рядків” під час обіду 9. листопада 1843 р., які вона в той же день написала, Шевченко був ними глибоко діткнений. З одного боку, вони підносять його, як мистця на найвищий ступінь духової і мистецької кваліфікації, — впрост його обожують, — а з другого, — його понижують до рівня повного морального занепаду. І це останнє особливо його вразило. Поет рішив на них відповісти кн. Варварі. І він замкнувся у своїй кімнаті й не виходив із неї аж чотири дні. Він писав відповідь. І відповіддю тією і була його поема “Безталанний”.

І це була відповідь на все те найінтимніше, яке алегорично заторкнула записка кн. Варвари. Таким чином, ця остання записка кн. Варвари стала тією **внутрішньою формою**, що спонукала Шевченка до творчості і що лягла в основу поєми “Безталанний”, як своїм містичним стилем, символічними образами, так і містично-моралістичними думками.

Коли ця поема була вже закінчена, то, як звичайно, Шевченко подав до неї **заспів-присвяту**, під якою стоїть дата: “Яготин, 11 листопада 1843 р.”

Всі дослідники і критики цієї поєми зв’язують повстання присвяти до неї із тим вечором, коли Шевченко, нарешті, після чотириденного перебування у своїй кімнаті, з’явився у вітальні Рєпніних. Коли б було так, то

присвята була б написана найранніше 13. листопада, коли, нарешті, він вийшов із своєї кімнати. Але така дата (13. XI) розминулася б з датою, яку сам Шевченко поставив під присвятою": "11. листопада". Це свідчить про те, що та присвята кн. Варварі була написана на два дні раніше того вечора, з яким інші дослідники зв'язують її написання.

Ось той вечір: У вітальні в той час, як увійшов Шевченко, згадує кн. Варвара, "не було нікого, крім Глафіри Псьолівни, Тані (сестри Глафіри — Л.Б.), мене та його (Шевченка — Л.Б.). Я привіталась із ним, віддала йому шалик (що княжна виплела в дні відсутности Шевченка для нього, щоб не гнівався — Л.Б.) і сказала, що боялась, чи не гнівається він на мене. Коли прибрали їдальний стіл після чаю . . . — і ми залишились у чотирьох — він почав гнути теревені, і я сказала йому, який жаль, що він залишив свою самоту й говорить стільки дурниць. Після цього настала повна мовчанка: ніхто не промовив ані слова.

— Тихий янгол пролетів, — проговорив Шевченко . . .

— Ви вмієте розмовляти з янголами, — сказала я, — розкажіть же нам, що вони вам говорять. Він схопився з місця, побіг по каламар, вхопив аркуш паперу, що лежав на столі й почав писати; потім подав мені папір, кажучи, що це присвята до одного твору, котрий він вручить мені пізніше.

На тім листку була написана присвята з написом зверху: "На пам'ять 9. ноября". "В цей день, — зазначає княжна, — я написала йому той докір", себто наведена вище алегорична записка. Ось присвята в перекладі О. Стефановича:

На пам'ять 9. листопада 1843 року
княжні Варварі Миколаївні Репніній.

Присвята

Душі з небес благословенній,
Данó любіть, терпіть, страждать.
І дар приречений, надхнення,
Данó сльозами поливають.
Ви розумієте це слово! . . .

Для вас я радо відложів
Життя буденного окóви,
Священоді́яв я ізно́ву
І сльóзи в згúки перелів.
Ваш дóбрый а́нгел надлетів,
Обві́яв крíлами і сна́ми,
І тихозгра́йними річа́ми
Про рай той мрíї розбудів.

Яготин, 11. листопада 1843 р.

Той напис над присвятою і сама присвята ясно вказують, що не тільки вона, але й ціла поема “Безталанний” зв’язуються в першу чергу із запискою княжни, а не з самою тільки реплікою, — як думає П. Зайцев, — Шевченка: “Тихий ангел пролетів” та відповіддю княжни. Ця Шевченкова репліка означає скорше іронію поета про того ангела, про якого так багато писала княжна у своїх “алегоричних рядках”. Шевченко тільки використав влучну хвилину, коли всі вмовкли, щоб іронією своєю порухуватись із кн. Варварою за її слова про дурниці, які Шевченко “плів”. А відповідь княжни про янгола спричинилась тільки до того, що Шевченко про написану присвяту згадав і з пам’яті її записав у присутності княжни й інших та передав кн. Варварі. А в дійсності ця присвята й сама поема були вже написані за два дні до цього вечора, 13. листопада, себто 11. листопада 1843 р.

І коли я прирівнюю вислови присвяти із висловами записки кн. Варвари з 9. листопада, то присвята в головній своїй частині, себто в рядках:

І дар приречений, надхнення,
Данó сльозáми полива́ть

вповні кореспондує із словами княжни: “гаряча сльоза спадає з очей ангела на серце поета”. Та й сам Шевченко додає до наведених цих двох рядків: “Ви розумієте це слово”, себто княжна розуміє ці слова, бо й сама про це писала. А на її обвинувачення про його невідповідну поведінку Шевченко у своїй присвяті відповідає:

Для вас я радо відложів
Життя буденного окóви,

Священодієв я ізно́ву
І сльо́зи в згу́ки перелі́в.

себто він відмовився від буденної дійсності, про яку з гіркістю писала кн. Варвара і знову почав складати пісні-молитви під впливом її доброго ангела:

Ваш до́брый а́нгел надлеті́в,
Обві́яв крі́лами і сна́ми,
І тихозгра́йними річа́ми
Про рай той мрі́ї розбуді́в.

І для мене зовсім зрозуміло, що тільки записка кн. Варвари розбудила Шевченка до нового співу, відродила йому душу й викликала надхнення до творчості й до “тихозграйної” мови, до мрій про рай, про його, як поета, надприродне призначення і про виконання ним його національної місії, про яку під впливом ніби занадто буденних справ він став забувати.

І сама навіть поема “Безталанний” в цілому є **відповідь** на ті високі прагнення поета, “душі з небес благословенній”.

Отже, записка княжни Варвари, присвята останній і сама поема стоять у повній між собою залежності і взаємочинності: записка — як внутрішня форма, як спонука до творчості й ідея; поема — розвинення ідеї в картинах і головнім образі; а присвята — останній акорд поетового надхнення, його завершення, що внутрішньою формою (запискою княжни) пов’язує поему і присвяту в одну мистецьку цілість. Така естетична функція записки княжни Варвари й роля самої княжни, як глибоко чутливої жінки, що спричинилась до створення цієї поеми “Безталанний”. В ній Шевченко глибоко розкрив свої переживання й дав волю до вияву тим думкам його, що в той час посідали й лучили його глибоко вразливу душу. В ній Шевченко, як на сповіді, розкриває той свій справжній світ, в якому перебував його дух у той час, а не той, яким він, як звичайна людина, княжні Варварі уявлявся. Така зверхня історія повстання “поети” “Безталанний”.

VI.

Внутрішня історія поеми.

А ось внутрішня історія поеми. Самий плян компонування її Шевченко вклав у три частини, але так, що перша частина і третя складають одну цілість. Тільки розложена поетом у той спосіб, що перша її половина вміщена на початку й робить ніби **заспів** (увертюру), а друга віднесена на кінець поеми, як епілог (фінал). Друга, середня частина поеми складає основу її і **вона циклічно обрамована** заспівом та епілогом, себто першою і третьою частинами поеми і найстисліше замкнена в кільце одним уступом про дванадцять місць навколо стола і про дванадцять келехів... Час уже сісти за стіл, але ніхто не приходить; мабуть друзі забули... Так на початку поеми:

Застéлено стіл на двана́дцять гостéй,
Двана́дцять фія́лів на ньóму стоїть,
Та час утіка́є,
Ніко́го нема́є, —
Невже́ товарі́ство
Забúло зійтíсь?

А в кінці поеми цей самий уступ закінчується так, що після рядка: "Нікого немає" слідує далі рядок, яким поема й закінчується:

Наві́ки, наві́ки забúто за них!

Фабула поеми, себто розвиток подій у поемі виложений, складається із двох фаз розвитку дії чи основних картин: Перша картина: "**тризна**" (поминки), уряджена друзями покійного головного героя поеми в його пам'ять, як основника братства. В кінцевій перспективі ці поминки продовжувались доти, поки не помер останній член цього братства. Друга картина змальовує постать покійного друга в час його життя аж до смерти. Оця остання — головна в поемі, центральна і складає зміст поеми про **безталанного** друга. Перша — поминки тільки фон для другої й її кінцеве обрамування. Круг дії замкнувся смертю останнього члена братства. Тому

зовсім добре в першій її виданні й названа поема “Безталанний”, бо тільки постать цього безталанного і стоїть в осередкові цілої поеми і складає вповні вкристалізований образ, що вплив із пережитого самим поетом і загадкової записки кн. Варвари. Пізніша назва поеми “Тризна” зовсім не відповідна для поеми і для мене не зрозуміла, бо вона не вмотивована. Постать безталанного і в поминках є головною.

Сюжет поеми “Безталанний” чи самий плян і процес komponування поеми розробив Шевченко надзвичайно оригінально. Правда, сюжетологія Шевченкової творчости ще не простудійована як слід. А вона якраз у цілому мистецькому пляні поета — одна із найцікавіших сторінок поетичної творчости Шевченка. Таку саму мистецьку особливість та оригінальність виявив Шевченко і в поемі “Безталанний”.

В сюжетовій схемі поеми центральною частиною її середня частина, що змальовує життя головного героя. Вона складає найголовнішу частину поеми.

А в ній крок за кроком викладає Шевченко життєпис людини. І цей життєпис наближається з усіма деталями до життя самого Шевченка. Тому цей головний герой у поемі — без імені, бо ім'я йому — Шевченко. Це ніби автобіографія поета. Це ще більше підтверджує мою думку, що не “тризна”, не поминки по ньому головний мотив (ляйтмотив) у поемі, а самий “безталанний” і його життя.

Чому саме безталанна людина стала головною дійовою особою твору? Чому саме таку постать вибрав автор? На ці питання я мушу дати відповідь, бо від неї залежить дальший хід зрозуміння внутрішньої історії твору.

Вищезгадана записка кн. Варвари, як уже говорилося попереду, лягла в основу посвяти поеми кн. Варварі і стала навіть спонукою для створення цілої поеми, її духотворчим принципом. Раз так, то й тема поеми так само мусить бути зачерплена із тієї самої записки княжни Варвари. Тільки вона одна зумовила втілення її ідеї в постать безталанного.

Згадаймо: кн. Варвара попрекнула Шевченка, що він забув за ту нещасну Оксану, трагедію якої так гар-

но оспівав поет у своїй поемі “Слепая” і над долею якої в той час, коли Шевченко її читав, кн. Варвара глибоко уболівала й навіть плакала. Кн. Варвара кинула Шевченкові докір, що його опановує гріх і спокуса буденного життя, через які він готовий забути і заглушити оті святі основи високого в його душі і його таланту. В цих докорах кн. Варвари відчувається, що Шевченко занадто вже ввійшов у буденне життя, впірнув у хвилі зверхньої поточної дійсності, забув за свої повинності поета, носія правди, оборонця покровджених і збайдужнів до високого мистецтва, перестав творити, ніби спорожнів духово, спустився із тієї ідеальної оселі Творця на гріховну землю, і голова його обважніла грішними снами, й ним оволоділи пристрасті звичайної людини з натовпу.

І Шевченко у цих докорах небуденної жінки відчув глибоку правду, передумав і навіть пережив їх, бо зрозумів усю їх правдивість. І збагнувши, що він не може перед своїм другом заховати навіть найглибших таємниць своєї душі, Шевченко не міг гострі слова княжни залишити без відповіді. І він задумує таку відповідь дати. Але та відповідь повинна бути гідна кинутих йому обвинувачень. Про таку відповідь Шевченко й говорить до поеми:

Для вас я радо відложив
Життя буденного окóви,
Священодіяв я ізно́ву
І слёзи в згу́ки перелі́в.

І такою “священодією”, такими “згуками”, думками “про рай”, що “розбудила” кн. Варвара, і була надхненна творчість поета в дні 10—11 листопада, його оця поема “Безталанний”.

VII.

Психологічний автопортрет.

Основний тон цієї поеми і настроїв — якийсь жаль, що його ніхто не розуміє, якась відокремленість від світу навіть найближчих людей, самотність, самота і розчарованість. Оце глибоке безталання посіло його душу. Життя проходить повз нього, життя найближчих, дальших,

найдальших і навіть цілої його батьківщини. Він відчуває свою посвяту, приреченість, яка ховає в собі величезну відповідальність, але його сили занадто малі, щоб покладену на нього місію виконати, бо зло занадто велике. Його посідають думки, що він у цім світі зайвий для людей, що живуть безпечно, веселяться, не відчувають горя, а турбуються тільки про свої особисті потреби, про своє особисте щастя. Повз нього проходить велике “свято життя”, а він на ньому один, усіма забутий, покинутий... І от, оце **особисте безталання в цім житті** і стає головною темою поеми, об’єктивується в постаті головного героя, безіменного назверх, **але з великим іменем власної особи поета**. Шевченко знає, що та особа, якій він свою поему присвятив, зрозуміє, що він має на думці, збагне, що відповідь їй — оця його сповідь з важких роздумувань, що його опанували. І єдиний вихід із такої безнадії — його відхід із цього життя у світ потойбічний. І коли “ангел-охоронитель” й оплакує його грішну душу, то добрий ангел княжни Варвари відкрив перед ним той інший світ, що став для нього єдиним раєм. Оце — хід думок поеми, якою Шевченко з’ясував і розкривав усю суть його неспокою, самоти, безнадії, розчарованості і безталання.

Але тема поеми повинна бути актуальна і сучасна, себто круг її інтересів має обертатись в колі сучасного поетові життя й інтересів. І справді, актуальність поеми, викликана запискою кн. Варвари, хвилювала всіх у родині Репніна, а найбільше хвилювала вона кн. Варвару й самого Шевченка. Вона в той момент, може, була найактуальніша, бо була зв’язана із розладом у душі Шевченка, як поета і як людини, з розладом між ним і кн. Варварою. А коли поема визначила проблеми й ідеї високі: його душі, його покликання, його любови, служення батьківщині і смерті героя, то ця тема на поточні питання дня розширювалась до теми високих людських ідеалів, до теми вічної. І в такому аспекті тема поета ставала найактуальнішою, бо стимулювала глибоку увагу не тільки однієї кн. Варвари, але й увагу всіх. Таку глибину й вагу теми ще збільшувала її інтимна **емоціональність** автора.

Тема й фабула поеми в процесі її komponування про-

йшла глибоко через душу поета й відбила в собі, як у дзеркалі, внутрішній світ самого Шевченка. Тому в поемі — тільки один герой, і події тільки його внутрішнього життя. Зверхні факти й події мають значення остільки, оскільки вони відбивають симптоми духових настроїв героя: вони розкривають стан душі, сконцентрованої тільки на власних роздумуваннях і на власних переживаннях. Тому ця поема глибоко лірична. В центрі її — тільки особа самого героя. Жадної в ній драматичної колізії, жадної любовної інтриги, жадного антитетичного зудару. Розвивається тільки одна антитеза: сучасний світ, сучасна дійсність, що пливе широкою рікою життя, визначається тим, що в нім панує неволя національна, моральна, соціальна й особиста. І герой поеми цілий світ життя перепускає через свою душу, суб'єктивує його й надає йому барв власних настроїв і романтичної динаміки та переживань доби. Тому він цього світу не приймає і його заперечує.

Із такого особистого аспекту та погляду на світ поет і komponує оточення, до якого всі промені простяглися від душі героя. Тільки його зір оглядає життя рідного народу й цілого людства. Але між людством та ідеалами героя — ціла прирва. В такій протиставленні проходить усе життя героя. У сфері внутрішньої напруги до такого заперечення, духового конфлікту, герой розчаровується і знеможений умирає.

Саму розповідь у поемі веде автор уривково і загально. Підносяться тільки шпильові моменти з життя героя, в яких конфлікт героя з дійсністю доводиться до найвищої точки напруги. Тоді Шевченко переводить свого героя до другого шпилья антитези і в такім перебігу вершинності конфліктів між героєм і дійсністю автор розв'язує поему смертю героя.

Самі переходи від одного вершка антитези до другого автор komponує різноманітно: то підкреслює велику роль героя, яку він виявив у житті і в своїм брацтві, то дає волю ліричним відступам, що йдуть за роздумуванням героя, то звертається до покійного героя з побажаннями, то малює картини природи й показує реакції героя на її красу і побожність, то описує життя героя (момент біографічний), то апострофою звертається до

кадії, щоб його оживила своєю силою, то малює психологічний портрет героя, показуючи його душевний стан і чини. А ліричними монологами прямує до драматизації конфлікту, яку підсилює прямою мовою та унаочнює розгорнуту сцену.

Але найоригінальнішу особливість поеми творить лірична сповідь героя, що веде нас від об'єктивного оповідання про події в безпосередній душевний світ героя. Така його сповідь своєю стилізацією нічим не відрізняється від слів самого автора. В цьому моменті автор остаточно ототожнюється із героєм. Дія зображується ніби з середини, як особисте переживання автора. А ряд запитів підкреслює душевну тривогу поета й показує, що доля героя йому не байдужа. Ту саму роль відіграють і оклики автора, що підкреслюють афективність і пристрасність його душі. І в цьому душевним хвилюванні особа героя знову ототожнюється із автором. Отже, емоціональність поеми підносить поета на перше місце.

То він, Т. Шевченко, шукає правду і щастя в житті, але не знаходить, бо правди немає. Одне зло панує. І він розчаровується в людях. То він прагне всі свої сили присвятити батьківщині, але чужа влада сковує його сили: він і його батьківщина — в неволі, і в посвяті своїй служити рідному народові він — безсилий. І це гнітить його і робить непримиренним: в людях — зрада; в дружбі — користолюбність; а жінки — зрадливі. З цього виростає байдужість до життя і бажання вмерти. Тільки в смерті він знайде примирення всіх протилежностей і суперечностей.

Таким чином, наділяючи своїми власними прикметами внутрішній світ героя поеми, вирисовуючи своїми властивостями його психологічний портрет, Шевченко цим давав можливість князні Варварі зрозуміти, чому він такий, а не інакший. Тому поему "Безталанний" я вважаю твором виключно автобіографічним, що роз'яснює духовий стан самого Шевченка в тій ситуації, в яку кн. Варвара своєю алегоричною запискою його поставила.

VIII.

Ідея поеми.

Щоб зрозуміти основну ідею поеми "Безталанний", треба мати на увазі те, що на перше місце виступає її ге-

рой, як великий патріот свого рідного краю, відродженню якого він себе і посвячує. Він організує братство із тринадцяти осіб на зразок дванадцяти апостолів і тринадцятого Ісуса Христа, месії відродження людства. В цей спосіб Шевченко визначає і свій національний месіанізм. Герой — провідник братства. Він словом і ділом навчає своїх братчиків любити свій край, він прямує до правди, до любови, до згоди і єдності. В цім національнім патріотизмі — найбільша сила поеми, як проблема народнього щастя на землі — у визволенні з неволі і в свободі. Це ідея месіаністичної національної служби в пляні земного життя.

Поруч, Шевченко підносить і другу ідею, яка захована в епіграфові, доданому до поеми із соборного послання апостола Петра (I, 22—25). В ньому нетлінне (вічне), живе слово Боже, що йде від чистого серця і благовістує правду Божу, протиставлюється тлінному (скороминуючому), людському. Отже, дух протиставлюється плоті. І коли той дух живе в людині, то вона благовістує народові правду Божу. Тому треба себе цим духом правди очистити і в згоді та єдності злитись із своїм народом, витворити високу духовість у собі і приготувити до правдивого життя і свої нарід. Оцю думку поет намагається в поемі виглумачити і кн. Варварі. Не в одній тільки Оксані, на я у звернула увагу кн. Варвара, сенс і вся суть, коли живе в неволі цілий нарід, і не в тім, що ніби голова його обважילה під вагою його грішних снів, а душу його посідає гріх... Не в цім вузькім аспекті весь сенс його існування, а в самій суті його духового життя. Коли реальне життя втратило сенс, тоді спрагла душа людини шукає світу іншого, вічного. Отже, не в зміні зверхніх умов особистого життя на ліпше, щасливіше, а в кардинальній зміні сприймання життя, в зміні світогляду особистого й погляду на народню справу, в основі якого лежить любов до батьківщини й добра воля їй служити. В службі народові ховається і служба Богові. Шлях до Бога через визвольну працю для народу і його свободу.

І в цім сенсі поема “Безталанний” — твір симптоматичний поруч поеми “Розрита Могила”. В них поет усвідомив повну руїну на Україні під владою Москви і заповіс мезіаністичну працю, щоб здобути їй свободу. А для

того повинен умерти той, хто в вірі в відродження народу і його життя розчарувався і втратив надію на будь-яке національне визволення, і натомість має зродитись нова людина, що хоче творити нове життя.

Так відійшов у вічний спомин розчарований ідеалізм героя поеми й тим самим і Шевченка, а на арену української дійсності виступив ідеаліст-революціонер, свідомий борець за правду і свободу України.

Відбулась в житті Шевченка 1843 р., коли він уперше побачив політичний стан України під Москвою, глибока криза і занепад духа. І "Розрита могила" та "Безталанний" ту кризу відбили. А княжна Варвара Репніна ту кризу викрила і спонукала Шевченка до переоцінки його особистого духового стану й відродження, а це привело і до відродження національного, що було започатковане поемами 1844 р. "Чигирин" і "Сон". В дальших творах збірки "Три літа" Шевченко вповні віродився, ставши на безкомпромісову боротьбу з Москвою.

ТРИ ЛІТА.
Альбом Т. Шевченка.

1843—1845

7. “Отцы наши согрѣшиша, и нѣсть ихъ,
мы же беззаконія ихъ подъяхомъ.
  8. Рабы обладаша нами, избавляющаго
нѣсть отъ руку ихъ.
  12. Князи в рукахъ ихъ повѣшены быша,
старѣйшины не проглавишася,
  13. Избранніи плачь подъяша, и юноши
в кладѣ изнемогаша.
  14. И старцы отъ вратъ оскудѣша, избранніи
отъ пѣсней своихъ умолкоша”.
- Молитва Іереміи пророка.
(Книга Плач Єремії, гл. 5.)

Батьки наші согрішили та їх уже немає, ми
караємось за їх беззаконства.
Раби заволоділи нами і нема того, хто б
визволив нас із рук їх.
Провідники їхніми руками були повішені,
а найстарші не очолили нас.
Вибрані підняли плач, юнацтво в надмірній
праці знемогло.
І старі при воротах збідніли, а покликані
співати рідні пісні — вмовкли.

ТРИ ЛІТА.

“Три літа” —цикль, навіть більше—окрема збірка творів Шевченка, що обіймає 32 окремих творів найрізноманітнішої форми, жанру і змісту. В цій збірці є: а) **особиста лірика**, що обіймає 8 поезій оригінальних: Три літа, Дівичії ночі, Чого мені тяжко, Не завидуй багатому, Не женися на багатій, Маленькій Мар’яні, Минають дні, Як умру... , 10 переспівів псалмів Давида: I, XII, XLIII, LII, LIII, LXXXI, XCIII, CXXXII, CXXXVI, CXLIX; б) **поєми**: 1) 3 — **романтично-побутові** — Сова, Хустина, Наймичка, 2) — 5 — **на історичні теми**: Розрита могила, Чигрине, Чигрине... Сліпий, Холодний Яр; 3) 2 **політичні**: Сон, Кавказ; в) 3 — **послання**: Пустка (Щепкіну), Гоголю, І мертвим і живим... землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє; г) 1 **драмована містерія**: Великий Льох.

Ця збірка була написана в часі трьох років, а власне, в рр. 1843—1845. Із її творів “Розрита могила” написана 1843 р. в Березані; 1844 р. в Москві по дорозі з України в Петербург була написана поема “Чигрине”; в Петербурзі: “Сова”, “Дівичії ночі”, “Сон”, “Хустина”, “Чого мені тяжко”; “Пустка”, “Гоголю”; 1845 року в Україні, в Миргороді: “Не завидуй багатому”, “Не женися на багатій”, в с. Мар’їнському: “Сліпий”, “Великий Льох”, “Суботів”; в Переяславі: “Наймичка” “Кавказ”, у с. В’юнищах: “І мертвим і живим... посланіє”, “Холодний Яр”, “Давидові Псалми”, “Маленькій Мар’яні”, “Минають дні”, “Три літа” й, нарешті, знову в Переяславі: “Як умру, то поховайте”.

Цю збілочку підчас трусу на помешканні Т. Шевченка в Києві 5. квітня (ст. ст.) 1847 р. поліція забрала й на ній, а особливо на поемі “Сон” був складений найтяжчий акт обжаловання поетові й за цю збірку Шевченко поніс найтяжчу кару із усіх членів Кирило-Методіївського братства, хоч формально в цьому братстві поет і не числився. Ця кара зломила Шевченкове тіло і передчасно

на 47. році життя поклала його в могилу. Після слідства, суду й заслання засудженого ця збірка "Три літа" була передана до архіву департаменту поліції Мін. Вн. Справ і пролежала там, не доступна нікому, як "пропавша грамота", аж до 1906 р., коли вона була відслонена для дослідників, П. Щоголевим, Забілою, використана Семевським і Василем Доманицьким і деякі твори з неї, що ще не були відомі, були опубліковані на сторінках спочатку московського часопису "Былое", а потім усі ввійшли до першого повного "Кобзаря" 1907 р. В. Доманицького, а рукопис був тим же Василем Доманицьким використаний для текстологічної студії в праці 1907 року "Критичний розслід над текстом "Кобзаря" Т. Шевченка". Дальша доля цієї збірки така, що заходами сенатора петербурського сенату А. М. Марковича вдалося цю збірку видобути із Департаменту поліції й передати 1907 р. до Чернігівського музею ім. Тарновського, де вона переховувалась аж до большевицько-московської окупації України.

Не дивлячись на те, що ця збірка в цілому не була нікому відома аж до 1906 р., окремі твори її, за винятком поезій "Сова", "Дівичії ночі" й поеми "Єретик", дякуючи новому й надзвичайному їх змістові та звичці поета не ховати їх у себе, а, після написання, вписувати їх на пам'ятку (оригінал чи копію) у тих осіб, де в той час поет перебував, або, нарешті, дозволяти списувати їх знайомим, ці окремі твори збірки майже всі переховувались на руках приватних осіб. І коли поет кінчав своє заслання або вже з нього вернувся, прихильники (приятелі й добрі знайомі) його таланту визбиравали його спадщину й після смерті поета опубліковували.

І першою із цього багатющого доробку поета 1857 року була опублікована Кулішем (Записки о Южной Руси, т. II) поема "Наймичка". 1859 р. в збірнику "Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки", що була надрукована в Ляйпцігу, появились такі твори: "Розрита могила" "Н. В. Гоголю", "Кавказ", "Холодний Яр", "І мертвим, і живим . . . посланіє", "Заповіт". В "Кобзарі" 1860 р. Давидові псалми". В 1861 і 1862 р. на стор. "Основи" були надруковані "Чого мені тяжко", "Пустка" — "Заворожи мені волхве", "Не завидуй багатому", "Не женися на багатій",

“Сліпий”, “Посланіє Шафарику”, “Минають дні”.

Того ж 1861 р. в “Дзєнніку Літерацкім” була надрукована “Стоїть в селі Суботові”, в “Вечерницях” 1863 р. “Чигрине . . .” Окремою книжкою видана К. Климковичем у Львові поема “Сон”. В Празькім “Кобзарі” 1876 в. була видрукована містерія “Великий Льох”. В часописі “Сьвіт” 1881 р. і “Луна” 1881 р. у Києві була надрукована “Хустина”. В 1906 р. були опубліковані в “Новій Громаді” — “Три літа”, “Сова”, “Дівичії ночі”, “Маленькій Мар’яні”. І тільки 1925 р. на сторінках “Кобзаря” Айзенштока і Плевака була надрукована поема “Сліпий”.

З цього переліку бачимо, що майже всі твори із збірки “Три літа” до виходу повного “Кобзаря” 1907 р. були опубліковані по різних часописах і виданнях. І ніякі заборони московської влади не могли спинити співучого, бурхливого слова Шевченка. Воно розійшлося по всій Україні а то й закордоном. Із сторінок “Кобзарів” Кожанчикова й Сушкевича 1867 р., із сторінок “Кобзаря” Т. Шевченка, виданого Старою Громадою в Празі 1876 р., Драгоманова в Женеві, нарешті із сторінок “Кобзаря” Василя Доманицького 1907 р., на той час найповнішого, заборонені й конфісковані перли Шевченка із збірки “Три літа” пішли до українського народу і відбилися у душах народніх глибоким джерелом нових думок, нових ідей. І ці ідеї великого Тараса лягли в основу цілої національної, політичної і соціальної такої великої ідеології **нової України**, що відіграла епохальну роль в житті української Нації.

Чигирин із шляху до Суботова

Богданові руїни в Суботові

- Чигріне, Чигріне!
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, ліне
- 5 За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
- 10 Високі могили —
Твоя слава... І про тебе
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
- 15 Де ти стояв? Чого стояв?!...
І на сміх не скаже!
За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами,
За що скородили списами
- 20 Московські ребра?... Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?
Уродила рута... рута...
- 25 Воли нашої отрута.
А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Україна
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
- 30 І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
- Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
- 35 Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі!

- Чигрине, Чигрине,
40 Мій друже єдиний!
Проспав еси степі, ліси
І всю Україну!
Спи ж, повітий жидовою,
Пóки сóнце встáне,
45 Пóки тії недóлітки
Підростуть — гетьмáни!
- Помолівшись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
50 Сэрце розірвати!
Не рвіть, думи, не паліте!
Мóже, верну зно́ву
Мою правду безталáнну,
Моє тїхе слóво;
55 Мóже, вікую я з його
До старóго плуга
Новий леміш і череслó;
І в тяжкі упру́ги
Мóже з'орю переліг той,
60 А на перелóзі...
Я посію мої сльóзи, —
Мої щі́пі сльóзи.
Мóже зійдуть і віростуть
Ножі обоюдні,
65 Розпанáхають погáне,
Гнилé сэрце, трóдне,
І ви́цідять сукровату,
І наллють живбі
Козáцької тії крóви,
70 Чістої, святої!!!
Мóже... мóже... а між тїми,
Між ножáми — рута
І барвінок розів'ється,
І слóво забúте,
75 Мое слóво тихосумне,
Богобоязли́ве
Згадається, — і дівóче
Сэрце боязли́ве
Стрепенється, як рїбонька,
80 І менé згадае...
Слóво моє, сльóзи мої,
Рáю ти мій, рáю!

- Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
85 Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!

1844. 19. II.
Москва.

М. С. Щепкину

- Заворожі мені, во́лхве,
Дру́же сивоу́сый!
Ти вже се́рце запеча́тав,
А я — ще бою́ся . . .
5 Бою́ся ще погорі́лу
Пу́стку руйнува́ти;
Бою́ся ще, мій го́лубе,
Се́рце поховати . . .
10 Мо́же, ве́рнеться надія
З тією водо́ю
Сцілю́щою й живу́щою, —
Дрібно́ю сльозо́ю;
Мо́же, ве́рнеться з-за світа
В пу́стку зимува́ти,
15 Хоч в се́редині обі́лить
Горі́лу хату,
І ви́топить, і нагрі́є,
І сві́тло засві́тить . . .
20 Мо́же, ще раз проки́нуться
Мої ду́ми-діти;
Мо́же, ще раз помолю́ся,
З ді́тками запла́чу;
Мо́же, ще раз со́нце пра́вди
Хоч крі́зь сон побачу́! . . .
25 Стань же бра́том, хоч одурі́!
Скажі́, що робі́ти:
Чи мо́літись, чи жу́рїтись,
Чи ті́м'я розбі́ти?!

1844. 13. XII.
С.-Пе́тербург.

ХУСТИНА

У неділю не гуляла,
Та на шовкі заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала:

- 5 “Хустиночко мерéжана,
Вишівана!
Вігаптую, подарую,
А він мене поцілує...
Хустино моя
- 10 Мальована!
Здивуються вранці люди,
Що в сироті хустка буде
Мерéжана,
Мальована!”
- 15 А я косу розплітаю,
З дружиною похожаю...
Дóленько моя,
Мáтінко моя!
- 20 Отáк вона вишивала,
У вікóнце поглядála,
Чи не ревуть круторóги?
Чи не йде чумáк з дорóги?
- 25 Іде чумáк з-за Лимáну
З чужім добром, безталáнний,
Чужі волі поганяє,
Поганяючи співає:
- 30 “Дóле моя, дóле!
Чом ти не така,
Як інша чужая?
Чи я п'ю-гуляю?
Чи сýли не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дáри
- 35 Я не посилаю?

- Є у мене дари —
 Очі мої карі;
 Молодую мою силу
 Багаті купили;
 40 Може й дівчину без мене
 З іншим заручили...
 Навчі ж мене, моя доле,
 Гуляти навчі!”
- Та й заплакав сіромаха,
 45 Степом ідучи...
- Ой, застогнав сівий пугач
 В степу на могилі;
 Зажурились чумаченьки,
 Тяжко зажурились:
 50 “Благослові, отамане,
 Коло села стати,
 Та понесем товариша
 В село причащати!”
- Сповідали, причащали
 55 Й ворожки питали, —
 Не допомгло!... З незціленим
 В дорóгу рушали.
 Чи то праця задавила
 Молодую силу?
 60 Чи то нудьга невсипуща
 Його з ніг звалила?
 Чи то люди поробили
 Йому молодому,
 Що привезли його з Дону
 65 На возі додому?
 Благав Бога, щоб дівчину,
 Хоч село побачить, —
 Не доблагав!.. Поховали, —
 Ніхто й не заплаче...
 70 Поставили громадою
 Хрест над сиротою
 Й розійшлися... Як білина,
 Як лист за водою,
 Пішов козак з цього світа,
 75 Все забрав в собою...
 А де ж тая мальована,
 Шитая хустина?

А де ж та́я весéлая
Дівчина-дити́на?
80 На новóму хресті ху́стку
Вітер розвіва́є,
А дівчина у черни́ці
Кóсу розплита́є...

1844. 18. X.
С.-Петербург.

ГОГОЛЮ

За ду́мою ду́ма ро́ем вилита́є:
Одна́ да́вить се́рце, дру́га — роздира́є,
А трéтця тiхо-тихесенько пла́че
У са́мому се́рці — мо́же, й Бог не ба́чить

5 Ко́му ж її покажу́ я,
І хто ту́ю мо́ву
Привіта́є, угада́є
Вели́кеє сло́во?
Всі оглу́хли, похили́лись
10 В кайда́нах... байдуже!...
Ти сме́шся, а я пла́чу,
Вели́кий мій друже!
А що врóдить з то́го пла́чу?
Богiлова, бра́те!
15 Не зареву́ть в Украiні
Во́льні гарма́ти,
Не зарі́же ба́тько си́на,
Своєi дити́ни,
За честь, сла́ву, за брате́рство,
20 За во́лю Вкраiни.
Не зарі́же: ви́кохає
Та й прода́сть в різни́цю
Москале́ві... Се́бто, ба́чиш,
Лéпта удови́ці
25 Престо́лові-оте́честву...
Та німо́ті пла́та...
Неха́й, бра́те! А ми бу́дем
Смія́ться та пла́кати.

1844. 30. XII.
С.-Петербург.

РОЗРИТА МОГИЛА

- Світе тихий, краю мійий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
Зачо, мамо, гинеш?
- 5 Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
“Молилася, турбувалася,
- 10 День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
- 15 Панувала і я колись
На широкім світі.
Панувала... О, Богдане,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
- 20 На свою Україну,
Що колишучи співала
Про свою недолю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волю!...
- 25 Ой, Богдане, Богданочку!
Якби була знала, —
У колісці б задушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродали...
- 30 Жидові, німоті;
Сині мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
- 35 І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай ріє, розкопує, —
Не своє шукає...
А тим часом перевертні

- 40 Нехай підростають
Та поміжуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати!
45 Помагайте, недоблюдки,
Матір катувати!"

- Начетверо розкопана
Розрита могила...
Чого вони там шукали?
50 Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби то,
Якби то найшли те, що там схоронили, —
Не плакали б діти, мати не журилась...

1843. 9. X.
Березань.

- Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне?
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
5 Чи піти, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засні, моє серце, навіки засні,
Невкріте, розбіте... А люд нависній
Нехай скаженіе!... Закрий, серце, очі!...

1844. 13. XI.
С.-Петербург.

- Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні прїязні, ні любові —
Він все те наймає.
5 Не завидуй могутчому,
Бо той заставляє;
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
10 А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вїлив на забаву.

- І молоді, як зійдуться,
Та любо та тихо,
15 Як у раї, а дивишся —
Ворúшиться ліхо...
Не завідуй же нікому,
Дивись кругом себе:
20 Немá раю на всій землі,
Та немá й на небі!

1845. 4. X.
Миргород.

- Не женіся на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женіся на убогій,
Бо не будеш спати.
5 Оженісь на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде, —
Чи гола, то й гола!
Та ніхто не докучає
10 І не розважає;
Чого болить і де болить, —
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше ненáче.
15 Не потура́й: легше плакати,
Як ніхто не бачить!

1845. 4. X.
Миргород.

СОВА

- Породила ма́ти си́на
В зе́леній дібро́ві;
Дала́ йому́ ка́рі о́чі
І чо́рнії брóви.
- 5 Кита́йкою повива́ла,
Всіх святи́х благáла,
Та щоб йому́ всі святи́ї
Тала́н-до́лю сла́ли:
“Пошли́ тобі, Ма́тер Бо́жа,
- 10 Ти́ї благода́ті —
Всього́ того́, чо́го ма́ти
Не зуме́ да́ти!”
До схід со́нця во́ду бра́ла,
В барві́нку купа́ла,
- 15 До півночі колиха́ла,
До сві́та співа́ла:
- “Е-е . . . лю-лі! . . .
Пита́ла зозу́лі, —
Зозу́ля кувáла,
- 20 Пра́вдоньку каза́ла:
Бу́ду сто літ жи́ти,
Тебе́ годувáти,
В жупáні ходи́ти,
Бу́ду панувáти.
- 25 Ой, ві́ростеш, си́ну,
За півчвáрта ро́ку,
Як кня́жа дити́на,
Як ясе́нь висóкий,
Гнучкíй і дебе́лий,
- 30 Щасли́вий, весéлий
І не одино́кий.
Найдú тобі́ рівню,
Хоч за мо́рем си́нім,
Або́ крамарі́вну,
- 35 Або́ сотникі́вну,
Таки́ панну, си́ну,
У черво́них череві́ках,

- В зелéнім жупáні,
По свiтлицi похожає,
40 Як па́ва, як па́ні,
Та з тобо́ю розмовля́є;
В ха́ті, як у ра́ї!
А я сижú на по́куті
Тiлько погляда́ю.
- 45 Ой, си́ну, мiй си́ну,
Моя́ ти дити́но!
Чи є кра́щий на всiм свiтi,
На всiй Украiнi?
Нема́ кра́щого й не бу́де, —
50 Диву́йтеся, лю́ди!
Нема́ кра́щого!... А до́лю...
До́лю роздобу́де...
Ой, зозу́ле, зозу́ленько,
На́що ти кувáла?
55 На́що ти iй до́вгi ли́та,
Сто ли́т накува́ла?
Чи є ж таки́ на си́м свiтi
Слухня́ная до́ля?
Ох, якби́ то!... Вми́ла б ма́ти
60 З ни́мецького по́ля
Своiм дiточка́м закли́кати
I до́лю, i во́лю,
Та, ба!... А зле безта́лання
Зустріне́ться всю́ди,
65 I на шляху́, i без шляху́, —
Усю́ди, де лю́ди.”
- Кохáлася ма́ти си́ном,
Як квіткою́ в га́ї,
Кохáлася... А тим ча́сом
70 Батько́ умира́є.
Оста́лася удово́ю,
Хоч i молодо́ю,
I не одна́... Та все ж тя́жко...
З го́рем та нудьго́ю
75 Пи́шла вона́ до сусiдiв
Пора́ди проси́ти...
Присуди́ли сусiдоньки
У найма́х служи́ти.
Iзнищи́ла, iзмарни́ла,
80 Кину́ла господа́, —

- Пішла в найми... Не минула
 Лихої пригоди.
 І день, і ніч працювала,
 Подушне платила...
- 85 І сїнові за три копї
 Жупанок купїла,
 Щоб і вонó, удовїне,
 До школи ходїло...
- 90 Ой, талáne, талáne,
 Удовїний погáний!
 Чи ти в пóлі, чи ти в гáї,
 Обїдраний цигáne,
 З бурлáками гуляєш?
 Течé водá і на гóру
- 95 Багáтому в хáту,
 А вбóгому в ярú трéба
 Кринїцю копáти.
 У багáтих ростúть дїти —
 Вёрби при долинї;
- 100 А у вдовї однїм-однó,
 Та й те, як билїна.
- Дїждáлася вдовá дóлі,
 Зрóсту тогó сїна:
 І письмéнный, і вродлївий, —
- 105 Квіточка — дитїна!
 Як у Бóга за дверїма,
 Вдовá панувáла,
 А дївчáта лицялися,
 І рушникї дбáли.
- 110 Полюбїла багáтая —
 Не поцїлувáла;
 Вишивáла шóвком хúстку —
 Не подарувáла.
 Крáлись злїднї із-за мóря
- 115 В удовїну хáту,
 Та й підкрáлись... Стáли хлопцїв
 В кайдáни кувáти
 Та повезлї до прийо́му
 Бїтими шляхáми.
- 120 Пішла й вдовá з матеря́ми,
 З дрїбнїми сльозáми.
 Де нá-нїч ставáли —
 Сторóжу давáли.

- Стару́ вдову́ до обóзу
 125 Та й не допускáли.
 Ой, привезлі́ до прийóму,
 Чупрїни голїти:
 Усє дрібні, усє малі, —
 Все багáтих діти;
 130 Той калїка-недорїка,
 Той не вмїє стáти,
 Той горбáтий, той багáтий,
 Тих чотїри в хáті.
 Усі невлáд, усіх назáд, —
 135 В усіх дóля — мáти.
 А у вдовї́ одїн син,
 Та й той якраз під аршін.
- Покїнула знóву хáту,
 Сїнову́ госпóду,
 140 Пішла в нáйми, за хлїб черствїй,
 Жидáм носїть вóду, —
 Бо хрищенї́ не приймáють:
 “Старá, кáжуть, стáла,
 Не здўжає...” І огрїзок
 145 В вікнó подавáли
 Христá рáди... Не дай, Бóже,
 Такóго дожїти!
 Не дай, Бóже, в багáтого
 І пить попросїти!
- 150 По копїйци́ заробля́ла,
 Копу́ назбирáла,
 Та до сїна́ лист писáла,
 У вїйсько́ послáла, —
 Полэгшало. Минáє рїк,
 155 І другїй минáє;
 І четвєртий, і десáтий,
 А чўтки немає.
 Нема́ чўтки. Що тут робїть?
 Трєба тóрбу брáти
 160 Та йти... ітї́ собáк дражнїть
 Од хáти до хáти.
 Взялá тóрбу, пішла́ селóм,
 На вїгонї́ сїла,
 І в селó вже не вертáлась,
 165 День і нїч сидїла
 Коло кóворот. А літо

- За літом минає.
 Помарніла, скалічила, —
 Ніхто й не пізнає.
 170 Та й ко́му там пізнава́ти
 Каліку убо́гу!
 Сидіть собі та дивиться
 В полі на дорóгу.
 І світає, і смеркає,
 175 І зно́ву смеркає,
 А москаля́, її́ сїна,
 Немає, немає...
- Понад ста́вом увечері
 Хитається очерёт;
 180 Дожидає сїна ма́ти
 До дóсвіта вечеря́ть.
- Понад ста́вом увечері
 Шепóчеться осока́.
 Дожидає в те́мнім га́ї
 185 Дівчи́нонька козака́.
- Понад ста́вом вітер віє,
 Лóзи нагинає;
 Плаче ма́ти одна́ в ха́ті,
 А дівчина — в га́ї.
 190 Попла́кала чорнобрі́ва,
 Та й ста́ла співа́ти;
 Попла́кала старá ма́ти,
 Та й ста́ла ридáти.
 І моли́лась, і ридáла,
 195 Кляла́ все на світі.
 Ох, тяжкі́ ви, безталáнні,
 У ма́тері діти!
- Скалічені́ старі́ рúки
 До́ Бо́га злі́ймáла,
 200 Сво́ю до́лю прокли́нала,
 Сїна́ вимовля́ла.
 То од жа́лю одхо́дила,
 І мо́вчки жури́лась
 Та на шлях то́й на далéкий
 205 Крізь слё́зи диві́лась. —
 І день, і ніч диві́лася,

- Та й ста́ла пита́ти:
 “Чи не чув хто, чи не ба́чив
 Москаля́-салда́та,
 210 Мого́ сина́?”... Ніхто́ не чув,
 Ніхто́ і не ба́чив.
 Сиди́ть вона́, не йде в село́,
 Не пита́ й не пла́че.
 Одури́ла!... І цегли́ну
 215 Муштру́є, — то ла́є,
 То году́є, як дити́ну,
 Ї́ си́ном назива́є,
 І ни́щечком-тихе́сенько,
 Кри́зь сльо́зи, спи́ває:
 220 “Зми́я ха́ту запали́ла,
 Дітя́м ка́ші наварі́ла,
 Помо́рщи́ла постолі́, —
 Полети́ли москалі́,
 Сі́рі гу́си в і́рій, в і́рій,
 225 По чо́тири, по чо́тири,
 Полети́ли — “гел-гел!” —
 На моги́лі оре́л! —
 На моги́лі, серед но́чі,
 У козака́ вийма́ о́чі,
 230 А дівчи́на в те́мнім га́ї
 Йо́го з ви́ська вигляда́є...”

- Вдень ла́зила на смі́тниках,
 Чере́пкі збира́ла,
 Примовля́ла, що си́нові
 235 Гості́нця хова́ла,
 А уно́чі розхри́стана
 І прости́волоса
 Село́м ходи́ть — то спи́ває,
 То стра́шно голо́сить.
 240 Лю́ди ла́яли... Бо. ба́чте,
 Спать ї́м не дава́ла
 Та кропи́ву під ї́х ти́ном
 І бур'я́н топта́ла.
 Діти́ бігали́ з пали́ччям
 245 Уде́нь за вдово́ю
 По у́лицях та, смію́чісь,
 Дражни́ли — сово́ю...

1844. 6. V.
 С.-Петербург.

ДІВИЧІ НОЧІ

Висушили карі очі
Дівичії ночі.

Черниця Мар'яна.

- Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря;
5 Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися, —
Так би й обвиліся
Кругом стану, — і в подушку
10 Холодну впиліся
Та й заклякли, та й замёрли,
З плачем розняліся.
- “Нащо мені коса-краса,
Очі голубіні,
15 Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! Серце моє!
20 Тяжко тобі бітись
Одинокому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?... Нащо мені
Та́я сла́ва?... сла́ва...
25 Я люблю, я жити хочу
Серцем — не красою!
А мені ще й завідують,
Гордою і злєю
Злії люди нарікають,
30 А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають, —
Гріх їм буде... — Бóже мійлий!
Чому Ти не хочеш

Переяслав

Село Решетилівка на Полтавщині

- 35 Укоротіть Свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я вдень не одинока, —
З полем розмовляю, —
Розмовляю і недолю
40 В полі забуваю.
А вночі...” Та й онімїла.
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилїся.

1844. 18. V.
С.-Петербург.

НАЙМИЧКА

Поема

- У неділю вранці рано
Піле крілося туманом;
У тумані на могїлі,
Як тополя, похилилась
5 Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

“Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане!
10 Чому мене не сховаєш
Серед лану в тумані?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
15 Чом віку не збавиш?
Ні, не даві, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї долі!
20 Я не одна — єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене... Туманочку!...
Туманочку, брате!...
Дитя моє! Мій синочку,

- 25 Нехрищений сїну!
Не я тебе христїтиму
На лиху годину;
Чужі люди христїтимуть, —
Я не буду ї знати,
30 Як і зовуть!... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молїтимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
35 І пошлю до тебе!”

Пішла по́лем ридаючи,
В тумані хова́лась,

- Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співа́ла,
40 Як удова́ в Дуна́єві
Синів поховала́:
“Ой, у полі моги́ла;
Там удова́ ходїла, —
Там ходїла, гуля́ла,
45 Тру́ти-зілля шука́ла.
Тру́ти-зілля не найшла́,
Та синів двох привела́,
В кита́ечку сповила́
І на Дуна́й однесла́:
50 “Тїхий, тїхий Дуна́й,
Моїх діто́к забавля́й!
Ти, жовтесенький пісо́к,
Нагодуй моїх діто́к!
Нагодуй і сповїй,
55 І собою укрий!”

-
- Був собі дід та ба́ба,
З да́внього-да́вна, у га́ї над ста́вом,
Удво́х собі на ху́торі жили́,
Як діточо́к дво́є,
60 Усю́ди обо́є.
Ще зма́лечку удво́х ягня́та па́сли,
А по́тім побра́лися,
Худо́би діжда́лися,
Придба́ли ху́тір, став і млин,

- 65 Садок у гаї розвели
І пасіку чималу, —
Всього надбали.
Та діточок Бог-ма,
А смерть з косою за плечима.
- 70 Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу пом'яне?
Хто поживе добро чесно
- 75 В добрую годину,
Згадає їх дякуючи,
Як своя дитина? . . .
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
- 80 А ще гірше старітися
У білих палатах, —
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужім людям, чужім дітям
- 85 На сміх, на розтрату!
-

- І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
- 90 Ані хмариночки, та тихо,
Та люблю, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Мов звір у темнім гаї.
- В таким раї чого б, бач-ся,
95 Старім сумувати?
Чи то давнє якє лихо
Прокінулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось?
- 100 Чи ще тільки заклінулось
І рай запалило?
Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога . . .

- 105 Та хто в далéкую дорóгу
Їм дóбре кóней запряжé?
— “А хто нас, Нáсте, поховáє,
Як умрéмо?” “Ї самá не знáю!
Я все оцé мiркувáла,
110 Та аж нóдно стáло:
Одинóкi зостáрились...
Кому понадбáли
Добрá цьогó?” — “Стривáй лишéнь!
Чи чýеш? Щось плáче
115 За ворiтьми, мов дитiна!
Побiжим лиш! Бáчиш?
Я вгáдував, що щось бóде!”
І разóm схопiлись,
Та до ворiт. Прибiгáють...
120 Мóвчки опинiлись:
Перед сáмим перелáзом —
Дитiна сповiта,
Та не тóго, й новéнькою
Свитiною вкрiте;
125 Бо то мáти сповивáла,
І лiтом укpила
Остáнньою свитiною!...
Дивiлись, молились
Старi моi. А сердéшне
130 Ненáче благáє:
Вiпручало рученя́та
Ї до iх простягáє
Манiусенькi... І замóвкло,
Ненáче не плáче,
135 Тiльки пхiка. — “А що, Нáсте?
Я й казáв! От бáчиш!
От i талáн, от i дóля!
І не одинóкi!
Берi ж лишéнь та сповивáй!...
140 Ач якé, нiврóку!
Несi ж в хáту, а я вéрхи
Кiнусь за кумáми
В Городiще.” Чóдно я́кось
Дiється мiж нáми!
145 Одiн сiна проклинáє,
З хáти виганя́є,
Дрúгий свiчечку, сердéшний,
Пóтом заробля́є
Та ридáючи станóвить

150 Перед обра́зами:
Нема́ дітей!... Чудно́ я́кось
Діється між на́ми!

Аж три па́ри на ра́дошах
Кумів назбира́ли,
155 Та ввечо́рі й охристи́ли
І Марко́м назва́ли.
Росте́ Марко́. Старі мої
Не зна́ють, де діти,
Де посади́ть, де положи́ть
160 І що з ним робі́ти.
Мина́є рік. Росте́ Марко́,
І дійна коро́ва
У ро́зкоші купа́ється.
Аж ось чернобро́ва
165 Та молодá, білолі́ця
Прийшла́ молоді́ця
На той ху́тір благода́тний
У на́йми проси́ться.

— “А що ж?” — ка́же, — “возьме́м, На́сте?”
170 — “Возьме́мо, Трохи́ме,
Бо ми старі, незду́жаєм,
Та такі́ й дити́на,
Хочá вонó вже й підросло́,
То все ж такі́ тре́ба
175 Коло́ його́ піклува́тись”.
— “Та вонó-то тре́ба,
Бо й я свою́ вже ча́сточку
Прожи́в, сла́ва Бо́гу,
Підтопта́вся. Так що ж тепе́р,
180 Що во́зьмеш, небо́го?
За рік, чи як?” — “А, що дасте́...”
— “Е, ні! Тре́ба зна́ти, —
Тре́ба, до́чко, лічи́ть пла́ту,
Заро́блену пла́ту;
185 Бо сказа́но: хто не лічи́ть,
То той і не ма́є.
Так ота́к хиба́, небо́го:
І ти нас не зна́єш,
Ні ми тебе́; а поживе́ш,
190 Розди́вишся в ха́ті,
Та й ми тебе́ побачимо́, —
Отоді́ й за пла́ту.

Чи так дочко?" — "Добре, дядьку!"
— "Просимо ж у хату!"

- 195 Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повинчалась,
Закупіла села!
І у хаті, і на дворі,
200 І коло скотіни —
Увечорі і вдосвіта;
А коло дитіни
Так і пада, ніби матері!
В будень і в неділю
205 Й голівоньку йому зміє,
Й сорочечку білу
Що-день Божий надиває;
Грається, співає,
Робить возики, а в свято
210 То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща
Що-вечір, небога,
215 Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
220 Так вонó не знає,
Нащо наймичка сльозами
Його умиває;
Не зна Марко, защо вона
Так його цілує,
225 Самá не з'їсть і не доп'є, —
Його нагодує.
Не зна Марко . . . Як в колісці
Часом серед ночі
Прокінеться, ворухнеться,
230 То вона вже скочить,
І укріє, й перехрестить,
Тіхо заколіше:
Вона чує з тії хати,
Як дитина діше.
235 Вранці Марко до наймички
Ручки простягає,
І "мамою" невсипущу

Гáнну називає.
Не зна́ Марко́. Росте́ собі,
240 Росте́, вироста́є.

Чима́ло літ переверну́лось,
Воді́ чима́ло утекло́;
І в ху́тір ліхо́ заверну́ло,
І слі́з чима́ло принесло́.
245 Бабу́сю На́стю поховáли
І лёдвe-лёдвe одво́ляли
Трохи́ма ді́да. Прогуло́
Прокля́те ліхо́, та й засну́ло.
На ху́тір зно́ву благода́ть
250 З-за га́ю те́много верну́лась
До ді́да в ха́ту спочивáть.

Уже́ Марко́ чумаку́є
І восе́ні не ночу́є
Ні під ха́тою, ні в ха́ті, —
255 Когонéбудь трéба свáтатъ!
“Кого́ ж би тут?” — старій дума́
І прóсить пора́ди
У найми́чки. А найми́чка
До царівни́ б ра́да
260 Слатъ старості́: “Трéба Марка́
Само́го спитáти.”
— “Дóбре, дóчко! Спитáємо,
Та й бóдемо свáтатъ.”
Розпитáли, порáдились,
265 Та й за старостáми
Пішо́в Марко́. Верну́лися
Люди́ з рушника́ми,
З святі́м хлі́бом обмінени́м.
Пáнну у жупáні,
270 Таку́ крáлю вісватали,
Що хоч за гетьма́на,
То не со́ром. Отакé-то
Ді́во запопа́ли!
— “Спасі́бі вам!” — старій ка́же —
275 — “Тепéр, щоб ви зна́ли,
Трéба крáю доводити,
Колі́ й де вінча́ти,
Та й весі́лля! Та ще ось що:
Хто в нас бóде ма́ти?”

- 280 Не дожилá моя Нáстя!!..."
Та й залівсь сльозáми.
А нáймичка у порóгу
Вхопíлась рука́ми
За одвірок, та й зомліла...
285 Тíхо стáло в хáті;
Тíлько нáймичка шептáла
“Мáти... мáти... мáти!...
-

- Через тíждень молодíці
Коровáй мiсiли
290 На хúторi. Старiй бáтько
З усієi сiли
З молодiцями жартує,
Та двiр вимiтáє,
Та прохóжих, проiзжáчих
295 На двiр закликáє,
Та варéною частує,
На весiлля прóсить.
Аж танцює, а самóго
Лéдве нóги нóсять.
300 Скрiзь гармiдер та реготнiя
В хáтi i на двóри,
I жолобi вiкотили
З новóї комóри.
Скрiзь пóрання: печу́ть, ва́рять,
305 Вимiтáють, мiють...
Та все чужi. Де ж нáймичка?
На прóшу у Кiїв
Пiшлá Гáнна. Благáв старiй,
А Маркó аж пла́кав,
310 Щоб булá вонá за мáтiр.
— “Нi, Мáрку! Нiяко
Менi мáтiр'ю сидiти:
То багáтi лiуди,
А я нáймичка... Ще й з тебе
315 Сми́ятися бiдуть.
Нехáй Бог вам помагáє!
Пiдú помолiюся
Усiм святiм у Кiєвi,
Та й знóву вернiся
320 В вáшу хáту, як прiймете.
Пóки маю сiли,
Трудiтимусь...” Чiстим сéрцем

Поблагослови́ла
Свогó Марка... Запла́кала
325 Й пішла́ за ворóта.

Розверну́лося весілля,
Музи́кам робóта
І підкóвам. Варéною
Столі́ й ла́ви мійють.
330 А най́мичка шкандибáє,
Поспі́шає в Кій́в.
Прийшла́ в Кій́в, не спочі́ла:
У міща́нки ста́ла,
Найня́лася носіть во́ду,
335 Бо гроше́й не ста́ло
На ака́фист у Варва́ри.
Носі́ла, носі́ла, —
Кі́п із ві́сім заробі́ла
Й Марко́ві купі́ла
340 Святу́ ша́почку в пеще́рах
У Ива́на свято́го,
Щоб голо́ва не бо́ліла
В Марка́ молодóго;
І персте́ник у Варва́ри
345 Неві́стці достáла
І, всі́м святі́м поклоні́вшись,
Додо́му верта́лась.

Верну́лася. Катері́на
І Марко́ зустрі́ли
350 За ворі́тьми, ввелі́ в ха́ту
Й за сті́л посади́ли;
Напува́ли й годувáли,
Про Кій́в пита́ли,
І в кімна́ті Катері́на
355 Одпочі́ть послáла.
“За́що вони́ мене́ люблять?
За́що поважа́ють?
О, Бо́же мій милосе́рдний!
Мо́же, вони́ зна́ють?...
360 Мо́же, вони́ догада́лись?...
Ні, не догада́лись.
Вони́ до́бри...” І най́мичка
Тя́жко заридáла.

- 365 Трічі крїга замерзала,
 Трічі й розтавала, —
 Трічі наймичку у Київ
 Катря провожала,
 Так як матір. І в четвѣртий
 Провелá небóгу
 370 Аж у по́ле, до моги́ли,
 І моли́ла Бо́га,
 Щоб швидченько верта́лася,
 Бо без не́ї в ха́ті
 Яко́сь су́мно, ніби ма́ти
 375 Покінула ха́ту.
- Після Пречістої, в неділю,
 Та після першої, Трохі́м
 Старій сидів в сорóчці білий,
 В брилі, на призьбі. Перед ним
 380 З соба́кою ону́чок гра́вся,
 А вну́чка в ю́нку одягла́сь
 У ма́мину і ніби йшла́
 До ді́да в го́сті. Засмія́всь
 Старій і вну́ку привіта́в,
 385 Нена́че спра́вді молоді́цю:
 — “А де ж ти ді́ла паля́нницю!
 Чи, мо́же, в лісі хто одня́в?
 Чи по́просту — забу́ла взя́ти?
 Чи, мо́же, ще й не напекла́?
 390 Е, со́ром, со́ром! Лѣпська́я ма́ти!”
 Аж зирк! — і наймичка ввійшла́
 На двір. Старій побі́г стріча́ти
 З уну́ками своєю́ Га́нну.
 “А Марко́ в дорóзі?” —
 395 Га́нна ді́да пита́ється.
 — “В дорóзі ще й до́сі!”
 — “А я лѣдвѣ доплелáсь
 До ва́шої ха́ти.
 Не хоті́лось на чужі́ні
 400 Одній уми́рати!
 Коли́ б Марка́ діжда́тися!
 Так щось тяжко ста́ло...”
 І ону́чатам із клу́нка
 Гості́нці вийма́ла:
 405 І хрѣстики, й дукáчки,
 Й намі́ста разо́чок
 Ярі́ночці, і черво́ний

- З фольги образочок;
 А Карпові соловейка
 410 Та коників пару;
 І четвертий уже перстень
 Святої Варвари
 Катерині; а дідові
 Із воску святого
 415 Три свічечки; а Маркові
 І собі нічого
 Не принесла: не купила,
 Бо грошей не стало,
 А заробить нездужала.
 420 — “А ось ще осталося
 Пів бубличка!” Її по шматочку
 Дітям розділила.
 Ввійшли в хату. Катерина
 Її ноги уміла
 425 Її полуднувать посадила.
 Не пила й не їла
 Моя Ганна. — “Катерино!
 Коли в нас неділя?”
 — “Післязавтра.” — “Треба буде
 430 Акафист найняти
 Миколаєві святому
 Її на часточку дати, —
 Бо щось Марко забарився...
 Може, де в дорозі
 435 Занедужав, сохрани Бже!”
 Її покапали слези
 З старих очей замучених.
 Ледве-ледве встала
 Із-за стола. — “Катерино!
 440 Не та я вже стала:
 Зледащила, нездужаю
 І на ноги стати.
 Тяжко, Катре, умирати
 В чужій, теплій хаті!”
 445 Занедужала небога.
 Уже й причащали,
 Її маслосвятіє справляли, —
 Ні, не помагало!
 Старий Трохим по надвір'ю
 450 Мов убитий ходить;
 Катерина з болящої

І очей не зводить, —
Катеріна коло неї
І днює й ночує.
455 А тим часом сичі вночі
Недобрє віщують
На коморі. Болящая
Що-дєнь, що-годїна,
Лєдвє чути, питається:
460 “Дѳню, Катерїно!
Що? ще Маркѳ не приїхав?
Ох, якбї я знала,
Що дїждуся, що побачу,
То ще б подождала!”

---

465 Ідє Маркѳ з чумакамі;
Ідучї співає,
Не поспїша до господи, —
Воли попасає.
Везє Маркѳ Катерїні
470 Сукна дорогѳго,
А баткѳвї шїтий пѳяс
Шѳвку червѳного,
А наймичцї на очїпок
Парчї золѳтї
475 І червѳну дѳбру хустку
З бїлою габѳю,
А дїточкам черевїки,
Фиг та винограда,
А всїм вкупї червѳного
480 Вина з Цареграда
Вїдер з трѳе у барїлі,
І кав'яру з Дѳну, —
Всьѳгѳ везє, та не знає,
Що дїється дѳма!

485 Ідє Маркѳ, не журиться.
Прийшѳв, слава Бѳгу!
І ворѳта одчиняє,
І мѳлиться Бѳгу.
— “Чи ти чуєш, Катерїно?
490 Бїжї зустрїчати!
Ужє прийшѳв! Бїжї швидче,
Швидче ведї в хату!

- Сла́ва Тобі, Спасі́телю!
 Насі́лу діжда́ла!"
- 495 І "Отче наш" ті́хо-ті́хо,
 Мов крі́зь сон, чита́ла.
 Ста́рий во́лі ви́прягає,
 За́но́зи хова́є
 Ме́режа́ні, а Катру́ся
- 500 Ма́рка о́глядає.
 — "А де ж Га́нна, Ката́ріно?
 Я пак і ба́йдуже!
 Чи не вме́рла?" — "Ні, не вме́рла,
 А дуже не́здужа.
- 505 Хо́дїм лише́нь в ма́лу ха́ту,
 По́ки ви́прягає
 Ба́тько во́лі; вона́ тебе́,
 Ма́рку, до́жидає."
- 510 Вві́йшов Ма́рко в те́плу ха́ту
 І став у поро́га...
 Аж зляка́вся... Га́нна ше́пче:
 — "Сла́ва... сла́ва Бо́гу!
 Хо́ді сю́ді, не ляка́йся!...
 Ві́йди, Ка́тре, з ха́ти!
- 515 Я щось ма́ю розпита́ти,
 Де́що розказа́ти."
 Ві́йшла з ха́ти Ката́ріна,
 А Ма́рко схи́лівся
 До на́ймички у го́лови.
- 520 — "Ма́рку! Подиви́ся,
 Подиви́ся ти на ме́не!
 Бач, як я зма́рніла?
 Я не Га́нна, не на́ймичка,
 Я..." Та й за́німіла.
- 525 Ма́рко пла́кав, дивува́вся.
 Знов о́чі одкρίла,
 Пі́льно-пі́льно подиви́лась, —
 Йі́ слю́зи покоті́лись.
 — "Прости́ мене́! Я кара́лась
- 530 Ве́сь ві́к в чу́жій ха́ті...
 Прости́ мене́, мій си́ночку!
 Я... я тво́я ма́ти!"
 Та й за́мовкла... Ма́рко слухав, —
 І зе́мля дрижа́ла.
- 535 Проки́нувся... До ма́тері —
 А ма́ти вже спа́ла!

1845. 13. XI.
 Пере́логав.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

- Рості, рості, моя пташко,
Мій маковий цвіте!
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
5   Покі люди не дознали
Тихої долини!...
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
10 Повіті красою,
Ні карії оченята,
Уміті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добрее дівоче
15 Не заступить, не закріє
Несітїї очі, —
Найдуть злії, та й окрадуть...
І тебе убогу
Кинуть в пекло... Замучишся
20 І прокленеш Бога.
Не цвіті ж, мій цвіте новий,
Нерозвїтий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

1845. 20. XII.

В'юница.

С О Н.

Комедія.

Духъ истины, егоже міръ не можетъ
пріяти, яко не видитъ его, ниже знаеть
его.

Іоан. гл. XIV. ст. 17.

- У всякого своя дóля
І свій шлях ширóкий:
Той мурує, той руйнує,
Той несíтим óком
5 За край світа зазирає,
Чи нема краіни,
Щоб загáрбать і з собою
Взять у домовіну;
Той тузáми обирає
10 Свáта в його хáті,
А той нішком у кутóчку
Гóстрий ніж на брáта;
А той, тíхий та тверéзий,
Богобоязливий,
15 Як кішечка підкрадеться,
Віжде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благáй: не вимолять
20 Ні діти, ні жінка;
А той, щéдрий та розкішний,
Все храми мурує,
Та “отéчество” так любить,
Так за ним бідкує,
25 Так з його, сердéшного,
Кров, як вóду, тóчить’...
А братія мовчíть собі,
Вітріщивши óчі,
Як ягнята: “Нехáй!” каже,
30 “Мóже, так і трéба!”

Так і трéба! Бо немає
Гóспода на нéбі!

А ви в ярмі падаєте,
 Та якогось раю
 35 На тім світі благаете?
 Немає! немає!
 Шкода й праці! Схаменіться:
 Усі на сім світі, —
 І царята і старчата —
 40 Адамові діти!
 І той... і той... А що ж то я?
 Ось що, добрі люди:
 Я гуляю, бенкетую
 В неділю і в будень.
 45 А вам нудно! Жалкуєте!...
 Єй-Богу, не чую!
 І не кричіть! — Я свою п'ю,
 А не кров людськую...

Отак, ідучи попідтінню,
 50 З бенкету п'яний уночі,
 Я міркував собі йдучи,
 Поки доплентавсь до хатини.
 А в мене діти не кричать,
 І жінки немає, —
 55 Тіхо, як у раї,
 Усюди Бóжа благодать:
 І в серці, і в хаті.
 Отó ж я ліг спати;
 А вже підпілий як засне,
 60 То, хоч коті гармати,
 І усом не моргне.
 Та й сон же, сон, напричуд дівний,

Мені приснівся:
 Найтверезіший би упівся,
 65 Скупий жидюга дав би грівню,
 Щоб позирнуть на ті дива;
 Та чóрта з-два!
 Дивлюся: так, бóцім сова
 Летить лугами, берегами та нётрями,
 70 Та глибокими ярами,
 Та широкими степами,
 Та байраками;
 А я за нею та за нею,
 Лечу й прощаюся з землею:

Селянська родина, 1843 р. (о.лія).

- 75 “Прощай, світе! Прощай, земле,
Неприятний краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховāju.
А ти, моя Україно,
80 Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На розмову тихосумну,
На раду з тобою,
85 Опівночі падатиму
Рясною росюю.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
90 На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога!”
- 95 Летім . . . Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє;
100 Степі, лані мріють;
Між ярами над ставами
Вірби зеленіють;
Саді рясні похилились,
Тополі поволі
105 Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повіта красою,
Зеленіє, вмивається
110 Дрібною росюю;
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає . . .
І нема тому почину,
І краю немає!
115 Ніхто його не додбає
І не розруйнує . . .
І все то те . . . Душе моя!
Чого ти сумуєш?

- Душе моя убогая!
120 Чого марне плачеш?
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари;
125 Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуť.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуť,
130 Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! — в військо оддають!
Бо його, бач, тріхи... А онде під тіном
135 Опухла дитина, — голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он — бачиш?... Очі, очі!
Нащо ви здалися?
Чом ви змалку не висушли,
140 Слізьми не злилися?
То покритка попідтінню
З байстрам шкандибає.
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають...
145 Старці навіть цураються!...
А паніч не знає:
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває!
- Чи Бог бачить із-за хмари
150 Наші сльози, горе?
Можє й бачить, та помагà,
Як і оті гори
Предковічні, що політі
Кривію людською!...
155 Душе моя убогая,
Лишенько з тобою!
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлєм думу аж до Бога,
160 Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

- Леті ж, моя думо, моя люта муко!
 Забері з собою всі лиха, всі зла,
 165 Своє товариство! Ти з ними росла,
 Ти з ними кохалась; їх тяжкіі руки
 Тебе повивали. Бері ж їх, леті,
 Та по всьому небу орду розпусти!
- Нехай чорніє, червоніє,
 170 Пóлум'ям повіє,
 Нехай знову ригá змії,
 Трупом зéмлю кріє.
 А без тебе я денéбудь
 Сéрце заховáю,
 175 Та тим часом пошукáю
 На край-світа ráю.
 І знов лечу понад землéю,
 І знов прощáюся я з нею.
 Тяжко мáтір покидáти
 180 У безвérхій хáті,
 А ще гірше дивíтися
 На сльóзи та лáти...
 Лечу, лечу, а вітер віє;
 Передо мною сніг біліє;
 185 Кругóm бóри та болотá,
 Тумán, тумán та пустотá...
 Людéй не чуть, — не знáть і сліду
 Людської страшної ногі...
 — “І ворогі й не-ворогі,
 190 Прощáйте! В гóсті не приїду!
 Упивáйтесь, бенкетуйте!
 Я вже не почую, —
 Одін собі на вік-віки
 В снігу заночую.
 195 І пóки ви дознáєтесь,
 Що ще є країна
 Неполíта слізьми, крóв'ю,
 То я одпочíну...
 Одпочíну...” Аж слухáю:
 200 Загулі кайдáни
 Під землéю. Подивлюсь...
 О, люде погáний!
 Де ти взявся? Що ти рóбиш?
 Чогó ти шукáєш
 205 Під землéю? Ні! Вже, мáбуть,
 Я не заховáюсь
 І на небі!... За щó ж кáра?

- За щó мені мýки?
 Комý я щó заподiяв?
 210 Чиї тяжкі рýки
 В тiлi дýшу закувiли,
 Сeрце запалили,
 I гiличi сiлу —
 Дýми розпустили?
 215 За щó, — не знiю, а карiюсь,
 I тяжко карiюсь!
 I коли я спокýтую?
 Коли дiждý краю?
 Не бiчу й не знiю!
- 220 Заворушилася пустiня...
 Мов iз тiсноi домовiни
 На той остiтнiй страшнiй суд
 Мерцi за правдою встають.
 То не вмeрлi, не убiтi,
 225 Не судi просити;
 Нi, то лiуди, живi лiуди,
 В кайдани залiтi,
 Iз нор зóлото винóсять,
 Щоб пельку залiти
- 230 Несiтому!... То кiаторжнi!...
 А за щó? Те знiе
 Вседержитель... а, мóже, ще
 Й Вiн не добачає!
 Онде злóдiй штемпóваний
- 235 Кайдани волóчить;
 Он розбiйник катóваний
 Зубами скрегóче —
 Недóбитка, товiриша,
 Зарiзати хóче.
- 240 А мiж нiми, запeклими,
 В кайдани убраний,
 Цар всесвiтнiй, цар вóлi, цар
 Штемпом увiнчаний.
 В мýци, в кiаторзi — не прóсить,
- 245 Не плаче, не стóгне...
 Раз добрóm нагрiте сeрце
 Вiк не прохолóне!
 А де ж твої дýми, рожeвiї кvити?
 Догляданi, смiлi, вiкоханi дiти?
- 250 Комý ж ти iх, дрýже, комý передiв?
 Чи, мóже, навiки в сeрцi поховiв?

- О, не ховай, брата! Розсіп їх, розкидай!
 Зійдуть і ростимуть, і у люди вийдуть
 Чи ще митарство, чи вже буде?
 255 Б'уде, б'уде, бо холодно, —
 Мороз розум будить,
 І знов лечу. Земля чорніє.
 Дрімает розум, серце мліє,
 Дивлюся: хати над шляхами —
 260 То городи з стома церквами,
 А в городах, мов журавлі:
 Замуштрували москалі:
 Нагодовані, обути
 І кайданами окути,
 265 Муштруються... Далі гляну:
 У долині, мов у ямі,
 На багнищі город мріє
 Над ним хмарою чорніє
 Туман тяжкий... Долітаю, —
 270 То город безкрайї.
 Чи то турецький?
 Чи то німецький?
 А може те, що й московський!
 Церкви та палати,
 275 Та пані пузати,
 І ні однісінької хати!
 Смеркалося... Огонь — огнем
 Кругом запалало, —
 Аж злякався я... — “Ура! Ура!
 280 Ура” — закричали.
 — “Цу-цү, дурні! Схаменіться!
 Чого се ви раді?
 Що горите?” — “Экой хохоль!
 Не знаеть параду!
 285 У нас парад! Самъ изволить
 Сегодня гуляти!”
 — “Та де ж вона, тая цяця?”
 — “Вон — видишь — палаты?”
 Штовхаюсь я; аж землячок,
 290 Спасібі, признався,
 З цїновими гудзиками:
 — “Де ты здесь узьлся?”
 — “З України”. — “Так як же ты
 Й говоріть не вміеш
 295 По здешнему?” — “Ба ні”, кажү
 “Говоріть умію,

- Та не хóчу". — Ёкой чудáкъ!
 Я всі вхóди зна́ю;
 Я тут служу́; коли́ хóчеш,
 300 В дворéц попыта́юсь
 Ввести́ тебе́. Тóлько, зна́єшь,
 Мы, братъ, просвещéнны, —
 Не поскупі́сь полтінкою!"
 — Цур тобі, мерзéнний
 305 Калама́рю!" І зробі́вся
 Я зно́ву незр́имий,
 Та й пропхáвся у пала́ти.
 Бо́же мій е́диний!!
 Так от де рай! Ужé на щó
 310 Зóлотом облі́ти
 Блюдолі́зи! Аж ось і с а м,
 Висóкий, серді́тий,
 Виступáє. Обі́к йо́го
 Царі́ця небо́га,
 315 Мов опéньок засу́шений,
 Тонка́, довгонóга,
 Та ще, на лі́хо, серде́шне
 Хита́ голово́ю.
 — "Так оце́-то та богі́ня?!"
 320 Лі́шенько з тобо́ю!
 А я, дурні́й, не ба́чивши
 Тебе́, ця́це, й ра́зу,
 Та й пові́рив тупорі́лим
 Твоі́м віршомáзам!
 325 Отó дурні́й! А ще й бі́тий!
 На квитóк пові́рив
 Моска́леві! От і чита́й,
 І йми ти ї́м віри!"
- За богáми — па́нства, па́нства
 330 В серебрі́ та зла́ті!
 Мов каба́ні годóвані,
 Пика́ті, пуза́ті! . . .
 Аж потію́ть та то́впляться,
 Щоб то́ бли́жче ста́ти,
 335 Ко́ло са́мих: мо́же, вда́рять,
 Абó ду́лю да́ти
 Благоволя́ть — хоч малéньку,
 Хоч пів-ду́лі, абі́ тільки
 Під са́мую пі́ку.
 340 І всі уря́д постава́ли,

- Ніби без'язікі, —
Ані телень! . . . Цар цвєнькає,
А діво-царіця,
Мов та чапля між пта́хами
345 Ска́че, бадьорі́ться.
Довгє́нько вдвох похожа́ли,
Мов сичі наду́ті,
Та щось нішком розмовля́ли
(Зда́лека не чу́ти)
350 О оте́честві, здає́ться,
Та нові́х петлі́цях
Та о му́штрах ще нові́ших! .
А по́тім царі́ця
Сі́ла мо́вчки на дзі́глику.
355 Дивлю́сь: цар підхо́дить
До найста́ршого . . . та в пі́ку
Його́ як зато́пить!
Облизáвся небора́ка,
Та ме́ншого в пу́зо —
360 Аж загуло́ . . . А той собі
Ще ме́ншого ту́за
Межи плє́чі; той — ме́ншого,
А ме́нший малóго,
А той дрі́бні́х, а дрі́бно́та
365 У́же за поро́гом
Як кінеться по у́лицях,
Та й дава́й місі́ти
Недо́битків правосла́вних,
А ті — голосі́ти
370 Та верещáть, та як ревну́ть:
“Гуля́ наш ба́тюшка, гуля́!
Ура́! ура́! ура́-а-а!”
Зареготáвся я, та й го́ді.
А й мене́ давну́ли
375 Та́кі до́бре. Перед сві́том
Усе́ те засну́ло;
Ті́лько де́-де правосла́вні
По угла́х стогна́ли,
Та, сто́гну́чи, за ба́тюшку
380 Го́спода благáли.
Смі́х і сльо́зи! От пішо́в я
Го́род озира́ти.
Там ні́ч, як де́нь. Дивлю́ся:
Пала́ти, пала́ти
385 Понад ті́хою рі́кою,

- А берег ушійтий
 Увесь каменем. Дивуюсь,
 Мов несамовітий:
 Як то вонó зробилося
 390 З калюжі такої
 Такé діво! . . . Отут крóви
 Поли́то людськóї —
 І без ножа́! По тім бóці
 Твердіня й дзвініця,
 395 Мов та шва́йка загóстрена, —
 Аж чу́дно диві́ться,
 І дзигарі телéнькають.
 От я поверта́юсь —
 Аж кінь летіть, копита́ми
 400 Скéлю розбива́є.
 А на коні сидіть óхляп,
 У світі — не світі,
 І без ша́пки; якимсь лістом
 Голова́ повіта.
 405 Кінь басу́є, — от-óт річку,
 От-óт перескóчить.
 А він ру́ку простяга́є,
 Мов світ увесь хо́че
 Зага́рбати. Хто ж се такий?
 410 От собі й чита́ю,
 Що на скéлі наковано:
 “Пéрво́му Вто́ра́я”
 Такé діво наставля́ла.
 Тепéр же я зна́ю:
 415 Це той Пéрви́й, що розпина́в
 На́шу Україну,
 А Вто́ра́я докона́ла
 Вдову́-сироті́ну.
 Каті́, каті́, людо́ди!
 420 Наїлись оббе́,
 Накра́лися! А що взяли́
 На той світ з собо́ю?
 Тяжко́, тяжко́ мені ста́ло,
 Так, мов я чита́ю
 425 Істо́рію Украї́ни.
 Стою́, замира́ю . . .
 А тим ча́сом т́ихо, т́ихо
 Та су́мно співа́є
 Щось таке́ невиді́ме:

430 “Із гóрода, із Глухова
 Полкі виступáli
 З заступами на лінію,
 А менé послáli
 На століцю з козака́ми
 435 Наказні́м гетьма́ном.
 О, Бо́же наш милосéрдий!
 О, ца́рю пога́ний!
 Ца́рю прокля́тий, лука́вий,
 А́спиде несíтий!
 440 Шо ти зробíв з козака́ми?
 Болота́ засíпав
 Благоро́дними костя́ми!
 Поста́вив століцю
 На їх тру́пах като́ваних!
 445 І в те́мній темни́ці
 Менé, во́льного гетьма́на,
 Го́лодом замúчив
 У кайда́нах! . . . Ца́рю, Ца́рю!
 І Бог не розлúчить
 450 Нас з тобо́ю: кайда́нами
 Ско́ваний зо мно́ю
 На вік-ві́ки. Тя́жко мені
 Витáть над Нево́ю!
 Укра́їни далéкої,
 455 Мо́же, вже нема́є . . .
 Полетíв би, подивíвся,
 Так Бог не пуска́є.
 Мо́же, Москва́ вíпалила
 І Дніпро́ спустíла
 460 В сі́нє мо́ре? Розкопа́ла
 Висо́кі могíли,
 На́шу сла́ву? Бо́же мíлий!”
 Зжа́лься, Бо́же мíлий!”
 Та й замóвкло. Дивлю́ся я:
 465 Бі́ла хма́ра крíє
 Сі́ре не́бо, а в тій хма́рі —
 Мов звíр в га́ї вíє.
 То не хма́ра, — бі́лі пта́хи,
 Хма́рою спустíлись
 470 Над ца́рем тим мусянжо́вим,
 І заголосíли:
 “І ми ско́вані з тобо́ю,
 Людо́їде, змію!
 На страшно́му, на сúдиці

475 Ми Бóга закрієм
 Од очей твоїх несітих.
 Ти нас з України
 Загнав голих і голóдних,
 У сніг на чужину
 480 Та й порізав, а з шкур на́ших
 Собі багрянцю
 Поші́в жи́лами твeрдíми,
 І заклáв сто́лицю
 В новій рясі. Подивíся:
 485 Церкві́ та палáти!
 Веселíся, лю́тий кате,
 Прокля́тий, прокля́тий!"
 Розлеті́лись, розсі́пались.
 Со́нечко вставáло;
 490 А я сто́яв, дивува́вся
 Та аж стра́шно ста́ло.
 Уже вбо́гі воруші́лись,
 На труд поспіша́ли,
 І москалі́ на розпу́ттях
 495 Уже муштрува́лись.
 По́край у́лиць поспіша́ли
 За́спані дівча́та,
 Та не з до́му, а додо́му:
 Посила́ла ма́ти
 500 На цілу́ ніч працюва́ти,
 На хлі́б заробля́ти.
 А я стою́, похилі́вшись,
 Ду́маю, гада́ю:
 — "Як-то тяжко́ той насу́шний
 505 Лю́ди заробля́ють!"

От і брáтія сипну́ла
 У сенáт писáти
 Та підписувáть, та дрáти
 І з ба́тька і брáта.
 510 А між ні́ми і земля́чкі
 Де́-де прогляда́ють;
 По-моско́вській так і рі́жуть,
 Смію́ться та ла́ють
 Батькі́в свої́х, що зма́лечку
 515 Цвeнькaть не навчі́ли
 По-німе́цькій, а то тепeр
 І кі́сни в чорні́лах...
 П'явкі́, п'явкі́! Мо́же ба́тько

- Останню корóву
520 Жидám продав, по́ки вівчив
Моско́вської мо́ви!...
Україно! Україно!
Оце́ твої діти,
Твої квіти молодіі,
525 Чорнілом політі,
Моско́вською блекото́ю,
В німе́цьких тепліцях
Заглу́шені. Плач, Україно,
Бездітна вдови́це!
- 530 Піти́ лишень, подиві́ться
До царя́ в пала́ти:
Що там ро́биться? Прихо́жу:
Старші́на пуза́та
Стоїть ря́дом; сопé, хропé
535 Та понадува́лось,
Як інді́ки, і на двéрі
Ко́со погляда́ло.
Аж ось вони́ й одчині́лись —
Нена́че з берло́ги
540 Медві́дь віліз. Ледве-ледве
Перенóсить но́ги,
Та оду́тий, аж посі́нів:
Похмі́ля прокля́те
Його́ му́чило. Як кри́кне
545 На са́мих пуза́тих,
Всі пуза́ті до одно́го
В зе́млю провалі́лись.
Він вілупив банькі́ з лóба, —
І все затрусі́лось,
550 Що оста́лось. Мов скаже́ний,
На ме́нших гукáє, —
І ті в зе́млю; він до дрі́бних, —
І ті пропада́ють;
Він до че́ляді —
555 І че́лядь пропа́ла;
До моска́лів, — моска́лики —
Ті́лько застогна́ло —
Пішли́ в зе́млю! Ді́во дівне
Ста́лося на сві́ті!
560 Дивлю́ся я, що дальш бу́де,
Що бу́де робі́ти
Мій медве́дик? Стоїть собі́,

- Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
565 Медвежа натура?
Мов кошеня — такий чудний!...
Я аж засміявся!
Він і почув. Та як зійкне!
Я перелякався,
570 Та й прокинувся... Отакé-то
Приснілося диво!
Чудне якесь! Такé тільки
Сніться юродивим
Та п'яніцям. Не здивуйте,
575 Браті любі, мїлі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснілось.

1844. 8. VII.
С.-Петербург.

СЛІПИЙ

Поема

- Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Пустку натопіти, —
5 Покинули сиротою
З тобою одною,
Моє серце, моя зоре,
Раю мій, покбю!
Ніхто не зна мого раю
10 І сама не знаєш,
Що витаєш надо мною,
Як зоря над гаєм...
І дивлюся я, дивлюся,
А ти, моя зоре,
15 Спускаєшся, низесенько,
Тїхо заговориш...
Усміхнєшся, подивишся, —
Дивлюсь і не бачу...

- 20 Прокінуся — плаче серце,
І очі заплачуть...
Спасібі, зіронько! Миніє
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже трясє
Косою смерть. І поховіють...
25 А там — і слід мій занесє
Холодний вітер. Все миніє!...
І ти случаєм прочитаєш
Вілиту сльозами
Мою думу. І тихими,
30 Тихими речами
Проговориш: "Я любила...
Я його любила.
І він не знав..." Зоре моя!
На мою могілу
35 Світі, зоре! А я буду
З-за світа літати
І про тебе, мое серце,
На небі співати.

-
- 40 Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шукá долі, не находить,
Немає, немає.
Мов умёрла! Інший рветься
З усієї сили
45 За долею... От-от догнав...
І — бебэх в могілу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
50 Виглядає доля,
Як дитинка; а він її
Лає, проклинає
І жидові заставляє, —
Ні, не покидає!
55 Як реп'ях той, учепиться
За латані полі,
Та й збирає колосочки
На чужому полі;
А там — снопі, а там — скирті,
60 А там — у палахах

Сидить собі наш сирота
Мов у своїй хаті.
Отака-то тая доля, —
Хоч і не шукайте!
65 Кого любить, — сама найде,
У колісці найде.

Так коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
70 Сидів з бандурою в руках,
Старій козак.
“І так, і сяк...
І треба б то і шкода!...
Ні, буде треба. Хоч два го́да
75 Нехай по світу поблукáє
Та сам своєї пошукáє,
Як я шукав колісь... Яріно!
А де Степан?” “А он під тіном
Ненáче вкóпаний стоїть!”
80 “А я й не бáчу! А ідіть
Лише́нь сюди, та йдіть обо́е...
А ну́те діти отако́ї!”
І вдáрив по стру́нах.
Старій гра́є, а Яріна
85 З Степа́ном танцю́є;
Стáрий гра́є, примовля́є,
Ногáми тупцю́є:

“Якби́ мені лі́ха та лі́ха,
Якби́ мені свекривонька ті́ха
90 Якби́ мені чолові́к молоді́й,
Та дру́гої не любі́в, не любі́в!”

Ой, гоп, чі́ки-чі́ки!
Та черво́ні череві́ки,
Та трóїсті музй́ки,
95 Од ві́ку до ві́ку
Я любі́ла б чолові́ка!”
“Ой, гоп, заході́всь,
Зробі́в хáту, ожені́всь,
І пі́ч затопі́в,
100 І вечéрять наварі́в”.
— “А ну, ді́ти, отáк ді́ти!”

- І старій піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!
- 105 “Чи так, чи не так,
Уродів постернак,
А петрушку
Криші в юшку, —
Буде смак, буде смак!
- 110 Ой, так, таки-так,
Оженівся козак,
Кинув хату
І кімнату,
Та й потяг у байрак.”
- 115 — “Ні, вже не те, підтопталась
Моя стара сила;
Утомівся. А все це ви
Так розворушили.
О, бодай вас! Що-то літа!
- 120 Ні вже, не до ладу...
Минулося! Іди лишень
Полуднувать лагодь:
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з’їсти.
- 125 Іди ж доню! А ти, сину,
Послухаеш вісті.
Сідай лишень!... Як убіли
Твого батька, Йвана
В Шляхетчині, то ти ще був
- 130 Маленьким, Степане,
Ще й не лазив.” — “То я не син?
Я не син ваш, тату?!” —
— “Та ні, не син! Стривай лишень!
От умерла й мати,
- 135 Ти й зостався. А я й кажу
Покійній Марині,
Такої жінці: “А знаєш що?
Возьмим за дитину” —
Тебе б то це... — “Добре”, — каже.
- 140 От ми й спарували
Вас з Яриною докупи...
А тепер осталося...
Ось, бачиш що! Ти на порі,

- І Ярина спіє;
 145 Треба буде людéй питать
 Та щонéбудь діять.
 Як ти скажеш? — “Я не знаю...
 Бо я думав... тée...”
 — “Що Ярина сестра твоя?
 150 А вонó — не тée...
 Вонó прóсто: як любитесь
 То й жінкою буде!
 Та перш ось що: треба буде
 І на чужі люди
 155 Подивітись, як живуть:
 Чи óрють,
 Чи на небраному сіють,
 І прóсто жнуть,
 І немолóченее віють,
 160 Та як і мéлють, і ідять, —
 Все треба знать.
 Так от як, бра́те: треба в люди
 На год, на два піти
 У наймиті, —
 165 Тоді й побачимо, що буде.
 Бо хто не вміє заробіть,
 То той не вмітиме й пожіть.
 А ти як думаєш, небóже?...
 А коли хочеш, сїну, знать,
 170 Де лóчче лїхом торгува́ть,
 Іди ти в Січ. Як Бог помóже,
 Там наїсїся всіх хлїбів;
 А я їх їв, —
 І дóсі нóдно, як згадаю!
 175 Коли зарóбиш — принесеш,
 А не зарóбиш — поживеш
 Моé добрó! Та звичаю
 Коза́цького наберешся,
 Та побачиш світа,
 180 Не тако́го як у Б р а т с т в і,
 А живі м и с л і т е
 На сїньому прочитаеш,
 Та по-молодечій
 Бúдеш Бо́гу молітисся,
 185 А не по-чернечій
 Харамаркать. Отак, сїну!
 Помóлимось Бо́гу,
 Та сївого осідлаем,

Почайвська Лавра з півдня

Почайвська лавра із заходу

- І гайда́ в доро́гу!
190 Ходім лишéнь полуднувати́...
Що ти там, Яріно,
Змайструвала? — “Уже́, тату!”
— “Отакé-то, сину!...”
-

- 195 Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється
І очі не бачать, не чуть голові —
Неначе немає, ніби неживий...
Замість шматка хліба, за кухоль берється.
Дивиться Яріна та нішком сміється.
“Що це йому́ стало? Ні їсти, ні пити,
200 Нічого не хоче! Чи не занедужав?”
— “Братіку, Степане, що в тебе болить?” —
Очіма спитала. Старому байдуже,
Ніби-то не бачить. — “Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба!” — старій розмовляє,
205 Ніби-то до себе. А нумо вставать!
Можє до вечєрні ще пошкандибаяу,
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо за́втра рано́ треба встать
Та коня́ сидлять.
- 210 — “Степаночку, голубчику!
Чого́ бо ти плачеш?
Усміхніся бо до мене!
Хіба́ ти не бачиш,
що й я плачу? ... Розсердився,
215 Бог знає на ко́го,
Та й зо мною не гово́рить.
Заплачу, ей-Бо́гу,
Та й утечу́... Ось побачиш.
Скажи́ бо, Степане!
220 Можє, справді не здужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу́ за ба́бою...
Можє, це з пристріту?”
— “Ні, Яріно, моє́ серце,
225 Рожєвий мій квіте! ...
Я не брат тобі, Яріно!
Я за́втра покину́...
Тебе́ й ба́тька сиротами...
Денєбудь загину́;

- 230 І ти менé не згадаеш,
Забудеш, Яріно,
Свогó брата!" — "Перехристись!
Єй-Бóгу, з пристріту!
Я — не сестра? Хто ж я така?
- 235 О, Бóже, мій світе!
Що тут робить? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре! . . . О, Бóже мій!
А йому байдуже, —
- 240 Мов сміється надо мною!
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуса
Й менé поховають?"
— "Ні, Яріно, я не умру,
- 245 А тільки поїду
Од вас за́втра . . . А приїду . . .
На той рік приїду
Вже не братом з Запорóжжя,
А за рушника́ми . . .
- 250 Чи подаєш?" — "Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує . . ." — "Не жартую, —
Єй-Бóгу, Яріно,
Не жартую." — "То це й справді,
- 255 Ти за́втра покинеш
Менé й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степа́не!
Хіба й справді, я не сестра? . . ."
— Ні, моé коха́не!
- 260 Моé се́рце!" — "Боже ж ти мій!
Чом-же я не знала?
Була б тебе не люби́ла
І не цілува́ла . . .
Ой-ой, со́ром! Геть од мене!
- 265 Пусті мої ру́ки!
Ти, не брат мій, ти не брат мій! . . .
Му́ко моя, му́ко! . . .
- І заплакала Яріна,
Як малá дитина,
270 І крізь слёзи промовляе:
— "Покі́не! . . . покі́не! . . ."
Як той явор над водо́ю,
Степа́н похили́вся;

- Щірі сльози козацькїї
 275 В серці запекліся,
 Мов у пеклі! А Яріна
 То кленé, то шрósить,
 То замóвкне, поцілує,
 То знов заголósить.
 280 Не зчу́лися, як і смéркло...
 І сестру́, і брата,
 Мов скóваних, обня́вшись,
 Застáв бáтько в хáті.

 І світ настáв, а Яріна
 285 Ридáє, ридáє...
 Ужé Степáн із крини́ці
 Коня́ напува́є;
 Взяла́ відра та й побі́гла,
 Ніби за водо́ю
 290 До крини́ці. А тим ча́сом
 Запорóзьку збро́ю
 Вініс бáтько із комóри, —
 Розгляда́, радіє,
 Приміря́є, ніби зно́ву
 295 Старій молоді́є!
 Та й запла́кав... — “Збро́є моя́,
 Збро́є золога́я!
 Літа мо́ї молоді́ї,
 Сіло молодáя!
 300 Послужи́ ж, моя́ ти збро́є,
 Молоді́й ще сі́лі,
 Послужи́ йому́ так щі́ро —
 Як мені́ служі́ла!”

 І Яріна да́є збро́ю,
 305 А Степáн сідла́є,
 Коня́, свогó товáриша,
 Йі жупáн одяга́є.
 І шаблю́ка, мов гадю́ка,
 Йі рáтище-дрю́чина,
 310 І самопáл семип’ядний
 Пові́с за плечі́ма.
 Аж зомлі́ла, як узрі́ла;
 І старій запла́кав,
 Як побáчив на конéві
 315 Тако́го юна́ка.
 Ведé коня́ за поводі́

- Та плаче Яріна;
 Старій батько іде рядом,
 Наставляє сина
 320 Як у війську пробувати,
 Старших шанувати,
 Товариство поважати,
 В табор не ховатись.
 — “Нехай тебе Бог заступить!” —
 325 Як за селом стали,
 Сказав старій, — та всі трое
 Разом заридали.
 Степан свіснув, і курява
 Шляхом піднялася,
 330 “Не баріся, мій синочку!
 Швидче повертайся!” —
 Старій сказав, та й заплакав...
 Мов тая яліна
 При долині, похилилась,
 335 Замовкла Яріна...
 Тільки сльози утирає,
 На шлях поглядає;
 Из куряви щось вигляне
 І знов пропадає:
 340 Ніби шапка через поле
 Котиться, чорніє,
 Ховається... М'ошечкою
 Тільки-тільки мріє...
 Та й пропало. Довго-довго
 345 Стояла Яріна
 Та дивилась, чи не вірне
 Знову комашіна...
 Не вірнула. Похилилась,
 Заплакала знову...
 350 А за нею й старій батько,
 Та й пішли додому.

-
- Минують дні, минає літо;
 Настала осінь, шелестить
 Пожовкле лістя. Мов убитий,
 355 Старій під хатою сидить:
 Дочка нездужає Яріна;
 Його єдина дитина

- Покінуть хоче! З ким дожить,
Добіти віку-вікового?
360 Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа, —
Згадав та й заплакав,
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
365 На серце печалі нашіли літа.
— “В Твоїх руках все на світі,
Твоя свята воля!
Нехай буде так, як буде!
Така моя доля!”
- 370 І барвінком, і рUTOю,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
375 Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ Божий глянуть, —
380 Ледве вийшла... Усміхнеться,
То підє, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
385 А лютеє лихо
В самім серці повернулось
І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
390 Як з квіточки роса вранці,
Сльози полились.
Старий батько коло неї,
Як дуб похилився.
- У Києві великому
395 Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса
Тричі причащалась;
У Почаєві святому
Ридала-молилась,
400 Щоб Степан той, тая доля,

- Йй хочá приснілась.
Не снілося! . . . Вернулася.
Зно́ву забіліла
Зима́ біла. Зно́ву весна́
405 Ря́стом червони́ла
Знов Я́ріна вийшла з ха́ти
На сві́т дивува́тись . . .
Та не святи́х вже блага́ти . . .
Воро́жки пита́ти.
- 410 І воро́жка воржі́ла,
Пристрі́т замовля́ла,
Тала́н-до́лю за три шагі́
З во́ску вилива́ла.
— “Он ба́чиш, кинь осідланий
415 Маха́ голово́ю,
А он і́де, а онде й́де
Діду́сь з боро́дою . . .
Ото́ гроші́! Бач, віскри́вий,
Якби догада́вся
420 Та втер йому́; отже й уте́р . . .
Диви́ся — схова́вся
За моги́лу, лічить гро́ші . . .
Зно́ву і́де шля́хом
Заплю́щившись, з торбинка́ми,
425 То, бач, ра́ди стра́ху,
Щоб тата́ри або́ ляхі́
Ча́сом не спітка́ли.”
І радісі́нька додо́му
Я́ріна верта́лась.

-
- 430 У́же трети́й і четве́ртий
І п'я́тий ми́нає —
Не мали́й рік, — а Степа́на
Нема́є, нема́є!
І стежечкі́-дори́женьки
435 Я́ром та горо́ю,
Що то́птани́ до воро́жки,
Порослі́ траво́ю.
А Я́ріна у черни́ці
Косу́ розпліта́є,
440 Стари́й ба́тько коло не́ї

- Падає, благає:
Хоч годочок, — хоч літечко,
Хоч Пётра діждати,
Хоч Зелених... Діждалися
- 445 Уквітчали хату
І любістком і клечанням,
У сорочках білих,
У неділю, мов сироти,
Під хатою сіли.
- 450 Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає
За ворітьми, — мов на кобзі,
І тихо співає...
- 455 “У неділю вранці-рано
Сіне море грало;
Товариство кошового
На раді прохало:
“Благослові, отамане,
Чайки попускати,
460 Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати.”
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами ристували,
З широкого гірла Дніпрового впливали,
465 Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендром потопали, пропадали...
Один потопав,
Другий виринав,
470 Козацтву-товариству із синьої хвилі
Рукію махав-гукав:
“Нехай вам, товариство, Бог допомагає!”
І в синій хвилі потопав, пропадає...
Тільки три чайки, слава Богу,
475 Отамана курінного,
Сироті Степана молодого
Сіне море не втопило,
А в турецьку землю агарянську
Без весел і корміг прибило.
- 480 Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,

- 485 В кайдáni кувáли,
В Царегрáдську бáшту сажáли,
В тяжкóю роботу завдавáли...
Ой, Спáсе наш чудотвóрний,
Межígорський Спáсе,
490 І лóтому вóрогові
Не допустí впасти
В турецькóю зéмлю, в тяжкóю невóлю!
Там кайдáni по три пúди,
Отамáнам — по чотíри...
495 І свíта Бóжого не бáчать, не знáють,
Під землéю кáмíнь ламáють,
Без спóвiдi святóї умирáють,
пропадáють.
І згадáв сиротá Степáн в невóли
Свою мáтiр Украíну,
500 Нерíдного бáтька старóго,
І кóника воронóго,
І сестрú Ярíну...
Плáче, ридáє,
До Бóга рúки здíймає,
505 Кайдáni ламáє,
Утíкає на вóльнóю вóлю...
Ужé на трéтьому пóли
Тúрки-яничáри ловíли
До стовпá в'язáли,
510 Очi виймáли,
Гарячим залíзом випíкали,
В кайдáni забíли,
В тюрмú посадíли
І замурувáли...”
-
- 515 Отáк на úлицi, під тiном,
Ще молодíй кобзáр стояв
І про невóльника спiвáв.
За тiном слúхала Ярíна,
І не дослúхала — упáла.
520 — “Степáночку! Степáночку!” —
Ридáла, кричáла.
— “Степáночку, моé сёрце!
Де ти забарíвся?
Тáту, тáту! Це Степáн наш!
525 Iдiть, подивiтьсья!”
Прийшóв бáтько, розглядáє,

- Насілу Степана
 Розпізнає, — отак його
 Зробили кайдани!
 530 — “Сіну ти мій безталанный!
 Добрая дитино!
 Де ти в світі пробувася,
 Сіну мій єдиний?”
 Плаче старій, обнімає,
 535 І сліпий мій плаче,
 Невидющими очима,
 Мов сонце побачив.
 І беруть його під руки,
 І ведуть у хату;
 540 І вітає Яріночка,
 Мов рідного брата;
 І голову йому змила,
 І ноги уміла,
 І в сорочці тонкій, білій
 545 За стіл посадила;
 Годувала, напувала,
 Потожила спати
 На перині і тихенько
 Війшла з батьком з хати.
- 550 “Ні, не треба, мій таточку,
 Не треба, Яріно!”
 Подивіться: “Я загінув,
 Навіки загінув!
 Защо ж свої молодії
 555 Ти літа погубиш
 З калікою? ... Ні, Яріно! ...
 Насміються люди,
 І Бог святий покарає,
 І прожене долю
 560 З цієї хати веселої
 На чужее поле.
 Ні, Яріно! Бог не кине,
 Ти нандеш дружину,
 А я піду в Запоріжжя:
 565 Я там не загину ...
 Мене люблять ...” — “Ні, Степáne,
 Ти моя дитино!
 І Бог тебе покарає,
 Як мене покинеш.
 570 Оставайся, Степáночку!

- Ко́лі не хоч бра́тись,
 То так бу́дем: я — сестро́ю,
 А ти мені — бра́том,
 І дітьми йому́ — обо́е,
 575 Ба́тькові старо́му.
 Не йди, се́рце, Степа́ночку,
 Не кидай нас зно́ву!
 Не поки́неш? . . .” — “Ні, Яри́но!”
 І Степа́н оста́вся.
- 580 Зрадів старі́й, мов дити́на,
 Аж за ко́бзу взя́вся!
 Хоті́в вшкваріть навпрі́сядки
 З усі́єї си́ли.
 І на при́зьбі під ха́тою
 585 Усі́ тро́є си́ли
 — “Розкажі́ ж тепе́р, Степа́не,
 Про свою́ недо́лю;
 Бо й я такі́ гуля́в ко́лісь
 В турецькі́й нево́лі.”
 590 — “Ото́ ж мене́, вже́ сліпо́го,
 На сві́т випуска́ли
 З ко́закáми. Товари́ство
 На Сі́ч прямува́ло,
 І мене́ взяли́ з собо́ю,
 595 І через Балка́ни
 Поспі́шали в Укра́їну
 Во́льними нога́ми;
 А на ті́хому Дуна́ю
 Нас перебіга́ють
 600 Товари́ші-запоро́жці
 І в Сі́ч заверта́ють . . .
 І розка́зують, і пла́чуть,
 Як Сі́ч руйнува́ли,
 Як москалі́ срі́бро-зла́то
 605 І сві́чі забра́ли
 У Покро́ви; як коза́кі
 Вночі́ утіка́ли,
 І на ті́хому Дуна́ї
 Нові́м Коше́м ста́ли;
 610 Як ца́риця по́ Киє́ву
 З Нечо́сом ході́ла,
 І Межі́горського́ Спа́са
 Вночі́ запали́ла,
 І по́ Дні́пру́ у золо́тій

- 615 Галєрі гуляла,
На пожар той поглядала,
Нйшком усміхалась;
І як степі запоробькі
620 Та бахурям і байструкам
Люд закріпостіла;
Як Кирило з старшінами
Пудром осипались
І в царіці, мов собаки,
625 Патінки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю . . .
630 Ляхі були, — усє взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ Божий
В путо закували.
Отакє-то! Тяжко, тату,
635 Із своєї хати
До нєхриста поганого
В сусіди прохатись!
Тепєр, кажуть, Головатий
Останки збирає
640 Та на Кубань підмовляє,
Черкєса лякає . .
Нехай йому Бог поможє,
А що з того буде —
Святій знає! . . . Почуємо,
645 Що розкажуть люди.”

- Отак вони що-дєнь Божий
Удвох розмовляли
До півночі; а Ярина
Господарювала.
650 Згадували Запоробжя,
Козацькую славу
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра,
655 Лєдачого сина,
І про Гонту мученика
Й славного Максима.
А Ярина їх слухала,

Та святих благала...
660 Ублагала: на всеїдній
З Степаном побрались.

Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люди!
Те, що було — минулося
665 І знову не буде!
Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать
670 Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодії
675 Й малії дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де? — Не знаю.
680 Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомівсь я, одинокий,
685 На самій дорозі...
Отакé-то! Не здивуйте,
Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа не бачу.
690 Ледве-ледве опівночі
Серцем прозираю,
І немощну мою думу
За світ посилаю —
Сцілющої й живущої
695 Воді пошукати;
Як інколи, то й принесé
І покрóпить в хаті,
І засвітить огóнь чистий,
І сумно і тихо
700 Розказує про весілля,
Звертає на лихо...
Тепér мені про сліпого

- Сироту кінчає,
 Але як довести краю,
 705 І сама не знає:
 Бо не було того дїва,
 Може, споконвіку,
 Щоб щаслива була жінка
 З сліпим чоловіком!
 710 Отже, сталося такє дїво!
 Год, другий минає,
 Як побрались; а дивіться —
 Вкупочці гуляють
 По садочку. Старій батько
 715 Сидить коло хати
 Та вчить внука маленького
 Чолóm оддавати.

1845. 16. X.
 С. Мар'їнське.

КАВКАЗ

Іскренньому моему Якову де-Бальмену.

Кто дастъ главѣ моей воду, и оче-
 сямъ моимъ источникъ слезъ; и пла-
 чуся и день и ночь о побѣдннхъ...
 Іереміа, гл. XI. ст. 1.

- За гóрами гóри, хмáрою повіті,
 Засіяні гóрем, крóвію політі.
 Споконвіку Прометéя
 Там орéл карає,
 5 Що-дeнь Бóжий дóбрі рéбра
 Й сéрце розбиває;
 Розбиває та не вїп'є
 Живу́щої крóви, —
 Вонó знóву оживає
 10 І сміeться знóву.
 Не вмирає душá нáша,
 Не вмирає во́ля,
 І несíтий не вїоре
 На дні мóря пóле.
 15 Не скуé душі живóї
 І слóва живóго,

Не понесé сла́ви Бо́га,
Вели́кого Бо́га.

- Не нам на прою з Тобо́ю ста́ти!
20 Не нам діла́ Твої́ суди́ть!
Нам тільки пла́кати, пла́кати, пла́кати,
І хліб насу́шний заміси́ть
Крова́вим по́том і сльоза́ми.
Каті знуща́ються над на́ми,
25 А пра́вда на́ша п'яна спи́ть!
Коли́ вона́ проки́неться?
Коли́ одпочі́ти
Ляжеш, Бо́же, уто́млений,
І нам дасі́ жи́ти?
30 Ми ві́руем Твої́й си́лі
І Ду́ху живо́му.
Вста́не пра́вда, вста́не во́ля,
І Тобі́ одно́му
Помо́ляться всі́ язика́
35 Во ві́ки і ві́ки.
А по́кищо — течу́ть рі́ки,
Крова́вії рі́ки! . . .

- За го́рами го́ри, хма́рою пові́ті,
Засія́ні го́рем, кро́вію полі́ті.
40 Ота́м-то Ми́лостиви́ Ми,
Ненагодо́вану і го́лу,
Засту́кали серде́шну во́лю
Та й цьку́ємо . . . Лягло́ костьми́
Люде́й муштрово́аних чимало́.
45 А сльоз? А кро́ви? Напо́їть
Всі́х імпера́торів би ста́ло
З дітьми́ і вну́ками, втопи́ть
В сльоза́х удо́вих . . . А диво́чих,
Про́літих та́йно серед но́чі!
50 А ма́терніх гаря́чих сльоз,
А ба́тькових, старі́х, крова́вих!
Не рі́ки, — мо́ре розлило́сь,
Огне́нне мо́ре! . . . Сла́ва! сла́ва!
Хорта́м, і го́нчим, і пса́рям;
55 І на́шим ба́тюшкам-ца́рям;
Сла́ва!

І вам сла́ва, си́ні го́ри,
Кри́гою оку́ті;
І вам, ли́царі вели́кі,

- 60 Бóгом незабúти!
Борíteся — побóрете:
Вам Бог помагае!
За вас правда, за вас слава
І вóля святáя!
- 65 “Чурек і сáкля — все твоё,
Вонó не próшене, не дáne;
Нíхтó й не вóзьме за своё,
Не поведé тебе в кайдáнах.
А в нас! — на те письмéнні ми,
70 Читаем Бóжії глабóли!...
І од глибоко́ї тюрми
Та до висóкого престóла
Усі ми в зóлоті і... гóлі.
До нас в нау́ку! Ми навчím,
75 По чо́му хлiб і сiль по чiм!...
Ми христия́ни: хра́ми, шко́ли!...
Усе добро́ — сам Бог у нас!
Нам тiльки с á к л я óчi ко́ле:
Чо́го вонá стоiть у вас,
80 Не на́ми дána? Чом ми вам —
Чурéк же ваш, та вам не кiнем,
Як тiй соба́ці! Чом ви нам
Платiть за со́нце не повiнни!
Та й тiльки ж то!... Ми не погáни.
85 Ми настоя́щі христия́ни —
Ми ма́лим сiтi! — А затé,
Якби́ ви з на́ми подружи́ли,
Багáто б дéчому навчили́сь!
У нас же й свiта!... Як на те —
90 Одна́ Сибiр неiсходiма!
А тюрм? А лю́ду? Що й ли́чиць!
Од молдава́нина до фiна —
На всiх язiках все мовчи́ть...
Бо... благодéнствуе!... У нас
95 Святу́ю Би́блію читае
Святи́й черне́ць і навчае,
Що цар якийсь-то свiни́ пас
Та дру́жню жiнку взяв до се́бе,
А дру́га вбив — тепeр на не́би!
100 От ба́чите, якi у нас
Сидя́ть на не́би! Ви ще те́мни,
Святи́м хрестóм не просвiщенни!
У нас навчи́ться! В нас дерi,

Дерй та дай,
105 І прóсто в раи,
Хоть і рідню всю заберй!
У нас — чо́го то ми не вмієм!
І зóри лічим, грéчку сієм,
Францúзів лаєм, продаєм
110 Абó у кáрти програєм
Людéй, — не не́грів, а таких,
Та́кі хрище́них... “но — прости́х”.
Ми не гiшпани! Кри́й нас, Бóже,
Щоб кра́дене перекупáть,
115 Як ті жидй: ми по за́кóну!...”

По за́кóну апóстола
Ви лю́бите бра́та?
Суєсло́ви, лицеміри,
Гóсподом прокля́ті!
120 Ви лю́бите на бра́тові
Шку́ру, а не ду́шу,
Та й лу́пите по за́кóну:
Дочці на кожу́шок,
Байстрию́кові на при́дане,
125 Жі́нці на паті́нки,
Собі́ ж на те, що не зна́ють
Ні діти, ні жінка!

За ко́го ж Ти розіп'явся,
Хри́сте, Си́не Бóжий?
130 За нас до́брих, чи за сло́во
Істини? Чи, мо́же,
Щоб ми з Те́бе насмія́лись?
Вонó ж так і ста́лось!
Хра́ми, каплі́ці і іко́ни
135 І ставни́кі і мі́рри дим,
І перед о́бразом Тво́ім
Неутомле́ннії поклóни —
За кра́жу, за війну́, за кров, —
Щоб бра́тню кров пролі́ти, прóсять,
140 І по́тім в дар Тобі́ принóсять
З пожа́ру вкра́дений покрóв!!
Просві́тілись!... Та ще й хо́чем
Дру́гих просві́тити,
Сóнце пра́вди показáти
145 Слі́пим, ба́чиш, дітям!!
Все пока́жем! — Ті́лько да́йте

Церква в с. Вербках

Церква в с. Сехуні

Себе в ру́ки взяти:
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
150 Як і носить, і як плесті
Кнуті узловати, —
Всьому навчім! Тільки дайте
Свої сині гори
Останні... бо вже взяли
155 І поле, і море!

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось проліть
Кров добру, — не чорну; довелось запить
160 З московської чаші московську отруту!
О, друже, мій добрий, друже незабутий!
Живцю душею в Україні витай;
Литай з козаками по-над берегами,
Розриті могили в степу назирай,
165 Заплáč з козаками дрібними сльозами,
І мене в неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму. Нехай ростуть
170 Та з вітром говорять...
Вітер тихий з України
Понесе з росюю
Мої думи аж до тебе!...
Братньою сльозюю
175 Ти їх, друже, привітаєш, —
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

1845. 18. XI.
Переяслав.

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле лістя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
5 І все заснуло . . . І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь . . .

10 Дóле, де ти? Дóле, де ти?
Нема́ ніякої!
Коли́ дóброї жаль, Бóже,
То дай злóї, злóї!

Не дай спáти ходя́чому,
Серцем зами́рати,
15 І гни́лою коло́дою
По́ світу валя́тись,
А дай жи́ти, серцем жи́ти
І люде́й люби́ти,
А коли́ ні, — то проклина́ть
20 І сві́т запали́ти!

Стра́шно впа́сти у кайдáни,
Умира́ть в нево́лі,
А ще гірше — спáти, спáти,
І спáти на во́лі,
25 І засну́ти наві́к-віки,
І слі́ду не кінуть
Нія́кого: одна́ково —
Чи жив, чи загі́нув! . . .

30 Дóле, де ти? Дóле, де ти?
Нема́ ніякої!
Коли́ дóброї жаль, Бóже,
То дай злóї, злóї!

1845. 21. XII.
В'юнища.

**І МЕРТВИМ І ЖИВИМ І НЕНАРОЖДЕННИМ ЗЕМЛЯКАМ
МОІМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ
ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ**

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата свого ненавидить, дожь есть.

Соборное посланіє первое, апостола
Іоанна, гл. IV, ст. 20.

- І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потómлений,
І все спочиває.
- 5 Тільки я, мов окайнный,
І день і ніч плачу.
На розпúттях велелюдних,
І ніхтó не бáчить,
І не бáчить, і не знає.
- 10 Оглúхли, не чують,
Кайдáнами міняються,
Правдою торгують,
І Гóспода зневажають, —
Людéй запрягають
- 15 В тяжкі ярма; óрють ліхо,
Ліхом засівають...
А що врóдить? Побáчите,
Які бóдуть жніва!...
Схаменіться, недóлюди,
- 20 Діти юродіві!
Подивіться на рай тїхий,
На свою країну;
Полюбіте щірим сёрцем
Веліку руїну!
- 25 Розкуйтеся, братáйтеся!
У чужóму краю
Не шукайте, не питайте
Тогó, що немає
І на нéбі, а не тільки
- 30 На чужóму полі...
В своїй хáті — своя правда,
І сіла, і воля!

Нема́ на світі України,
Нема́є дру́гого Дніпра;
35 А ви претеса́ на чужину́
Шука́ти до́брого до́бра,
До́бра свято́го . . . Во́лі! Во́лі!
Брате́рства бра́тнього! . . . Найшли́,
Несли́ . . . несли́ з чужо́го поля́,
40 І в Україну́ принесли́
Вели́ких слів вели́ку си́лу,
Та й більш нічо́го . . . Кричите́,
Що Бог созда́в вас не на те,
Щоб ви неправді́ поклоні́лись!
45 І хилі́тесь, як і хили́лись,
І зно́ву шку́ру дерете́
З бра́тів незря́щих, гречкосі́їв,
І со́нця-пра́вди дозрива́ть
В німе́цькі зе́млі, не чужі́ї,
50 Претеса́ зно́ву! . . . Якби́ взя́ть
І всю́ мізе́рію з собою́,
Діда́ми кра́дене до́бро,
Тоді́ оста́всь би сирото́ю
З свя́тими го́рами Дніпро́!

55 Ох, якби́ те ста́лось, щоб ви не верта́лись,
Щоб там і здиха́ли, де ви поросли́!
Не пла́кали б діти, ма́ти б не ридала́,
Не чу́ли б у Бо́га ва́шої хулі́;
І со́нце не гріло б смердя́чого гно́ю
60 На чі́стій, широ́кій, на во́льній землі́;
І лю́ди б не зна́ли, що ви за орли́,
І не покива́ли б на вас голово́ю . . .

Схамені́ться! бу́дьте лю́ди,
Бо ли́хо вам бу́де:
65 Розку́ються незаба́ром
Зако́вані лю́ди;
Наста́не суд! Заговора́ть
І Дніпро́, і го́ри!
І потече́ сторі́ками
70 Кров у си́не мо́ре
Діте́й ва́ших . . . І не бу́де
Кому́ помага́ти:
Одцу́рається́ брат бра́та
І дити́ни ма́ти;
75 І дим хма́рою засту́пить

- Сонце перед ва́ми,
І навіки проклене́тесь
Своїми синáми!
Умійтеся! Образ Бóжий
80 Багно́м не скверні́те!
Не дурі́те дітeй ва́ших,
Що вони́ на світі
На те тільки, щоб панува́ть ...
Бо невче́не о́ко
85 Загля́не їм в саму́ ду́шу
Глибо́ко, глибо́ко! ...
Дозна́ються небожа́та,
Чий на вас шку́ра,
Та й засу́дять, — і прему́дрих
90 Нему́дри оду́рять.

- Якби́ ви вчі́лись так, як тре́ба,
То й му́дрість би була́ своя́;
А то залі́зете на не́бо:
“І ми не ми, і я — не я!
95 І все те ба́чив, і все зна́ю:
Нема́ ні пе́кла, а́ні ра́ю,
Нема́є й Бо́га, тільки я,
Та ку́ций німець узловáтий,
А більш ніко́го ...” — “До́бре, бра́те!
100 Що ж ти такeе?”
“Нехай ска́же
Німець. Ми не зна́ем!”

- Отáк то ви навча́єтесь
У чужо́му кра́ю!
105 Німець ска́же: “Ви мого́бли”.
— “Мого́бли, мого́бли!
Золото́го Тамерла́на
Унучáта го́лі!”
Німець ска́же: “Ви слов’я́ни”.
110 — “Слов’я́ни! Слов’я́ни!
Сла́вних пра́дідів вели́ких
Пра́внуки пога́ні!”
І Ко́ллара чита́єте
З усіе́ї си́ли,
115 І Шафа́рика, і Га́нку,
І в слов’янофі́ли
Так і прeтeсь ... І всі мо́ви
Слов’я́нського лю́ду, —

- 120 Всі знаєте, а своєї
 Дась-Бі! — “Колись будем
 І по своєму глаго́лать,
 Як німець пока́же,
 А до то́го й істо́рію
 На́шу нам розка́же.
 125 Отоді ми заходимо́сь!”
- Дóбре заходілись
 По німецькому пока́зу
 І заговоріли
 Так, що й німець не второ́па,
 130 Учи́тель вели́кий,
 А не те, щоб прóсті лю́ди.
 А гва́лту! а кри́ку!
 “І гармо́нія, і си́ла,
 Му́зика, та й го́ді!
 135 А істо́рія? — По́ема
 Во́льного наро́ду!...
 Що ті рíмляни убо́гі!
 Чорт-зна́ що не Бру́ти!...
 У нас Бру́ти і Кокле́си
 140 Сла́вні, незабу́ті!...
 У нас во́ля вироста́ла,
 Дніпро́м умива́лась,
 У го́лови го́ри сла́ла,
 Сте́пом укрива́лась!”
 145 Кро́в'ю вона́ умива́лась,
 А спа́ла на купа́х,
 На коза́цьких во́льних тру́пах,
 Окра́дених тру́пах!...
- Подиві́ться лишéнь дóбре,
 150 Прочита́йте зно́ву
 Ту́ю сла́ву, та чита́йте
 Од сло́ва до сло́ва;
 Не мина́йте ані тítли,
 Ніже́ тії ко́ми,
 155 Все розбері́ть . та й спита́йте
 Тоді себе́: що ми?
 Чи́ї сині́? Які́х батькі́в?
 Ким, за що́ заку́ті?...
 Та й побáчите, що о́сь що
 160 Ва́ші сла́вні Бру́ти:
 Раби́, підніжки, грязь Москви́,

- Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможнії гетьмани!
Чого ж ви чванитесь, — ві!
- 165 Сині сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батькі ходили?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топіли!
- 170 Може чванитесь, що братство
Віру заступило?
Що Синюпом, Трапезунтом
Галушки варило?
Правда, правда!... Наїдались,
- 175 А вам тепер вадить,
І на Січі мудрий німець
Картюпельку садить;
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
- 180 Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Отá земля напоєна,
Що картопля родить?
Вам байдуже, — абі добра
- 185 Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колісь завалили!...
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
- 190 Батькі недарма кров лили
І за Москву і за Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, своєю славу!
- Доборолась Україна
- 195 До самого краю:
Гірше ляха свої діти
Її розпинають;
Замість пива — праведную
Кров із ребер точать —
- 200 Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями,
Повесті за віком,
За німцями недоріку
- 205 Сліпую каліку.

- Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
- 210 Показуйте!... За науку —
Не турбуйтеся! — буде
Материна добра плата:
Розпадеться луда
На очах ваших несітих;
- 215 Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих!...
Не дуріте самі себе!
Учіться, читайте,
- 220 І чужому навчайтесь, —
Йи свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
- 225 В хату не пускають,
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
- 230 Я ридāju, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
- 235 Віку половину...
Отакá-то наша слава,
Слава України!...
- Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снілись
- 240 Всі неправди, щоб розкрились
Високі могіли
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: когó, коли,
- 245 За щó розпинали?...
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!

- 250 Благословіть дітєй своїх
 Твердїми рука́ми,
 І діточок поцілує
 Вольними уста́ми!
 І забудеться срамо́тня
- 255 Да́вня годі́на,
 І оживе́ добра сла́ва.
 Сла́ва Украї́ни,
 І світ я́сний, невечі́рній.
 Тїхо засі́є . . .
- 260 Обнімі́ться ж, браті́ мої,
 Молю́ вас, блага́ю!

1845. 14. XII.

В'юнища.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

Містерія

Положивъ еси насъ поношеніє се-
 сѣдомъ нашимъ, подражненіє и пе-
 руганіє сущимъ окрестъ насъ.

Положивъ еси насъ въ притчу во
 языцѣхъ, поживанію главы въ лю-
 дехъ.

Псалом XLIII, ст. 14-15.

Три душі.

- Як сніг, три пташечки летіли
 Через Субботове і сіли
 На похилєнному хресті
 На старій церкві. — “Бог простить:
- 5 Ми тепєр душі, а не люди!
 А відціля видніше б́уде,
 Як той розкопуватимуть льох.
 Ко́лі б вже швидче розкопа́ли,
 Тоді б у рай нас повпуска́ли;
- 10 Бо так сказа́в Петро́ві Бог:
 “Тоді у рай їх повпуска́єш,
 Як все моска́ль позабира́є,
 Як розкопа́ Великий Льох.”

ПЕРША ДУША:

- “Як бу́ла я лю́диною,
15 То Прісею зва́лась;
Я оту́течки роді́лась,
Тут і ви́роста́ла;
Оту́т, бу́ло, на цві́нтарі
Я з дітьми гуля́ю,
20 І з Юру́сем гетьмане́нком
У пі́жмурки гра́ем;
А гетьма́нша, бу́ло, вийде
Та й клі́кне в буді́нок.
Онде́ клу́ня: ота́м мені́
25 І фіг, і родзі́нок, —
Всього́ мені́ по́надає́
І на рука́х но́сить...
А з гетьма́ном, як при́дуть
Із Чигри́на го́сті,
30 Та це й шлю́ть, бу́ло, за мно́ю.
Одя́гнуть, обу́ють,
І гетьма́н бере́ на ру́ки,
Но́сить і цілу́є...
Ота́к-то я в Субо́тові
35 Росла́-ви́роста́ла,
Як кві́точка, і всі́ мене́
Лю́били й віта́ли,
І ніко́му я нічо́го,
Ніже́ зло́го сло́ва,
40 Не сказа́ла. Уродлі́ва
Та й ще чо́рнобри́ва!
Всі́ на мене́ зали́цялись,
І сва́тати ста́ли;
А у мене́, як на те́е
45 Й рушникі́ вже тка́лись.
От-от бу́ла б подава́ла,
Та лі́хо зустрі́ло!
- Вра́нці-ра́но, в Пили́півку,
Якраз у неде́лю,
50 Побі́гла я за водо́ю.
Вже́ й крини́ця та́я
Заму́ліла і ви́сохла,
А я все літа́ю...
Дивлю́сь — гетьма́н з старши́ною...
55 Я води́ набра́ла,

- Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!...
- 60 І вже ледве я на-ледве
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побіла?...
- 65 Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мені, сестрички,
І в рай не пускають!"

ДРУГА ДУША:

- 70 "А мені, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Бату́рині, як він їхав
- 75 В Москву́ із Полта́ви.
Я була ще недолітком,
Як Бату́рин сла́вний
Москва́ вночі запали́ла,
Чечеля уби́ла,
- 80 І малого і старого
В Сейму потопила.
Я між трупами валялась
У са́мих пала́тах
Мазепиних... Коло мене
- 85 І сестра́, і ма́ти
Зарізані, обнявшись,
Зо мною лежали.
І насілу то, насілу
Мені одірвали
- 90 Од матері неживої.
Що вже я просіла
Московського копитана,
Щоб і мені вбили!
Ні, не вбили, а пусти́ли
- 95 Москаля́м на гри́ще!
Насілу я сховалася
На тім пожаріщі!

- Одна тільки й осталася
В Бату́рині хата!
100 І в тій хаті поставили
Царя́ ночувати,
Як верта́всь із-під Полта́ви.
А я йшла́ з водо́ю
До хати́ни... а він мені
105 Маха́є руко́ю:
Ка́же коня́ напоїти.
А я й напоїла!...
Я не зна́ла, що я тяжко,
Тяжко согри́шила!
110 Ле́две я дійшла́ до хати,
На поро́зі впала...
А наза́втра, як цар вийшов,
Мене́ похова́ла
Та бабу́ся, що осталась
115 На тій пожа́рині,
Та ще й мене́ привіта́ла
В безве́рхій хати́ні.
А наза́втра й вона́ вмёрла
Й зотлі́ла у хати́,
120 Бо нікому́ в Бату́рині
Було́ похова́ти.
Уже́ й хату́ розки́дали,
І сві́лок з слова́ми
На угі́лля попалі́ли!...
125 А я над яра́ми
І степа́ми коза́цькими
І до́сі літа́ю!
І за що́ мене́ кара́ють,
Я й сама́ не зна́ю?
130 Мабу́ть, за те, що всі́кому
Служи́ла, годі́ла...
Що царéві моско́вському
Коня́ напоїла!..."

ТРЕ́ТЯ ДУША́:

- "А я в Ка́неві роди́лась;
135 Ще й не говори́ла,
Мене́ ма́ти ще спові́ту
На рука́х носі́ла,
Як їхала Катери́на
В Ка́нів по Дніпро́ві,
140 А ми з ма́тир'ю сиді́ли

- На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
145 На той час боліло?
Мене ма́ти забавляла,
На Дніпр погляда́ла,
І гале́ру золоту́ю
Мене́ показáла,
150 Мов буди́нок; а в гале́рі
Князі́ і всі́ сили, —
Воево́ди . . . а між німи
Цари́ця сиді́ла.
Я гляну́ла, усміхну́лась, —
155 Та й ду́ху не ста́ло!
Ї ма́ти вме́рла! В одній я́мі
Обо́х поховáли
От за що́, мої́ сестри́ці,
Я тепе́р кара́юсь,
160 За що́ мене́ на мита́рство
Ї до́сі не пуска́ють!
Чи я зна́ла, ще спові́та,
Що та́я цари́ця —
Лю́тий во́рог Укра́їни,
165 Голóдна вовчи́ця!
Скажі́те, сестри́ці?

- Смерка́ється. Полети́мо
Ночувáти в Чу́ту:
Як що́ бу́де робі́тися,
170 Відті́ль бу́де чу́ти!”
Схопи́лися біле́сенькі
І в лі́с полети́ли,
І вкúпочці́ на дубóчку
Ночувáти сі́ли.

Три ворóни.

ПЕ́РША:

- 175 “Крав! крав! крав!
Крав Богда́н крав,
Та пові́з у Ки́їв,

Та продав злодіям
Той крам, що накрів.”

ДРУГА:

180 “Я в Паріжі була,
За три злота з Радзивілом
Та Потóцьким пропила.”

ТРЕТЯ:

“Черезь мóсть идéть чортъ,
А коза́ по водѣ:
185 Быть бѣдѣ! Быть бѣдѣ!”

Отак крича́ли і летіли
Ворони́ з трьох сторóн, і сіли
На маяку́, що на горі,
Посéред лісу, усі три;
190 Мов на морóз понадувáлиси,
Одна́ на дру́гу позира́ли,
Ненáче три сестри́ старі,
Що дівувáли, дівувáли,
Аж по́ки мо́хом порослі.

ПЕРША:

195 “Оце́ тобі, а це тобі!
Я оце́ літáла
Аж у Сибі́р, та в одно́го
Декабри́ста вкра́ла
Тро́хи жо́вчі. От, ба́чите,
200 Йі́ є чим розгові́ться!
Ну, а в тво́їй Моско́вщині
Є чим поживі́ться?
Чи чорт-ма́ й тепер нічо́го?”

ТРЕТЯ:

“Є, сестри́ца, мно́го!
205 Три ука́за накарка́ла
На одну́ дорóгу...”

ПЕРША:

“На яку́ це? на ко́вану?
Ну, вже наробі́ла!...”

ТРѢТЯ:

210 “Да шесть тысяч въ одной вертѣ
Душ передувшила...”

ПѢРША:

“Та не бреші, бо тільки п’ять,
Та й то з фоном Корфом!
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу...
215 Капустница закурена!
А ви, мѳсці-пані,
Бенкетуєте в Паріжі?
Поганці погані!
Що розлили з річку крѳви
220 Та в Сибір загнали
Свою шляхту, то вже й годі,
Ужé й запишались!
Ач, яка вельможна пава!...”

ДРУГА й ТРѢТЯ:

“А ти що зробила?”

ПѢРША:

225 “А дзуски вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзина,
230 Бачиш, прочитали!
Та й думаютъ, що ось-то мій!
А дзусь, недоріки!
В колодочкѣ, ще не вбились,
Безпері каліки!...”

ДРУГА:

235 “Отѳ, яка недотіка!
Не та рано встала,
Що дѳсвіта упилася,
А та, що й проспалась.”

ПЕРША:

- “Упилася б ти без мене
240 З своїми ксьондзэми!
Чорт-ма хісту! Я спаліла
Польщу з королямі;
А про тебе, щебетухо,
І дбсі б стояла!...
245 А з вольними козакамі
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
250 Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали погані
Із шведською прибудою...
Та й тоді ж творилось!
255 Аж злішаю, як згадаю...
Бату́рин спаліла,
Сулу́ в Ромні загатіла
Тільки старшінами
Козацькими... а такіми,
260 Просто козакамі,
Фінляндію засіяла,
Насіпала бурта
На Орелі... на Лáдогу
Так гурті за гуртом
265 Виганяла та цареві
Болота гатіла,
І славно́го Полуботка
В тюрмі задушіла.
Отоді-то було свято!
270 Аж пекло злякалось,
Ма́тер Бóжа у Ржавіці
Вночі заридала!”

ТРЕТЯ:

- “И я такі пожила:
С татарами помутіла,
275 С Мучітелемъ покутіла,
С Петру́хою попилá...
Да нѣмцам запродалá

Богданова церква в Суботіві

Село В'юнища на Полтавщині

ПЕРША:

- “Та ти добре натворіла:
Так кацапів закріпіла
У німецькі кайдани, —
280 Хоч лягай та й засні!
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають!?
Вже ж і в крѣпость завдала,
І дворянства страшну силу
285 У мундірах розплоділа,
Як тих вошей розвела:
Все вельможні байстріята
Вже ж і Січ їх біснубата
Жидовою поросла,
290 Та й москаль — незгірша штюка:
Добре вміє гріти рўки!
І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
295 З козаками діють!
Отó укáз надрюкуютъ:
“По милості Божій
І ви Наші, і все — Наше,
І гóже й не гóже!”
300 Тепер уже заходились
“Дрѣвности” шукати
У могїлах... бо нічого
Уже в хаті взяти, —
Все забрали любісінько!
305 Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льóхом поспішають?
Трошки, трошки б подождáли,
І церква б упáла...
310 Тоді б разом дві руїни
В “Пчелѣ” описати...

ДРУГА й ТРѢТЯ:

“Чого ж ти нас заклїкала?
Щоб на льох дивїться?”

ПЕРША:

- “Такі на льох! Та ще бóде
315 Два дїва творїться:

- Сю ніч б́удуть в Україні
Родіться близнята.
Одін б́уде, як той Ѓонта,
Катів катува́ти!
- 320 Дру́гий б́уде... оце вже наш!...
Ката́м помага́ти, —
Наш вже в че́реві щипа́е...
А я начита́ла,
Що, як ви́росте той Ѓонта,
- 325 Все на́ше пропа́ло!
Усе до́бре поплюндру́є,
Й бра́та не поки́не!
І розпу́стить пра́вду й во́лю
По всій Україні!
- 330 Так от ба́чите, сестри́ці,
Що тут компо́нують!
На катів та на все до́бре
Кайдани готу́ють!”

ТРЕ́ТЯ:

- 335 “Я зо́лотомъ расто́пленнымъ
Залью́ ему́ о́чи!...”

ПЕ́РША:

“А він, кля́тий недоблюдо́к,
Зо́лота не схоче!”

ТРЕ́ТЯ:

“Я царе́вими чина́ми
Скручу́ ему́ ру́ки!...”

ДРУ́ГА:

- 340 “А я зберу́ з всього́ світа
Всі зла́ і всі му́ки!...”

ПЕ́РША:

- “Ні, сестри́ці, не так тре́ба:
По́ки сліпі лю́ди,
Тре́ба йогó поховати́,
345 А то ли́хо б́уде!
Он ба́чите: над Ки́євом
Мітла́ простягла́ся,

І над Дніпрóm і Тясміном
Земля затряслася.
350 Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином.
О!... сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились;
355 А нависна ма́ти
Регóчеться, що Йванами
Обóх бóде звати.
Полетімо!..." Полетіли
Й летячі співа́ли:

ПЕРША:

360 "Попливе наш Іван
По Дніпру́ у Лиман
З кумо́ю!"

ДРУГА:

365 "Побіжіть наш ярчук
В ірій їсти гадюк
Зо мно́ю."

ТРЕТЯ:

"Какъ хвачу́, да помчу́,
В са́мий ад полечу́
Стрѣло́ю!"

Три лірники.

370 Один сліпій, другий кривій,
А третій горбатий
Йшли в Собóтов про Богдана
Мирянам співа́ти.

ПЕРШИЙ:

375 "Що то, скáзано — ворони:
Уже й помостіли!
Мов для їх те сідало
Москалі зробіли."

ДРУГИЙ:

“А для ко́го ж? Чолові́ка,
Певне, не поса́дять
Лічи́ть зорі...”

ПЕРШИЙ:

380 “Ти то ка́жеш!
А, мо́же, й поса́дять
Моска́лика або́ німця;
А моска́ль та німець
І там найду́ть хлібець.

ТРЕТІЙ:

385 “Що це таке́ верзе́те ви?
Які там воро́ни,
Та москалі́, та сідало?
Неха́й Бог боро́нить!
Мо́же, ще не́стись заста́влять,
Москаля́ плоди́ти?
390 Бо чу́тка є, що цар хо́че
Весь сві́т полони́ти.”

ДРУГИЙ:

“А, мо́же, й так! Так на чо́рта ж
Їх на го́рах ста́вить?
Та ще такі височенні́,
395 Що й хма́ри доста́неш,
Як вілі́зти...”

ТРЕТІЙ:

“Так о́тже що!
Ото́ потоп́ буде.
Пані́ туди́ повила́зять
400 Та диві́ться бу́дуть,
Як мужики́ тону́тимуть.”

ПЕРШИЙ:

“Розу́мні ви лю́ди,
А нічо́го не зна́єте!
То понаста́вляли́
405 Ті фігу́ри он для чо́го:

Щоб лю́ди не кра́ли
Воді́ з річки, та щоб нішком
Піску́ не ора́ли,
Що скрізь ота́м за Тясмóю.”

ДРУГИЙ:

- 410 “Чорт-зна́ що прова́дить!
Нема́ хісту, то й не бреші́!
А що, як прися́дем
Оту́течки під бе́рестом
Та тро́хи спочі́нем?
415 Та в ме́не ще шма́тків зо два
Є хлі́ба в то́рбіні,
То по́сніда́ем в приго́ді,
По́ки со́нце вста́не...”
Посіда́ли. — “А хто, бра́тці,
420 Співá про Богда́на?”

ТРЕ́ТІЙ:

“Я співа́ю і про Я́сси,
І про Жо́вті Во́ди,
І містечко́ Бересте́чко.”

ДРУГИЙ:

- В вели́кій приго́ді
420 Нам сьо́годні вони ста́нуть:
Бо там коло́ льо́ху
База́р лю́ду насхо́дилось,
Та й па́нства не тро́хи.
От де нам пожі́ва бу́де!
430 Ану́, заспіва́ем
Про́би ра́ди!

ПЕ́РШИЙ:

- Та цур йо́му!
Лу́чче поляга́ем .
Та віспимось! Де́нь вели́кий:
435 Ще бу́дем співа́ти.

ТРЕ́ТІЙ:

“І я кажу́. Помóлимось
Та бу́демо спа́ти.”

- Старці під бѣрестом засну́ли.
 Ще сонце спить; пташки мовча́ть,
 440 А коло льо́ху вже просну́лись
 І заході́лися копа́ть.
 Копа́ють день, копа́ють два,
 На трѣтій насі́лу
 Докопа́лися до му́ру,
 445 Та трóхи спочі́ли.
 Поста́вили карау́ли.
 Іспра́вник аж про́сить,
 Щоб ні́кого не пуска́ли,
 І в Чигри́н доно́сить
 450 “По нача́льству.” При́хало
 Нача́льство морда́те,
 Подиві́лось: “Тре́ба, ка́же,
 Свóди розлама́ти!
 Верне́й де́ло!...” Розлама́ли,
 455 Та й переляка́лись!
 Костякі́ в льо́ху лежа́ли
 І мов усміха́лись,
 Що сонечко побáчили.
 От добро́ Богда́на:
 460 Черепóк, гни́ле корі́то
 Й костякі́ в кайда́нах!
 Якби́ в “фо́рменных”, то до́бре:
 Вони́ б ще зда́лися!
 Засмія́лись... А іспра́вник
 465 Трóхи не сказа́вся! —
 Що ні́чого, ба́чиш, взя́ти;
 А він же труді́вся!
 І день і ніч побивáвся,
 Та в ду́рні й убра́вся.
 470 Якби́ йому́ Богда́н оце́
 У ру́ки попáвся,
 У москалі́ заго́лів би,
 Щоб знав, як ду́рити
 Пра́вительство!! Кричи́ть, бі́га,
 475 Мов несамові́тий;
 Яре́менка в пі́ку пі́ше,
 По-моско́вській ла́е
 Увѣсь наро́д. І на старці́в
 Мої́х наліта́е:
 480 — “Вы што де́лаете, плу́ты?!”
 — Та ми, ба́чте, па́не,
 Співа́ємо про Богда́на!...”

— “Я вамъ дам Богдана!
Мошенники, дармоеды!
485 И пѣсню сложили
Про такого ж мошенника!...”
— “Нас, пане, навчили!...”
— “Я вас навчу! Завалить им!”
Взяли й завалили, —
490 Випарили у москѳвській
Бані-прохолѳді.
Отак пѣсні Богданові
Стали їм в пригѳді!!

Так малій льох в Субѳтові
495 Москвѳ розкопала...
Великого ж того льѳху
Ще й не дошукалась...

Стоить в селі Субѳтові
На горі висѳкій
500 — Домовіна України —
Ширѳка, глибѳка.
Отѳ церков Богданова;
Там то він молівся,
Щоб москаль добрѳм і лихом
505 З козаком ділівся.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так вонѳ стѳло:
Москалики, щѳ заздріли,
То все очухрали. —
510 Могіли вже розривѳють,
Та грошѳй шукѳють;
Льѳхї твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за трудї не находять!...
515 Отак-то, Богдане!
Занапастїв есї вбѳгу
Сиротѳ Україну!
За те ж тобі такѳ й дяка...
Церков-домовіну
520 Немѳ кому полѳгодить!
На тій Україні,
На тій сѳмій, що з тобѳю
Лѳха задавила, —

- Байстрюкі Єкатери́ни
 525 Сарано́ю сіли.
 Отакé-то, Зіно́вію,
 Олексі́в дру́же!
 Ти все одда́в прія́телям,
 А їм і байдуже!
 530 Ка́жуть, ба́чиш, що все́-то те
 Та́кі й було́ «на́ше»,
 Що вони́ тільки найма́ли
 Тата́рам на па́шу
 Та поляка́м... Мо́же, й справді!
 535 Неха́й і так бу́де!...
 Так смію́ться ж з Украї́ни
 Сторо́ннії лю́ди!...
 Не смійте́ся, чужі лю́ди!
 Це́рква-домові́на
 540 Розва́літься... і з-під не́ї
 Вста́не Украї́на
 І розві́є тьму невóлі,
 Сві́т пра́вди засві́тить,
 І помóляться на во́лі
 545 Невóльничі ді́ти!

1845, 21. X.
 С. Мар'їнське.

ХОЛО́ДНИЙ ЯР

- У вся́кого сво́є лі́хо,
 І в ме́не не ті́хо;
 Хоч не сво́є, — позі́чене,
 А все́ та́кі лі́хо.
 5 На́що б, ба́ч-ся, те зга́дувать,
 Що давно́ мину́ло,
 Буді́ть Бо-зна́є коли́шне?
 До́бре, що засну́ло!...
 Хоч і Яр той! Вже до йо́го
 10 І сте́жки малóї
 Не оста́лось, і зда́ється,
 Що ніхто́ й ного́ю
 Не ступі́в там, — а згада́еш,
 То була́ й дорóга
 15 З манастиря́ Мо́триного
 До Я́ру стра́шного.

- В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
20 Ратища стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Одностаїне стаїти
25 На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом?
30 Чи то засадили
Нові каті, щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добримі панами,
35 Людоїдами лихими,
Новими ляхами?
Не сховаєте! Над Яром
Залізняк витає,
І на Умань позирає,
40 Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчите
Святого закону
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона!
45 Не славтеся царєвою
Святою війною,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
50 І душу і шкуру
“За отечество!” Єй-Богу,
Овеча натура!
Дурний шийю підставляє
І не знає защо,
55 Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледачо!
“Гайдамаки — не воїны, —
Разбойники, вори,
Пятно в нашей истории!”
60 Брешеш, людоморе!
За святу правду, волю

- Розбійник не ста́не,
Не розку́є закований
У ва́ші кайдáni
- 65 Нарóд те́мний; не зарі́же
Лука́вого си́на;
Не розі́б'є живé се́рце
За сво́ю кра́їну!
Ви розб́їтники неси́ті,
- 70 Голо́дні воро́ни!
По яко́му правди́вому,
Свято́му зако́ну
І земле́ю, всім да́ною,
І серде́шним лю́дом
- 75 Торгу́єте? Стережі́ться ж,
Бо ли́хо вам бу́де,
Тяжке́ ли́хо!... Дурі́ть дітє́й
І бра́та сліпо́го,
Дурі́ть себе́, чужі́х людє́й,
- 80 Та не дурі́ть Бо́га!
Бо в де́нь ра́дости над ва́ми
Розпаде́ться ка́ра,
І пові́є ого́нь нові́й
З Холо́дного Я́ру!

1845. 17. XII.
В'юнища.

ТРИ ЛІТА

- І де́нь — не де́нь, і йде́ — не йде́,
А літа́ стріло́ю
Проліта́ють, забира́ють
Все до́бре з собо́ю.
- 5 Окрада́ють до́брі ду́ми,
О холо́дний ка́мінь
Розбива́ють се́рце на́ше
І співа́ють а́мінь, —
А́мінь всьо́му весе́лому
- 10 Од ні́ні до ві́ка,
І ќдають на розпу́тті
Сліпо́го калі́ку.
Невели́ккі́ три лі́та
Ма́рно пролеті́ли...

- 15 А багáто в моїй хáті
Лїха наробїли:
Опустóшили убóге
Моé сéрце тїхе,
Погасїли усé, дóбре,
20 Запалїли лїхо,
Вїсушили чáдом-дїмом
Тїї дóбрї сльóзи,
Що лилїся з Катрúсею
В москóвській дорóзі,
25 Що молїлись з козакáми
В турéцькій невóлі,
І Оксáну, мою зóрю,
Мою дóбру дóлю,
Що-дéнь Бóжий умивáли ...
30 Пóки не підкрáлись
Злїї лїта та все тée
Заразóм укрáли.
Жаль і бáтька, жаль і мáтїр,
І вїрну дружїну,
35 Молодúю, весéлую,
Клáсти в домовїну, —
Жаль великий, братї мої!
Тяжко годувáти
Малїх дїтóк неумїтих
40 В нетóпленїй хáті!
Тяжкé лїхо, — та не такé,
Як томú дурнóму,
Що полюбїть, поберéться,
А вонá другóму
45 За три шагї продаéться
Та з йóго й смїéться.
От де лїхо! От де сéрце
Рáзом розїрвéться!
- Отакé то злée лїхо
50 Йї зо мнóю спїткáлось:
Сéрце лúди полюбїло
І в лúдях кохáлось,
І вонї йогó вїтáли,
Грáлися, хвалїли ...
55 А лїтá тихéнько крáлись
І сльóзи сушїли,
Сльóзи щїрої любóви ...
І я прозрївáти

- 60 Став потро́ху... Догляда́юсь —
Бода́й не каза́ти!
Круго́м ме́не, де не гля́ну,
Не лю́ди, а зми́...
І засо́хли мо́ї сльо́зи,
Сльо́зи молоді́ї.
- 65 І тепе́р я розбі́тее
Се́рце я́дом го́ю —
І не пла́чу й не співа́ю,
А вію сово́ю.
Отакé-то! Що хо́чете,
70 То те і робі́те:
Чи го́лосно зневажа́йте,
Чи ни́шком хвалі́те
Мо́ї ду́ми, — одна́ково,
Не ве́рнуться зно́ву
- 75 Літа́ мо́ї молоді́ї,
Веселе́е сло́во
Не ве́рнется!... І я се́рцем
До вас не верну́ся,
І не зна́ю, де ді́нуся,
- 80 Де я пригорну́ся
І з ким бу́ду розмовля́ти,
Кого́ розважа́ти,
І перед ким мо́ї ду́ми
Бу́ду сповіда́ти?
- 85 Ду́ми мо́ї, літа́ мо́ї!
Тяжкі́ї три лі́та!
До ко́го ви прихі́литесь,
Мо́ї злі́ї ді́ти?
Не хилі́тесь ні до ко́го,
- 90 Ля́жте до́ма спа́ти...
А я піду́ четве́ртий год
Нови́й зустріча́ти.
- Добри́день же, нови́й го́де, —
В то́рішній свиті́ні!
95 Що ти несéш в Укра́їну
В ла́таній то́рбіні?
“Благоде́нствие, ука́зом
Нове́ньким пові́те...”
Іди́ ж здоро́в, та не забу́дь
- 100 Злі́дням поклоні́тись!

В'юнища.
1845. 22. XII.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

I.

- Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютих не сяде;
5 А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
10 Древо зеленіє,
Плодом вкриті: так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає, —
15 Як той попіл, над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Діла добрих онівляться,
20 Діла злих загинуть.

XII.

- Чи ти мене, Боже мій,
Навік забуваєш?
Одвертаєш лице Своє,
Мене покидаєш?
5 Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись? Спасі мене,
10 Спасі мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
“Я його подужав!”
І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
15 В руки вражі. Спасі мене

Од лютої мўки,
Спасї менє! Помолюся
І возпою зно́ву
Твої блага́ чїстим се́рцем,
20 Псалмо́м тихим, но́вим.

XLIII.

Бо́же! На́шими уші́ма
Чу́ли Твою́ сла́ву.
І діди́ нам розка́зують
Про да́вні кровáві
5 Ти́ї літа, як руко́ю
Твердо́ю Своє́ю
Розв'язáв Ти на́ші рúки
І покрíв землє́ю
10 Тру́пи воро́жі, і си́лу
Твою́ возхва́лили
Твої́ лю́ди і в покóї,
В добрі́ одпочі́ли,
Сла́в'я Го́спода! А нїні!...
Покрíв еси́ зно́ву
15 Срамото́ю свої́ лю́ди, —
І ворогі́ но́ві
Розкрада́ють, як ове́ць, нас
І жеру́ть!... Без пла́ти
І без ці́ні одда́в еси́
20 Ворога́м прокля́тим;
Покíнув нас на смі́х лю́дям,
В на́ругу сусі́дам, —
Покíнув нас, я́ко в прі́тчю
Нерозу́мним лю́дям.
25 І кивáють, смію́чіся,
На нас голо́вами;
І вся́кий день перед на́ми —
Сти́д наш перед на́ми.
Окра́дені, заму́чені,
30 В пу́тах умира́ем;
Не мо́лимось чужі́м богáм,
А Тебе́ блага́ем:
Помо́жї нам, ізба́ви нас
Вра́жої на́руги!
35 Поборо́в ти пе́ршу си́лу,
Побори́ і дру́гу,
Ще лю́тішу!... Встань же, Бо́же!

- Вскую́ будеш спа́ти,
Од сліз на́ших одверта́тись,
40 Скóрби забува́ти?
Смирíлася душа́ на́ша,
Жить тяжко в око́вах!
Встань же, Бо́же, — помо́жй нам
Встать на ка́та зно́ву!

ЛII.

- Пребезу́мний в се́рці ска́же,
Що Бо́га нема́є,
В беззако́ннї мерзіє,
Не твóрить блага́я.
5 А Бог дівиться: чи є ще
Взиска́ющий Бо́га?
Нема́ до́бре-творя́щого,
Нема́ ні одно́го!
10 Ко́ли вони́, несі́тїї
Гріха́ми, дозна́ють?
Їдять лю́ди за́мість хлі́ба,
Бо́га не згада́ють.
Там бо́яться, ляка́ються,
Де страху́ й не бу́де:
15 Так самі́ себе́ бо́яться
Лука́вії лю́ди.
Хто ж пошле́ нам спасе́ніє,
Ве́рне до́бру до́лю?
Ко́лись Бог нам ве́рне во́лю,
20 Розі́б'є нево́лю.
Возхва́лимо Тебе́, Бо́же,
Хвалéнієм вся́ким;
Возра́дується Ізраї́ль
І свята́й Іа́ков.

ЛIII.

- Бо́же! Спасі́, суді́ мене́
Ти по Сво́їй во́лі!
Молю́сь, Го́споди, внуші́ їм
Уст мо́їх глаго́ли!
5 Бо на ду́шу мою́ вста́ли
Сі́льнії чужі́ї,
Не зря́ть Бо́га над собо́ю,
Не зна́ють, що ді́ють.

- А Бог мені помагає,
10 Менé заступає,
І їм правдою Своєю
Вертає їх злая.
Помолюся Господéві
Сéрцем одинóким,
15 І на злих моїх погляну
Незлім моїм óком.

LXXXI.

- Між царями-сúдіями
На раді великій
Став земніх владік судіти
Небéсний Владіка.
5 “Докóлі бúдете стяжати
І кров невінну розлива́ть
Люде́й убо́гих, а багáтим
Судом лукавим помага́ть?
Вдові убо́гій допоможіте,
10 Не осудіте сироті,
І виведіть із тісноті
На во́лю тихих, заступіте
Од рук несітих!” — Не хотя́ть
Позна́ть, розбіти тьму невóлі, —
15 І всу́е — Го́спода глаго́ли,
І всу́е плачеться земля.
Царі, рабі́ — одна́кові
Сині́ перед Бо́гом;
І ви вмре́те, як і князь ваш,
20 І ваш раб убо́гий.
Встань же, Бо́же, суді зе́млю
І сúдей лукавих!
На всім світі Твоя́ правда
І во́ля, і сла́ва.

XCIII.

- Госпо́дь Бог лихі́х карає, —
Душа́ моя зна́є.
Встань же, Бо́же, — Твою́ сла́ву
Го́рдий зневажа́є.
5 Вознесі́ся над земле́ю

Якъ умру то поховайте
мене на могили
Середъ стѣту широкого
Навкривити млині,
Щобъ ламы широкополам,
И Дмитро, и круци
Було видно; було чути
Якъ раве равучиї,
Якъ помесе въ Украини
Уешнєе море
Кровѣ ворожу... отойди де
И ламы и горы
Все покину, и покину
До самого Бога
Молитиси, ... а до того
Я незнаю Бога.
Молювати те, таветавити те,
Кайдиши порвнати,
И врижого злою кровию
Волю окропити.
И мене въ сѣмби великій
Івъ сѣмби волюкнї новїї
Незабудѣте поминутти
Недѣтитѣ тихитѣ словомѣ.

25
Закопѣн
1845
въ Червоноградѣ.

- Висо́ко-висо́ко,
Закри́й сла́вою своєю́
Сліпе́, го́рде о́ко.
До́ки, Го́споди, лука́ві
- 10 Хва́ляться, доко́лі —
Непра́вдою? Твої́ лю́ди
Во тьмі́ і нево́лі
Закува́ли... Добро́ Твоє́
Кро́в'ю пото́пили,
Зари́зали прохóжого,
Вдову́ зада́вили
І сказа́ли: "Не зп'ять Го́сподь,
Ни́же те́е зна́є."
- 20 Уму́дрітесь, нему́дріі:
Хто сві́т огляда́є,
Той і се́рце ва́ше зна́є,
І ду́ми лука́ві.
Диви́ться діла́м Йо́го,
Йо́го ві́чній сла́ві!
- 25 Бла́го тому́, ко́го Го́сподь
Кара́є між на́ми, —
Не допусká, по́ки зло́му
Ізри́ється я́ма.
Го́сподь лю́бить свої́ лю́ди,
- 30 Лю́бить, не оста́вить,
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед ни́ми ста́не.
Хто б спас менé од лука́вих
І дію́щих зла́я?
- 35 Я́кби́ не Бог помі́г мені́,
То ду́ша́ б жива́я
Во тьмі́ а́да потону́ла,
Прокля́лась на сві́ті.
Ти, Го́споди, помага́єш
- 40 По землі́ ході́ти,
Ти ра́дуєш мою́ ду́шу
І се́рце врачу́єш;
І пребу́деть Твоя́ во́ля, —
І труд Твій не всу́є:
- 45 Вло́влять ду́шу пра́ведни́чу,
Кров до́бру осу́дять.
Мені́ Го́сподь приста́нище,
Засту́пником бу́де,
І воздасть ї́м за діла́ їх
- 50 Кро́ваві, лука́ві,

Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

СXXXII.

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити.
5 Яко мիրро добровонне
З голови чесної
На бороду Аароню
Спадає росю,
І на шитїї омети
10 Рїзи дорогї;
Або роси Ермонської
На святїї гори
Високїї Сїонської
Спадають і творять
15 Добро тварям земнородним,
І землі, і людем:
Отак братів благих Своїх
Господь не забуде —
Воцарїться в дому тихим,
20 В сїмї тїй великій,
І пошлє їм добру долю
Од віка до віка.

СXXXVI.

На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сидїли ми і плакали
В далекїй неволї,
5 І на вербах повішали
Органи глухїї,
І нам стали смїятися
Едомляни злїї:
— “Розкажїть нам пїсню вашу:
10 Може й ми заплачем;
Або нашу заспївайте,
Невольники наші!”
— “Якої ж ми заспїваєм
На чужому полі?
15 Не спївають веселої

- В далекій неволі! . . .”
І коли тебе забуду,
Іерусаліме, —
Забвен буду, покинутий,
20 Рабom на чужині!
І язик мій оніміє,
Висохне лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо!
25 І Господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,
Як кричали ви: “Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Сіон святій!” Вавилоня
30 Дщере окайна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен, блажен! Тебе, злая,
В радості застане
35 І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь!

CXLIX.

- Псалом новий Господеві
І нову славу
Возпоём чесним собором,
Серцем нелукавим;
5 Во псалтірі і тимпані
Возпоём благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
10 І на тихих лóжах
Радуються, славословлять,
Хвѧчять ім'я Бóже;
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду
15 На отмищеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей несітих
В залізній пўта,
І їх, славних, окóвами
20 Ручними окрутять,
І осудять губителєй

Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобним слава!

1845. 19. XII.
В'юница.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні мійій:
5 Щоб лані широкополі
І Дніпро, і кручі
Будло видно, — будло чути,
Як реве ревучий!

Як понесе з України
10 У синее море
Кров ворожу... Отоді я
І лані, і гори —
Все покину і поліну
До самого Бога
15 Молітися... А до того
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
20 Волью окропіте!
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом!

1845. 25. XII.
Переяслав.

ТРИ ЛІТА.

I. Три збірки творів.

В Архіві Департаменту Поліції заходами сенатора Андрія Марковича, сина відомого українця, поета й історика України, Миколи Маркевича, були 1906 р. Е. Щоголевым віднайдені три рукописи Т. Шевченка, забрані в нього 5. квітня 1847 р. під час арешту і трусу. І ці три зшитки творів поета лягли в основу акту обжалоби московської влади і засуду Шевченка на пожитотню солдатчину із заборонсю писати й малювати.

Один із тих рукописів, чисто виготовлений до цензури про дозвіл друкувати була збірка трьох творів Шевченка: дві балади “Лілея” й “Русалка” й одна поема “Осика”. До цієї збірки була додана і відповідна передмова. Ці твори були написані: два перших 1846 р. й остання — 1847 р. Вони друкуються в цім II. томі “Кобзаря”.

Другий рукопис містить у собі тільки одну поему Шевченка “Єретик” 1845 р. і, нарешті, третій рукопис — “немов би альбом, куди Шевченко позаводив усе те, що написав за три годи (“Три літа”): р.р. 1843—1845” (В. Доманицький, “Крит. розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка, ст. 141—142).

Це великий зшиток, на палятурках якого наліплена смужка білого паперу з написом: “Стихотворенія Шевченка есть дѣло 1 экспедиціи 1847 года № 81, ч. 6.” На першому аркуші, по опису В. Доманицького, олівцем намальовано: посередині в рямцях якась постать, — як знати, боса, з бородою, без шапки і без штанів, у довгій сорочці, підперезана; поверх накинуто одєжину без рукавів, руки розставлені і в лівій руці ціпок.

Окремо внизу, аж двічі, голова з довгим носом, потім голова з тулубом у віце-фракові і немов би в військовій уніформі з наплечниками обер-офіцера й одна постать з кирпатим носом.

На другій стороні того ж аркуша знову постать з кирпатим носом, у двох поставах: одна в мальті і ніби в татарській фесці або в жидівській ярмулці, а друга —

наче в халаті, без ярмулки, лиса; вгорі окремо голова тої самої постаті в ярмулці і без ярмулки, лиса — знизу, над головами надпис: “На тще серце”.

На другому аркуші наголовок чорнилом: “Три літа”, а внизу олівцем намальовані: дядько в кобеняці і в шапці з ціпком у руках і свиня. Другий бік того аркуша (зворот) чистий (див. В. Доманицький та сама праця, ст. 142).

На третьому аркуші — “Молитва Ієремії пророка”:

Отцы наші согрѣшиша, и нѣсть ихъ . . .” Ця “Молитва” надрукована на титульній сторінці циклю “Три літа” цього видання “Кобзаря”, стор. 77. На другій стороні цього аркуша починаються твори Шевченка, писані власною рукою поета, і йдуть у такому порядку:

1. Чигрине, Чигрине . . . 19 февраля 1844 р. Москва;
2. Заворожи мені волхве . . . — 13 декабря 1844 р. С.-Петербург;
3. У неділю не гуляла . . . — 18 октября 1844 р. С.-Петербург;
4. Під наголовком: Гоголю: “За думою дума роем вилітає” — 30 декабря 1844 р. С.-Петербург;
5. Олівцем наголовок: Розрита могила і вірш: “Світе тихий, краю милий, Моя Україно” — 9 октября 1843 р. Березань;
6. Чого мені тяжко — 13 ноября 1844. С.-Петербург;
7. Не завидуй багатому — 4 октября 1845 р. Миргород;
8. Не женися на багатій — 4 октября 1845 р. Миргород;
9. Сова — 6 мая 1844 р. С.-Петербург;
10. Дівичії ночі — 18 мая 1844 р. С.-Петербург;
11. Наймичка — 13 ноября 1845 р. Переяслав;
12. Маленькій Мар’яні — 20 декабря 1845 р. В’юнища;
13. Сон (комедія) — 8 іюля 1844 р. С.-Петербург;
14. Сліпий (поема) — 16 октября 1845 р. с. Мар’їнське;
15. Кавказ — 18 ноября 1845 р. Переяслав;
16. Минають дні, минають ночі — 21 декабря, 1845 р. В’юнища;
17. *Копають день, копають два . . . (це кінець містерії “Великий Льох”);
18. Стоїть в селі Суботові — 21 октября 1845 р. Мар’їнське;
19. І мертвим і живим — 14 декабря 1845, В’юнища;
20. Великий льох (містерія) — початок: а) Три душі, б) Три ворони, в) Три лірники*.
21. Холодний Яр — В’юнища, 17 декабря 1845.;
22. Три літа — 22 декабря 1845. В’юнища;
23. Давидові псалми — 19 декабря 1845 р. В’юнища;
24. Як умру, то поховайте — 25 декабря 1845 р. в Переяславі. Це той порядок творів, який визначив Шевченко у цій збірці “Три літа”.

Переглядаючи той альбом, я завважую такі його особливості: По-перше, Шевченко із цієї збірки зовсім вилучив поему “Єретик”. Поет виділив її в окремий зшиток і тим надав їй окреме значення і місце. По-друге, Шевченко розпочинає збірку “Три літа” не з поезії “Три літа” і не з поезії “Розрита могила”, а з поеми “Чигрине, Чигрине...”, себто з того твору, що пізніше друкувався під наголовком “Чигирин”. По-третє, поезія “Три літа” не розпочинає цілу збірку, а замикає її й викінчує. По-четверте, всі твори збірки “Три літа” розміщуються не в хронологічному порядку в часі, як поет їх один за одним творив, а зовсім порушує їх хронологію і тим надає їм зовсім інший плян. Це треба взяти на увагу, щоб мати правдивий погляд на плян і на систему збірки у такий ніби зверхній її безпляновості і несистематичності.

II. Плян збірки “Три літа”.

Всі видання цієї збірки “Три літа”, починаючи від “Кобзаря” 1907 р., якого редагував Василь Доманицький, і кінчаючи останніми виданнями Всеукр. Академії Наук у Києві під редакцією С. Єфремова і М. Новицького, Українського Наукового Інституту в Варшаві під редакцією Павла Зайцева і Інституту Шевченка в Харкові під редакцією О. Дорошкевича та всіма большевицькими виданнями, від 1943 року почавши і 1949 роком кінчивши, всі редактори в виданні цієї збірки в принципі пішли за пляном В. Доманицького, якого він визначив у своїй студії “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Т. Шевченка 1906 р. на сторінках “Київської Старини” і в окремій відбитці 1907 р. і здійснив у своїм вперше зредагованім “Кобзарі” й виданім у Петербурзі 1907 р. І цей плян, по-перше, **стисло хронологічний** за виємком поезії “Три літа”, яка перенесена з кінця збірки і поставлена на початку її, як її **заспів**; по-друге, поема “Єретик” так само **включена** в цю збірку “Три літа”, як ніби її органічна частина.

Цією механічною реконструкцією порядку творів була зовсім порушена та система, яку надав їй сам автор, Т. Шевченко, і зламаний був якийсь надзвичайно цікавий

задум поета; а введенням поеми “Єретик” у збірку, як її складової частини, був так само порушений погляд Шевченка на цю поему, як на зовсім окремий самостійний твір, із збіркою органічно не зв’язаний. І така переконструкція зовсім відмінила плян збірки і знищила її внутрішню, далеко глибшу систему поета, яку він хотів надати такій, а не іншій, послідовності, такому, а не іншому, розміщенні своїх творів.

І утворився канон порядку цієї збірки, хоч зовні ніби послідовний (у пляні хронологічним, зверхнім), але внутрішньо у захованні задуму самого Шевченка, канон той цей задум поета зруйнував і на півстоліття майже його поховав у забуття для майбутніх поколінь українського народу.

І я цей плян Шевченка відновлюю і тут вияснюю, як я його розумію на основі всієї спадщини поета.

III. Внутрішня властивість пляну Шевченка.

А цей порядок і плян Шевченка дуже цікавий і глибокий. Поема “Чигрине, Чигрине...” або “Чигирин”, як її назвав В. Доманицький, розпочинає збірку “Три літа”, себто нею Шевченко починає найповажніший цикл своїх творів, створений ним після свого першого побуту в Україні в 1843 р., коли він повернувся в 1844 р. до Петербургу і там, у цій столиці московської деспотії, він низку цих творів того самого року написав. Один, правда, вірш “Розрита могила” Шевченко написав ще 1843 р. у часі свого перебування в Україні.

А поему “Чигрине, Чигрине...” Шевченко написав 1844 р. в дорозі до Петербургу, в Москві, і в збірці “Три літа” він служить своєрідною глибоко-ліричною увертюрою (поетичним заспівом) до цієї збірки. Чому Шевченко надав цій поемі такого значення? Мені зовсім зрозуміло, чому поет цьому віршові такому ліричному і такому надхненному призначив таку визначну роль.

Місто Чигирин на південнім правобережжю України було найвизначнішою столицею української держави. Зроджений, як столиця, в бурі і революції Богданового тріумфального походу 1648 р. до повної державної самостійности України, Чигирин був центральною точкою

всіх задумів великого Гетьмана, всіх мук і болів, в яких та держава зроджувалась і місцем (село Суботів під Чигирином), де зродився і сам провідник того визвольного походу. Не даром Шевченко в містерії “Великий Льох” до того самого міста відносить народження й нового провідника:

Он бачите: над Києвом
Мітла́ простяглася,
І над Дніпро́м і Тясми́ном
Земля́ затряслася.
Чи чу́єте? Застогна́ла
Гора́ над Чигри́ном...
То близня́та народи́лись...
**Оди́н бу́де, як той Го́нта,
Кати́в катува́ти!**
Други́й бу́де.....
Ката́м помага́ти...

І той новий Гонта “розпустить правду й волю по всій Україні!” І цю ідею нового Гонти, нового провідника України, що визволить Україну з-під московської неволі в цім творі і заповідає. Це перша роля Чигиринна у вступі до цілої зборки “Три літа”.

Друга, в Чигирині і в Богдановій церкві створився і новий задум Гетьмана Богдана Хмельницького: поєднатися з Москвою в 1654 р. З Чигиринна розпочалась так блискуче будуватись українська держава. В Чигирині та будівля й закінчилась. Той самий Богдан із старшиною в Чигирині її добровільно і зліквідував.

Але:

Круго́м свято́го Чигри́на
Сторо́жа ста́не з то́го світу,
Не дасть свято́го розпина́ть...
(Гайдамаки)

Отже, Чигирин — вихідний пункт і реального визволення України, містичної віри, щодо його майбутньої ролі в історії України і сучасного Шевченкові його запусіння, як наслідок поєднання України з Москвою. Це є духовна перспектива, вгляд у саму суть чигиринської трагедії, яку Шевченко буде розкривати в дальших творах цієї збірки “Три літа”. І, нарешті, в цім творі Шевчен-

ко розкриває особисту програму національної боротьби за визволення і свободу українського народу, яку він розгорне в дальших творах.

IV. Головна ідея збірки “Три літа”.

Коли я студіюю самий порядок розпологу дальших творів у цій збірці аж до кінця, то бачу, що в ній Шевченко записав усі твори зовсім не в тому порядку, як він їх творив, себто не в хронологічній послідовності в моменті їх повстання, а в зовсім іншій. І ця така ніби хронологічна безпляновість дала привід В. Доманицькому вважати збірку власноручно Шевченком списану тільки “про пам’ять” без хронологічного ладу, а так, як що попало. Оскільки недбало вписувалися сюди вірші, пише В. Доманицький, знати найкраще з того, що, наприклад, вписано спочатку кінець “Великого Льоху”, потім “Суботів” і аж далі “Великий Льох” (початок). Очевидно, переписувалося туди машинально, — і як попався кінець поеми, за якою підряд ішов “Суботів”, так і вписано їх туди. Вписавши, Шевченко завважив свою помилку, і як над “Копають день . . .”, так і після “Три лірики” (у “Великому Льоху”) поставив значок*, який показує, що одне мусить іти зараз по другому. Через цю помилку ми якраз не знаємо тепер докладно дати “Великого Льоху”, бо “21 октября 1845” — стоїть під “Суботівим”. Дуже можливо, що й “Великий Льох” має цю саму дату” (Та сама праця, стор. 143). І Доманицький, так негативно оцінюючи плян збірки “Три літа”, відкинув його і перевів свій чисто хронологічний, для нього єдине можливий і доцільний. За В. Доманицьким пішли всі пізніші редактори цієї збірки аж до сьогодні і такий порядок став свого роду написаним канонам і для дальших видань усіх творів цієї збірки.

Чи справді так “недбало”, як думає В. Доманицький, Шевченко вписував до цієї збірки свої твори? Насамперед мушу зазначити, що ця збірка “Три літа” Шевченка не є брульон, не є червоний рукопис, до якого поет вперше після задуму свої твори вписав. Коли б було так, то тоді, справді, всі твори, як вони писались у часі один за одним, так хронологічно незалежно від волі

поета всі йшли б у хронологічним порядкові. А така повна відсутність хронологічного порядку в їх розміщені ніби свідчить про те, що Шевченко їх переписував із брульону начисто.

І той факт, що містерію “Великий Льох” поет розбив на дві записі і кінець поставив напереді під ч. 17, а початок її переписав аж під ч. 20, зовсім не свідчить про недбальство Шевченка, а про щось інше. Наївно, по моему, думати, що Шевченко так зневажливо трактував свою творчість та й ще “Три літа”, що складає найвищезначнішу його збірку. Як би він помилився, переписуючи свою містерію “Великий Льох”, то не поставив би значок *, щоб показати, що ці обидві частини складають цілість його містерії.

На мій погляд причиною було не “механічне” вписування цих творів до окремого “альбому”, а те, що брульон “Великого Льоху”, саме початок його ще не був зовсім викінчений і не переведений до кінця такий своєрідний і тяжкий задум отієї глибокої містеріяльної трагедії України, яку так оригінально він її задумав втілити у ті позазміслові образи душ, ворон, і символічні образи лірників. В той час, коли треба було виповнити суто політичну і конкретну картину розкопування льоху серед інших творів тої самої концепції (про це буде далі), Шевченкові для цієї мети із містерії “Великого Льоху” надавався тільки кінець його. А містеріяльна позазміслова частина тут була не на місці, і поет її відділив і вписав далі, де вона найбільше тематикою своєю і способом трактування містеріяльної позазміислової й абсолютної реальності в ідеї надавалась. Така була внутрішня система розпологу не тільки творів, але й окремої частини твору, антитетично скомпонованої до початку цілості “Великого льоху”. А друга причина могла бути та, що початок “Великого Льоху” ще автором оформлювався і не був готовий до переписування одразу в цілому до альбому “Три літа”. Обидві ці причини можливі.

Правда, мені може критика закинути у нереальності й абстрактності мого думання. На цей закид у мене одна відповідь. Найбільше нереальним у змісловому сенсі своєї творчості був сам Шевченко: його “Безталанний”, т. зв. “Чигирин”, “Сон” у цілості, той самий “Великий

Льох" і ряд інших візій, розкиданих у його творах, для мене яскравим доказом моєї думки. Зате в ідеалістичному сенсі у Шевченка були реальні його ідеї, для торжества яких великий дух Шевченка поступався змисловими й емпіричними фактами. Хто до кінця продумає ці проблеми, той мою концепцію розуміння процесів Шевченкової творчості зрозуміє.

То правда, що Шевченко свою збірку "Три літа" виповнював найсакраментальнішими творами не для друку, бо революційний тон їх і повне заперечення історичної і політичної дійсності московської окупації України від Переяславської Богданової угоди починаючи, до подібної публікації зовсім не надавався. Але кому треба було їх протестуючу силу і концепцію знати, той не тільки ці глибоко шориваючі твори читав, але безпосереднє чув із самих уст Шевченка в його надзвичайній рецітації. І великі їх ідеї з уст до уст переходили, як якийсь метеор, як прометеївський міт, що валив деспотію Москви і воскресав Україну у повній і непереможній красі її майбутнього повстання. Не друкуванням своїх творів журився Шевченко, бо їх знала вся революційна еліта України, а журився духовим занепадом "дітей України", яких вже й не воскресити...

Україно! Україно!
Оце твої діти!...
...Плач, Україно,
Бездітна вдовіце!

V. Внутрішня концепція збірки "Три літа".

Отже, збірка "Три літа" готувалась, як альбом, для прочитання її творів у найтіснішій колі друзів чи окремими особами, а головнo, щоб заховалась для майбутніх поколінь як пам'ятка у своїй викінченій цілості тих трьох літ найвищого ідеологічного піднесення та найсильнішої творчої напруги автора. Для такої далекосяглої мети й готував Шевченко оцю свою збірку.

І коли я підходжу до цієї збірки власне з такої перспективи, то зовсім заперечую те зневажливе пояснення В. Доманицького, бо вбачаю в оформлюванні збірки і порядок, і плян, і внутрішню її концепцію, якої автор

“Критичного розсліду...” і не міг побачити, бо така концепція для позитивістичного підходу до Шевченка була чужа і незрозуміла.

Після програмової поеми “Чигрине, Чигрине...” (ч. 1) від ч. 2 по 8 ідуть твори Шевченка суто ліричні, особисті його елегії й посланія. Це глибокі рефлексійні твори, особисті роздумування поета на різні теми, що тоді хвилювали поета, від особистого щастя дівчини аж до монументального рефлексійного образу матері України в символі розритої могили. Ці тонкі розчулені рефлексії розкривають глибокі болі душі Шевченка і спрямовують останню в такі тяжкі хвилини роздумувань і вагань на шпилеві вершки переживань чи в аспекті побутовім, чи в аспекті історичної трагедії України, чи, нарешті, в аспекті тих дум, що одна давить серце, друга роздирає, “а третя тихо-тихесенько плаче у самому серці, може й Бог не бачить...”

Дальших чотири твори (чч. 9—12) присвячені долі української жінки в різних становищах особистого життя і віку.

Після цих останніх ідуть твори (чч. 13—19) суто історичні і політичні, в яких Шевченко здійснює ту програму оновлення народніх душ, викликавши в них запал до козацької свідомості і боротьби з північним ворогом.

І нарешті, ідуть містичні, символічні і релігійні твори (чч. 20—23), в яких поет передумує трагедію України в аспекті позазмисловім або релігійнім, чи в аспекті стисло історіософічної інтерпретації історичних подій і чинів.

І всю цю збірку Шевченко закінчує Заповітом українському народові, яким викликає революційне поривання до свободи і боротьби за неї.

Правда, цей плян не той зверхній хронологічного впорядкування творів, якого склав В. Доманицький, розкидавши твори Шевченка і порушивши тематичну послідовність циклізації їх, а глибоко внутрішній і систематичний: від особи поета і його особистих переживань через побутові явища в житті української людини, через історичні і політичні висвітлення московського режиму в Україні не в формі малювання поодиноких історичних дій, а в формі внутрішньої синтези й інтерпретації їх суті в ідеї свободи і вищої духової правди, до шукань у

всіх тих зверхніх проявах української історії надприродної і Божої правди й завершує цю внутрішню концепцію заповітом ту правду шукати і здійснювати.

Отже, розвивається глибокий плян творчого процесу поета від особи поета через побут та історію й політику до абсолютного духа української нації і Божої правди.

І цей порядок творів я кладу в основу для цього II. тому “Кобзаря” Шевченка і друкую всі ці твори в тій послідовності, в якій сам поет їх розмістив. Тільки містерію “Великий Лях” об’єдную, як це показав “зірочками” сам Шевченко, переносячи кінець її (ч. 17) до ч. 20 і там, приєднавши до початку її кінець, залишаю, де її належить бути задля її цілості.

А поему “Єретик” вміщую в цім виданні окремо після збірки “Три літа”, як це зробив і сам Шевченко.

ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ...

I. Дві частини поеми.

Твір цей — політична елегія Шевченка, що з мистецького боку є одним із шедеврів у цілому репертуарі політичних поем Тараса. Складається вона із двох частин: перша — загальна про Чигирин й оте враження від нього, як міста, що цілковито завмерло і сліду на собі не залишило з минулої своєї слави — столиці України; друга частина елегії від слів: — “А я юродивий, на твоїх руїнах марно сльози трачу...” — о с о б и с т а: поет реагує цілою своєю істотою на те, що той Чигирин, що колись був у центрі цілого героїчного й політичного визвольного руху українського народу, так знидів, до такого занепаду докотився... Шевченко із глибоким сумом констатує, що Україна сама допустилась до такого занепаду: вона заснула, погрузла в мертве стояче болото, стала нечинною, покрилась цвіллю, прогноїла серце і в дупло гадюк напустила, а зверху бур’яном укрилась. Отже, фізично й духово для спротиву ворогові Україна цілковито завмерла. А до такої смерти спричинився Богдан Хмельницький своєю угодою 1654 р. в Переяславі з Москвою. Від того моменту Шевченко вважає Україну

занепавшою, нечинною; від того моменту Україна стала бур'яном проростати, себто ворожими силами, чужинцями, а українці не дбали про те, щоб той бур'ян виполувати, стала мохом покриватись, старітись і від нечинности дуплом прогнивати... Такого сенсу поет надає переяславській угоді. Вона спричинилась до найбільшої української трагедії — до повного занепаду не тільки української держави, а навіть до передчасного вмирання цілої української нації.

Коли самі українці могли до такого кінця привести Україну, то який сенс був тієї визвольної боротьби, що перед цією подією точилась віками?

За що ж борóлись ми з ляхáми?
За що ж ми рíзались з ордáми?
За що скорóдили списáми
Москóвські рéбра? Засівáли,
І рудóю поливáли,
І шабля́ми скорóдили.
Що ж на нíві уродíлось?!
Уродíла рúта, рúта...
Вóлі нашо́ї отру́та.

Отакі глибокі і трагічні питання повстають перед поетом: Який сенс такої довгої й героїчної попередньої боротьби? Який сенс так тяжко і з такими жертвами боротись за волю, самостійність, щоб потім так легко й добровільно піддатись ворогові ще лютішому? Ось цього Шевченко, як не продумував українську історію фактично, філософічно, релігійно, морально й політично, як не силувався її збагнути в акті переяславської угоди з Москвою, — не розумів і вбачав у найбезглуздішій чині українських політиків таку угоду неоправданою ніякими аргументами. Коли держава та ще й ціла з нею нація гине, то краще хай згине в боротьбі на полі бою, в боротьбі фізичній і духовій, а не в добровільній покорі, а не в повній самокапітуляції: у добровільнім шлюбі із Москвою, що стався на руїнах української державности; шлюб України з "царем-батюшкою" московським, — ось де "волі нашої отрута!"

Такий перший висновок зробив Шевченко із чигиринської доби державної політики і теперішнього

занепаду Чигирин — висновок надзвичайно сумний, майже безнадійний, що впливає із першої частини поеми.

Але що робити далі? Скласти руки і спати та бур'яном проростати далі аж до повного запусіння? Гнити далі, покриватись цвіллю й зовсім занепасти, щоб так, як і про Чигирин

Ніхтó й слова не промóвить
Ніхтó й не покаже,
Дé ти стояв, — чогó стояв?

— щоб отак, як і про Чигирин, ніхто не знав, де ділась ціла Україна, вся українська Нація? Ось які питання посідали молодого Шевченка, — питання — бути чи не бути Україні!..

Помолівшись і я б заснóв...
Так дóми проклéті
Рвуться дóшу запалíti,
Сéрце розірвáти!...
Не рвіть, дóми, не палíte!...

Дійшовши до такої кульмінаційної точки, передумуючи й переживаючи всю трагедію України, поет у найкритичнішу хвилину божевільної розпуки спиняє себе: “Не рвіть, думи, не палíte!” — шукає виходу, бо засвітилась у душі патріота надія на спасіння, на відродження нації, на перетворення її в нову силу, монолітну, дужу, статечну й героїчну націю борців, в непереможну силу к о з а ц ь к у...

II. Плян праці Шевченка.

І поет далі розкриває цілий плян своєї праці: ставить мету — відродження української нації; підносить засоби, — духово й морально усвідомлювати нарід. А це зможе зробити своїм словом тільки поет, а в першу чергу тільки він сам, Шевченко. Тільки він піднесе своє слово, посіє його в душах сплячих, і ці останні прокинуться й переродяться. І тоді Україна встане, а з нею і “правда на сім світі”.

Цей плян насамперед мусить поет перевести сам,

своєю власною працею, своїм словом повинен дати приклад другим. Мало ще поставити проблему; треба її висвітлити, треба вказати конкретну мету тієї національної проблеми і шляхи до її здійснення. І в цьому творі поет визначає й ці завдання:

Мóже вёрну знóву
Мою правду безталáнну,
Моé тiхе слóво . . .
Мóже ви́кую я з йóго
До старóго плúга
Новiй лемiш i череслó . . .
Мóже з'óрю перелiг той,
А на перелóзи
Я посiю моi слóзи.
Мóже зiйдуть i ви́ростуть
Ножi обóю днi . . .
Розпанáхають погáне,
Гнилé сёрце, трóдне,
I ви́цiдять сýкровату
I наллóють живóї
Козáцької тiї крóви,
Чiстої, святóї!!!
Мóже, мóже . . .

Ось той плян, ось ті завдання — великі, глибокі й відповідальні. Вони мають переродити націю. Пасивних невільників деспота ці твори мають переродити на лицарів нації, відродити героїв, зродити тих козаків колишніх, що в муках умирали з Україною на устах. Це є такі великі завдання, що під силу тільки генієві . . . А Шевченко в цій елегії ставить їх перед собою у весь їх зріст, у всю їх велич, щоб їх здійснити.

І Чигирин для Шевченка, ця столиця — найболючша рана його душі. Вже в “Гайдамаках” поет глибоко болів його занепадом:

Гетьмáни, гетьмáни! Як би ви встáли,
Встáли, подивiлись на той Чигирiн,
Що ви будувáли, де ви панувáли, —
Заплáкали б тяжко, бо ви б не пiзнáли
Козáцької слáви у бóгич руiн! . . .

Вже тоді поет тужить над руїнами Чигирин, що є найбільшим символом української державно-героїчної історії. Вже тоді Чигирин для Шевченка був святим, вже тоді навколо Чигирин поетові ввижалась “сторожа з того світу”, “душі праведних і сила Архистратига Михаїла”. Вже тоді Тарас пророчими словами загрожував ворогам: “не за горами час...”. У тому Чигирині гайдамаки святили ножі. Від Чигирин поет повів у “Гайдамаках” і визвольну боротьбу в Україні. Ось яке значення надавав поет Чигирині. Йому не диво, що Шевченко так глибоко переживав його трагедію.

III. Чигирин і Переяслав.

А 1843 р., коли Шевченко видавав удруге свій “Кобзар”, свою першу збірку творів, додавши вже надруковану до неї поему “Гайдамаки”, це нове видання “Кобзаря” називає: “Чигиринський кобзар”. І цей факт ще раз підкреслює ту величезну роль, яку відіграв у душі поета Чигирин. То була столиця наймогутнішої Української Богдана Хмельницького держави; то була столиця найбільшого українського всенароднього зриву супроти поляків — найбрутальнішого ворога України; то був центр повстання української нації за своє буття; то було місто, де творилась історія України й рішалась її Доля; то було місто, визначене Провидінням Божим, де рішалась доля сходу Європи; то було місто, де творились найдорожчі святощі української Нації. І коли той самий Богдан Хмельницький із своєї власної вини у Переяславі 1654 р. відступив від ідей, тісно зв'язаних із Чигирином, з того моменту Чигирин став занепадати, а з ним разом і Україна та її правда. В Чигирині Україна зродилась, в Переяславі знову лягла в могилу. Був порушений порядок, визначений долею України, і Бог відступив від дальшого керівництва українською долею і відтоді почався найбільший занепад України, а з нею й Чигирин: його місія спинилась, й він заснув:

Проспав есі степі, лісі
І всю Україну...
Спи ж повійтий жидовію!...

Спи, Чигріне! Нехай гинуть
У вóрога діти!...

Після Переяславської угоди з Москвою заснув і Богдан Хмельницький. Недоля України помстилась і на великім Гетьмані. І Шевченко закінчує свою поему зверненням і до Богдана:

“Спи, гетьмане, по́ки вста́не
Пра́вда на сім світі!”

А Правда України мусить встати. В це глибоко вірив поет і ця віра в велике національне відродження України є кінцевим словом поеми, певним, без найменшого вагання!..

Ця поема “Чигирин” є наскрізь лірична. І не диво. Поет трагедію України переживав не тільки розумом, але всім еством своїм, усім своїм серцем. В цім ліричнім тоні її найбільша краса та оригінальність поеми.

“Заворожи мені, волхве...”

Це ліричний вірш Шевченка, посланіє видатному акторові, Михайлові Щепкіну, українцеві родом і в де-якій мірі і національними симпатіями (про самого Щепкіна див. у Поясненнях до цього віршу).

Перше знайомство Шевченка із М. Щепкіним відбулось у 1843 р. в Москві, коли наш поет в дорозі до України або з України в січні 1844 р., спинившись у Москві, там пі нав видатного українця, актора московського державного театру і сприятелювався з ним. Тоді М. Щепкіну вже сповнилось 55 років, і він був на вершку своєї артистичної слави. Глибокий реформатор московського театрального мистецтва, тонкий творець психологічних сценічних образів, до того в московському театрі ще не знаних, і високий інтерпретатор літературного мистецтва взагалі, М. Щепкін, пізнавши Шевченка, відчув у ньому великого поета і мистця взагалі.

І два визначних українці, старший Щепкін і молодий Шевченко, сприятелювались і полюбили один одного.

Що їх вабило до взаємної приязні? Однакова доля,

бо обидва були кріпаки й обидва викуплені із кріпацької неволі. Це одне. Друге — спорідненість мистецьких інтересів, бо й Шевченко, поет, маляр і співак, захоплений театром, тонко розумів усі тайни мистецької творчості. Третє — обидва українці, і ця національна спорідненість ще більше в'язала їх дружніми взаєминами. Нарешті, четверте — геніяльна глибинність творчої душі обох мистців, що розкривалась у спільній розмові про театр, літературу і мистецтво взагалі і зроджувала з першого знайомства ту притягальну силу, що не згасала до кінця їхнього життя.

І там у Москві, коли Шевченко з України вертався до Петербургу 19 лютого 1844 р. поет написав поему “Чигринне, Чигринне...” і присвятив її М. Щепкіну. В Петербурзі того самого року Шевченко ще ближче зійшовся із М. Щепкіним. Восени 1844 р. М. Щепкін прибув із Москви до Петербургу на театральні гастролі і, може, під впливом Шевченка у свій театральний репертуар включив і українську п'єсу “Москаль-Чарівник” Ів. Котляревського, в якій у ролі Чупруна виступав сам Щепкін. Півтора місяця побуту визначного актора в Петербурзі, якого Шевченко, крім особистого знайомства й пізнання (можливо) його на сцені в Москві, всестороннє збагнув як актора в різних ролях вже в Петербурзі і потягнувся до нього, як молодий допитливий учень до старшого і досвідченого дорадника.

Одне вражало Шевченка в душі його приятеля, Щепкіна: відчуженість і зверхня байдужість до українського національного питання й до України. Він любив ставити в театрі п'єси Котляревського: “Наталка-Полтавка” й “Москаль-Чарівник”, але по-за тим назверх він не виявляв свого відношення до України й української культури. А проте розмови Шевченка із Щепкіним були для нашого поета дуже корисними: “Я ожив би, я напоїв би своє серце тихими річами (розмовою — Л.Б.), неначе живущою водою”, — так згадує Шевченко в листі до Щепкіна 12 листопада 1857 р. в Нижн. Новгороді (див. Твори Шевченка ВУАН т. III., “Листування”, Київ 1929, ст. 131).

Тому й не диво, що під враженням цієї зустрічі із

Щепкіним у Петербурзі Шевченко 13 грудня 1844 р. пише посланіє Щепкіну, отой вірш, “Заворожи мені, волхве...” і просить його, геніяльного чарівника (“волхва”), щоб заворожив йому, що робити далі?

II.

Тоді саме Шевченко переживав глибоку кризу своєї душі. Про такий стан його душевних мук свідчить другий вірш поета, написаний рівно місяць тому назад, 13 листопада 1844 р.:

Чогó мені тяжко? Чогó мені нудно?
Чогó сёрце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голóдне?

І поет далі говорить, що серце його “невкритє, розбите...” Під впливом тяжких переживань поет хоче вмерти і просить, щоб його серце заснуло, навіки заснуло... Якась безнадія посіла його душу і зневіра в людину. Поет вернувся з України і ще не може одтруситись від тих тяжких вражень, що виніс із поневоленої Москвою України.

І під впливом такої безнадії Шевченко і звертається до Щепкіна, щоб хоч він поетові порадив (“заворожив”), що йому робити?

• Чи молітись, чи журітись,
Чи тім'я розбіти?!

себто, чи покінчити з собою.

Добре Щепкіну, бо він “вже серце запечатав”, себто він вже не реагує на страждання і терпіння українського народу, а Шевченко ще боїться, бо сподівається, що

Мóже, вёрнеться надія...
Мóже, ще раз сóнце правди
Хоч крізь сон пабáчу...

Отже, ота віра у свій нарід не дає поетові оцю останню надію поховати, і поет просить у Щепкіна поради.

Ні в кого іншого не просить, тільки в Щепкіна, тільки в цього великого майстра і чарівника людських душ.

На жаль, не маємо відповіді від Щепкіна. Видно, він затривожився сміливістю думки й одвертості поета Тому й на посланіє це поет відповіді не дочекався. Щепкін замовк і відгукнувся на новий лист Шевченка від 12 листопада аж 27 листопада 1857 р. до Нижнього Новгорода. Щойно там, у Нижньому, зробив він Шевченкові вети́ке свято: приїхав відвідати поета й потішити його своїми гастролями у Нижньому Новгороді. За таку увагу Щепкіна Шевченко присвятив йому тоді свою поему “Неофіти”. А р. 1850 в подяку за прислані твори М. Лермонтова присв’ятив свій вірш: “Мені здається — я не знаю . . .”

І вірш “Заворожи мені, волхве . . .” оцю дружбу і любов українського патріота, Т. Шевченка, до Щепкіна і відбиває.

ХУСТИНА

“Хустина” — побутова поема, написана в Петербурзі 1844 р. Просякнута вона глибоким ліричним чуттям з приводу трагічної долі козака й дівчини. Полюбили одне одного глибоко й навіки. Думали одружитись. Козак, щоб заробити гроші, нанявся чумаком “чуже добро з-за Лиману везти” в чумацькій валці. Вже вертавсь додому, поспішавсь до рідного села й до дівчини. Але в дорозі тяжко захворів і додому не дійшов, помер на шляху, де й поховали його чумаки й хреста поставили над могилою. А в той час, як козак був у чумацці, дівчина вишивала для нього в дар шовкову хустину. Та більше вже не побачила свого козака. З горя пішла з дому, шовкову хустину почепила на новому хресті над козаком, а сама стала черницею.

Глибока жертвенна любов, сповнена правди й моралі, є нерозлучна й вічна. І тільки така любов, на думку поета, існує в душах молоді українського народу. Коли ж вона не здійснюється в цім світі, коли нещаслива доля її відвертає, то все таки здійсниться на тім світі, після смерті. Романтична віра у вічність кохання і продовження його на тім світі. Такі ідеї поет визначає в цій поемі. Шевченко в цім питанні є вірний своїм попереднім поглядам, починаючи від першої балади “Причинна” й кінчаючи поемою “Мар’яна-Черниця”.

Поєма ця є високої артистичної вартости. Заснована вона на народній чумацькій пісні про козака, що вмирає в дорозі; переспівує багато пісенних партій, але головної чумацької пісні не повторує ані в однім рядку свого твору, а зачерплює з неї тільки тему і в головній частині — фабулу. Зато вся вона насичена глибоким ліризмом і трагедією, що особисте щастя людини таке химерне, так рідко здійснюється. Тому в поємі переважає песимістична нота глибокого жалю за знівечене життя двох духово найгарніших істот українського народу, що дали б зразкове подружжя і створили б найліпшу родину.

ГОГОЛЮ.

Вірш Шевченка “За думою дума . . .”, як і М. С. Щепкіну посланіє, звернене до Миколи Гоголя, українця родом, письменника, що писав по-московськи, але в більшості на українські теми (“Вечорі на хуторі біля Диканьки”, “Тарас Бульба”, “Вій”, “Страшна помста”, “Як посварився Іван Іванович із Іваном Никифоровичем” і “Старосвітські поміщики”). Найхарактеристичніша властивість творчости М. Гоголя — сатира, що сміхом над людськими слабостями викриває негативні сторони життя і поступовання людини. Але найсильніші його сатиричні твори “Ревізор” і “Мертві душі”, що викривали найнегативніші сторони урядової московської сваволі, поставили М. Гоголя в ряди світових письменників і здобули йому невмирущу славу.

Шевченко глибоко цинив Гоголя за його українські твори, зокрема за його патріотичну повість “Тарас Бульба”, але найбільше шанував і любив його за “Ревізора” і “Мертві душі”, в яких сатиричний сміх Гоголя дійшов до вершка його мистецького змалювання московської страшної занепадної дійсности.

Вірш Шевченка, присвячений М. Гоголю, саме цю властивість Гоголя, його сміх, як мистецьку силу творчости, і викриває. Правда, ця влучна характеристика Гоголя-письменника підноситься не сама по собі, як щось абсолютне і непорушне в собі, а в протиставленні до своєї творчости:

Ти смієшся, а я плачу,

І поет у безнадії до свого “плачу”, до своєї мови, “великого слова”, ніби не бачить сенсу в їх обох дальшій творчості, бо

Всі оглу́хли, похили́лись
В кайданах... байдуже...

Всі сковані московськими кайданами і дух спротиву, дух волі й боротьби в народі за Україну завмер. І замість минулої слави України, “вольних гармат”, що ревіли колись ув Україні “за честь, славу, за братерство, за волю України”, — тепер “з того плачу” поета тільки бур’ян родить, — і нема надії на відродження.

І Шевченко пригадує Гоголеві картину з його повісти “Тарас Бульба”, як батько за зраду батьківщини власною рукою забив свого сина. Так колись було в Україні, а тепер: “Не заріже батько сина, своєї дитини” “за волю України”. “Викобає та й передасть у різницю москалеві”.

Оцей контраст, оцю протилежність між провідною силою України в минулому і такою ж тепер викриває Шевченко і глибоко тужить, що такий духовий занепад у провідній верстві українського народу стався:

За думою дума ро́ем вилітає:
Одна́ да́вить се́рце, дру́га — роздірає,
А трéтя т́ихо-тихéсенько пла́че
У са́мому се́рці — мо́же й Бог не ба́чить.

Але поет наш не занепадає духом, бо вірить, що в самім українським народі ще велика відпорна сила. Тільки треба її відродити. І Шевченко до відродження тієї сили, до висмівання московської страшної дійсності закликає й Гоголя:

Неха́й, бра́те! А ми бу́дем
Смія́ться та пла́кати.

З цих слів видно, що Шевченко у творчості Гоголя найбільше цинив його **сміх**, отой, глибокий сміх назверх, плачем над дійсністю просякнутий: через видимий людя́м сміх він лив незримі світові сльози. Ніби повна проти-

лежність до Шевченкового плачу, а в дійсності — їм обом у глибинах їхньої душі спільний плач із глибокого горя, що викликала в них дійсність. І оцю власне внутрішню спорідненість творчості Гоголя із своєю і збагнув Шевченко в цій посланії до нього і цинив її в його творчості протягом усього свого життя.

РОЗРИТА МОГИЛА

“Розрита могила” — елегія — перший твір, яким Шевченко розпочав свою збірку “Три літа”. Безпосередньо вона була викликана заснуванням у Києві Товариства “Археографічна Комісія”, що ставило своєю метою досліджування також і пам’ятки матеріальної культури в Україні, зокрема українські археологічні пам’ятки, видобуті із могил, численно розкиданих по українській землі, особливо по Лівобережжю. На ці розкопування могил українських Т. Шевченко дивився, як на на р у г у національних святощів, як на з н е в а г у великого українського мичулого.

В тих українських могилах спить к о з а ц ь к а в о л я, спить с а м а Україна: “лягла спочить, а тим часом в и р о с л а могила, а над нею орел чорний сторожем літає” (“Думи мої, думи мої”). Могили в національній душі поета символізували духову силу України: свідки стави козацької, дідівщини державної незалежності. Сповиті народніми піснями, переказами, легендами про колишню славу й волю, ці могили вічно будили народню уяву, розкривали перед нею колишню силу, потугу, відвагу, розповідали ро визвольну боротьбу дідів, про силу козацьку, про національних героїв, кликали внуків до наслідування... Це все спліталось у душі Шевченка в один великий образ, в один визвольницький героїчний переказ, в м і т про ту Україну, справжню, що хоч і похована в могилах, а л е н е в м е р л а ; прийде час — вона прокинеться і від того часу діти вже не будуть плакати, а мати — журитись.

І цей символічний образ вимріяної поетом Матері-України, що охороняє ці могили, плекає славу минув-

шину, Шевченко в своїй поемі і змальовує.

Другий образ, що поет зарисовує в “Розритій могилі”, є образ України, яку поет побачив, коли в Україні побував:

Степі мої запродані
Жидові, німоті,
Сині мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпрó, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І моги́ли мої мілі...
Моска́ль розриває...
.....

А тим ча́сом пере́вертні
Неха́й підроста́ють!...

Такий образ теперішньої України, поневоленої Московою й поляками, що ліпших синів українських загнали на північ і там знищили, а залишились в Україні тільки “п е р е в е р т н і”, для яких Україна не є рідною матір’ю, а тільки засобом для визиску. Поет побачив не свідомих українських патріотів, а руїників рідного краю, при-служників північного ворога.

Хто ж завинив такому лихові? Один тільки Богдан Хмельницький, що “поборов першу силу” (поляків) і передався під протекцію московського царя, віддав себе й цілу Україну другій ворожій силі, ще лютішій... (Псалом 43). І Шевченко з цілою силою підносить свій гнів проти гетьмана України, Богдана.

Богдан Хмельницький є третій образ, що яскраво виступає в поемі “Розрита могила”. Треба знати, що ціла доба Миколи I. супроти “зрадника” Івана Мазепи підносила Богдана, що проголосив у Переяславі вкупі із старшиною: “волимо під царя московського!” І після декабрьського та польського повстання царський уряд особливо у приклад високої лояльності супроти царя ставив чин 1654 р. гетьмана Богдана Хмельницького, особливо після українофільських визвольних поем Рилеева, популярних поем Пушкіна (“Полтава” і “Медний

Всадник”), що возвеличували Петра I. і після протимосковських поем А. Міцкевича.

Але в цей час найбільший спротив Шевченка до Богдана Хмельницького викликала поема Євгена Гребінки “Богдан”, опублікована російською мовою 1843 р. Ця поема була відома Шевченкові раніше, бо окремі уривки з цієї поеми друкувались ще 1839 р. В цій poemі Гребінка російською мовою прославляє Богдана тільки за те, що він “у ног царя московскаго” склав “свої гетманские клейноды и счастье прямое указал Украинез родов в роды”. Оця похвальна тирада повинна була глибоко вразити та схвилювати Шевченка й викликати в його душі таке обурення проти Богдана, яке не проходило до кінця Шевченкового життя. І першим гнівом на адресу Богдана й була ця елегія Тараса, “Розрита могила” того ж таки 1843 року. Після того Шевченко про Гребінку, доброго слова не промовив ніколи... і, можливо, припинив з ним приятелювання...

Для своєї поеми Шевченко прибрав і відповідну форму, й відповідний стиль. Він укладає поему в форму діалогу між автором й Україною-матір’ю українського народу. Діалог глибокий думками й надзвичайно трагічний по змісту. По стилю — це є плач матері над теперішніми синами її, що фактично вмерли для неї, стали рабами, невольниками північного ворога, а з матері здійсмають останню сорочку; разом і з тим це є і глибокий жаль до Богдана, що занастив свій край, віддавши його найпотішому ворогові. І поет у стилі народніх голосінь оплакує Україну найчутливішими тонами, найліричнішими висловами, що поглиблюють почуття національної неваги.

СОВА

“Сова” — побутова поема про матір і сина. Ніщо в українськiм побуті так не хвилювало Шевченка, як доля української родини. На українську родину поет дивився, як на основу існування Нації. Коли родина живе щасливо, коли батьки й діти у своїх відносинах живуть на основах взаємної любови, на основах виношеної й витвореної в

глибокій традиції моралі, на основі доброго обрядового й релігійного життя, — тоді така родина щаслива. Коли ті основи чимсь або кимсь порушуються, — українська родина гине. І таку руїну родинного життя Шевченко в цій поемі і змальовує.

Найбільшим руйнуючим чинником української родини поет вважає московське військо. Ми вже бачили в поемі “Катерина” одну руйнуючу силу москаля; тією руйнуючою силою там було порушення моральних основ родини: улеслива, злочинна московська людина своїми брехливими речами, обіцянками заповонила душу невинної української дівчини, обезчестила її й погубила... В поемі “Сова” Шевченко змальовує другу руйнуючу силу, силу московського війська: безконечну (30-25 років) службу аж до старости, жорстокість тієї служби, з якої рідко хто повертає живий і сваволя під час прийому до неї. Сина забрали у військо. Залишилась сама стара мати без жадних засобів до життя й залишилась дівчина; обидві безнадійно довгі роки дожидали повороту “москаля-салдата” з війська, з далекої чужини. Так і не діждались: козак загинув у московській службі; мати збожеволіла, а дівчина... залишилась із зруйнованим особистим життям. Така є доля української родини в московській неволі, а з родиною разом — і української нації. Вся поема заснована на українських родинних і побутових піснях, а в де-яких місцях навіть і на стилі дум:

Скалічені старі рúки до Бóга здіймáла,
Свóю дóлю проклинáла, сýна вимовля́ла...

ДІВИЧІ НОЧІ

“Д і в и ч і ї н о ч і ” — Ліричний вірш. Поет впрост геніяльними мазками змальовує глибокі особисті переживання дівчини, що прагне кохання з милим, що десь далеко від неї, а вона самотня, самотня, не має з ким серцем розмовляти. Ночі приходять, тяжкі ночі особистого страждання. Хоче любити, жити хоче... та щось “у серці заховала”, якусь особисту трагедію, а люди її називають гордою, злою... не можуть зрозуміти її особистого горя... Шевченко і в такому жанрі еротичної та

любовної лірики віднайшов відповідний вираз, надзвичайно плястичний, надзвичайно мальовничий у найпоетичнішій своїй власній стилі, що може бути зразком найкращого артизму, найсильнішого мистецтва. Цей вірш у своїй глибині особистій, у своїй артистичній красі, силі індивідуального чуття, силі плястичного малюнка є неповторний. До наших днів з такою силою артизму і з такою витонченою благородністю в цій еротичній, такій небезпечній ділянці збочитись... ще ніхто не писав. Отже і в цій жанрі Шевченко показав себе справжнім майстром.

До цієї поезії Тарас додав епіграф із своєї недокінченої поеми "Мар'яна-Черниця". Це свідчить про те, що цей вірш стоїть близько до тієї поеми духом, стилем і темою. Чи не є він органічною часткою поеми? Чи не змальовуються в ній страждання тієї Мар'яни, що з вірної любови до того, кому віддала навіки своє серце й кого не дочекалась, пішла в монастир, стала черницею? І правдоподібності в такій здогаді є дуже багато.

НАЙМИЧКА

I. Мати і син.

Побутова поема "Наймичка" була написана поетом 19 листопада 1845 року в Переяславі. Місцевість, змальована у цій поемі, була зачерпнена із Роменщини. Можливо, що й тема й ціла подія, введена в творі, так само вийшли із селянського осередку, села, що простелилось по березі ріки Сули того ж повіту, як факт реальний*). Таких фактів з української дійсності того часу Шевченко вивів у своїх творах чимало. Але після поеми "Катерина" це другий твір, що оповідає про особисту трагедію дівчини-покритки. Одна тема в обох творах, але розблена в кожному відмінно.

В першій поемі "Катерина" Шевченко особисту трагедію змалював у пляні тільки особистім, як особисте

*) Про цю місцевість див. Повість "Наймичка", прозовий варіант на цю саму тему, написаний уже на засланні в Новопетровській фортеці 1853 року (д . Л. Білецький "Повість »Наймичка«". Тарас Шевченко. Твори, т. VII. І чрша а-Кіив, 1934, ст. 324-325).

горе, як особиста кривда дівчини від московського за-
льотника, як її знівечене особисте щастя. В поемі “Най-
мичка” ця сама тема тільки розпочинає поему і служить
вихідним мотивом, щоб показати ті самі страждання дів-
чини, той самий одчай і бажання вмерти, щоб на тім
світі молитись “із самого неба” та в Бога для сина дочи
благати.

Але почуття й обов'язки матері перемогли: дитину
не покинула на призволяще, а підкинула багатим бездіт-
ним господарям, що були втішені придбанням й усино-
вили підкинуту дитину.

Від цього моменту акція поеми розвивається зовсім
відмінно. Через рік мати, щоб тільки бути коло своєї
дитини, стає в “діда й баби” за наймичку. І лямоти-
вом поеми стає тема наймички-матері, няньки
свого власного сина. І вона стає пануючою в по-
емі до кінця. Про це свідчить і заголовок поеми “Най-
мичка”. І в цій новій ролі коло власної дитини

Молодіця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупіла села! . . .

Одна можливість бути коло своєї дитини, хоч за няньку,
відродила душу матері, надала їй існуванню вищого сен-
су життя. І в будень, і в неділю з рук не спускає сина,
забавляє його, співає . . . А прийде ніч, — прислухається
до кожного віддиху немовляти.

Разом із тим Шевченко підкреслює і другий бік жит-
тя матері. Ця “невсипуща наймичка”, коли залишиться
з власними думками на самоті, вона не має духового спо-
кою, не переживає повного духового задоволення, осо-
бистого щастя. Докори совісти, духовий неспокій і унут-
рішнє страждання посідають її душу. І наймичка “тяжко-
тяжко плаче”, “свою долю проклинає” і сина свого сльо-
зами вмиває. Поет констатує в ній чуйну душу, особисте
глибоке горе в наслідок переступу супроти батьків, на-
родньої моралі, супроти народних звичаїв, — отже, най-
мичка переступила межу дозволеного, зробила великий
переступ, допустилась важкого гріха. І тепер,

коли вона досягнула другу мету. добилась бути біля власного сина, вона не знайшла повного спокою, навпаки, наймичка саме тут біля сина відчула всю глибину свого гріха, що почав у її совісті вибиватись наверх, обтяжувати її почуття радості й захмарювати її душу і щастя матері. Може її не тишило, що вона була наймичка, що попала в біду, що була сирота? Ні, в прийомних батьків її сина вона мала все: була в них як своя і не потребувала нічого. І не матеріальна скрута її вигнала з дому (“я була багата...”), ні сирітство (“єсть у мене і батько і мати...”), а любов матері до власної дитини, до якої вона не може признатись. А найголовніша причина її страждання, той переступ, той гріх, що обтяжив її душу, і докори совісти, що руйнували її особисте щастя.

II. Трагедія матері.

Син, Марко, ріс і не знав, що наймичка його мати. Вже парубком став, чумакує, вже й старостів заслав до дівчини. Не знав тільки, хто йому за матір буде на весіллі? А дід питає, бо баби вже не було — померла. І дід просить Наймичку бути матір'ю Маркові:

А наймичка у порóгу
Вхопілась рука́ми
За одвірок та й зомліла...
Ті́хо ста́ло в ха́ті:
Ті́льки наймичка шепта́ла:
“Ма́ти... ма́ти... ма́ти!”

І в цих простих словах Шевченко змалював найглибшу трагедію жінки, що не зазнала особистого щастя; а до свого сина, що незабаром розпічне своє родинне життя, не сміє признатись, не сміє сказати синові: “Я ж — твоя мати!” Хто ж інший має більше права, щоб поблагословити сина на новий шлях життя, як не його рідна мати?.. Але не сказала... зомліла, а не призналась... І одмовилась бути на весіллі сина тільки весільною матір'ю... коли вона його р і д н а м а т и !

Благав старій,
А Ма́рко аж пла́кав,
Щоб бу́ла вона́ за ма́тір...

Не згодилась. Поблагословила тільки самого Марка.

... Чістим сёрцем
Поблагослови́ла...
Запла́кала...

й вирядилась у дорогу до Києва. І далі Шевченко контрастовими картинами малює з одного боку багатство Маркового весілля, а з другого самотню й бідну наймичку, що

... шкандибáє,
Поспіша́є в Ки́їв...

Коли грошей не стало, “нанялася воду носити...” Заробила, всім накупила від київських святинь і вернулася додому. Кожного року ходила в Київ. А в четвертім році пішла й вернулася зовсім хора. Марка вдома не застала: був у чумачці. Прибув уже тоді, коли мати-наймичка вмирала. Побачила сина, що схилився над нею і промовила:

“Ма́рку! Подиві́ся,
Подиві́ся ти на ме́не!
Бач, як я змарні́ла!
Я не Га́нна, не на́ймичка...
Я...” Та й за́німіла...

Зворушений Марко плакав. Наймичка відкрила очі, пильно подивилась на сина, і сльози з очей покотились. А з уст її Марко почув таку сповідь:

“Прости́ мене́! Я ка́рала́сь
Весь ві́к в чу́жій ха́ті...
Прости́ мене́, мій си́ночку!
Я... я — тво́я ма́ти!”
Та й замо́вкла...

Марко, почувши таку вістку, знепритомнів. Коли ж прийшов до себе, кинувся до матері, а мати була вже мертва.

Оце та провідна лінія подій і відносин між матір'ю й сином. Ці стосунки були дуже зворушливі делікатні і глибокі. Назверх непоказні, але багаті й ви-

тончені психологічно. В простих словах Шевченко розкриває всю глибину трагізму материнського серця, що всією духовою істотою тягнулось до розумного і статечного сина, але не сміла перед сином розкритись. А проте син, хоч і не знав, що наймичка його мати, але вірно любив її, як може любити чутливий син свою справжню матір, — свідомо шанував її: відчував якийсь містичний зв'язок із її душею, спорідненість крові й інстинктивно тягнувся до неї. Це та одна сторона їх між собою відносин. Якась святість найвищого піднесення скреслює всі зверхні перепони, що стояли на перешкоді до їх родинних взаємин, але ці останні проривались підсвідомо.

III. Легенда і казка.

В цій самій темі ховається ще й друга сторона, якій Шевченко надавав особливої ваги. І тією другою темою було те особисте, інтимне і трагічне, що відбувалось у душі матері й було заховане не тільки від зверхнього ока сторонніх, але й від її сина. Щось спонукало Ганну добровільно через ціле своє життя перебувати під однією стріхою із сином і тільки на смертній ложі признатись синові, що вона його мати.

Ось оця невидима тема в поемі є, може, головнішою від першої. Вона з середини осяює цілий твір Шевченка а і є тією естетичною функцією, що павутинкою komponує сюжет поеми, внутрішньо пов'язуючи дві лінії розвитку подій її, дві теми, що нерозлучно йдуть одна поруч другої від самого початку твору аж до його кінця, переплітаються й об'єднуються в одну спільну фабулу.

Тими лініями є: 1. головна легендарна в життєвими потрактуванні тема про матір-грішницю, що добровільно покутує свій гріх непізнана на протязі всього свого перебування під однією стріхою з своїм рідним сином в ролі наймички і його няньки; тільки вмираючи, вона відкриває синові, що вона його мати. Так Олексій, Божий чоловік, непізнаний жив жебраком у домі своїх батьків і дружини і тільки після смерті розкрив своє ім'я в листі до родичів. Про це розповідає легенда-життє св. Олексія й український лірницький кант

про святого. Ось ця тема про непізнану матір-грішницю є головною в поемі Шевченка. 2. Поруч цієї першої теми розвивається друга казкова тема про д і д а й б а б у, що не мали дітей і тільки на старість за їх щасливе подружжя Бог послав їм прийомного сина, підкинутого матір'ю-грішницею. Оці дві теми Шевченко так мистецьки поєднав, переплів і злив ув одну велику фабулу про непізнану матір і її сина, що створив літературний шедевр, твір найвищого артизму.

ІV. Два стилі поеми.

Розпочинається поема балядовою увертюрою про дівчину-покритку, що хоче відібрати собі життя і перед смертю співає народню баляду про вдову і двох синів, яких понесла вона на Дунай топити.

Сама поема після прологу розпочинається типовою казкою :

Був собі дід та баба,
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обое.

Ще змалечку вдвох ягнята пасли,

А потім побралися,
Худоби діждалися,

Придбали хутір, став і млин,

Садок у гаї розвели
І пасіку чималу, —
Всього надбали
Та діточок бог-ма.

А смерть з косою за плечима.

І коли б ця поема в таким казковім стилі була видержана до кінця, вона в цілому була б казкова, щаслива ідилля. Але Шевченко цю казкову ідиллю поглибив і переткав отим своєрідним шевченківським дисонансом, глибоко трагічним, отією чорною хмарою на світлім, со-

няхнім небі життя діда й баби. Дід і баба в неділю сидять на призьбі у святочних білих сорочках щасливі. В небі сонце. На обрію ані хмарочки, як у раї. Але

Сховало́сь у с е́ р ц і л і х о,
Мов звір у те́мнім га́ї.

Чи то давне лихо, чи вчорашне, стлумлене знову заворушилось

І рай запаліло?...

Коли ж у їх родиннім житті з'явилась дитина, то життя їх набрало сенсу існування і стало ще щасливішим, бо вони вже знали,

Кому́ понадба́ли
Добра́ цьо́го...

Дід і баба Марка мали. Але і в таку щасливу пору те лихо, хоч і ніби нормальне, їх не забуло. Вмирає баба; дід ледве пережив смерть своєї подруги:

Прогу́ло
Прокля́те лі́хо та й засну́ло...

Вже П. Куліш 1857 р. ("Записки о Южной Руси", т. II), вперше друкуючи цю поему Шевченка, підкреслив, що "наївне і зворушливе положене автором ув основу поеми, і з цього становища, пише Куліш: "я не знаю нічого ліпшого ні в одній європейській літературі". Отже, "наївне" і "зворушливе", себто казкове й легендарне це ті два відмінних, але чудово згармонізованих стилі цієї поеми. Вони йдуть у парі й переплітають внутрішнє буття української душі дійових осіб поеми.

V. Причина "зворушливого" в поемі.

Але з особливою силою Шевченко підкреслює зворушливість, глибинність і духове багатство душі Наймички і матері. Цю просту жінку, що переступила вищий моральний закон, поет робить головною постаттю поеми. Мало того, поет підкреслює, що Ганна

своєю поведінкою й усім укладом життя та поступован-
ням протиставляється ідилічному житті діда й баби та
житті їх оточення. Вона свідомо не зливається з їх жит-
тям і не приймає участі в суспільстві їх оточення.

То багаті люди,
А я... наймичка... Ще з тебе
Сміятися будуть...

Так пояснювала Наймичка своєму синуві, чому вона не хоче бути весільною матір'ю у нього: щоб з сина лю-
ди не сміялись. І відходить на прощу до Києва. Це та
зверхня причина (для сина), яку Ганна виставляє, щоб
виправдати свою відмову. А в дійсності причина, крім
цієї зверхньої, була ще й інша, глибша і її найінтимніша
особиста: по-перше, вона боялась, що в цій ролі весіль-
ної матері не витримає до кінця і прозрадить свою таєм-
ницю й цим кине на Марка таку тінь, яка відіб'ється на
цілім його житті. По-друге, її особистий гріх, не відпо-
кутований до кінця, оголиться перед очима всіх в його
голій правді і зруйнує мир цілого дому, щастя її сина й
її особисту трагедію викине перед непокликаних людей на
людський осуд і глум. Оцей передчасний суд над гріш-
ницею був для неї найстрашніший.

Шевченко малює Наймичку, як постать, що глибоко
переживає свою трагічну долю, яку обтяжує переступ у
минулім, гріховний чин. Зло Наймички є те саме в основі,
що і зло Катерини: вона переступила моральний закон,
освячений моральною традицією українського народу,
звичаями, закріпленими родинним побутом, національною
традицією, ствердженою і християнською вірою. Ту сво-
боду, яку вона носила у своїй душі, з якою росла й яка
була її найбільшим моральним правом в її особистім
житті, Наймичка обернула у зло, у свавільний вчинок;
піддавшись улесливим обіцянкам московського зальот-
ника, вона пішла за голосом своїх пристрастів і це при-
вело її до гріха. Чи вона сама цього допустилась, чи її
звів на гріховний шлях спокусник, — для самого пере-
ступу однаково. Ми знаємо з ряду творів Шевченка, що
поет примушує каратись навіть і тих, що допустились
гріха несвідомого. Переступу, злочину людина може до-

пуститись навіть у потайних думках, бажаннях. Людина перед совістю стає відповідальною за всі свої вчинки. Ганна ж допустилась гріха явного й фактичного.

VI. Шлях духового відродження.

Раз Г а н н а втратила свобідну волю, раз вона з вільної людини стала рабинею сторонньої змислової сили, перебуваючи ще в батьків, вона була позбавлена тієї власної духової сили, що творить відпорність духа, і тим стала підлеглою пристрастям і безсилою супроти зла. Стала не тільки фізично, але й морально наймичкою і ролю жінки не усвідомила. Отже, слово “Наймичка” яким Шевченко очолив поему, має значення не тільки наймички-слуги діда й баби, але й наймички-рабині своїх пристрастів, позбавленої свобідної волі і внутрішнього морального закону.

В таких випадкові перед людиною стелиться два шляхи виходу з такого стану: один, як і в поемі “Катерина”, веде до дальшої сваволі і приводить до самогубства або до дальших злих учинків; другий шлях — усвідомлення свого переступу, викриття його й засудження. Але цей останній шлях для людини є дуже тяжкий і трагічний. Це шлях докорів совісти, особистих мук, духового іспиту й покути. Хоч як тяжкий цей шлях духового відродження, але людина в таких духовім переживанні внутрішньо свою душу збагачує. Особисте страждання і внутрішнє терпіння ушляхетнює душу, витончує її й усвідомлює в тім сенсі, що людина розуміє свій переступ і намагається те зло, що вчинила, спокутувати і відродитись.

Шевченко вірив і був глибоко переконаний, що сила терпіння, страждання й покути перероджує людину, оновлює її душу. І поет в поемі “Наймичка” свою героїню, свою Наймичку через такий духовий іспит і переводить. Як дитину, він веде Ганну від свободи змислової (первісної) через сваволю до гріха, а від цього останнього через страждання, терпіння й покуту до відродження душі й вищій ступінь християнської свободи.

В пониженні до слуги, в терпінні, в особистих стражданнях від докорів совісти, у витримці аж до кінця свого

життя і в затаєнні не з егоїзму, що вона мати Марка, особливо перед його весіллям, — такий шлях перейшла Ганна, покутуючи своє минуле. І цей шлях терпіння викупив її гріх, полегчив її внутрішнє особисте життя, підніс її на вищий ступінь її духовости та збагатив її світ високими якостями “душі живої”, себто душі, що не вмирає, що вічно живе в свободі й має абсолютну вартість.

Ганна придушила в собі все особисте, поховала все інтимне, відмовилась від власного життя, присвятивши себе синові, зібрала все найцінніше у своє серце й розтопила в тій високій моралі, яку вона розвинула в почутті матері й людини. Ось цю високу жертвенність української матері-селянки і змальовує Шевченко у своїй поемі. Це улюблена тема Квітки-Основ'яненка, якого так любив Шевченко, щоб людина не пристращалась до земного життя і благ, а шукала вищого сенсу духа в любові, в добрих ділах, шукала Бога (“Маруся”). Це тема Ольги Кобилянської: бути собі цілею, різьбити свою душу й готувати себе для високого діла в окруженні, творити духову атмосферу, розсипати духові скарби навколо, присвятивши себе народові, культурі, людству.

Шевченко дав маленький образ селянської жінки, що витворила в собі любов і виявила добрі діла, які навколо себе творила. Але цей малий, скромний образ ховає в собі зародок великого, що виявиться в матері з “Неофітів”, а особливо в постаті Матері з поеми “Марія”.

Постать Наймички — великий мистецький крок вперед в порівнянні із жіночими посталями з балад “Причинна”, “Тополя” й поеми “Катерина” та “Сліпий” (“Невольник”).

Далеко вперед пішов Шевченко в komponуванні побутової поеми в порівнянні з творами інших поетів тієї доби, наситивши її глибоким змістом і втіливши в неї високу ідею. Поет володіє темою у найвищій мірі. Він творить не так, як виїде: без пляну, без мети; а так, як мусить вийти відповідно до визначеного задуму. Тому поема Шевченка надзвичайно проста мовою, стилем, але складна композицією й артистично викінчена. Але

найбільша викінченість і краса поеми в символізації матері й сина, в їх унутрішнім сенсі на фоні тодішньої дійсності. А постать Наймички багата тією високою ідеєю, яку Шевченко в неї втілює, — матері-грішниці, що свій гріх відпокутувала.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ.

I.

Твір цей Т. Шевченка є ліричний вірш, ніби присв'ята “маленькій Мар'яні”, ніби елегія, а найскоріше і те, і друге — в мистецьким поєднанні. Поет у нім звертається безпосереднє до дівчини, ніби вона стоїть перед ним у всій чарівній красі своїй і викликає сумні рефлексії, тяжкі роздумування про долю цієї маленької красуні; а доля її, як кожної української дівчини-красуні, яку “побачать неситії” очі пана чи панича, —

“пограються,
Засушать та й кінуть . . .
.....
Найдуть злії та й окрадуть . . .
І тебе убогу
Кінуть в пекло . . . Замучишся
І прокленеш Бóга.

І Шевченко звертається до “маленької Мар'яни” і просить, щоб краще вона не цвіла красою, а так ще нерозвиненою квіткою зів'яла, поки вона ще не є знівченою, поки її “серце не розбите! . . .”

Хто це є та дівчинка, та “маленька Мар'яна”, про долю якої Шевченко так глибоко уболює? Звичайно дослідники і критики творів Шевченка нав'язують цей образ Мар'яни до вже відомої “Мар'яни-черниці” а через ню до Оксаночки — першої любки поета. Можна і таке припущення робити, як далекий спомин про Оксану “оту маленьку, кучеряву . . .”, що “помандрувала . . . у поход”

За москалями та й пропала.
Вернулася, правда, через год,

Та що з того! З байстра́м верну́лась...

.....

А по́тім знов куді́сь пішла́.

Ніхто не зна́є, де поді́лась,

Занапа́стїлась...

А що за дівчина бу́ла, —

Так-так, що кра́ля! І не вбо́га,

Та талану́ Госпо́дь не дав...

Така трагічна, але справді гарна, чудова ремінісценція до тих недавніх ще згадок Шевченка із перебування свого в Кирилівці, де він і довідався від брата свого про Оксаночку маленьку та про її долю. Дійсно, красуня і не бідна, гідна ліпшої долі: життя власним родинним життям із любим, статечним чоловіком... але ота маленька трагічна перешкода:

... “талану́ Госпо́дь не дав...”

Такий тяжкий висновок для себе зробив Шевченко: доля людини в руках Господніх... Як і доля народу, цілої Нації.

Така доля чекає й маленьку Мар'яну... Ось до якої міри образ Мар'яни є відгук, далекий спомин із так недавнього ще, пережитого поетом. Але чи тільки один відгук і спомин? У своїм посланні Шевченко звертається до Мар'яни, як до живої особи, до живого і близького йому образу, що перебуває ніби в сфері його оточення, і вона є не “Оксана К...ко”, а та “маленька Мар'яна”, яку він знає, часто бачить... Отже твір поета є його ліричні рефлексії на певні безпосередні враження, його почування й загадування...

Шевченко, коли писав поезію “Маленькій Мар'яні”, перебував тоді у невеличкім селі, у В'юнищах, під Перяславом, у Степана Самойлова, дідича того села. Жив у нього, як згадує А. Козачковський, в грудні місяці р. 1845 з місяць. Там написав він “І мертвим, і живим... мое дружнее посланіє”, “Холодний яр”, “Давидові псалми”, “Маленькій Мар'яні”, “Минають дні” і “Три літа”. І ось там, перебуваючи довший час, поет міг пізнати у пана на услугах Мар'яну, цю молоду дівчину, що починала розквітати “маковим цвітом” у красуню, до якої, мо-

же, вже не один із тих, що жили в домі Самойлова, приглядався. Це спостерігав Шевченко й побоювався, що

Ані літа молодії,
Повіті красюю,
Ні карії оченята,
Уміті сльозюю,
Ані сэрце твоє тїхе
Добреє дівоче
Не заступить, не закріє
Н е с і т і і о ч і . . .

Отже, на мій погляд, образ “маленької Мар’яни”, до якої звернений цей етегічний вірш і їй присвячений, — той образ не тільки символ пережитого, не тільки абстрактний синтетичний образ, витворений Шевченковою поетичною фантазією, а образ конкретний, живий, що стояв перед поетом із своєю майбутньою долею, образ живої дівчинки Мар’яни, що перебувала в домі пана Степана Самойлова. І ця, зовсім певно, красуня із тихою доброю вдачею, із карими оченятами, що не раз, може, плакала в присутності поета, й викликала такі сумні, а разом і такі чудові його рефлексії.

II.

З мистецько-артистичного боку поезія ця є бездоганна. Розбивається вона розвиненням думки поета й образів на три частини. Першу частину складають дві перших строфи. В першій і другій строфі Шевченко звертається безпосередне до Мар’яни і просить її рости, цвісти й розвиватись, поки її серце не розбите, поки люди не підкрались до нього, не погрались і не кинули. Три дальші строфи метафорично викладають мотиви у вислові заперечень, що в анафоричнім поєднанні (дві перших строфи) через “а н і - н і - а н і” на початку відповідних рядків і висновку (третя строфа другої частини) про долю Мар’яни. В останній, шостій строфі поет знов звертається до Мар’яни, але вже із протилежним проханням тому, що висловив він у першій строфі, щоб Мар’яна не цвіла, а зів’яла. Шевченко цілий твір замикає в кільце патетичною апострофою на початку і

другою такою самою по стилю на кінці, але обидві вони до себе стоять в антитетичнім зіставленні:

на початку:

1) Р ó с т ь, р о с т ь, м о я п т а ш к с,

.....

Р о з в и в а ї с я, п о к и т в о є

С е р ц е н е р о з б і т е

в кінці:

2) Н е ц в і т ь, м і я ц в і т е, н о в и я,

Н е р о з в і т и я ц в і т е!

З о в ' я н ь т і х о, п о к и т в о є

С е р ц е н е р о з б і т е.

Така фігуральна й сюжетова композиція твору, що приводить до зовсім протилежних бажань поета в кінці тим бажанням, що були висловлені на початку, надає творові трагічного настрою й сенсу ніби повну резигнацію поета з того, що висловив попереду.

А прекрасні меафори: “Поки люди не дознали тихої долини”; літа... повиті красою; карі оченята, умиті сьозою; серце тихе... і т. д.; персоніфікації, епитети й інші тропи, серед яких метафора домінує, надають поезії високо-поетичного стилю.

Вірш скопоновано коломийковою строфою (8+6, 8+6), і складається він із шости чотирьох рядкових строф, римованих неповно, тільки рядки другий і четвертий. Римовання багате в більшості з римою не точною і жіночою: цвіте — розбіте; долини — кінуть; красою — сльозою; дівоче — очі; убогу — Бога.

Тому що емоціональні фігури переплетені в поезії із образними тропами в однаковій мірі, — вірш цей Шевченка видається мелодійно ліричним, та віє від нього тим тихим, спокійним назверх, але дуже глибоким трагізмом тієї невмолимої долі: згинь краще нерозвиненим цвітом, коли Бог тобі не дав талану. Песимізмом від нього віє; коли не вмієш із життям і небезпекою боротись, то краще умри, — тільки щоб не було того трагічного, панською примхою знівченого життя молодій душі, обдарованій красою.

СОН

I. Поема — памфлет на режим Москви.

“Сон” — політична поема-памфлет. Це та поема Шевченка, за яку він найтяжче карався й яка тим самим для нас є найдорожчою... Хоч цей твір неважався критиками так опрацьованим і викінченим, як його інші твори; та проте по оригінальності своїй, по силі думок, національних ідей, по задуму цей твір вважаю я незрівняним у цілій творчості поета і з боку оригінального мистецького виконання.

Сон є перший твір Шевченка, перший крок щодо переведення того пляну, тієї програми, що він визначив для себе в елегії про Чигирин (див. її текст й пояснення до неї). В цій елегії поет сказав перше слово. Поема Сон дальше велике слово, в якому Шевченко розкриває дійсний стан петербурзького режиму та основ, на яких той режим тримається. В цій поемі Шевченко розкриває всі злочини царя Петра I., цариці Катерини II. й царя Миколи I., якими Україна, як держава, як нація й як країна була зруйнована, сплюндрована й поневолена. З такого становища поема ця є найтяжчий акт обжаловання московського царату за те все, до чого багатий і цвітучий край у неволі московській був доведений. В цій поемі Шевченко, як пророк, як апостол, як речник за всю українську Націю в минулім і сучаснім во ім'я її майбутнього став перед Богом, перед Долею Нації, перед її історією й розкрив усі неправди, всі злочини, що були довершені над українським народом. Із грудей поета вириваються слова обжаловання, як прокльони на адресу царів-злочинців московських, як закляття... Ця поема була написана Тарасом у якомусь душевному трансі, у якомусь шалі... Це пориви найглибшого страждання за Націю, найсильнішого болю за неправду, за колосальну кривду, заподіяну Україні... Це гнів зневіреного, скривдженого у найсвятішим обуренні... Це ють за те, що потоптана найвища Правда, бо в жертву сваволі принесена Доля народу, честь останнього і краса його духовости. З таким поет не може примиритись; він готовий відступити навіть від самого Бога!..

...Бо немає
Господа не не́бі!... І раю немає!...

В такому стані поет підносить хулу на Бога, хоч християнин був непохитний. До такого ніби богохульства доводить поета глибока зневіра під впливом національних кривд, заподіяних його народові. Цю кривду поет в Україні бачив на власні очі:

...“Скрізь був і скрізь пла́кав... сплюндрува́ли Україну!”

І велике серце поета краялось від розпуки, розривалось на часті, бо був патріотом. Любив Україну... Гордився її славою, болів її пониженням...

II. Плян поеми і його розвиток.

В цій поемі поет малює сім картин: 1. Україна, 2. Сибір, 3. Московське військо в Петербурзі, 4. Царський прийом у палатах, 5. Перед монументом Петра I., 6. Петербург і 7. Микола I. Ці картини так різні і такі вони ніби фрагментарні й непок'єднані між собою, що, здає ься, одна від одної відскакують, одна одній заперечують. Але це так тільки здається неуважному читачеві. Коли глибше вдумуєшся в цілість твору, то бачиш ті міцні нитки, що тісно лучать такі неподібні одна до одної картини. І головна нитка, — то нитка сну й візій, в стані яких в уяві поета ці картини снуються. Всі ті картини поетові ніби сняться. Коли ж вони ввижаються у сні, то й неспідовність їх є цілком реал ьна, як узагалі непослідовність у логічній розвитку привиджень у сонній людини. З цього становища розвиток фабули в цій поемі є найреал ьніший і найприродніший. Було би дивно, коли б Шевченко розвинув ці картини так, що вони були б послідовні, одна із одної впливали в структурному пляні задуму, — тоді б поема виглядала штучною й цілком би суперечила тому, що це сон, що це поетові сниться. А поет саме так її задумав.

Та й сон же, сон, на причуд дівний
Мені приснівся...

Ливлюся: так б'уцім сова́
Летить лугами, берегами...

... А я за нею, та за нею
Лечу́ й прощаюся з землею...

І далі поет малює ті картини, що він бачив у сні. Справді “на причуд дивні” картини; такі, яких не осмілювався змальовувати ні один слов’янський поет: змальовувати з того петербурзького царського, Миколаївського режиму: з царського війська, з московського деспотизму, з цариці, “мов опеньок засушений, тонка, довгонога”, “мов та чапля між птахами скаче...” і навіть із самого царя, що “похожає, мов сич надутий”, “наче з берлоги медвідь виліз, —

Лёдвє лёдвє
Перенóсить нóги,
Та одúтий, аж посíнів:
Похмілля прокля́те
Йогó му́чило.”

Справді, цією поемою Шевченко відважився влучити в саме серце петербурзького деспотизму, в серце самого деспота-царя.

Тому “Сон” у першій мірі є глибока й незрівняна політична сатира на царські порядки взагалі й сатира на жорстоке, безоглядне порядкування Україною та її нищення: з цвітучого, багатого краю твориться пекло: нарід стогне в царських і панських кайданах, українська Нація напружує свої останні сили, щоб зберегти своє єство, свою духову істотність, хоч на те не стає фізичних сил...

Але, крім політичної сатири, що так сильно й гостро врзалась у саме серце царського деспотизму, над Петербургом із уст поета залунали страшні прокльони за тих козаків, на кістках яких спочиває це страшне місто:

О, ца́рю пога́ний!
Ца́рю прокля́тий, лу́кавий!...
Що ти зробі́в з козака́ми?
Ботота́ засі́пав
Благоро́дними костя́ми!
Поста́вив сто́лицю
На їх тру́пах катова́них...

Це вже не сатира, а саме найсильніше прокляття Сина-патріота за знівечену Матір — Україну, за цвіт її козацький, за її організовану національну силу, за все те, чим вона пишалась перед усім світом, закошишню славу, добро й незалежність. Це більше ніж сатира, це обжаловання царя-деспота перед самим Богом:

Людоїде, змію!
На страшному судищі
Ми Бóга закрийєм
Од очей твоїх несїтих.
Ти нас з України
Загнав голих і голóдних
У сніг на чужїну
Та й порїзав, а з шкур на́ших
Собі багрянїцю
Пошїв жїтами твердїми,
І заклáв столицю...
Веселїся, лютїй кáте,
Проклятий, проклятий!

Такий був перший крок по шляху виконання національного пляну, наміченого в заспіві “Чигрине...”. Сильнішої й різкішої на адресу царської петербурзької деспотії ніяка інша література того часу не знає. Один тільки українець Шевченко відважився на такий героїчний крок, ризикуючи й життям своїм.

II. Наступ на режим Москви.

Коли сучасники цей твір читали, або чули з уст поета, повинні були думки його вважати за єретичні, остільки вони відступали від традиційного цареславлення того часу. І не диво, що вони поета називали “ентузіястом” або “юродивим” — “сіреч дурнем”, як іронічно роз’яснює сам Шевченко. А динаміка поетового наступу на сучасний йому політичний лад справді була сильною, дійсно безкомпромісовою й остільки послідовною, що тяжко було від неї відвернутись і не слухати, тяжко було на неї не реагувати. І вищенаведені епітети й були однією з численних реакцій його слухачів. Але більшість, зокрема українці захоплювались цими надзвичайно сильними

і влучними “філіпіками” на сучасний поетові політичний режим і дивилась на Шевченка, як на Божого післанця в Україну, щоб її врятувати. Такими були Максимович М., Білозерський, Костомарів М. і багато інших, а може й видатний актор М. Щелкин, якому твір “Чигрине...” на згадку про перебування в нього в Москві та про розмови з ним поет і присвятив.

Цю поему Шевченко назвав “к о м е д і є ю”; але таку назву поет прибрав не в літературному сенсі, як жанр драматичного твору, а в зовсім іншому, теж в іронічному. Така назва має далеко глибший зміст. Тільки вдумайтесь у розвиток двох найголовніших думок поета, поставлених одна супроти одної, як найбільша колізія світу та найрізкіша антитеза щодо України. Тут іронія поета виступає найвиразніше.

Вже в епіграфові ця ідея глибокої антитези заховано визначається: “Дух Правди, якої світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його”. Іншими словами: світ не приймає Правди тому, що він її не бачить і про неї нічого не знає, а якби побачив її й пізнав, то перейнявся би нею, й тоді Правда розлилась би по цілому світі. І от у поемі цій поет розкриває, що то є Правда й чому світ про неї нічого не знає й її не бачит . А правда та

В кайдани ўбранный,
Цар всесвітній, цар волі, цар
Штѣмпом увінчаний,
В мўці, в каторзі . . . не прўсить,
Не плаче, не стўгне . . .

Це є місце найзагадковіше в поемі, але й центральне, бо є відповіддю на кардинальні питання поета про сенс історії взагалі та української історії зокрема. Щоб зрозуміти його, прочитаймо ще такі вислови поета в іншій копії цієї поеми: “Цар В с е в и ш н і й, цар волі...” (Копія приміток до цього твору в Празькім Кобзарі 1876 року, т. II.), і його трохи пізніших творах: в одному із них Шевченко згадує на засланні Україну й константує, що в Україні йому було не весело, бо ніхто його не любив, і він не хитився ні до кого: блукав, молився Богу,

проклинав панів і згадував не раз часи Ісуса Христа й те, як його розіп'яли й додає:

Й тепер не втік би син Марії...
(Не гріє сонце на чужині).

Або в поемі "Неофіти" поет питає: за що повісили Христа? і відповідає:

Чи не за те, що й ми тепер
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син оцёй Марії...?

А чи не за те, що Син Марії

Назвав їх братами?...

А вірш "N. N." 1859 р. ще красномовніше зазначає:

Такá, як ти, колись лілея
На Йордáні процвіла
І воплотіла, пронесла
Святеє слóво над землєю.
Як би то й ти Дністрóвий цвіте...
Ні! ні! Крий Бóже! Розіпнуть,
В Сибір в кайдáнах поведуть...

Отже, той "Цар всесвітній, Цар "В с е в и ш н і й", цар волі, то і є Ісус Христос, Месія, єдиний цар неба й землі, як і твердять "Книги битія українського народу", що була для Кирило-Методіївців, а тим самим і для Шевченка з а к о н о м Б о ж и м. Ісус Христос є там, де найбільше страждання людини, де людина найбільше терпить, найбільше й особливо за Правду карається, — там і Христос ділить ті муки, перебирає на себе й в муках облегує долю страдників во ім'я їх і Його Правди, їх і Його ідеї.

ІV. Комедія, як антитеза.

І ось ця Правда в абсолютній її силі протиставляється брутальній самовільній деспотії московських тиранів, що найбільш брутальним способом потоптали ногами у своїй сваволі Правду гетьмана Полуботка й козацької

Січі запорізької, правду революціонерів духа, українських декабристів і всіх тих, що за Україну виступали, що носили в собі цю Правду, Правду України загалом, за таку Правду боровся й був розіп'ятий Христос.

У цім протиставленню й визначенню цих протилежностей ховається найглибша й центральна ідея поеми. Всі інші картини в поемі тільки висвітлюють ту повну протилежність деспотичного режиму Москви до цієї тяжкої жертви, яку несе Україна, караючись за Правду.

Тільки з цього становища стає зрозумілим і жанрове означення поеми “к о м е д і я”. Справді комедія в такому страшнім і нічим неоправданім абсурді: найбільша Правда всього життя в кайданах, на каторзі й під землею в муках “катується” та в неволі деспотичного режиму карається, а найбільший злочинець верховодить на свободі й розправляється з носіями тієї правди, з революціонерами й “царями волі” та з цілим народом, як Україна цього деспотичного царства. І така комедія московського глузду в поборюванні правди ще в більшім абсурді продовжується й сьогодні. Деспот і кат України — Ст тін і ного московські чекисти.

От у цм абсурді, який так глибоко розкриває Шевченко, й ховається ота найдурніша “комедія” історії, яку тільки може розум уявляти. А ця комедія відбувається в історії тому, як зазначає поет в епіграфові до поеми, що людство тієї Правди не всілі ще пізнати. Як би воно піднялось до тих одиниць, що Правду пізнали, зрозуміли, побачили, прийняли й поставили найголовнішою метою свого життя й чинности, то світ би перемінився. Тільки Україна — Божий рай споконвіку, тільки козацтво українське, що боролось за Правду, сповнене “святої козацької крові”, ту Правду Божу бачило, пізнало й за неї змагалось. Але за ту Правду українське козацтво загинуло, загнане в сніги на чужину, а Україна, “той рай” “там сміху людського і плачу не чуть”, там “сльози, горе...” Нація сповнена вищої Правди, Духа Божого — в кайданах і неволі деспота. Отакий найосновніший сенс цієї так глибокої поеми, отака к о м е д і я історії України...

V. Мистецтво поеми.

Вона вся скомпонована в найартистичніших картинах; одна від одної сильніша, одна від одної мальовничіша. А одна з них така трагічна й така захоплююча, що дух спирає, серце хвилюється, коли її перечитуєш навіть у сотий раз. Та геніяльна картина — сам Шевченко в Петербурзі перед монументом царя Петра I., що велла збудувати Катерина II. Сам Тарас із своєю Правдою, сповнений наймогутнішого гніву, сарказму і глузу на устах, стоїть і з призирством споглядає цей символ української неволі, цю найвиразнішу постать українського поневолення, наймаркантнішого ката України.

Вдосталь наглумившись і над мистецьким задумом та виконанням творця цього красномовного монументу, Шевченко окружує деспота Петра закатованими ним душами козаків українських на чолі із “вольним гетьманом” Полуботком, вклавши в їх уста на його адресу прокльони за заподіяні кривди їм та Україні.

Друга не менше артистична картина, що поет змальовує в поемі, — то в царських палатах Миколи I. на офіційальнім його прийнятті своїх найближчих: міністрів, генералів та різних урядників своєї деспотичної канцелярії. Це така глибока картина по своїй сатирі, така глибока по задуму й висока по мистецькому виконанню, що дивуєшся, де беруться та влучність сатиричного вислову, та дотепність гумору, та сила іронії, та ляпідарність і простота в найкоротших висловах подати найскладнішу машину московського деспотичного правління у своїй державі! Дійсно, тільки геній може так яскраво, так артистично представити ту сваволю в правлінні від тирана аж до найнижчого урядовця і представити це в однім глумливім вислові: “Гуля наш батюшка (цар — Л. Б.), гуля!” Так гуля, що

Тільки дé-де правосла́вні
По угла́х стогна́ли
Та сто́гнуци, за ба́т ю ш к у
Го́спода блага́ли...
Сміх і сльо́зи!...

Справді “сміх і сльози”, коли тільки “недобитки православні” ще дихали та молились за деспота. Ось яку дає поет характеристику повних рабів, невільників...

Отакій невпинний “сміх” і трагічні “сльози”, то є той домінуючий настрій поета, що чується в поемі від першого її слова аж до останнього. І це все Тарас назвав: “к о м е д і є ю !” І кінчає: “Таке тільки сниться ю р о д и в и м . . .”

.....Не здивуйте
Браті любі, міль,
Що не своє розказував вам,
А те, що приснілось.

СЛІПИЙ

І. Особисте Шевченка.

“Сліпий” — найбільша історично-побутова поема після “Гайдамаків”, що пов’язує: 1) особисті переживання й рефлексії Т. Шевченка, 2) родинні стосунки й переживання в козацькій житті на хуторі і 3) особисту й національну трагедію героя в боротьбі Січі Запорізької із турками, в неволі турецькій і під час утечі з неї.

Розпочинається поема присвятою незнаній нам дівчині, яку поет любить і безнастанно її згадує, залишивши її одну в самотині (“в пустці”), від’їхав і тужить за нею. Під впливом якоїсь відрази поет відчуває, що день його життя вже минає, що наступає вечір і тяжкими кроками наближається до нього з косою смерть. Поета поховують і ніхто про нього й не згадає... Так усе минає... залишиться тільки його дума, оцей твір, якого вона випадково прочитає і згадає, що й вона його любила. І поет просить її не забувати його могили, відвідувати; і він, вдячний їй, так само буде з того світу прилітати і співатиме про те й на небі.

Ця присвята є суто лірична, глибоко особиста й навіть інтимна. До цієї присвяти мимоволі нав’язується

ліричний вірш Шевченка від 4. X.: “Не женися на багатій...” В цьому вірші поет резигнує і з думки про одруження: “Оженись на вольній волі...”, бо “легше плакати, як ніхто не бачить...” Отже, в поставленні цих двох творів поруч можна відчувати, що в той момент, себто в місяці жовтні 1845 р. поет переживав якусь особисту драму, якесь особисте розчарування й резигнацію з особистого щастя. Тому насуваються йому думки про старість і смерть... про “холодний вітер”, що і “слід його занесе...”

Справді, 26. вересня того року поет, перебуваючи в своєму рідному селі Кирилівці, освідчився донці священика того села, Ф. Кошицівні, але батько дівчини, у якого Шевченко хлопцем служив наймитом, йому відмовив: не випадає за колишнього наймита видавати свою доньку-панночку. Цей факт глибоко вразив поета. І ці враження особистої образи, відмови й неспіху, осміщення його особистого почуття до дівчини, яка все таки його любила, оцей цілий комплекс тяжких особистих переживань і відбилися у ліриці поета того часу глибокою зневірою і резигнацією:

А молоді, як зійдуться,
То любо та тихо,
Як у раї, а дивися,
Воруться лихо...
Не завидуй же нікому..
Нема́ раю на всій землі...

(Не завидуй багатому).

Таким чином присвята до поеми “Сліпий”, де під “зорю” Шевченко уявляє свою любку, яку й тепер не перестає любити, заадресована цій молодій дівчині, якою поет так сильно був захопився. Тим самим Кошицівні була присвячена й ціла поема.

За присвятою йде заспів до поеми. В цім заспіві поет під тиском тих самих переживань, висловлює досить фаталістичну думку про долю, яку не варт шукати, бо

Кого́ лю́бить — са́ма на́йде,
У ко́лісці на́йде...”

І як приклад до таких своїх роздумувань під враженням особистих пережитих невдач Т. Шевченко пише свою поему, в якій цю думку і проводить. Поет показує, що

У всякого свої дóля
І свій шлях ширóкий...
(“Сон”.)

Степан і Ярина жили під однією стріхою в старого козака на хуторі, жили, як брат із сестрою і не знали, що вони не одних батьків діти, а чужі — жили щасливо нічим не журились і їх доля була ніби однакова. Але, коли довідались, що вони не брат і сестра, і що їх батьки призначили їм, щоб вони були суджені одне одному, то тоді ще більше одне одного полюбили, — із того моменту й розпочинається їх життя йти різними шляхами. А вислання старим козком, приїомним батьком, Степана в науку на Запорізьку Січ до шибобу молодих ще більше поглибило їх особисте життя й порізило їх долю: після від'їзду Степана для нього стало життя його повне пригод, боротьби із найтрагічнішим кінцем — турки його а спробу вгикти осліпили. Для Ярини ці довгі п'ять літ самотини, смутку й напруженого чекання Степанового повороту були справжньою трагедією. Нарешті сліпий Степан в постаті кобзаря повертається додому, не признається до прийомного батька, бо й не знав, що він опинився на тім самім хуторі, де перебуває його Ярина. Ярина ж, прислухавшись до співу кобзаря й до змісту його думи, пізнає Степана, радіє з довгожданної зустрічі й бере його до себе. Як не радив Степан Ярині не в'язати свого молодого життя із сліпим калікою, не внята його ради, й вони побрались. Чи були щасливі? Чи усміхнутась їм доля? Так. Щасливі. “Сталось таке диво!” Отже, як не різнили їх ті події, що траплялись у житті Степана, все таки доля Степанова його не покинула,

Як рсп'ях той учепілась
За латані полі!...

Та й Ярині: — “судженого й конем не об’іхати...”

Такими фаталістичними роздумуваннями зкрашував Шевченко своє бурлацьке існування. Шукав родинного життя, мріяв про таку саму вірну дружину, але на своїм короткім віку її не зустрів. Не судила поетові доля родинного тепла і щастя!

Це інтимна, особиста сторона в поемі Шевченка.

II. Роля Січі Запорізької.

Друга головна думка поеми, — то родинний побут козаків у ту давню добу. Перед нами поет виводить родинну ідилію спокійного козацького життя на хуторі. Родинні звичаї козака виступають поруч національних козацьких його повинностей. Не дивлячись на те, що доля дітей спочиває в волі батьків, все ж таки батьки вважали й на їх особисті почуття. Бо родинне огнище заляжало однаково так від волі батьків, як і від любови молодих: тільки тому їх родинне життя й було щасливе, що Степан і Ярина любили одне одного. Оці готовні за сади української родини в минулім і визначає Шевченко у своїй поемі, як приклад, якого варт наслідувати.

Нарешті, в цій поемі є щось і від “Тараса Бульби” М. Гоголя: отой потяг до Січі Запорізької, як до певної й великої національної школи життя козацького. Там українська молодь училась, як жити й як з усяких печей хліб здобувати, патріотичного духу набиратись, життєвої дисципліни набувати. Там вирішувалась і козацька доля. То була велика національна школа в ті тяжкі перехідні часи української бурхливої історії. Ворожі сусіди насадили на Україну з усіх сторін: поляки з заходу, москалі з півночі, татари й турки з півдня. Україна мусіла сама від них боронитись. Такою найбільшою тоді сторожовою силою й була Запорізька Січ. А для козацької молоді вона була найпопулярнішою школою. До неї втікали спудеї із київської академії і вся українська молодь взагалі. Тому до неї потягнувся і Степан. Там українська нація сама собі приправляла національну силу, вишколювала національну свідомість,

гартувала патріотизм, зміцнювала національні повинності. Тільки там панував високий дух героїчної нації. Січ Запорізька то була ніби військова школа для всієї української нації, де молодь останньої набиралась військового знання, героїчного запалу, революційного піднесення до боротьби за націю й державу. Цими всіма властивостями в найбільшій мірі визначався і Степан: став у перші ряди визвольної боротьби. Для добра і щастя України пожертвував і своє особисте щастя і впав жертвою своєї національної стачности й патріотизму.

III. Роля Москви.

Нарешті, ця поема ховає в собі й глибоку ненависть супроти Москви. По-перше, вона змальовує трагічний момент зруйнування Москвою Запорізької Січі, знищення монастиря, Межигорського Спаса і зрадництво старшини української:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в царіці, мов собаки,
Патінки лизали.

По-друге, тема ця викладає, як Москва “закріпостила” нарід український, забрала в неволю.

.....Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, — усє взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ Божий
В путо закували.

В такий спосіб ця прегарна поема Шевченка поєднала його особисте із особистим Степана й Ярини, родинні козацькі традиції із національними й патріотичними повинностями й обов'язками кожного українця і виявила глибоку ненависть до Москви.

КАВКАЗ

І. Повстання поеми.

“Кавказ” Т. Шевченка є поема політична із найглибшим особистим і філософічним забарвленням. До повстання цієї поеми, цього найгарнішого твору в цілій українській літературі спричинилась смерть великого поетового друга графа Якова де Бальмена, старшини московського війська, що впав у боротьбі останнього із кавказькими народами під проводом видатного вождя їх Шаміля. Цей останній провідник кавказьких свободолюбних верховинців був найбільший ворог московського царства, що безоглядно поневолював вільні кавказькі народи.

Від 1834 р. Шаміль об'єднує всіх верховинців північного Кавказу й розпочинає героїчну боротьбу проти Москви. Маленький нарід тільки завдяки відважному, впрост героїчному Провідникові, наносить московському війську удар за ударом протягом десяти років. І тільки в 1844-45 рр. стало перемогати московське військо. Але відважний Шаміль статечно боровся ще 15 років. Боронився до останнього і не здавався, аж поки силою 1859 р. не був узятий у полон. І в цій саме боротьбі 1845 р. був забитий Яків де Бальмен.

Оця смерть Якова де Бальмена, ця втрата Шевченком улюбленого друга з одного боку, а з другого — відважна й героїчна боротьба кавказців за свою волю й національну незалежність, нарешті насильницьке, жорстоке й безоглядне завоювання, себто поневолення, що чинила Москва над кавказькими горцями й іншими народами тодішнього московського царства, — все це запалило творчий, протестуючий дух Шевченка, що вилився з його душі поемою “Кавказ”.

Цю поему писав Шевченко в Переяславі, саме в тому місті, в повіті якого лежало село Линовиці, маєток родини де Бальменів. Від брата, мабуть, і довідався поет про трагічну смерть свого друга, Якова. І ця вістка про безглузду смерть молодого людини “не за Україну, а за її ката” і спричинилась до нового протесту проти московського насильства над невинними, безборонними

народами, стала спонукою до нового творчого надхнення, до нової мистецької обжалоби московського царату.

Поема “Кавказ” є коротка, навіть дуже коротка; вона є коротша від поеми “Сон”, “Єретик”, “Посланіє” й інш., але є така сильна, така вибухова, як вулкан. І де береться та сила, з якою поет нападає на царську Росію!? Звідки в душі поета виникає той страшний гнів і та ненависть до московського насильника, що впрост вогненною лавою вибухає з його грудей!? Це — таємниця генія... це стихія нації, що зродила в глибинах своєї душі такого сина... Одне тільки можна зрозуміти, що та непереможна сила Шевченкового гніву пливе з його глибокого переконання, що правда на боці переможеного, а московський завойовник заслуговує тільки одну ненависть і погорду. І ось таку ненависть і таку погорду до переможця псєт у цій поемі і проголошує...

Втіє сам епіграф до поеми із книги пророка Єремії, з його плачу “день і ніч о побієнних” вказує, що оплакування друга і плач над побитими взагалі, що боронять свій ідний край, є найголовнішою, центральною темою поеми.

На долю кавказьких верховинців, поневолених московською завойовницькою армією, звернув увагу Шевченка його другий приятель, отаман чорноморський, Яків Кухаренко, ще за довго до смерти Якова де Бальмена. Отаман козачого чорноморського війська, що й було призначене на боротьбу й поневолення Кавказу, докладно інформував поета про військовий і політичний стан тих численних народів, що споконвіку жили на своїх Кавказьких горах, ще в Петербурзі. Вже тоді Шевченко виявляв свій подив з приводу тієї відваги й хоробрости, з якою ці верховинці боронили свій край, свої оселі, звичаї й національну незалежність. Смерть Якова де Бальмена відновила в душі поета ті перші враження новими, ще сильнішими й викликата 1) глибоке обурення й ненависть до московської деспотії й насильства, 2) нове захоплення надзвичайним героїзмом, з яким Шаміль та його нарід боронять свою батьківщину, 3) збудила жаль з приводу втрати друга й роздумування над тим, який сенс цієї втрати “за ката”,

яка її вартість моральна, національна, релігійна... Оцих три різних настроєво і композиційно духових сили визначають і три різних композиційних циклі в поемі: а) мітичний і релігійний пролог, б) саму конкретну сатиричну поему і в) глибоко особистий і патріотичний епілог.

II. Плян поеми. Роля Москви.

Богдан Лепкий твердить, що “Кавказ”, як артистичний твір, не є суцільний. Натомість Франко вважає “Кавказ” з мистецького становища “одним з найкращих творів Шевченка”. Таким же найсуцільнішим і найартистичнішим твором, яким є поема “Кавказ”, вважаю й я. Для мене цей твір є вершок мистецької досконалости. Тільки гляньмо, як послідовно й пов’язано розвиває Шевченко свою тему! В пролозі розпочинає поет її найзагальнішою картиною з грецького міту про те, як Зевс карає на горах Кавказу Прометея; а поруч цієї останньої подає картину того, як Бог карає нас й інших поневолених народів. І в першій картині, хоч орел і розбиває серце Прометея, п’є живушу кров, але не вип’є... серце оживає знову, бо Прометеева душа жива, і неситий ворог не скує ні душі живої, ні слова живого... Так само і в другій, зіставленій поруч, хоч “кати знущаються над нами, а правда наша... спить”, — все ж поет вірить, що “встане правда, встане воля...” хоч “покищо течуть ріки, кривавії ріки...” Оцих дві загальних картини, в яких поет висловив своє засадниче наставлення для цілої поеми, а власне віру, що таки правда переможе, творять пролог, що закінчується молитвою до Бога.

Далі вже слідує сама поема, що розпочинається тим самим висловом і творить ту саму картину:

За гóрами гóри хмáрою повіті
Засіяні гóрем, крóвію політі...

Але в дальшій самі події виводить поет уже в аспекті конкретної сучасности. В тих горах “Милостиві Ми...”, себто цар московський застукав “сердешну волю” і цькує... І полилась кров невинних жертв, а в наслідок їх, — сльози сиріт, удов, матерей і батьків кривавих сліз

“не ріки — море розлилось...” І поет закінчує цю першу картину іронічним та глумливим “Слава!” — хортам, псарям і батюшкам-царям!.. І тут же поруч першої такою ж, як і в пролозі, композиційною антитезою поет розпочинає другу конкретну славу!.. Синім горам, кригою окутим і “лицарям великим”, яких хоч Бог карає, але за них не забуває і їм помагає, і кличе:

Борітеся — побóрете!
В а м Б о г п о м а г á є!
За вас прáвда, за вас сла́ва
І вóля святáя!

З цього бачимо, як пляново і з яким геніяльним артизмом komponує поет пролог і першу частину поеми. Головну тему свою укладає у двох плянах: в пляні небесної історії, де спочиває доля всіх народів людства, і від неї у таких самих двох картинах переходить до історії земної, яку вже творять люди: 1) до деспотії московської влади і 2) до статечної оборони героїв поневолених народів. Коли в небесній історії, в глибинах абсолютного передрішується історія народів на землі, передрішується їх доля, — то таке розкриття цього таємничого і глибокого зв'язку між метафізичним й історичним визначає внутрішню духову історію народу, внутрішнє небо його душі, духа нації, що здійснюється вже в його земній історії. Такому таємничому перетворенню небесного в земне, метафізичного в історичне, духового в емпіричне Шевченко надавав велике значення. Таке зрозуміння історичного процесу боротьби народів і проникнення в їх минуле помагало поетові збагнути й їх майбутнє.

Ні в одному свому творі не визначив Шевченко ролі Москви так проникливо і глибоко, збагнувши національну природу московського народу, як у поемі “Кавказ”. А та роля Москви по концепції поета була тільки одна: руйнувати навколо себе все, нищити, бути катом історії. Як обри, як авари, гуни, татари проходили степами України і все на дорозі своїй нищили, так і московська “христолюбива” армія мала й має одне тільки завдання: руйнувати й поневолювати народи, що сто-

ять на дорозі її похідного маршу. І ця роля московського війська є разом і його доля, визначена не тільки історією, але й Богом. І от оцю ролю Москви Шевченко в другій частині своєї поеми від слів: “Чурек і сакля...” до слів: “ми по закону...” і визначає. Ця ціла частина є якби звернення московської нації до народів, яких вона хоче поневолити, — це звернення є одверте й цинічне; воно оголює всю душу цієї нації, повної бахвальства, жорстокости і блюзнірства. Це є страшне дзеркало народньої душі, на якій немає ані одної світлої, ясної плями, — одна темрява, один занепад і небуття. Вчитайтесь в оті жорстокі слова! Вони западають у вашу душу, як найтяжче каміння, бо в них відзеркалюється московсько-большевицька сучасність і повна руїна в ній поневолених народів. Дійсно пророчі слова, думки й картини, висловлені поетом більше, як сто літ тому! Ось для якої мети була Шевченкові потрібна в поемі небесна історія. Він хотів у ній відбити земне і гріховне обличчя того народу, що поневолює й нищить, народу “суєсловного”, улесливого, що всіма способами й хитрощами підбирається до душі того, кого намагається взяти, народу “лицемірного”, народу “що любить на братові тільки шкуру, а не душу”, щоб її здерти й то тільки на свої зверхні потреби, того народу, що з Бога тільки сміється: мурує храми, каплиці, ставить образи і “невтомленії поклони” б’є перед Божим образом “за кражу, за війну, за кров — щоб братню кров пролити, просять” і потім украдене з пожару Богові в дар приносять... Ось мораль нації, що пливе з її духа. Ось яка роля її в трагічній історії українського народу та його боротьби за визволення.

III. Ідея України.

Остання частина поеми — епілог. Просякнутий він найінтимнішою лірикою особистого й національного жалю по втраті друга. Найтрагічніше є те, що друг поета впав у бою “не за Україну, а за її ката пролив” свою кров. Випив “з московської чаші московську отруту...” В цім епілозі Шевченко нав’язує смерть Я. де

Бальмена до свого особистого патріотичного почуття й до України. Поета огортає глибокий жаль, що цвіт української Нації гине не за свою національну справу, а за чужу й навіть ворожу. І Шевченко заповідає, що й далі буде співати свої думи й сіяти своє люте горе, щоб вони дійшли аж до Якова й нагадали йому про поета та про могили, степи й море в Україні.

Так непомітно великий співець від боротьби за свободу кавказьких народів переходить до найболючішої своєї рани, до неволі України. Отже і в цій поемі виступає Шевченко, як борець і заступник, в захист кожного поневоленого народу, якого права національні топчуться і зневажаються. Але при тім, як великий український патріот, кожену тему при всякій нагоді підносить в ім'я великого українського визволення, висвітлює, як велику українську ідею, що мусить вести нарід до його національного усвідомлення й до відродження. Ще недавно й Україна була таким Кавказом. Московське "христілюбиве" воїнство Петра I. й Катерини так само "дружилось" із українським народом, "просвіщали" його та "показували сонце правди", щоб потім той нарід "благоденствував".

Поема "Кавказ" може бути взірцем політичної поеми, остільки вона є мистецьки скомпонована. Глибокий її зміст й високі ідеї якнайкраще поєднуються із найартистичнішою її формою. Поет зумів найглибші релігійні й моральні проблеми майстерно поєднати із сучасною йому московською політикою та вкласти в зразковий, сильний і лаконічний стиль. Це все поет зумів також переплести глибоким глумливим сарказмом та тонкою й дошкульною іронією, пронизавши їх у багатьох місцях своїм найінтимнішим ліризмом. Це все разом творить таку мистецьку цілість, яку рідко можна віднайти в літературі, що змальовує політичну сучасність. Сатира Шевченка остільки артистична, що ми в цілій поемі не знайдемо ані одного рядка, від якого відбивало б публіцистичне. З цього становища поема "Кавказ" є наймастерніший політичний твір в цілій творчості Т. Шевченка.

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ.

I.

Ця прекрасна елегія ніби служить прологом до наступного елегійного Послання. Складається вона із двох частин, скомпонованих одна до одної в площині паралелізму. Перша частина обіймає першу строфу. Частина друга обіймає чотири нерівні строфи, замкнені однією строфою в кільце. Перша частина змальовує кольоритну осінь в першій строфі, але не в статичнім спокою, а в динамічному рухові, в степенуванні *gradiato ad majus*.

Це завмирання природи викликає в такім степенуванні завмирання душі людини:

.....Гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить
І все заснуло...

А загальне спинення руху в житті природи й людини викликає і в душі поета аналогічну духову прострацію:

.....І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь...

Оце потрібне завмирання: природи, живого оточення й самого поета викликає в душі останнього великий спротив. Поет ніби виривається із лабет оцього духового забуття і, як рятунок, кличе добру долю, але й долі немає; тоді звертається до Бога: коли жаль йому доброї долі, то щоб дав хоч злої. Тільки щоб не спати, не валялись гнилою колодою нікому непотрібною, а щоб дав можливість серцем жити і людей любити. А коли любить нема кого, то радше проклясти їх і запалити цілий світ, аніж байдужим непотребою гнити.

Так само страшно поетові бути в кайданах, умирати в неволі, — але ще страшніше безконечно спати на волі, бути вільним, перебувати на волі і спати й нічого ні для кого не зробити, щоб нічого творчого не виявити, і навіть від праці якогось корисного сліду не залишити... Так безкорисно жити, — то все одно, що й гнилою

колодою валяться. І закінчує поет цю другу частину тим самим закликком до долі, а долі немає, закликком до Бога, коли не дає доброї долі, то хай дасть хоч злої. Так знову кільцем охоплює поет, як і в попереднім творі, в "Маленькій Мар'яні", цю другу частину елегії.

Такі думки навіяла на душу Шевченка осінь. Природа завмирає восени, необхідно відбуває круг свій і кінчає зимовим глибоким сном, щоб на весну прокинутись знову. Чи такий сон повинен одолівати й людину? Чи має право людина, що перебуває на волі, спати, нічого не робити, а тільки гнилою колодою нікому непотрібною валяться? Який узагалі сенс жити людині? Ось кардинальні питання, що впливають із цієї елегії: с е н с п р и з н а ч е н н я л ю д и н и, яке в розумінні поета полягає в тім, щоб жити, любити людей, себто жити в духовім добрі і працювати, нести в життя власні творчі здобутки, що подає добра доля. Коли ж Бог не дає доброї, то нехай буде зла доля; коли не можу робити добро, то буду змагатись із нею. І хоч у цім змагу згорить і добро, зате в огні цім зродиться нове життя. Такий тяжкий і трагічний напрошується висновок із тих роздумувань поета. Шевченко не може примиритись із безнадійним станом в житті. Людина творить життя, хоч із волі Бога, але має і свою свідну волю. І в цій свободі, коли і впаде в зло, то через горнило іспиту, терпінь і страждань, в творчій боротьбі д х її відновиться. Отже, не безнадійний сон у добрій долі, а творча праця і любов у серці, хоч би йшло воно через боротьбу й руїну, але не через апатію й сон.

II.

Образи в першій частині елегії переважно слухові. Читачу її, ми ніби чуємо оту тиху ходу осени, тиху ходу сну людини й ніби оте тихе завмирання підкрадається й до поета, і в душу вривається повна безнадійність. Але поет душею раптом схоплюється. Цим зривом розпочинається друга частина: кличе долю, звертається до Бога, просить:

Не дай спати...

.....

А дай жити...

.....

А коли ні... то проклина́ть і світ запаліти...

Ось який плян і хід думок у першій основній строфі другої частини елегії: теза — антитеза — синтеза. У другій строфі:

Стра́шно впа́сти у кайдáni

.....

А ще страшніше спáти на во́лі
І засну́ти на вік-віки, і сліду не кінуть ніякого..
Одна́ково — чи жив, чи загінув!...

Психологічне степенування визначає й сюжетову схему віршу й фабулу настроїв.

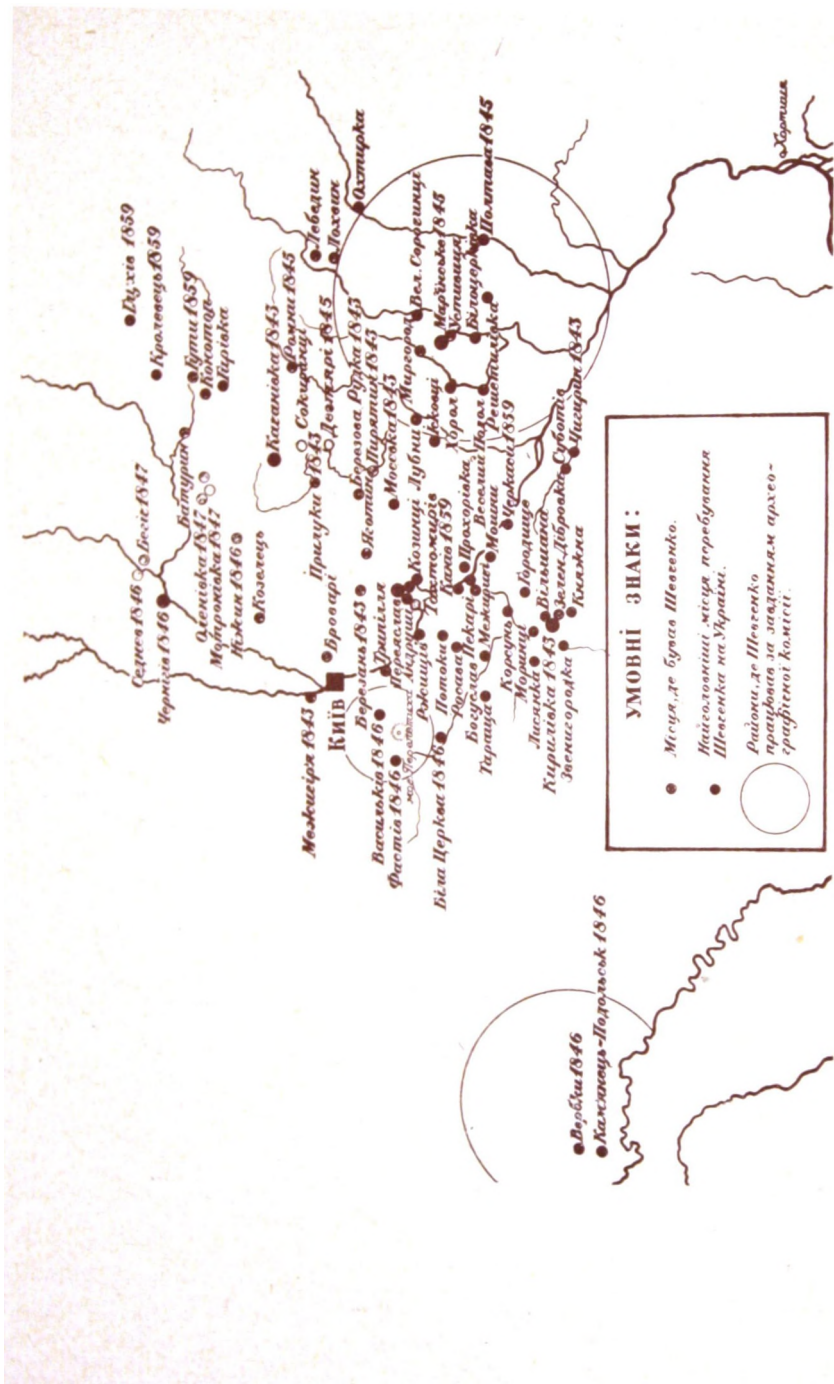
Обидві строфи, кореспондуючи одна з одною на одну й ту саму тему: безвольного с н у ходячого й добровільного с н у на волі, степенують суггестією пасивности аж до живої смерті, до самоприпинення існування.

Цікава й ритміка елегії. Кожна частина має свою ритміку, зовсім відмінну. Коли в першій частині домінує тонічний ритм — чотирьохстоповий ямб із мужеською й жіночою римою, — то в другій частині ритм коломийковий (8+6), народній, ці дві ритмічні композиції двох частин ще більше поглиблюють психологічну антитезу вирватись у другій частині на волю, до творчої праці і звільнитись від того завмирання в природі і в людським безвольнім житті тих гнилих колод панських, які Шевченко спостерігав.

Прекрасна елегія не тільки глибокою думкою й темою, але й унутрішнім композиційним сенсом і своєю зверхньою мистецькою структурою. Тимто й панує в цій елегії той глибокий рефлексійний ліризм, так властивий душі Шевченка, і той проникливий мелодійний тон, що творить таку її безпосередню настроєвість.

Цією елегією Шевченко закінчив усю свою збірку "Три літа". Із всієї трьохлітньої мандрівки по Україні і творчости поет ніби замкнув той круг своїх вражень, думок і переживань. Почав елегією цей цикл своїх творів, відкрив він своєю поезією "Чигрине, Чигрине..." й кінчив елегією. Перші й останні враження зійшлись і замкну-

Мапа тих мість, де перебував Шевченко під час подорожі по Україні в рр. 1843, 1845, 1846, 1847 і 1859.

ли те зачароване коло дум і рефлексій, що так настирливо розбивали віру поета в усе те велике, яке розпочав був він розбудовувати своїми геніяльними поемами. Залишився, як усе, на кінець один тільки епілог до збірки. І Шевченко зараз же на другий день після елегії, себто 22 грудня, й розпочав той епілог komponувати. То була лірична поезія, яку назвав поет "Три літа". Вона стала підсумком тих сумних вражіннь, що Шевченко за весь той час пережив.

ПОСЛАНІЄ

I. Інтелігенція в Україні й нарід.

Серед творів Т. Шевченка в збірці "Три літа" може найвизначнішим твором його є "І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє". Тим, що він є звернений до "земляків", до українців, а в першу чергу до української інтелігенції, до тієї групи, що претендує грати провідну роль серед українського народу, — вже тим самим цей твір у творчості Шевченка займає окреме і визначне місце.

Цей твір писав Шевченко вже в кінці 1845 року, 14 грудня; писав тоді, коли свою другу подорож по Україні вже закінчував і в душі своїй поробив з обох своїх по Україні мандрівок (1843 р. і 1845 р.) всі висліди, звів до одного знаменника всі підсумки. Таким чином, твір цей відбиває в собі цілий сніп вражіннь, спостережень і глибоких роздумувань над тим, що поет бачив, пізнав у житті українського народу і в відносинах до нього української освіченої шляхецької верстви та української інтелігенції.

Треба сказати, що Шевченко інтелігенцію ту, що в масі своїй вийшла із української козацької старшини, відрізняв від українського простого козацького народу. Перша в той час майже вся пішла на службу московській владі й пошилась у дворяни, в урядовці нової держави і стала в Україні, особливо лівобережній, панами, володарями кріпацьких душ народу і тим самим панами

політичної ситуації й відступниками від української національної традиції.

Що іншого був простий український нар д. Останній духово затишився сам по собі, але фізично був відданий панам у повне володіння, як худоба, як фізична робітна сила і як рухомий маєток пана. Правда, ніби-то по ідеї, яку так красномовно й добросердно розкривав кн. Репнін і Г. Основ'яненко у своєму першому "Листі до любезних земляків" — цьому першому в українській літературі перед Шевченком Послани до української інтелігенції, ті пани, що мали у своїм володінні селян кріпаків, мали би дбати про них, опікуватись ними, як батько дітьми, дбати про поліпшення їх матеріяльного й духового добробуту. Але одинокі голоси великих ідеалістів були "гласом волюючого в пустині". Українське панство своє "післанництво" серед народу зрозуміло зовсім инакше. Привілеї, дані їм московськими царями, диктували їм їхню роль, як царських слуг, що мають витравлювати з душі народу все те, про що він снів у своїх національних споминах, у своїх думках, історичних піснях, переказах, про що мріяв у легендах, казках, баладах і що оспівував у своїй багатющій пісенній творчості себто про свою волю, про ліпше родинне й особисте життя, про добробут. Тому пани робили все, щоб нарід цен, як кріпак, робив тільки панщину, щоб знав тільки повинності супроти влади московської й пана і не смів думати не тільки про загальні народні інтереси, але навіть і про свої особисті, родинні, бо й ці останні були так само в розпорядженні пана.

Тому панство це від свого народу відступило, про його життєвий добробут не дбало, а ще менше думало про виховання його душі та його дітей. Щодо національної минувшини українського народу, його державних традицій, то ця духова сторона народу викликала у панів найрішучіший спротив і повну її ліквідацію. В Україні скрізь панувала тільки московська школа, московська церква. І цю ворожу народові духовість українське панство підпирало всіма засобами; в московській мові учили і своїх дітей. З дитинства їх винародовлювали, а як діти підростали, то батьки віддавали їх до москов-

ської державної служби, до війська, або, в ліпшім випадкові, посилали їх за кордон до чужинецьких шкіл. І ті діти, що вчилися у московських школах, і ті, що вертались із чужини додому, цілком цурались свого рідного, розмовляли на всіх мовах, крім своєї...

І ось ця нова панська генерація, відірвана від реального життя свого краю, його зовсім не знала і не цікавилась знати, до народу українського ставилась згідливо, ним погорджувала, а то й зовсім його цуралась.

В наслідок такого безцеремонного, негативного та користолюбного до своїх селян-кріпаків відношення, між паном і народом повстала глибока прирва, що з часом ставала все глибшою і різкіше відділяла панів від народу. В процесі таких взаємин утворились в Україні два непримиренно-ворожих табори, що стояли один проти одного в бойових позиціях, як два вороги. Отакий духовий і соціальний стан в Україні сконстантував Шевченко. Україна з милости московської влади в собі самій витворила страшну деструктивну руйнуючу силу, що розбивала єдність української нації й кидала її на попас московській і польській шляхті, бо українське панство або московщилось, або польщилось, віддаючи свої сили московській і польській руйнуючій та ослаблючій політиці, що добивала нарід матеріальною й фізичною неволею.

Але за цією зверхньою неволею українського народу Шевченко в глибині своєї душі бачив неволю духову, що була ще тяжчою і ще небезпечнішою. На очах поета в особі українського народу відбувалось духове пониження Української Нації, пониження її гідности, — її обезчещення... І цю недостойну ролю руйників національної духовости виконували пани в Україні і тим самим її ніби провідні сили. Але відрив Української інтелігенції від її народу й об'єднання з інтелігенцією московською й польською проти українського народу, яскравий образ такої спілки Шевченко змалював у постатях трьох ворон (див. "Великий Лях"), — все це промовило Шевченкові, що Україна перебуває в небезпеці і в стані великої внутрішньої боротьби. Поет збагнув, що такий стан загрожує навіть існуванню української нації взагалі. Внутрішні

вороги нації є далеко більші й небезпечніші, як навіть воєнна сила зовнішнього ворога.

Раз людина або й ціла група людей, ціла верства нації, що мала всі данні навіть взяти провід народу, той нарід покинула й пішла проти нього, — та людина, а то й ціла верства втратила свій духовий образ, “осквернила образ Божій” і подібність Божу та вчинила найбільший злочин. А відпасти від свого народу, — це значить втратити свою національну самобутність, це значить втратити вірність заповітам своїх предків, втратити свою Батьківщину, “бо хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються...” Ще більший переступ був той, коли людина свідомо вкупі з ворогами народу йшла проти нього. Із поеми “Великий Лях” ми пізнаємо, що навіть несвідомий переступ вважався поетом за великий злочин супроти народу й найбільший гріх перед Богом. А переступ свідомий, злочинний, зрада, перекінчицтво поет на віки вічні укамінував у постаті української ворони, що втілює в собі все зло, весь злочин зрадника, запродавця супроти Нації.

На щастя про всю інтелігенцію українську поет так не думав. Духовий занепад української інтелігенції Шевченко з'ясовував низьким рівнем її духовости, втратою почуття національної гідности, відсталістю моральною, культурною й користолобною зрадливістю. Оці всі прикмети духового розкладу провідних сил в Україні Шевченко пізнав і, боячись повного занепаду цих сил, він в надії, що цей розклад припинить, і задумує оце своє “...Посланіє”.

II. Що значить любити Бога?

До цього “Посланія” свого Шевченко подав епіграф: “Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата свого ненавидит, лож есть...” Вислів цей, глибокий думкою, поет зачерпнув із посланія апостола Павла. Головна його думка: хто запевняє, що любить Бога, а в той саме час ненавидить свого меншого брата, той говорить неправду. Бог тільки тих кличе до себе, хто любить ближнього свого, як самого себе. Ось цю високу релігій-

ну, моральну й національну думку Шевченко поклав ув основу цілого свого “Посланія”, як провідну думку твору в моральнім і національнім аспекті.

Ті, до кого поет звертається, як це ми бачили вище, не тільки не люблять тих ближніх, себто свій нарід, а впрост його ненавидять, над ним глумляться, збиткуються, трактують його, як худобу, запрягають у ярма, орють лихо... І той колись вольний нарід ходить у кайданах панської неволі. Україну розпинають свої-ж земляки. А це все випливає з того, що пани не розуміють, або не хочуть розуміти, що значить любити Бога в повнім сенсі всього вислову і як цю любов здійснювати. Любити Бога в розумінні Т. Шевченка, це не значить особисто бути Йому відданим, Йому молитись і персонально Йому бути вдячним за все те, що Бог, ніби, тій людині посилає Така утилітаристична любов нічого не варта. Любити Бога в реальнім житті особисто, а в той самий час утискувати, знсважати й переслідувати своїх підлеглих, свій нарід, — це значить творити ще більше зло супроти Бога. Справжня й найвища любов до Бога виявляється в любові до “найменшого брата” і в служенні йому. Любов до народу є любов і Богові, служити народові, значить, тим самим, служити Богові, — такий найглибший заповіт випливає із цілого твору Шевченка. Таке переконання Шевченка пливе не тільки із засади, що любов до Бога мусить бути чинною, але із цілого його ідеалістичного і релігійно-філософічного світогляду. Коли поет закликав панів:

Умійтеся! Образ Божий
Багнóm не скверніте!
Не дуріте дітэй вáших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувáть...

То до тієї перестороги ще додав таке роз’яснення:

Б о н е в ч é н е ó к о
Загляне їм в с а м ú д ú ш у
Дознаються небожáта,
Чия на вас шку́ра,

Та й засудять, — і премудрих
Не мудрі одурять.

Так зрозумів Шевченко душу простого українського народу: “невчене око загляне їм в саму душу...”, “премудрих не мудрі одурять...” Оце “невчене око”, оці “немудрі” і є самий Український нарід.

“Невчене око” народу, це значить око самої душі народу, його безпосередньої природности, тієї природности, що пливе від самого Бога, той “образ Божий”, що жие в ньому, та його глибока мітологічна віра... Ідеалістична філософія того часу вчила, що сама природа в реальнім сенсі цього слова є божественна сутність, а простий “невчений” нарід жие повним життям природи: мітологія народу, та його природня релігія, ховає в собі найглибшу правду, себто релігійну правду, це є те, що нарід дійсно переживає, шукаючи Бога і, підносячись до Нього, перемагає в собі злу волю. І коли в мітологічній вірі народу його усвідомлення Бога перейде ряд стадій, ступнів, і в вірі в Бога, в цім найвищім ступні Бог стане, як особа в своїй абсолютній свободі, — тоді нарід пізнає правду, і правда його визволить: він стане вільним і не буде підлягати абсолютній владі деспота московського царя і його слугам панам. Кожний член народу стане людиною і підляже тільки Богові, і тоді нарід усвідомлений звільниться й визволиться.

Розкуються незабаром
Закобвані люди;

Ця думка гарно висловлена і в “Книгах битія українського народу —” §§72—74: “І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істее браство, куди кожний пристаючи, був братом других — чи він був преж того паном, чи невільником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.”

“І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: “Татьби же і блуд ніже іменуються у них”.

“І постановило козацтво віру святую обороняти й вивольяти ближніх своїх із неволі.”

Такий сенс вкладав Шевченко в вислів: л ю б и т и
Б о г а і провів його, як головний сенс любови до народу.

III. Шевченко й українська нація.

Вже із заголовку “Послання” видно, до кого Шевченко звертається, кого він учить. Поет звертається до мертвих, живих і ненароджених, звертається до українців, що є в Україні і не в Україні. Отже поет тут має на увазі не тільки панів, він шле свою науку до народу українського не тільки як до якоїсь певної території чи краю, звертається не тільки до живих йому сучасників, — але, як післанець української нації й Бога, як обранець Божий, поет шле свою науку до всіх українців, де б вони не були, чи в краю, чи за морем, чи на волі, чи в Сибірі в неволі, живий він, чи помер, чи ще й не народився, — до всіх українців, до цілої української Нації звертається поет до того абсолютного, що ж'є в ній, до духа Нації, що є носієм і долі України, апелює Шевченко і шле своє “Послання”. Але в представленню Шевченка дух Нації, як вищий персональний Дух, не тільки ховає в собі образ Божий і тим є якби саме Божество, але в той саме час дух Нації ховає в собі і щось бунтівниче, повстанче проти Бога, щось Прометеївське, і це викликає в нім стремління протиставитись Богові й занепасти... і це бунтівниче повстання проти Бога веде або до переродження у вищу духову силу або до занепаду. Така протилежність в абсолютній істоті національного Духа, оцей бунт проти Бога, повстання свобідної волі народу визначає трагічну долю його історії. Протилежна Богові сила, як падший янгол, стає силою диявольською й є рушійною силою трагічного в історії Нації. (Українська ворона і другий Гонта, що буде катам помагати — в поемі “Великий Льох”.)

Таке повстання проти волі Бога може вести до загибелі народу, а може так само вивести й на правдивішу путь, бо Дух Нації пізнає той вогонь розуму, здобуде знання й різні умілості, як Прометей, що дав народові вогонь, жадобу знання, повставши проти Зевса. Коли

Дух Нації у своїм свобіднім спротиві проти закаменіло-сти буття вийде на широкі простори самосвідомости, свобідного чину в ім'я цілого, в ім'я свободи всього народу і знищить оту освячену традицією нерівність, — в таким випадку запанує вже ота моральна справедливість; нарід пізнає оту правду, що його духово визволяє й визначає кожному членові Нації те місце, що йому по праву належить. І принцип, що панує той, хто найбільше народові служить, стає найвищим імперативом національного порядку та практичного розуму. І цей моральний розум Нації, що через провідну верству підніс в народі необхідний суспільний устрій в законнім порядкові панування й підлеглости конкретно втілюється в державі Нації й переводить ту історичну місію, яка Нації призначена.

І ми розуміємо, чому Шевченко саме в цім творі навчає про власну хату, про свою правду, силу й волю... Ми розуміємо також і ту ідею трагічності в нашій історії, коли Україна:

Кр'ов'ю вона умив'алась,
А сп'ала на к'упах,
На коз'ацьких вольних тр'упах,
Ок'радених тр'упах!...

А поруч із цим трагічним образом зруйнованої України поет, правда, як іронію, підносить і другий образ її, образ України щасливої, героїчної:

У нас воля вирост'ала,
Дніпр'ом умив'алась,
У го'лови го'ри сл'ала,
Ст'епом ук'рив'алась!...

Хоч поет її заперече, як неймовірну, але ця свобідна Україна, якої свобода й організація зростала природньо із самого духа землі її, виступає із цілого твору, як ідеал поета, яким Посланіє й закінчується. Коли ж Україна протягом своєї історії такою не була, то цьому винні ті українці, що стояли в проводі України:

Раб'і, підніжки, грязь Москві,
Варш'авське см'іття ва'ші па'ни
Ясневельм'ожні гетьма'ни!...

Це ті, що кров свою лили “за Москву і Варшаву”

І вам, синім, передали
Свої кайдани, своєю славою!

І Шевченко з найбільшою ненавистю виступає проти таких “провідників” України, що привели її до загибелі. Зрада провідних сил втілилася у злі душі, в руйнуюче діло “української ворони”, що завалила Україну. Так само поет виступає і проти тих йому сучасних земляків, що голосять високі слова, що

Просвітїти, ка́жуть, хо́чуть
Ма́терині о́чі
Совреме́нними огня́ми,
Повесті́ за віком,
За німцями недорі́ку
Сліпу́ю ка́ліку . . .

А виступає поет проти них тому, що вони не засвоюють усієї глибини тодішньої ідеалістичної філософії, а тільки зверхні випадкові і формальні її прояви. Несли в Україну не ті визвольні національні змагання ліпших провідників Молодої Німеччини, що прагнула визволити свою націю із під ярма Англії і Франції, і не ті соціальні ідеї, що несли в нарід полегчення його долі й поліпшення матеріяльного добробуту, — а, відірвані від народнього пня, вони

Неслі . . . несли́ з чужо́го поля
І в Україну́ принесли́
Велі́ких слів велі́ку сі́лу,
Та й бі́льш нічо́го . . .

Ось проти таких “провідників” Шевченко протестує цілою своєю істотою, бо не в високих словах рятунок нації, а, як учив того часу Фіхте, в моральнім відновленні провідного суспільства народу, його інтелігенції, в духовім перетворенні усіх напрямних ліній політичного життя. Не в космополітичних завойовницьких ідеалах, французької політики, а в тім моральнім праві кожної нації самостійно виконувати те діло, яке їй призначила історія. А для цього провідна верства української Нації мусить учитись, думати, працювати насам-

перед над собою, виробити в собі ясний національний світогляд і план, як здобути національну свободу. До такого перевиховання веде зверхня сила, а ще більше — моральне переродження, яке витворюється на основі широкого національного виховання. Українська інтелігенція повинна бути вихована так, щоб була вповні свідома свого обов'язку супроти своєї нації. Оце є моральною силою філософії Канта, Фіхте і Шеллінга є просякнуте ціле Послання Шевченка. Просякнута не в формі якогось рабського наслідування думок цих великих учителів нової Німеччини доби Шевченка, а в формі відчуття всією істотою її глибокої Правди, і опливе з того зоряного неба над ним і з того морального закону в ньому, що були такими чистими й високими ідеалами, яких так прагнув Шевченко.

Ось ті прості слова й думки, яким поет навчає своїх земляків: вчіться, пізнавайте правду и обніміть найменшого брата по крові, будуйте свою хату, усвідомлюйте свою правду, здобуйте волю; “нема на світі України” кращої, “немає другого Дніпра”; полюбіть її, цю велику руїну... пізнайте, хто ви, чії сини, яких батьків і за що закуті! Розкуйтеся! пізнайте ставу дідів своїх і батьків лукавих; порівняйте велике минуле із страшним сучасним і визвольтеся... — такі великі і так правдиві ці прості слова поета — такі мудрі, такі глибокі... І хто просякнеться цими думками, той пізнає ліки на всі українські болі і вилічиться від своєї недуги національної несвідомости і зради супроти своєї Нації.

ІІ. Українська інтелігенція має переродитись.

І перший найбільший лік, який Шевченко своїм зрадливим землякам подає, — то лік повного їх особистого духового переродження. А спочиває те переродження перш за все на правдивій науці, що людиною здобувається. Вона засновується на здобутті справжнього знання і правдивого думання; а це все ґрунтується на глибокому вивченні свого рідного й чужого. Знання свого рідного полягає в пізнанні своєї

рідної культури, своєї історії, свого краю і свого народу із усім його духовим скарбом як минулого так і сучасного. І от у цій ділянці пізнання Шевченко кладе на перше місце пізнання душі українського народу, душі української нації — на протязі її цілої історії. І коли кожний заглибиться до минулого й сучасного свого народу, коли все розбере од слова до слова і збагне саму істоту життя України й життя свого власного, — тільки тоді в його душі повстане питання: а хто він такий? Чий син? Яких батьків? Ким і за що закутий? ... От тоді перед ним і повстане дійсна доля його Батьківщини у всій правді її минулого й сучасного життя.

Поруч такої науки повинна йти й наука загальна, наука “з чужого поля”. Але ця наука їх повинна провадитись не для “великих слів” тільки, не для красних слів: волі! Братерства братнього! Добра святого! — не для цих пишних слів без жадного змісту, бо в дійсності така, начинена красними словами, людина вертає додому, до своїх кріпаків не стає ліпшою духово, а залишається таким же дикуном, свідомим злочинцем і “дере з братів незрячих, гречкосіїв шкуру”, “людей запрягає в ярма”, “оре лихо...” Здобувається й засвоюється наука “тільки для того, щоб панувать” над нещасним людом, щоб його гнобити. Така фальшива наука не підносить духово людину, а розкладає її... Та людина ніби пізнала все і всі мови... знає, а своєї — дасть Біг!.. Ніби цілий світ знає, а свого краю — дасть Біг!..

... Колись будем
І по свбому глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нашу нам розкаже...

Хіба не пророчі слова? Хіба дійсно не навчали й не навчають чужинці тих людей української мови й не роз'яснюють їм їх же історію? ...

Як би ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя;
А то залізете на небо:

“І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю:
Нема́ ні пекла, а́ні раю,
Нема́є й Бо́га, тільки я! . . .
А більш нікого . . .”

Ось ця страшна зарозумілість, яка доходить до повної негачії всього, до найглибшого скептицизму, з яким у парі йде оте безмежне себелюбство, ствердження тільки своєї особистості, — ось про цю найнегативнішу рису українського недоука, “духового каліку” космополітичного раціоналізму попередньої доби й підкреслює Шевченко в душі українського інтелігента своєї доби. Ця руйнуюча духова сила й роз’єднала всіх між собою, витворила з одних повних неробів, з других кар’єристів, з третіх національних перекінчиків і зрадників і т. д., — а всі разом тільки знали свої особисті матеріяльні інтереси, отравлені московською чи польською отрутою . . . Україна була витравлена з їх душі, а український нарід духово був сам по собі, жив своїм окремим життям. Такою була наука української панської верстви.

Однією із тих неправд, які здобуваються українцями в чужих школах, а особливо в московській і польській, — то є викривлене знання української історії, українського національного минулого. Завдяки тому, що т. зв. українська інтелігенція свого минулого не виучує по своїх же джерелах, не пізнає своєї дійсної історії, по творах своїх же літописців, істориків, письменників, по усних творах свого народу, не знає, який багатющий скарб духової і матеріяльної культури посідає український нарід, а пізнає Україну з чужого голосу, — то та інтелігенція своєї національної історії або зовсім не знає, або знає про ню тільки негативне, або в найліпшій випадкові, поверхово вихована на німецькій ідеалістичній філософії, на німецьких ідеалістах; хоч Гердер цілком справедливо підніс Україну в її абсолютній національній вартості на дуже високе становище і прирік їй велике національне майбутнє, — все ж таки та інтелігенція до української справи була або цілком байдужа, або ворожа, або в найліпшій випадкові сама мало освічена,

захоплена думками великих німецьких учителів, ту Україну ідеалізувала, підносячі абстрактно її минуле до найвищого ступня героїзму, мистецької краси й визвольної боротьби.

Шевченко боронив Україну і від цих останніх верхоглядів і неуків:

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прости люди.
А гвалту! а крику!
“І гармонія, і сила,
Музика та й годі!
А історія? Поєма
Вольного народу!
Що ті римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!...
У нас Брути і Коклеси
Славні, незабути!...”

По переконанню поета ці екзальтовані ідеалізатори роблять Україні таку саму шкоду, бо присипляють у ліпших синів їх національне сумління, вбивають жадобу до правдивого пізнання своєї Батьківщини, притлумлюють почуття й волю шукати дійсну правду та дійсний образ України.

Натомість поет учив своїх земляків розпочати свою науку наново й засвоювати знання так, щоб та наука своєї рідної історії перш за все їх виховувала, як людей української національності, їх характер, виховувала насамперед як синів України, як правнуків тих дідів великих, що Україну творили, її трагічну історію переживали, її героїку у своїх грудях виношували. І тоді вони побачать, що тільки “чванитись” своїм минулим нема чого, бо були й сумні моменти, коли де-які провідники України її зраджували й переходили на бік Москви або Варшави; отже не чванитись, а вчитись із помилок своїх предків треба, в наслідок яких потомки їх тепер “ходять у ярмі”: а та земля, яка їх годує, споена кров'ю

українського народу. Батьки лили кров свою за Москву
та Варшаву,

І нам, синам передалі
Свої кайдани, свою славу!

Нарід за свій край боровся вірно, але ті, що той
нарід вели, “гірше ляха... розпинають” Україну, “п р а-
в е д н у ю к р о в і з р е б е р т о ч а т ь...”

Отже, діди були славні, батьки — лукаві, а ті сини
України, яких Шевченко спостерігав, ті, що ніби хочять
Україну просвітити

Совре́мніми огня́ми,
Пове́сті за віком
.....

Сліпую́ каліку...

ті, що “прутьса на чужину...” Для тих єдине бажання
Шевченка:

Ох, якби́ те ста́лось, щоб ви не верта́лись,
Щоб там і зди́хали, де ви порослі́!
Не пта́кали б діти, ма́ти б не рида́ла,
Не чу́ли б у Бо́га ва́шої хулі́;
І со́нце не грі́ло б смердя́чого гно́ю
На чі́стїй, ширóкїй, на во́льній землі́...
І лю́ди б не зна́ли, що ви за орлі́,
І не покива́ли б на вас голово́ю...

І в розпуці поет перестерігає їх:

Схамені́ться! бу́дьте лю́ди,
Бо лі́хо вам бу́де...
Схамені́ться, недóлюди,
Діти юроді́ві!
Подиві́ться на рай тіхий,
На сво́ю краї́ну...
Полюбі́те щі́рим се́рцем
Велі́ку ру́їну!
Розку́йтеся, брата́йтеся!
У чужо́му кра́ю
Не шука́йте, не пита́йте

Тогó, що немає
І на нéбі, а не тільки
На чужóму полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сіла ,і воля!...
Нема́ на світі України
Немає другóго Дніпра!...

Я трохи довше спинився на цих думках Шевченка, на думках щирих, правдивих і глибоких. Скільки в них правд, ідей і шляхів до їх осягнення. Перша правда: “будьте люди!” Найглибша правда стати правдивою людиною; виховати в собі оту добру волю, про яку так глибоко вчив німецький філософ Кант, піднести себе на вершини абсолютної свободи, яка би не залежала від емпіричних обставин матеріального блага, що спокушає людину до всіх неправд і навіть злочинів, серед яких найбільший злочин — національна зрада й відступництво від народу; виховати в собі той правдивий характер, себто такий характер, що підпорядковується тільки тому категоричному наказові, що пливе з тих найвищих якостей душі людини, з абсолютної волі, абсолютного добра, себто з джерела вічного, з того “образу Божого”, про який так красномовно вчив Шевченко і перестерігав:

Умійтеся! О б р а з Б ó ж и й
Багно́м не скверніте!

І коли та істота буде посідати оцю чистоту своєї душі, піднесеться до моральних висот свого характеру і не підляже отим спокусам матеріального добра, та людина є певна й непідкупна! Тільки така людина може братись до провідної праці серед народу, вести його, йому служити й ним керувати.

І тільки до цієї характерної і статечної людини поет звертається, щоб вона “полюбила щирим серцем” Україну, як матір...

Це є та друга Божа Правда: любити свою Націю не тільки як край, територію, з якою зв'язаний мій матеріальний добробут і не тільки як фізичний збір людей по мові, по

з верхніх етнічних ознаках, — а головню як духовий образ Нації, духовий образ України, від якої для її сина нема на світі кращої, духової Матері, до якої любов дочок і синів її — безмежна, більша від самого життя. Така любов до Нації є любов заповіджена Богом:

Бо хто матір забуває,
Того Бог карає...

Ця національна правда здійснюється виключно через чинну любов до "найменшого брата", себто до народу, що творить основу нації. І коли виявиться тільки така любов в українській інтелігенції, коли кожен своєю працею виявить тільки таку любов до народу свого, тоді

...мати усміхнється,
Заплакана мати!
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами!

Бо тоді вона дійсно визволиться з неволі, стане вільною і цвітучою Нацією:

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.

Таким чином, від проводу України, від її інтелігенції Шевченко вимагає на віки вічні отого духового, себто повного переродження, повної відданости й любови до народу, абсолютного служення своїй Нації. І це — єдиний шлях України до визволення й єдиний шлях шукання Бога. Бо хто послужив свому найменшому братові, той тим самим і послужив Богові. Пізнайте правду, і правда ця вас визволить! Ось лямтмотив служення Україні, що Шевченко проголосив у цьому "Посланії" до всіх українців на всі віки їх життя.

Такі духові ліки подає Шевченко своїм зрадливим землякам, щоб національний дух їх був уповні здоровий.

Вышнівський монастир у Києві. 1844 р.

У. Образ Пророка і його мистецтво.

Яка мистецька вартість цього твору?

Коли охопити цей твір в цілому, то з кожного його уступу визирає духове обличчя національного пророка, посланого Богом до українських провідників, щоб їх перестерегти від дальших злочинів, що гублять Україну. Дійсно духове обличчя, але розпачливе, з глибокими очима, зверненими в безмежну далину майбутнього. Внутрішній зір Пророка перебігає віки й охоплює ту внутрішню, трагічну історію Нації, яку в своїй абсолютній духовості творить сам нарід, ведений рукою Божою в прийдешнє. Та рука то підносить тверду душу народу й наближає її до визначеної історичної мети, і нарід вибирається на висоти своєї історії, героїчно здійснює заповіт Божого Провидіння; то карає нарід, насилає ворогів, що руйнують усе життя народне і в гніві Божім скидає нарід із верховин його історії й віддає в неволю, що нівечить усе його добро, ним здобуте. А поруч цього велетня, цього Прометея, прикованого до скали неволі, повного жадоби пізнати й визволитись, невелика купка людей, що метушиться навколо нього, перебігаючи від ворога до ворога. Та купка ніби провідництва показує йому привабливі забавки, щоб перетягнути нарід і заманути його, щоб охороняв і працею збільшував його добробут. І одним частково вдається захопити в розпуці одну частину народу, а другим — другу, третім — третю і т. д. Ті окремі розділені між собою маси, що пішли за тим чи іншим провідником, кидаються одна на одну й одна одну нищать. Сильніша група із розумнішим провідником на де-який час перемагає, але ворог до повної перемоги не допускає. І нарід знову погрузає в неволю і знову із глухим наріканням снить про визволення...

І це пророче обличчя бачить повну безнадійність: гріховним провідним душам виходу немає. Необхідне повне оновлення їх душ, оновлення крові, оновлення духа характеру, бо цілина нації глибока, важка, потребує нового духового плуга, нового слова, нової правди. І ті, що вибиваються на верх, на провідне місце непо-

винні бути на боці, а серед народу, бути з ним, жити його життям, бути органічною частиною його душі, вповні посідати ту народню тугу, творити ті самі аб олютні вартості, — одне слово, нерозділиво бути з народом, і стояти в проводі його національного походу.

Шевченко збагнув, що необхідно вказати шлях до такого оновлення, показати мету, дати духові засоби і спонуки до переродження, — сказати таке слово, що пірвало би всіх, із рабів отих німих повстали б герої, сини Нації і провідники її. І таким словом до тих незрячих земляків і є його пророче “Послання”. Така є одна внутрішня мистецька властивість твору.

Друга — філософічна, заснована на ідеатизмі романтичної філософії, що розвинулась після Канта, на засадах останнього та на національним месіанізмі Фіхте. Коли єсть нація, то мусить бути її ідея, дух наци, що існує абсолютно й виконує свою історичну місію, визначену Провидінням абсолютного “я”. І нарід, як конкретне, емпіричне втілення національного духа ту місію його здійснює в емпіричному світі. Так історичне в абсолютнім аспекті реалізується в реальне через народні рухи і народню культуру.

Третя властивість твору є теософічна, релігійна, втворена в свідомості Шевченка під впливом філософії релігії Шелінга та біблійної теософії про Боже піклування народами та їх державами. Через увесь твір проходить об’єднуюча концепція автора, що Україна й український нарід здійснюють у своїй історичній і релігійній місії Боже післаництво. Коли сучасне становище України тяжке, то в цім автор вбачає вищу волю, що таку необхідність в Україні здійснює. Але настане такий час, що це пониження українського народу мине: поет заповідає своїм сучасникам нерозумним, що за їх науку від України буде добра відплата:

Розпа́деться лу́да
На оча́х ва́ших несітих . . .
Поба́чите сла́ву,
Жі́ву сла́ву ді́дів свої́х
І батькі́в лука́вих . . .

Ще сильніше підноситься віра автора в те, що Україна покликана здійснити свою Богом призначену місію і що той час уже наближається:

Розкуються незабаром
Закóвані люди...
Настáне суд, заговóрять
І Дніпрó, і гóри!
І потечé сторíками
Кров у сíне мóре
Дітей вáших... І не бóде
Комú помагати:
Одцура́ється брат брáта
І дитíни мáти;
І дим хмáрою застúпить
Сóнце перед вáми,
І навіки прокленéтесь
Своїми синáми!...

Оцей пророчий тон про скору відплату і помсту Нації тим, що її зрадили, що її понижують перед чужими і цураються, оцей тон "Послання" є в нім домінуючий і доходить до найвищого пророчого патосу й до найглибшого проникнення поетового духа в майбутнє України.

Ця прикмета твору визначає й формальну його мистецьку властивість. Вражає читача з першого рядка врочистість стилю, його піднесеність:

І смерка́є, і світа́є,
День Бóжий мина́є,
І зно́ву люд потóмлений,
І все спочива́є...

З перших же рядків відчувається ота епічна молитвенність, якась глибока задума автора. Ніби бачиш його у високостях над усім людом рідного краю. Глибоким зором неначе озирає він оту невмолиму долю Нації, що тяжить над нею... І поет вибухає глибоким особистим стражданням, що не може, не сміє цієї долі відвернути, бо вона вповні заслужена; і чується ота всенаціональна скорботність поета:

Тільки я, мов окаїнний,
І день і ніч плачу
На розп'яттях велелюдних
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає...
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають...
Людей запрягають,
В тяжкі ярма... Орють ліхо...
Ліхом засівають...

І після такої розпачливої мови, що ще довго дзвонить у вухах ферматою, ледве чується тихе елегійне роздумування:

А що вродить? Побачите
Які будуть жнив!...

І поет вибухає гнівом пророка, що використав усі засоби попереджень, прохань, молінь... і залишилось тільки одне:

Схаменіться, недолуди,
Діти юродіві!...

І так до кінця твору. Як Мойсей із скрижалями в руках національного заповіту, поет підносить над народом й учить його тим найглибшим правдам, перестерігає, просить, молить, то погрожує і виголошує пророцтво про майбутню долю України, про Бога, про обов'язки, то з сльозами на очах уболіває над тяжкою минувшиною, то знову у твердій вірі в світле майбутнє України закликає до серця, до розуму... і так до кінця твору — ота мінливість ліричного настрою від глибокої любови через іронію до грізного гніву і саркастичного глуму. Такою є зверхня мистецька композиція "Послання". З цього становища такого твору в репертуарі Шевченка ще не було. Це перший такий незвичайний твір.

А над усім його різноманітним тоном панує лямбівний оптимізму, віри, що Україна таки буде, що вона таки відродиться, що

Забудеться срабóтня
Дáвня годíна,
І оживé дóбра сла́ва,
Сла́ва Украї́ни . . .
І сві́т я́сний, не́вечі́рній
Тíхо засі́є . . .

Оцей повний віри тон, добра слава України і світ ясний, невечірній — оцих два образи є отією невидимою естетичною функцією в творі, і розпливаються вони в глибоку любов Шевченка до всіх українців, що здібні об'єднатись в монолітну цілість, і виливаються у кінцеве таке велике слово в ім'я України, її добра і щастя . . .

Обнімі́ться ж, браті́ мої,
Молю́ вас, блага́ю!

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

I. Духові скарби України.

“В е л и к и й Л ь о х” Т. Шевченка, політична поема-містерія — є найзагадковіший твір поета із усієї його поетичної творчості. Це є той твір з доби перебування автора в Україні, якому Шевченко надавав найбільшого значення і найглибшого сенсу.

Критики-шевченкознавці період перебування поета в Україні і його творчості вважали добою повороту від романтизму до реалізму. Ця поема кардинально спростовує таке твердження. Шевченко був поет-романтик в найстислішому розумінні цього слова. І поема “Великий Льох”, крім усіх інших творів цієї доби, таку його концепцію вповні підтверджує.

Ця поема стоїть у найглибшій осередковій душі поета і його світогляду. Цілий свій політичний погляд на реальні відносини між Москвою, Польщею й Україною Шевченко в цій поемі поглибив не тільки тим, що він переніс ці відносини із зверхнього, побутового й реального пляну в плян унутрішній, духовий, — цього мало: поет переніс їх із пляну іманентного (внутрішнього) —

в трансцедентний (потойбічний), з політичного — в історіософічний і релігійний.

Цілу поему автор засновує на переказі про Богданові льохи (великий і малий), що є в Суботові, в Богдановім хуторі. В цих льохах заховані Богданом (так переказує нарід) надзвичайні скарби з доби боротьби гетьмана. Коли б їх розкрити, то в Україні сталась би подія, яка мала б для українського народу недозірні наслідки. І от москаль, довідавшись про ці льохи, розпочинає їх шукати, а знайшовши — й розкопувати... Ніби “древності” шукає... а в дійсності має вовчу думку: ті льохи пограбувати, бо все забрав з України, все... Залишилися тільки ті заховані скарби козацькі... Але це не ті скарби зверхнього багатства, як гроші, золото й інше майно, — хоч Москва, як пише поет, їх шукає й розкопує тільки в цьому сенсі, — ні! В тих льохах такі скарби, що, коли б до них докопались, то “не плакали б діти” України, “й мати не журилась...” То були й є скарби духові: національний патріотизм, моральна і фізична невмиручість української нації, легендарна віра в перемогу, релігійне почуття... Це ті сили, під впливом яких Україна би встала, відродилась і почала б нове життя, щасливе... Такий сенс отих льохів Богданових. І поема “Великий Льох” оцю проблему й розкриває...

Але чому саме льохи вдограють таку важну роль в цій поемі Шевченка? Чому саме цей образ став у його творі таким домінуючим на протязі цілої поеми? В попередній творчості поета такого поетичного образу, якому б поет надавав великого значення, ми ще не зустрічали. В історіософічній концепції Шевченка визначались тільки могили, а в них поховані українські козаки. Вся цілокупність могил синтезувалась в одну могилу — Україну, над якою чорний московський орел сторожем літає. (“Думи мої, думи мої...”). В уяві поета ця могила розкривалась, і звідти численні фаланги козаків наповнювали скромну хату співця (“Гайдамаки” — Заспів). І тільки в цій поемі-містерії “Великий Льох” Шевченко вводить новий образ — Богданові Льохи. Пояснюється це тим, що Шевченко в 1843 і 1845 роках багато подорожував по Чигиринщині й не один раз від-

відував Суботів — родинну оселю українського гетьмана, й Чигирин, столицю Богданової України. І там поет чув не один переказ про Богдана, про життя його в Суботіві і про його таємничі льохи та в них національні скарби. Ці легендарні оповідання, що текли з народніх уст, прибирались найрізноманітнішими оздобами мітологічної уяви оповідача, його національної й визвольної віри, і творилась національна визвольна легенда про героя-визвольника України та про його козацьке військо; той славний герой є захований десь у глибинах землі української, сповненої козацької крові, в печерах, в льохах... Такою землею була та, якою проходив Богдан Хмельницький із своїм козацьким військом, перемагаючи ворога; в осередкові — Чигирин, столиця Богданової держави. І ця легенда про невичерпані козацькі сили, що перебувають у сховищах землі козацької та в душі народній, про їх провідника, що має з тої сили зродитись й Україну визволити, — оця легенда і лежить в основі поеми “Великий Льох” й надає їй найглибшого й найтаємничішого містеріяльного сенсу й вирішального значення.

Отже, Шевченко в цім виїмковім творі підходить до найглибшої проблеми цілого життя української нації, до її визволення, — що межує із її релігією, долею, з найбільшими проблемами всього духового й політично-національного буття України, і ставить його не тільки в пляні політичної історії України, але й її містичної віри. І це останнє для поета є далеко важніше, як ота зверхня політика діячів України, що привела націю до найбільшої трагедії. Поки українські політики не зрозуміють усього сенсу буття української нації, що так тісно сполучене із буттям її абсолютного духа, що йде по лінії розвитку суто народньої історії, суто народніх визвольних змагань до зовсім незалежного від Москви, і від Польщі, державного життя, — доти Україна все буде підлегла примхам окремих політиків і не визволиться із неволі ніколи. І такий державний твір України є та найвища вимога, якій повинен підлягати й її провідник.

В Україні, як державі, буде панувати той, хто найсти- ліше керується отим духовним законом нації, отим на протязі цілої української історії, устремлінням народу до свободи.

Рушійною силою української нації до свободи є власти- вий їй моральний розум або моральне почуття, чи почуття правди. Цей моральний розум нації, що від- стоявся в ній у формі суспільного устрою в закінченім порядкові провідництва та йому підлеглости, є дер- жава. Реально ця держава тільки фізично існує; але таке емпіричне існування держави повинно бути освя- чене тим унутрішнім законом, що не належить реальному світові й реальним людям, а належить світові ірреаль- ному, себто історичному розумові нації. Таким чином для Шевченка держава України не є утвір того чи іншого провідника народу, а утвір надприродний, що пливе із світового розуму і втілюється в душі українсь- кої нації, коли вона того хоче, як її моральна й релігійна необхідність, що виходить від вищого принципу, від Бога, як єдиного творця й державця всього світу й окре- мих держав. Шевченко в необхіднім існуванні українсь- кої держави бачить не продукт людської сваволі, а від- битку Божої ідеї, живий морально-арти- стичний утвір. Держава, на його думку, велике дзеркало духа нації, вічна ідея Божого розуму. Тому найбільше завдання історії української нації, як і вся- кої нації взагалі, полягає в тім, щоб створити державу, себто моральний світ національної свободи й духової не- залежности. І коли цю державу нації провід- ник в той чи інший спосіб зруйнує, то той чин його вважається актом деструктивним протибожим, а сам той державний муж стає злочинцем, батьковбивцем, бо він зруйнував свою батьківщину, допустився найбільшого зла. Так думав Шевченко й так думали найвизначніші члени Кирило-Методіївського Братства в їх деклярації в "Книгах битія українського народу". Хто хоче бути першим, той мусить бути всім слугою.

II. Нація на роздоріжжі.

В факті зруйнування української держави повстає політичне чи національне зло супроти України. Повстає воно в той момент, коли провідник нації опиниться у такім стані своєї духової й національної розваги, як багатир, Ілля Муромець, — на р о з д о р о ж ж і, як Мойсей в поемі Франка тої самої назви, як Мирон в поемі Франка “Похорон”, як Іван Гонта в поемі Шевченка “Гайдамаки”, як Богдан Хмельницький в історії України. В такій ситуації політичний провідник знаходить вихід тільки в собі самім, у своїй свободній волі, яка може привести до добра (як Гонта, Мойсей Франка) або до зла (як Мирон Франка, як Б. Хмельн.). І коли провідник у своїм рішенні супроти нації допустився злого чину, то він у своїй душі підніс своє лю д с ь к е свавільство проти Бога, проявив бунт супроти вічного Божого закону, що втілюється в національній державно-творчій волі. Сила зла є темна, сліпа воля, що протиділає Божій волі, коли об’явиться в провідникові, вона скидає націю до первісного її стану, до хаосу й за­непаду... Тоді опановує націю дух зла, що повстав у творчім національнім акті через розбурхання темних основ своєї природи, свого свавільства. Дух зла провідника роздвоїв душу нації і різко протиставив темний первень нації, дух темряви, супроти світлого первня нації, духа любови і правди. Коли дух зла піднісся у своїй руїницькій роботі до найрізкіших форм прояву зла й руїни, тоді в лоні нації зроджується дух любови й розпочинається відродження народу, себто перетворення за допомогою любови світу зла в його історії в добро і царство Бога. В цій трансцендентній (потойбічній) боротьбі двох відвічних і протилежних сил перемога над злом здійснюється в Божій об’яві нації (“Так сказав Петрові Бог...”), й тоді в житті цієї останньої розпочинається відродження. Ця боротьба й відродження відбуваються в зовсім конкретних формах: як зло, так і добро втілюються кожне у відповідній формі людської особи й духа, себто людини; і людина, що втілює добро, підноситься на становище посередника між Богом і нацією, на становище її провідника й національного Месії.

Тільки людина може вилічити людину, тільки Бог, що зродить і покличе людину й наділить її найвищою місією, зійде через цю останню до нації й наверне її до свого лона й цим націю відродить...

І Шевченко народження українського національного Месії робить центральною подією цілої поеми: до цього моменту відбувається наростання акції поеми, збільшується психологічне напруження очікування чогось надзвичайного, а разом із ним зроджується у ворогів задум того майбутнього провідника знищити. І від моменту, коли ворони з погрозами відлітають, щоб народженого провідника знищити, — розпочинається спад акції, зниження її під впливом якогось глибокого духового занепаду... Сама подія народження Месії відбувається при умовах надзвичайних; ось ті умови:

Та ще буде

Два діва творяться:
Сю ніч будуть в Україні
Родяться близнята...
Он бачите: над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпрóm і Тясміном
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигринóm.
О!... сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились...
Одін буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде...
Катам помагати...

Всі ці картини аж до моменту відлету ворон, щоб народжену дитину знищити, дуже нагадують картини народження Христа й задуму Ірода його погубити. Ось у цім сенсі і в такім зображенні Шевченко правдиво назвав цю поему містерією, бо містерія змальовує страждання Бога, що проходить через темне і сліпе буття свого природнього народження. Але містерія Шевченка наскрізь просякнута національним духом, бо змально-

вує народження визвольника України. В дальшій тягую поєми духовий зміст містерії ускладнюється ще і священною наукою про первісну невинність нації, її гріховний переступ й очищення її душі у зв'язку з її вічністю й моральним відношенням між теперішнім її станом і майбутнім.

Розпочинаються митарства душі України прологом на небі,

Бо так сказав Петрові Бог:
“Тоді у рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопá Великий льох...”

І далі поет змальовує Україну в найвизначніших трьох гріховних моментах її історії, себто в моментах її занепаду, до якого вона сама спричинилась: 1. Українська провідна старшина в Переяславі ствердила угоду гетьмана Богдана Хмельницького із царем московським і тим як би добровільно наклала на Україну пута московської неволі (перша душа, коли була людиною, добровільно перейшла з повними відрами дорогу Богданові в той момент, як він їхав “із старшиною в Переяслав Москві присягати”). 2. В час визвольної війни гетьмана Мазепи з царем Петром I після того, як цей останній спалив Батурин (столицю Мазепи) і як уже вертався переможцем із-під Полтави, тоді саме й українська старшина й нарід України добровільно стали по боці Петра I, зрадили Україну й кинули її в ще більшу неволю (друга душа, коли йшла в Батурині з водою до хати, де перебувала після того, як москалі забили і її матір, і сестру, тоді цар московський наказав їй його коня напоїти, й вона напоїла...), 3. За часів цариці Катерини II, коли Україна була вже в повній неволі, тоді український нарід вже не був навіть свідомий свого занепаду і навіть прихильно зносив своє національне поневолення й переслідування московської влади (третя душа була розумом уже зовсім немовля, як цариця Катерина їхала по Дніпрі в Канів. І тоді в Каневі дитина на руках своєї матері плакала. Мати, щоб її забавити, показала на золоту галеру, в якій

сиділа цариця й усі її воєводи, і дитина подивилась і усміхнулась, навіть не знаючи, що цариця ворог України).

Оці три моменти занепаду України, на думку Т. Шевченка, були найтрагічнішими тому, що в їх повстанні завинила сама Україна. І це був її найтяжчий гріховний переступ, бо він був, хоч і несвідомий, але добровільний і скерований проти Божої волі. І Бог Україну покарав на сотні літ московською неволею. А душа України, себто душі тих, що не впали в боротьбі за волю своєї нації, як герої, а мимо своєї волі спричинювались до того, що ворог ще більше Україну поневолював, ота душа України має свій тяжкий гріх спокутувати. І ця покута має тягнутись так довго, як довго москаль до щенту буде грабувати і нищити Україну, аж поки не позабирає все... Коли така руїна її станеться, тоді нарід прокинеться, і в такому занепаді усвідомить свою неволю і встане до боротьби за своє визволення, схопиться за зброю та творчу працю, і в такому національним визвольним поході Україна відродиться і здобуде втрачене щастя й добробут. От тоді й душі тих, що супроти України провинились, коли таке визволення станеться, будуть Богом за свої провини помилувані, бо свій національний гріх спокутують й будуть впущені до раю.

III. Ідея визволення України.

Але ця визвольна подія станеться тільки тоді, коли в лоні землі української зродиться її провідник і поведе націю до її визвольної перемоги. З лона української нації зродиться її духовна сила і встане на ката знову. І в той день, коли москалі доведуть Україну до найстрашнішої руїни, коли розкопають уже льохи, порозривають могили, а українські перевертні "поможуть москалям господарювати і з матері (навіть) полатану сорочку знімати", себто в день найбільшої руїни, в Україні в цю останню хвилину зродиться й той п р о в і д н и к її, що підніме нарід проти цих ворогів і поведе їх на велике рушення... Ось тоді й почнеться всенародне національне від-

родження, тоді саме й ті душі України стануть перед Богом і Бог їх прийме до свого лона.

Бо...

“Госпóдь лю́бить свої лю́ди,
Лю́бить не о́ста́вить,
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед німи ста́не...”

(Псалом XLIII).

В цій визвольній концепції Шевченко розрізняє реальну Україну в рамках її політично-історичної дійсності, як явище конкретне, змислове, від України, як національної ідеї, як метафізичний, абсолютний принцип нації, як абсолютний дух нації, що живе в іншому світі в залежності від долі емпіричної України: “що буде зв’язане на землі, те зв’яжеться й на небі; що розрішиться на землі, те буде розрішене й на небі”; — себто, як провідні сили України поведуться супроти своєї нації в історичній дійсності, таку долю зазнає Україна і в дійсності ірреальній, перед Богом. Отже ініціатива національного чину спочиває в Україні дійсній, реальній, в самій землі українській. Як людина, так і ціла нація в особі свого провідника наділена свобідною волею. Але в залежності від властивості людини, хоч це буде і провідник, чи властивості нації, ця остання свої чини проявляє не сама по собі, а в ній чинить добрий або злий дух, як наслідок об’яви вищої сили (Бога), якою визначається істотність і життя людини, або сили темної, сили зла. І людина чи нація мусить чинити так, як вона чинить, бо ця чинність (чи зла, чи добра) пливе не від самоволі людини чи від її свавільства, а від джерела абсолютної волі. Бути злим — це значить бути підлеглим духові себелюбства: людина чи нація відпадає від Божої волі, і це безбожництво є зло. Бути добрим — це значить бути підлеглим універсальній волі (Духові Божому) і тільки в ній знаходити всю творчу силу своєї волі. В добрі її самоволя (себто свобідна воля), зв’язана з Божою волею, хоче бути органом Божим, і це є добро, релігійність і моральність.

Бóже! Нáшими ушіма
Чу́ли твою́ сла́ву.
І діди́ нам розка́зують
Про да́вні крова́ві
Ті́ї літа́, як руко́ю
Твердо́ю сво́єю
Розв'язáв ти на́ші ру́ки
І покрíв земл́єю
Тру́пи воро́жі; і сі́ту
Твою́ возхва́лити
Твої́ лю́ди і в покóї,
В до́брí одпочі́ли
Сла́ва Го́спода. А́нині
Покрíв есі́ знóву
Срамо́тою сво́ї лю́ди,
І ворогі́ нóві
Розкрада́ють, як ове́ць, нас
І жеру́ть! . . .

Коли ми із такими філософічними принципами свободи, добра і зла підійдем до поеми “Великий Льох” Шевченка, то зрозуміємо, що поет у такому аспекті підійшов до розрішення найглибшої проблеми, а власне проблеми про ролю злої волі в національній чинності, з якої випливають національна індеферентність і національна зрада. Ці всі властивості характеру людини повстають у наслідок її злої волі, що може існувати так само абсолютно, як і добра воля. І як тільки в рішучій чинності людини починає виступати добра воля, — в житті нації розпочинає свою чинність добро; але в той самий момент, рівночасно розпочинає своє протиділення і зла воля у своїй абсолютній істоті, як зло. Це стається тоді, коли провідник нації відійшов із-під ділення добра і знайшов джерело свого дальшого поступовання тільки в самім собі і став у сфері однакової особистої спонуки, як до добра, так і до зла. Отакий стан і є оте зловіще моральне роздоріжжя, на якому стояв Мойсей в поемі Івана Франка (його зневіра), на якому, по думці Шевченка, опинився був Богдан Хмельницький (перед Переяславською угодою). В дальшій етапі шлях персональної волі провідника збочується від шляху універ-

сальної (доброї) волі і відходить у бік чинности злої волі, яка в нім прокидається й опановує його персональну волю. Тоді в тій людині в той самий час проявляється вся могутність боротьби темного принципу і світлого, відкривається найглибша безодня темряви й найвище небо, найвище прозріння...

Але провідник відійшов від Бога і став сам із собою. Тоді він відривається від універсальної волі і ставить на місце цієї останньої свою волю персональну. Ось таке піднесення особистого свавільства в повнім засліпленні собою над волею абсолютною є вже з л о; і це останнє заступає всі попередні чини, скреслює їх (як це найліпше видно в чині Мирона з поеми Франка "Похорон") і викривлює все своє дальше життя; його дух затемнюється себелюбством: із хаосу дикі й темні сили вириваються на свободу й на сцену з'являються пристрасті. Повстає життя самообману, брехні й демагогії; виступає світ злоби і згуби. Тоді темний та егоїстичний принцип пронизує все життя провідника, і він стає для української нації небезпечним. В його душі сила зла є протилежна силі добра. Боротьба злого принципу в нім сповнює й душі його проводу. Ця сила діяльности зла, що посіла цілий національний провід, спонукує людську волю повстати і проти самого Бога, викликає в ній темні й руйницькі первісні пристрасті і спокушає до самопіднесення, до самозбоження.

В такий грізний момент держава української нації опинюється в страшній небезпеці. Найголовніші підвалини її буття загрожено, бо проявляються симптоми національної зради (навіть і несвідомої). Так повстає вина провідника (бо він діє свобідно) і цілого проводу, і в наслідок вини держава українська занепадає. Цю проблему Т. Шевченко висловлює в таких словах:

"Не мені,
Велікий Гóсподи, прóстому
Судіть велікії діла
Твоєї во́лі: Л ю т і з л а
Не дієш без вини́ ніко́му...
(Єретик.)

Вина національного проводу переходить на цілу націю: його чини покутує весь український нарід, покутує в неволі, пониженні, в соромі...

... Без плати
І без ціни оддав есі
Ворогам проклятим;
Покінув нас на сміх людам,
В наругу сусідам, —
Покінув нас, яко в притчу
Нерозумним людам.
І кивають, сміючіся,
На нас головами...
І всяк день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені
В пугах умираєм,
Не молимося чужим богам,
А Тебе благает:
Поможи нам, избави нас
Вражой наруги!
Поборов Ти першу силу,
Побори і друга,
Ще лютишу!...

Коли зла воля вже опановує нацією й кидає її в неволю, коли свої люди розпинають її "гірше ляха", коли дух зла в образі першої ворони так катує Україну, що "аж пекло злякалось", і "Матір Божа у Ржавиці вночі заридала"; — тоді в такому протиставленні добру зла повстає передчуття й відблиски світлого первня, Бога, що до душі нації наближується, тоді той "світ правди" пробуджує із сну небуття всі протидіючі сили силі зла, тоді то й розпочинається між ними боротьба... Двобій цей двох первнів, якого ареною є душа нації, відбувається:

На отмщеніє язикам
І в науку людам.

В момент цього двобою зло, як і добро, приймає не тільки конкретний образ духа зла певної нації, конкретного віщуна, як зло української нації втілюється в образ першої ворони, але персоніфікуються і в образі

вибраної людини, другого Івана, що народжується й буде, як виросте, “катам помагати” (“оце вже наш”, каже українська ворона). Тому народження близнят й іменування обох Іванами із їх протилежними властивостями і призначенням ховає в собі втілення в їх появі в один і той самий момент двох первнів української нації, двох її принципів: добра, повного здійснення всіх найліпших устремлінь українського народу, і зла, що буде все наймогутніше, найнадійніше нації нищити. Народжується Провідник нації, її месія, що має націю відродити й започаткувати нову добу її історії, а в той самий момент і від тієї самої матері родиться і його антипод, антимесія, що має українську націю довести до повного її занепаду і смерті.*) Шевченко в цім творі стверджує, що в один і той самий момент в українській нації зроджуються, живуть і непереможно проявляються дві духові сили, одна одній найспорідніші, але в той саме час і одна одній протилежні: визвольницька й невільницька, будуюча й руйнуюча, конструктивна й деструктивна. І тільки в боротьбі цих двох духових сил кується доля України, родиться вона в тяжких муках... Але в свідомості поета панує переконання, що добро нації зроджується тільки із її духової свободи, і що це добро є справжньою її вартістю і воно ні в якому разі не мириться з покірністю перед долею, із внутрішньою покорою перед обставинами. Навпаки, Шевченко увесь по боці першої сили, по боці правди, боротьби й визволення. А хто із провідників нації пішов по лінії руїни, невільництва, хоч би й несвідомо, той відпав від універсальної Божої волі і впав у зло. А коли допустився зла супроти своєї нації, то повинен або відійти від тої національної справи, або спокутувати своє відступництво, пройшовши через низку страшних терпінь, мук і переживань. Приклад такої покути й навернення в лоно своєї нації, як її син, Шевченко подав у постаті Гонти в поемі “Гайдамаки”.

---

*) Візьма у своїх поступованнях людина повинна ховати таку протилежність своєї особи у собі самій, — тоді як особи, що не посідають свободної волі, мають таку свою протилежність не в собі, а поза собою. Тим самим вони всією істотою — у змисловім світі прагматизму, залежні тільки від нього і свobodно не чинять і власного духового життя не мають: не мають у собі образу Божого.

Другий приклад — покутують свій переступ супроти України “три душі”, що символізують провід України трьох діб української історії, а в цілому — дух нації. Але ще не спокували, бо Україна ще не визволилась. Той, хто хоче бути вірним сином своєї нації, той повинен носити в собі не тільки образ людини, а те й образ Божий і повинен панувати над своєю нижчою стихійною природою, повинен панувати над своєю сваволею й егоїзмом.

IV. Мати й син України.

В містеріяльній картині народження національного провідника в його двох морально-протилежних обличчях відбивається стремління поета, як великого патріота й мистця, звільнитися від тієї гнітючої сили трагічної сучасності. Жорстока дійсність і власний розум поета промовляли йому, що повний занепад України вже стався, що немає іншого виходу, як схилитись перед невмодною долею, що присуд свій над Україною вже винесла. Але над таким вислідом реальної сучасності підносила дух Шевченків до спротиву його віра, релігійне устремління відчувати потайний голос рідної землі, ті підсвідомі стихійні сили української нації. Поет припадав унутрішнім ухом до рідного ґрунту і вслухувався в його підземні національні сили й голоси, прислухався до рідних могил козацьких, ловив унутрішні голоси пісень народніх і взагалі всього народнього мистецтва, вчувався в дух народніх визвольних рухів, заглиблювався до національних героїчних проявів поодиноких народніх провідників, замучених ворогами, ловив сотні тисяч і міліони голосів козацьких душ, поляглих у боротьбі за волю нації й оця тисячеголоса гама, тільки приступна його витонченій духовій чутливості, будила в нім віру, що “козацтво живе”, що національний дух його сильний, що воно переживе сучасне йому лихоліття й відродиться. Бо те все, що поет відчув у самих джерел народнього життя, все те є для нього вказівкою на щось вічно дійсне, на щось абсолютне. І творчий слух Шевченка почув ту Божу Правду у віддиху всенаціонального мовчання... “Така Божа воля...” А в нутрі його духа клекотіло й бурилось...

З його душі ринули творчі ідеї. Значна частина їх нам уже відома.

Але ось ще одна ідея злетіла з глибинного кутика його душі: в жінці поет збагнув сенс зродженої і зростаючої нації, в постаті дівчини-матері, мадонни, в постаті Наймички, що всю себе принесла в жертву ради щастя свого сина, ставши йому на службу в ролі наймички. В ореолі цієї посвяти вона стає святою й символізує матір-Україну, що, як наймичка-матір

Молілася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Маліх діток доглядала,
Звичаяю навчала . . .
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти . . .
Панувала і я колись
На широкім світі, —
Панувала . . .

Ось цей образ матері не давав поетові спокою й вічно будив нову віру й нові надії на відродження, що таки прийде з повною необхідністю, бо . . . “така Божа воля . . .” І в його національно-месіаністичній свідомості повстає образ України-матері, знівеченої, всіма покинутої, що з сином на руках іде на північ у Московщину шукати того, хто зруйнував усе її життя, її долю (Катерина); йде шукати батька її сина. Катерина символізує собою ту частину українського народу, що тільки в москалеві бачить порятунок для себе. Але той москаль відцурався не тільки від неї, але й від її сина. Далі поет змальовує образ матері, що не понижується більше перед тим, хто над нею насміявся, обманув і кинув, а наймичкою служить своєму статечному синові (“Наймичка”). Творить образ матері Лукії (“Осика”), від якої дітей її відібрали, а її вигнали геть із подвір’я. Блукання з циганами, холод і голод навчили її, де шукати правди життя. І вона знайшла ту правду в милосерді, у всепрощенню і в добрій, ширій допомозі і в службі молоді в селі, дівчатам і в пересторозі їм, щоб не ступали на стежку її життя, а творили своє щастя в себе вдома у власній національній родині.

Оцей образ Лукії з поеми “Осика”, що навчилась травами лікувати і “по болящих день і ніч ходила і всякому помагала і плати не брала...” оцей образ у концепції Шевченка прозраджує образ грецьких елевзинських містерій, себто Деметру, Персефону й сина цієї останньої, бога Діоніса-Якха. Коли образ Лукії-Деметри символізував жіночий первісток загальної плідности, вегетаційного розливу життя по поверхні землі, що об’єднує в собі всі чинники життєвої творчости, — то постать матері в поемі “Великий Льох”, від якої родиться син України, її визвольник, нагадує нам постать Персефони, від якої зроджується бог Діоніс, що має звільнити світ від тиранії Хроноса. Отже символ материнства, всенародня матір, національна мадонна дає нації сина-визвольника.

Але батько бога Діоніса був Гадес, бог царства тьми і смерти; батьком сина України, її визвольника є такий же представник темряви і неволі ворог України. Від батька й матері, від злого й доброго, від цих двох протилежних первнів і родиться дитина, майбутній провідник в його двох моральних обличчях: “катів катувати” й “катам помагати”. Чим пояснити таке несподіване в творчості Шевченка? — Тільки жорстокою дійсністю тієї доби. Московська історична думка шукала, як абґрунтувати цілковиту злуку України з Московщиною. І ворожий московський історик М. Погодін винайшов засіб. У своїх “Исторических афоризмах” 1827 р. він писав: “народы вступают в брак (беруть шлюб) между собою, как лица”. І цю аналогію довершує навіть тим, що шукає “народов вдовых, безбрачных, народов мужескаго і женскаго рода”. На цій основі Погодіна харківський українофіл О. Корсун у своєму альманахові “Сніп” 1841 р. пише, що Україна є б е з п о м і ч н а жінка, і вона не може існувати сама по собі, себто самотійно. Вона потребує сильного мужа, який би нею заопікувався. І таким мужем може бути тільки московський цар. Ось цю парадоксальну державницьку філософію Погодіна-Корсуна про найтісніше родинне співжиття України з Москвою Т. Шевченко і змальовує в ряді своїх поем (“Катерина”, “Наймичка”, “Осика” й інш.), як найбільшу трагедію, як най-

більше зло, в наслідок якого Україна так занепала. Ця сама трагедія виступає і в нашій містерії. Оця трагедія відбувається в Україні й тепер під впливом жорстокої диктатури комуністичної Москви. Але це сталося тому, що несвідомий провід, і несвідомий на початках революції український нарід відступив від своєї матері України і пішов за скрайніми руйницькими гаслами комуністичної Москви.

У. Великий заповіт Шевченка.

А містерія змальовує народження і страждання месії, що проходить через темне і сліпе буття і втілюється в постаті людини, що має служити народові й виконати ту місію, яку довірив йому Бог. В цім головній сенс містерії. Оцей головний сенс лежить і в основі поеми “Великий Льох”. Т. Шевченко у цій своїй містерії збудованій на основі народніх містеріяльних дій, вірувань, мітів, шлюбних обрядів, легенд, переказів розробляє глибоку проблему української історії. Ці козацькі та гайдамацькі перекази про Богданові, козацькі й гайдамацькі льохи переховують найкоштовніші скарби українського національного відродження, оповідають про козацьку силу, зброю, гроші, національний і непереможний дух землі української, дух козацтва, що тільки тимчасово перебуває в цім підземнім сховищі і жде, коли новий Іван Гонта покличе цю нову Січ до виконання свого останнього обв’язку перед Україною, що втілює в собі вище призначення.

Ось на цих перехрестних переказах, легендах, мітах творить постаті: української Матері-Деметри, що так гармонує з селянським хліборобським духом української землі в її етапах України Богданової, Мазепи і московсько-царської, видобуває постать злого генія України, постать Сатани, — цього найбільшого злого духа України, що живе в душах синів її, як антинаціональне й антиморальне, руйнуюче ество, творить постать Персефони — постать української матері, що родить Україні сина-визвольника (національного месію), що мав би спокутувати всі гріхи своєї нації. На цих творчих задумах Шевченко підносить найголовнішу філософічну, на-

ціональну й мистецьку проблему втілити трагедію України, дати їй найяскравіший конкретний вираз. Поет чітко вирізбленими фрагментами змальовує нерівну, але вперту боротьбу двох ворожих сил на протязі цілої української історії, — світлих, національних і патріотичних, але стихійних і неорганізованих, хоч вони, ці останні, ховають у своїх душах найвищу ідею Правди, ідею свободи, ідею правдивого Бога, і темних руйників душі народньої, свідомих і організованих ворогів; змальовує боротьбу свідомого українства проти ворожої Польщі й Москви і підносить її, цю боротьбу, як унутрішню, засадничу боротьбу національної правди, носієм якої є український нарід, проти тих темних руйнующих сил, особливо проти тих українських зрадників, що продають свій нарід, проти того духа “руїни”, що по рідній землі сіє тільки зло. Така містеріяльна дія, що відбувається між цими двома (світлими й темними) ворожими силами й є те тло, на яким зароджується ще глибша містерія — з лона української нації підноситься український Діоніс, другий Іван Гонта при умовах надприродніх: над Каневом з’являється комета, над Дніпром і Тясмином здригається земля, над Чигирином застогнала гора...

О!... Сміється і ридає
Уся Україна!...
То близнята народились...

Так змальовує українська ворона наймістичніший момент дії — появи українського месії.

І от ворони: українська, московська і польська, — ці три злі духи-демони України і двох сусідніх націй роздумують, як би цього майбутнього українського визвольника знищити. І московська ворона пропонує:

Я зблотом растопленным
Залью ему́ очи!...

На це українська ворона:

А він, клятий недоблюдок,
Зблота не схоче!

Тоді московська ворона:

Я царéвыми чина́ми
Скручу́ ему́ ру́ки!...

А польська ворона додає:

А я зберу́ з всього́ світа .
Всі зла і всі му́ки!...

Ось які засоби придумують ці вороги України, щоб Україна не встала. Але найстрашніше радить українська ворона, цей руїницький дух української нації:

Ні, сестри́ці, не так треба:
По́ки сл і пі лю́ди
Треба його́ по х о в а́ т и,
А то ліхо́ бу́де!...

І полетіли ці темні сили, щоб знищити нового визвольника, приспівуючи: українська ворона:

Попливе́ наш Іва́н
По Дніпру́ у Лима́н
З кумо́ю!

Польська ворона:

Побіжи́ть наш ярчу́к
В ірій їсти гадю́к
Зо мно́ю!

Московська ворона:

Как хвачу́, да памчу́, —
в са́мый ад полечу́
Стрело́ю!

І майбутнього визволителя України ці руїтники знищили... Як у легенді-переказі про цісаря Фрідріха Барбаросу, поки будуть літати ворони над Великим Льо-хом, доти провідник України буде незнаним перебувати в глибинах душі української нації, бо над його долею все буде панувати небезпека. Тільки тоді, коли не тільки пролог української історії буде визначений на небі, але

й епілог її, — тільки тоді зто в боротьбі з правдою впаде переможене, тільки тоді прийде в Україну “апо-стол правди і науки”. А до того часу в Україні зло буде панувати далі. І далі гетьман Богдан у свого “свата”-москаля буде все “мошенником”. А поети московської неволі в Україні, що оспівують Богданів чин у Переяславі так, як їх навчили москалі, як і тепер учать московські комуністи, — оті сліпі, криві й горбаті каліки — лірники — жебраки у московського столу і далі будуть співати тільки ті пісні (хоч і українські), які їм проказали їхні пани. А нарід український і далі перебуває в неволі, на чужій роботі й гине; і тільки в г и бинах своєї душі снить про месника за свої кривди, п, о національного провідника.

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше спати, спати
І спати на волі,
І заснути на вік-віки
І сліду не кінуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув!...

А проте проблема “Великого Льоґу” ще не скінчена. Вона залишається як великий заповіт Т. Шевченка, як визвольна проблема українського народу. Вона визначає ту визвольну силу української нації, що дремає в її лоні. І хто ту силу зродить, хто її розбудить в народі і нею усвідомить його душу й розум, — той і буде тим визвольником і провідником України. Так було тоді, коли Шевченко цу містерію писав. Створив поет глибоку і прекрасну легенду, перед якою не один читач глибоко задумається над станом України і над її в цій легенді розрешенням. І коли кожний усвідомить її правдивий сенс, вона тоді в душі кожного українця зродить ідею вільної, соборної України, що буде жити як непереможна сила, як чин, як категоричний наказ (веління) цілого його існування.

VI. Україна встане.

Містерія “Великий Льох” закінчується епілогом про “церкву-домовину” в селі Суботові, де Богдан Хмельницький “молився, щоб москаль добром і лихом із козаком ділився”.

Отák-то, Богдáne!
Занапастів есі вбóгу
Сироту́ Україну!

Отже в епілозі поет одверто зазначає, хто завинив тому, що Україна занепала. “Геніяльний Хмельницький лишився в пам’яті нащадка (Т. Шевченка)... не як основник нової нації, яким у суті речі був” (Д. Донцов), а як її руїник. Таку дала йому славу Переяславська угода. Зумів здобути Україну, але не зумів її втримати, й цілий провід України того часу добровільно віддався в лабеті найбільшого свого ворога. Ось чому тужить Шевченко за таким проводом, який би зумів свій нарід об’єднати “ідеєю й темпераментом”, повести незломною “волею і вмінням командувати” та організувати націю, — бо тільки такий провід має право вести інших і є вищим від свого середовища, конструктивним і творчим. В очах поета Хмельницький був “другом” царя московського, Олексія, “молився, щоб москаль добром і лихом із козаком ділився”. Ці прикмети прихильності до ворога провідникові зовсім не личать. І справді, який абсурд! Москаль має ділитись із українським козаком українським добром. “Може й справді!..

Так сміються-ж з України
Сторонні люди!” —

Ось у чім сором...

І поет стає в обороні національної гідности:

Не смійтеся, чужі люди!
Церкв́а-домовина
Розв́алиться... із-під неї
Встане Україна...

Оцю віру і певність, що Україна відродиться, Шевченко передав усім нам, всьому українському народові,

як факт, що мусить здійснитись! В цім є ота правда і воля, як вища об'ява Божа і сила, що всіх нас тримає при веслі по бурхливому морю до світлої мети. Оцю велику мету і сенс життя нашого і сповнює в остаточнім акорді своїм цей глибокий твір Шевченка, містерія Божої об'яви, "Великий Льох"...

ХОЛОДНИЙ ЯР

Поема "Холодний Яр" є продовженням думок, висловлених у "Посланії", а разом із тим кореспондує вона із поемою "Гайдамаки": згадує те, "що давно минуло". Та й є що згадувать. П'ять років з дня виходу його найбільшої поеми минуло скоро; багато про неї було написано, а найбільше — поляками й москалями. Поет вислухав від критиків не одну хулу на себе, на свій письменницький дар, а особливо на тих героїв, що в поемі домінують. Чого тільки про них не писали, яких тільки епітетів до них не прикладали! — і розбійники, і злодії, і кровожадні, і пляма в історії українського народу; це ті, яких треба тільки встидатись, а не пишатись ними. Одне слово "Гайдамаки" викликали в ворожій таборі зневагу на адресу автора, на адресу трактування ним українсько-польських взаємин і гайдамацького народнього руху.

І от, нарешті, йому було аж за багато того всього. Особливо, коли ворожим критикам поета притакували його ж земляки, українці з походження. От тоді поет і відповів, головно своїм землякам, поемою "Холодний Яр".

Складається вона із двох частин. Перша частина до слів: "Де ж ти дівся... протоптаний шляху?" — Це є елегійне роздумування поета про те, що Яр той, де збирались колись гайдамаки: "батько з сином і брат з братом" на лукавого ворога, "на лютого ляха" однастайне стати..., той Яр опустів, "ніхто й ногою не ступив там", навіть і стежка до нього заросла... не осталося нічого... А колись то "до Яру страшного" "з монастиря Мотриного" вела широка дорога, колись то Яр той рішав долю українського народу.

Що-ж сталось, що Яр запустів, що шлях той “заріс темним лісом?” На це відповідає друга частина поеми, палка, насичена блискавками гніву й погроз на адресу тих, хто ту дорогу знищив і Яр спустошив. То уряд московський і “добрі пани”, “нові ляхи” народу українського, щоб він не ходив у Яр на пораду, не гострив свого завзяття одностайне стати на ворога лихого. Але не сховають Яру і шляху до нього, бо “над Яром Залізник вітає, і на Умань позирає, Гонту виглядає”. Яр із конкретного місця, де збирались гайдамаки, щоб виступити проти поляків-панів, піднявся до ідеї визвольного змагання взагалі проти ворога України. Він жие в народніх душах, як потуга, як протест проти насильника, як віра у “святий закон” правди і справедливості. І коли над тим Яром вітає дух Залізняка, що очолював цілий гайдамацький рух і виглядає Гонту з Умані, свого товариша в визвольній боротьбі і рівного йому героя, то Яру того, як визвольної національної ідеї, не знищить ніяка “царева свята війна”. Навпаки, поглибить значення того Яру, зробить його духовою силою, що буде будити вічно нарід до боротьби і визволення.

В історичній концепції Шевченка Яр із реального стратегічного пункту, від якого розпочалось гайдамацьке повстання 1768 р. проти поляків, піднісся на ірреальний духовий символ, що буде в народі жити вічно, як спонукка до відновлення життя народу, як фермент національної душі, щоб вона не спала у зневазі, а безнастанно йшла вперед до щасливішого життя й шукала нового визволення. Такий головний сенс “Холодного Яру” в його новій духовій істоті.

Але, щоб його моральна вартість була така сама висока і для всіх українців, Шевченко роз’яснює моральну силу того діла, яке творили гайдамаки, й тих засобів, якими це історичне діло здобувалось. Земляки, притакуючи ворожим критикам поеми “Гайдамаки”, пробували й собі оплямити цілий гайдамацький рух, як діло з морального боку низьке, злочинне, розбійницьке, як діло користолюбне, грабіжницьке і т. д. Ось проти таких закидів гайдамакам Шевченко й повстав і боронив їх найрішучишим чином. В цім пункті гнів поета

супроти їх наклепів був особливо сильний. Поет не жалувал найтвердішх слів, щоб розкрити всю неправду його критиків, щоб показати їх особистий егоїзм, їх злу волю, їх тільки матеріальний інтерес, із становища якого вони й осуджують гайдамаків, і трактують їх, як звичайних розбишак. І з усією силою Шевченко показує, що вони гайдамаччини не розуміють; не хочуть зрозуміти і глянути на гайдамаччину з того вищого погляду моральної правди й національної та о обистої свободи.

Брешеш людоморе!
За святу́ю правду-волю
Розбійник не стане,
Не розку́є зако́ваний
У ва́ші кайда́ни
На́ро́д те́мний; не за́ріже
Лука́вого си́на...
Не розі́б'є живе́ серце
За сво́ю країну!

В цих словах поет підкреслює три думки, якими були сповнені у своїх чинах гайдамаки: 1) вони боролись “за святу правду-волю”, 2) во ім'я правди і волі вони жертвують всім життям, не жалувати й синів своїх, як наприклад Гонта, 3) вони вмирили за свій рідний край. За ці ідеї боряться не розбійники, а найбільші герої. Любити безмежно правду, свободу і свій рідний край і віддавати життя своє і своїх синів можуть тільки герої. І поет з огидою відкидає це обвинувачення гайдамаків і так відповідає тим землякам, що пробували гайдамацький рух осудити, як чин негідний:

Ви розбійники несіті,
Голо́дні ворони!
По я́кому правди́вому,
Свято́му зако́ну
І землі́ю, всім да́ною,
І серде́шним лю́дом
Торгу́єте? Стережі́ться ж
Бо ли́хо вам бу́де,
Тяжке́ ли́хо...

І кінчає поет вірою, що настане день великої радості, коли розпадуться пута неволі. І повіє новий вогонь, новий визвольний рух із Холодного Яру, себто нарід визволиться із під панського ярма, встане на самостійні ноги, а то тому, що ідея визвольної боротьби в народі не пропала, а жиє вічно: образ Холодного Яру той вогонь святий підтримував і підтримує далі.

Поема коротенька, але сильна; ідейно насичена вщерть; ті три засади, вказані вище, — невмирущі. Ця поема повна жертвенности за ідею, за Батьківщину, за нарід... Ця поема розкриває найінтимнішу сторінку Шевченкової ідеології і підкреслює, чим різниться душа цього великого Українця від тих “мертвих душ” його сучасників не тільки в відношенні до минулого своєї героїчної історії, але і в абсолютній вартості. Більше, вона показує повну протилежність між душами нікчемних пігмеїв і душею національного Велетня. Ось цією стороною особистої духової якості поета і представляє ця поема неоцінний вклад в українську літературну скарбницю.

Але не тільки цією чистою ідеологічною стороною своєю поема “Холодний Яр” має велику вартість. Вона є коштовна перлина з мистецького боку. Одне уособлення Холодного Яру, його персоніфікація, як духового чинника серед народу, підносить твір високо в лоно його глибокої символізації. Але й цього мало. Холодний Яр розкриває собою якийсь надзmysловий первень тієї мітологічно-релігійної душі народу, як могили, як Великий льох, як Чигирин, як Запорізька Січ. В нім спочиває якийсь унутрішній зв'язок того, що дано нам в історичному факті, в історичній його персоніфікації й того, що розкривається в найглибшій духовій дійсності, того заповіту, що передається від дідів до внуків, що невидимими нитками зв'язує героїчне минуле, трагічне сучасне із майбутнім національним відродженням. Ось оцей зв'язок предків і потомків із найсвятішим творчим динамізмом образів Залізняка й Гонти і майбутньою відродженою Батьківщиною, із новим її життям сповнює цей невеличкий твір духової краси й віри, що не все ще втрачено, що прийде час радості й нового вогню з Холодного Яру...

Коштовна й композиційна сторона поеми. Не говорю про багатство фігур, що, як і кожний твір Шевченка, наповнює його ліризмом. Зверну увагу тільки на одне римування: дор**ога** — страш**о**го; зн**я**ті — ст**а**ти; л**я**ха — ш**л**я-ху; в**й**н**о**ю — к**о**ять; з**а**що — л**е**д**а**що; в**о**ри — л**ю**дом**о**-ре; ст**а**не — к**а**йд**а**ни; с**и**на — к**р**а**й**ну; в**о**р**о**ни — з**а**к**о**ну; л**ю**дом — б**у**де; сл**і**п**о**го — Б**о**га; к**а**ра — Я**р**у і т. д. Ніби жіноча рима неточна, але дуже й дуже гармонійна та оригінальна і відзначає високе мистецьке чуття поета. А твір в цілому є сильна відповідь мистця його критикам і тим землякам з України, що дуже цікавились (звичайно з негативного боку) творчістю Шевченка. А було чимало тих, що брались Україну просвіщати “сучасними вогнями”. Одне слово, “Холодний Яр”, є одне, дуже характеристичне доповнення до попереднього Шевченкового “Послання” й одне дуже важне роз’яснення поетового погляду на важний момент з історії України, на Гайдамаччину.

ТРИ ЛІТА

I.

Елегія-заспів “Три літа” підсумовує поетові настрої, враження й роздумування за всі ті три роки, під час яких Шевченко перебував в Україні. Все пережите й передумане сконцентрувалось у рефлексіях, відданих у цій творі.

1843 року весною поет приїхав в Україну. Вступив на рідну землю, якої не бачив біля 15 років. Виїхав панським “козачком”-кріпаком, а прибув вільною людиною; залишив рідний край нікому невідомим хлопцем, а приїхав визначним малярем, а ще більшим поетом і великим чоловіком. Виїздив з України в повній самотині, з розбитими надіями на те, чи вивчиться він малярства, а вступив до рідних осель в ореолі слави й осягненні вершка мистецької творчості. Справді Овідієві “метарфомози”, як любив говорити сам Шевченко.

Але в Петербурзі, в далекій і холодній чужині, перебуваючи в романтичній мистецькій атмосфері, Шев-

ченко був повний того ідеалізму, яким жила тодішня інтелігенція. А туга за Україною ще збільшила те вимріяне і з'ідеалізоване уявлення про рідний край. І коли їхав до своєї рідної землі, то ввижалась вона йому, як щось виїмково гарне, надзвичайне... як святиня...

.....вся країна,
Повіта красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається
Сонце зустрічає...

(Сон.)

І от Шевченко приїхав... Скрізь був і побачив все те, чого навіть і не сподівався бачити:

.....Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивіся! А я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власти, немає там карі,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обути
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
Єдину надію! — в військо оддають,
Бо його, бач, тріхи! А онде під тіном
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне...

(Сон.)

От що в дійсності побачив Шевченко, коли він в Україну приїхав. Україна була в повнім сенсі Московою поневолена. І щоб її визволити, треба було розпочати велику працю від самого початку. Треба було, як запо-

вів Шевченко в поемі “Чигирин”, переліг, (себто повне запустіння) України, з’орати, посіяти сльози-слова і коли вродять ножі обоюдоострі, то має він розсікти серце кожного українця, вицідити ту погану кров і налити замість неї живої козацької крові, чистої, святої. Себто мусить насамперед переродити серця народу й душі; із того безсилового, інертного, сонного невільника зробити сильного, відважного і статечного героя-борця за свій край і його визволення. Але це одному, навіть генієві в тих умовах, було не під силу, бо та інтелігенція, ніби українська, вся була змосковщена, або спольщена Свідомих українців, тих борців за національну правду було так мало, що безнадійно було й починати працю. І Шевченко розпочав сам перероджувати душі й серця їх. Але вони:

Оглúхли, не чу́ють,
Кайдáнами мiняються,
Правдою торгують,
І Гóспода зневажають, —
Люде́й запрягають
В тяжкі я́рма; о́рють ли́хо,
Ли́хом засiвають . . .

(Посланіє . . .)

Три роки так бився поет і кінчив пророчим Посланієм до української інтелігенції. І заповів їй боронитись, змагатись і проти Москви, і проти Польщі, аж поки нарід український не визволиться. З’ясував його становище і відкрив далекі обрії тієї праці для народу, щоб його визволити. А в Псалмах Давидових із молитвеним благанням побороти і другу силу, ще сильнішу від першої, звернувся навіть до самого Бога.

Але безнадійність успіхів, почуття змарнованого часу, жаль, що стільки витратив енергії, — оці такі тяжкі переживання і викликали той підсумок, що читаємо в кінцевій елегії “Три літа”.

II.

В цій елегії яскраво визначається дві частини. Перших 48 рядків складають першу частину. Решта від слів:

Отакé-то злée лихо
Й зо мно́ю спіткáлось...

аж до кінця вкладається в другу частину елегії.

Перша частина розпочинається загальним філософічним роздумуванням поета: дні за днями — ледве тягнуться, ніби стоять на місці, а літа — й не встигнеш оглянутись — “стрілою пролітають”: все з собою забирають, обкрадають добрі думи й розбивають об холодний камінь серце. І на віки пропадає радість, а людина, як той сліпий каліка, одна на роздоріжжі. Отак марно пролетіли й оці три літа і страшного лиха нарobili в поетовій душі. Оцим своїм особистим Шевченко розпочинає другий уступ і переходить від загальної сентенції до свого особистого горя. Оті страшні три літа

Опустóшили убóге
Моé сéрце тїхе...

Погасили усе добре, запалили в душі його лихо, висушили поетові добрі сльози, що оплакували Катрусю в дорозі до Московщини (“Катерина”), що молились з козаками в турецькій неволі (“Гамалія”), що вмивали Оксаночку, — все це надзвичайне, чудове, той чарівний світ поета, тії злії літа підкрались і вкрали, спустошили його душу... Та Україна, яку він так безмірно любив, як та невірна любя дружина, яка його зрадила і все найліпше, найсвятіше з його серця вирвала. Отаким трагічним акордом кінчається перша частина елегії.

Друга частина ніби роз’яснення першої, а разом із тим і її розширення. Шевченко любить так компонувати, ніби йти у своїх рефлексіях другим концентричним кругом, ніби спокійнішим, але багатшим на іронію, на сарказм і навіть на глум.

Поет став прозрівати після першого такого духового занепаду і побачив, що та українська еліта, то не були люди, а змії... І він став своє серце гоїти їддю своєї іронії; перестав плакати, але в глумі своїм завив навіть совою. І вмовкло поетове веселе слово, а від такої української інтелігенції одвернувся й серцем і не має перед ким виливати свої думи! Ні перед ким!... Поет наказує своїм думам умовкнути й заснути; а сам він піде

зустрічати четвертий рік. Але що й від нового року чекати? — Нічого доброго. Хіба накази московської влади про “благоденствіє”?..

“Іди ж здоров”, звертається поет до четвертого нового року, — “та не забудь”, каже, в Україні поклонитись отій біді народній (“злидням”). Себто, коли цей новий рік іде в Україну, хоч з новими наказами, але тільки з тими, що несуть народові ту саму неволю; і поет нічого доброго не сподівається й від четвертого року. Такий висновок поета. І під впливом цих роздумвань Шевченко заповідає зовсім припинити свою творчість. Це свідчить про те, який духовий занепад посів його душу, придушив волю. Здавалось — ніяка думка не осяює його розум, на ніякий подвиг поет уже не здібний.

З таким почуттям повного занепаду Шевченко від С. Самойлова із В'юниц десь 23-24 грудня 1845 р. переїздить до лікаря А. Козачковського в Переяслав. Чи він був хорий ще у В'юнищах та поїхав до Козачковського, як лікаря, личитись, чи захворів у Козачковського — докладно невідомо. Одне тільки знаємо, що в кінці грудня перед різдвяними святами поет був дуже тяжко хорий. Видно, так захворів, що не сподівався й одужати. І от серед тяжкої недуги, коли Шевченкові в вічі зазірала навіть смерть, він саме на перший день Різдва Христового пише свій останній твір. То був з а п о в і т Шевченка українському народові.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ.

I.

Псалми Т. Шевченка так само творять нову сторінку в його творчості. Шевченко писав їх всього два дні: він 17 до 19 грудня 1845 р. Написав їх тоді всього десять, а одинадцятий переспівав аж 1859 р. Взорувався поет на Давидових псалмах з Біблії, тому й назвав їх “Д а в и д о в и м и”.

Коли в попередніх творах з цієї-самої збірки поет

розробляв нові жанри політичної поеми, історичної й побутової, коли в ліриці задовольнявся посланіями (Н. В. Гоголю, М. С. Щепкіну), особистою лірикою, романсами, то в цім циклі псалмів Шевченко віддав данину ліриці релігійній і то переспівом із Біблії.

М. Драгоманів згіржливо назвав Шевченка “біблейцем”. Це мало значити, що поет цілий свій світогляд уклав у рядки Біблії, а реальне життя тодішньої європейської культури й цивілізації пройшло попри його непомітно й зовсім не відбилось на його творчості. Так думав Драгоманів. Але пізніші досліді показали, що Шевченко був на висоті тодішньої соціальної, політичної й національної думки й дуже добре знав головні тодішні політично-суспільні напрями й добре був ознайомлений і з тодішньою романтичною філософією. Отже, не те спричинилось до “біблейськості” Т. Шевченка, а щось інше.

Поет настирливо шукав відповіді на найосновніші питання його власної душі й на найкардинальніші питання про долю Батьківщини. На це не давала відповіді ані одна політична доктрина того часу. Тому й не диво, що поет заглиблювався у християнську філософію у зв'язку з філософією Біблії.

Я вже не раз вказував на ті релігійно-філософічні шукання Шевченка. Але то були шукання людини національно поневоленої, морально зневаженої, політично обеззброєної... й тому в усіх попередніх творах чувся глибокий протест автора, революційний бунт проти московської влади, проти московської моралі, що вривається в українську родину, руйнує її звичаї й родинні зв'язки, проти московського війська, що руйнувало українські молоді сили, проти московської політики в цілому. Нарешті, Шевченко повстав проти своїх же земляків-українців, проти т. зв. панів-дідичів, і проти того, що вони роблять із українським народом. Отже, то були твори людини протестуючої, людини, що потрясала душами того часу, чужими і своїми, глузувала, глумилась, іронізувала, сміялась, проклинала, плакала...

В псалмах Шевченко віднайшов новий тон для своєї поезії: звернувся до самого Бога і до нього слав свої думки, слова, перед ним виливав свою душу, бо пе-

реконався, що там, куди він слав свої думи раніше, — там співчуття й уваги до них він не знаходив.

Що це так, видно з першого рядка першої псалми:

Блажén муж на лукаву
Не вступає раду,
І не ста́не на путь злого.
І з лю́тим не сяде...

Ів. Франко свого часу зрозумів у цих словах поета якусь резигнацію й відповів цілком протилежним закликом:

Блажén муж, що й д é на раду лукавих...

Але й Франко не дооцінив цей порив душі поета, бо зрозумів його зверхне й не заглибився в ту абсолютну сферу Шевченкового духа, яка так високо підноситься хоч би в цих дальших словах цієї його псалми:

А в закóні Госпóдньому
Сéрце його́ й во́ля
Навча́ється...
.....і муж той
В д о б р і с в о ї м спіє.

В цих словах Шевченка я бачу, як він високо піднісся внутрішньо, по лінії свого особистого духового зросту, як він високо піднявся, протиставивши утилітаристичній цілі життя ціль стати людиною, в якій панував би не особистий егоїзм, лукавство і злоба у відношенні до свого “найменшого брата”, а з а к о н Б о ж и й, себто релігійна й моральна сила його серця, його добра воля, статечний високий характер, сповнений добра й любови до свого народу й до Батьківщини. Поет хотів, щоб такими були всі його земляки. І в “Посланії”, як це вже було вияснено, цю думку він і проводив. Але ті “лукаві” не йшли на його раду. Тоді Шевченко став у молитві перед Богом, розкриваючи Його Правду індивідуального “оновлення” людини в ділах своїх добрих ради самого добра і вічної смерти злих, нечестивих, яких “і слід пропадає”. І пізнавши цю Правду Божу, поет співає Йому від чистого серця “новий псалом” про визволення з неволі лютого ворога. Так молився поет у псалмі XII.

Але центральне місце серед усіх цих псалмів займає псалом XLIII. Цей псалом не тільки переспів відповідного псалма Давидового, ні! Цей псалом повне і своєрідне в релігійнім переживанні потрактування думок самого Шевченка: думок історичних і політичних. На початку поет перед Богом констатує, що Бог один уже раз “розв’язав” був руки поетового народу, і нарід з неволі польської був визволився і в добрі своїм відпочив, слав’ячи Бога...

.....А ніні!...
Покрив єсі знову
Срамотою свої люди, —
І ворогі нові
Розкрадають, як овечь, нас
І жеруть...

Отже, Бог знову відвернувся від народу українського і віддав у наругу москалеві, в неволі якого нарід умирає. І поет побожно просить Бога за свій нарід, щоб поміг йому визволитись:

Поборів ти першу силу,
поборі і другу,
Ще лютішу!...

.....

.....Поможі нам
Встать на ката знову!

Слова ці — вже не переспів чужого твору. Це оригінальний і конгеніальний перетвір його на новий кшталт. Він розкриває вже ясно всі устремління поета повстати проти московського ката, в визвольній боротьбі перемогти його, як і поляків, і стати вільним і щасливим на все життя. Єдина мрія поета. І до цього в цім псалмі концентрує він всі свої думки, всю силу прохання, молитвенного благоговіння й побожності. Тому цей псалом для зрозуміння національної ідеології Шевченка є так важний. Всі твори до цього псалма тільки підготовлювали ґрунт, усвідомлювали провідні сили українського народу, розкривали поступово один за другим, як крок за кроком поодинокі етапи до тієї цілі, яку так ядерно

Шевченко висловив у цім псалмі. Але пізнав поет, що сам український нарід не зможе одностайно на ката стати, бо він не має тих провідників, що були під час першої боротьби. А в своїй історіософічній концепції Шевченко був свідомий, що всі народи світа підпорядковуються одній тільки волі, найвищій, абсолютній, — волі Бога. Визволення й кара спадають на нарід тільки з цього єдиного джерела, коли в самім народі доброї волі й свобідної ініціативи немає. Й поет в побожності своїй звертається до Бога і просить Його дати Його народові визволення, бо віра в душі поета, що Україна таки встане, була непереможна. І коли тих визвольних сил немає в самім народі, то хай вони спадуть згори, як воля абсолютного духа нації, як Слово Боже, що той національний дух плекає й не дає йому зовсім пропасти. В яку б силу він не втілювався, тільки щоб був для народу правдивий і визвольний. Такий головний сенс я в цім псалмі знаходжу. Дальші псалми цю основну концепцію або роз'яснюють, або доповнюють, або повторюють.

II.

Але є й такі “пребезумні”, що кажуть: “Бога немає”. А признавши це, — “в беззаконії мерзіє, не творить благая” (псалом III). Раз вони не творять добра, раз вони нищать людей, а Бога не згадують та ще й зневажають і “лукаві” навіть самі себе не бояться, то від таких добра не буде, і ніхто не приверне для народу долі. Тільки Бог “колись” “розіб'є неволю” і приверне волю...

“На раді великій між царями-судіями став земних владик судити небесний Владика” за кров невинну людей убогих, за суд лукавий для людей багатих...

“Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироті
І виведіть із тісноті
На волю тихих, заступіте
Од рук несітих!...

Але даремні “Господа глаголи”, даремні сльози землі...

Встань же, Бóже, суді зéмлю

І сúdeй лука́вих!
На всім світі Твоя́ пра́вда
І во́ля, і сла́ва.

(Псалом LXXXI.)

Ту саму думку зневаги зарозумілих насильників, що похваляються своєю неправдою, що добро втопили в крові, що Божих людей закували в неволю й кинули у тьму, “зарізали прохожого, вдову задавили”, гадаючи, що Бог не бачить і нічого про те не знає... , Шевченко висловлює ще такими словами:

Умудрітєсь, немудрії:
Хто світ оглядає,
Той і серце ва́ше знає
І думи лука́ві...

Господь, коли якийсь нарід вибрав, то його вже не залишить, не покине, а піклується ним до кінця. Хіба сам нарід зрадить Бога, як це робив часто жидівський нарід. Отже,

Госпо́дь лю́бить свої́ лю́ди,
Лю́бить, не оста́вить,
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед ні́ми ста́не...

Тільки чекає, щоб нарід сам усвідомив свою Правду і весь став у її обороні. Тоді він буде тільки єдиний заступник народу, а ворогам його

І возда́сть їм за діла́ їх
Крова́ві, лука́ві,
Погуби́ть їх...

(Псалом XCIII.)

В псалмі CXXXII Шевченко підтверджує попередню думку і підкреслює, що найкраще в світі народів жити вкупі в згоді між собою і ділитись своїм добром із братами добрими, щоб за правду одностайне стати.

В дальшій псалмі (CXXXVI) поет знову оплакує неволю свого народу і перестерігає синів і дочок не зраджувати свого рідного краю, бо рабом згине на чужині, не руйнувати ідею любови до свого народу, бо не тільки

самі загинуть, але й діти їх будуть розбиті ворогом “о холодний камінь”. Тому станьмо всі, закликає поет в останнім псалмі СХLІХ., і заспіваймо “серцем не лукавим”, а щирим:

Псалом новий Господеві
І нову славу...
.....
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям:
Окують царей несітих
В залізній пуга,
І їх, славних, окóвами
Ручними окрутять.
І осудять губителів
Судом своїм правим.
І во-віки стане слава,
Преподобним слава!

Цей останній псалом Шевченко повторив у поемі “Неофіти” (розд. ІХ.), вложивши в уста, як спів, Алкида, коли його везли на страту. Вже Куліш схарактеризував, що Шевченко цей переспів провів із “блискучим успіхом”. Справді гарний переспів із захованням найближчої споріднености з оригіналом.

Але особливо цінний переспів Шевченка псалма ХІ, якого перевів поет аж р. 1859 в Петербурзі (див. т. ІV.). Поет у нім констатує оту нещирість людську, злобу, гординю й пиху, що величається розумом, і певність, що й Бог не в силі заборонить йому так думати й говорити. Але Бог скаже:

“Воскресну я! — той Пан вам скаже:
Воскресну нині! Ради їх,
Людєй закóваних моїх,
Убóгих ніщих... Возвелічу
Маліх отіх рабів німіх!
Я на сторожі коло їх
Постáвлю слово...”

І поникне, неначе стоптана трава, їх думка і слова...

Так може сказати тільки Бог... Тільки Його слово таке, як срібло куте, бите й сім крат перелите огнем у горнилі.

Розкінь же їх, Твої святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі, убогі діти.

Коли порівняти ці яскраві, так просто, ясно і зрозуміло висловлені слова Шевченка із тим псалмом з Біблії, то різниця дуже велика не тільки в змісті останнього, але й у його темному й мало зрозумілому вислові. Тільки Шевченко зумів так ядерно, схопивши саму суть біблійного твору, віддати у своєму переспіві такими опуклими образами. Але як і в усі попередні псалми, так само і в цей до їх образів із Біблії поет нав'язував свій власний релігійний, національний і соціальний зміст. Дарма Др. Василь Щурат зазначає, "що Шевченко навіть і в найсвобідніших наслідуваннях вірно придержується гадок тексту"; але ті "гадки тексту" поет цілком самостійно унутрішньо пристосовує до думок своїх власних. Отже, кожний псалом, хоч зверхне і нагадає свій протитип, але унутрішньо віддає тільки ту думку, якою в час переспіву болів Шевченко. З цього становища кожний переспів поета є твір самостійний і оригінальний.

З тих самих причин Шевченко і відміняє текст Біблії: одні місця пропускає, другі розширює чи скорочує, а то і вставляє цілком нові свої власні уступи. Ці творчі зусилля поета йдуть також і на велику мистецьку користь псалма. То є глибоко рефлексійні поезії найартистичнішої релігійної лірики, яку тільки українська поезія знає. У них віддано все із духових переживань поета: молитва, псалом, тужлива елегія, іронія, політична сатира, національний гімн Богові, глумливе прокляття ворогові, пророчий заповіт... В них стільки віддано поетових настроїв, що вони цим стають уже не псалмами Давида, а найрізноманітнішою релігійною лірикою Шевченка, з якої б'є глибоке національне почуття великого патріота й величава сила його поетичного слова. Дійсно Шевченко цими своїми творами возвеличує

Маліх отіх рабів німіх!

І “на сторожі коло них” ставить своє надхненне слово, як оборону національної гідности і пересторогу перед ворожими народові силами. А найважніше те в цій релігійній ліриці Шевченка, що скарги свої на долю отих покривджених його земляків поет звернув до самого Бога, перед Ним заскаржив тих, що Україну поневолювали.

ЯК УМРУ, ТО ПОХОВАЙТЕ...

Це є той твір Т. Шевченка, що став для України як би заповітом і другим національним гімном. Написаний він був 25 грудня 1845 р., себто на перший день Різдва. В цім надхненнім творі хорий поет прощається з українським народом і звертається до нього з останньою волею: коли він умре, то щоб поховали його над Дніпром на високій могилі, щоб було видно лани, степи і всю Україну і щоб було чути, як реве ревучий.

А коли Дніпро понесе в море ворожу кров, тоді Шевченко все покине й поїде до самого Бога молитись, а до того він Бога не знає...

Нарешті в третій останній строфі поет закликає нарід український тоді, як його поховає, встати, скинути кайдани неволі і здобути собі волю. І тоді, просить поет, у сем'ї великій і вільній і його згадати...

Цей вірш Шевченка є не тільки заповіт, це є ніби останнє слово генія цілої української Нації, не падати духом, які б тяжкі часи не були, не сподіватись, що хтось дасть те визволення народові, а вірити тільки в свої власні сили і в його, Шевченка, слово, не забувати його, і волю собі здобувати самому.

Коли в попередніх елегіях відчувався якийсь занепад поетового духа, якась зневіра й повне недовірря до тодішньої української інтелігенції, то в цім заповіті, зверненому вже не до української інтелігенції, а до цілого народу, чується знову бадьорий голос поета, віра в сили народу й надія, що тільки нарід, своєю культурою

і працею переможе страшне лихоліття і скине з себе московське й польське ярмо. І оцю віру в себе й передає Шевченко народові, переливає в його душі.

Такої віри й такого заклику до боротьби Шевченко ще не писав. Це перший вірш, що так сильно й радикально поставив проблему визволитись із під ярма московського. Тому і став він найулюбленишим твором народу українського, тому й є він найпопулярнішим з цілої української поезії, бо родить віру у свої сили й родить надії на національне визволення.

Особливо він на часі тепер, коли йде напружена боротьба з большевицькою Москвою, коли поставлено на карту все, не тільки саме існування української Нації, але існування й цілого світу, тоді цей заповіт Шевченка стає найбільшим *memento* в житті України. І цей твір тепер співає весь нарід, згадуючи Шевченка, шануючи його пам'ять, бо не тільки знає, але й чує усім своїм серцем, що ці слова промовив геній, духовий провідник нації, промовив Тарас Шевченко.

Цим твором поет закінчив цілу свою збірку "Три літа". Промовив останнє своє слово, зробив той справжній і єдине можливий висновок із тих глибоких переживань збірки, в якій ту боротьбу із Москвою заповідав, як неминучу.

З мистецького становища вірш цей є бездоганий. Складається із трьох восьмирядкових строф. Кожна строфа в собі і внутрішньо, і зверху — замкнена цілість. Вражає кожного ота надзвичайна простота вислову, ота разом із тим глибина думки і пророча проникливість, що другого виходу для України немає. Разом із тим твір цей зрозумілий кожному, хто б його не читав. Шевченко писав його таким навмисне, бо хотів, щоб він був приступний для всіх.

Поруч у цім творі пробивається краса поетового духа, ота непереможна, спокійна і тиха велич образів, особливо в першій строфі і в останній, в якій поет просить не забувати і про нього. А середина твору вражає кожного своєю бадьорістю, силою заклику, силою віри, що такий виступ є єдиний і невідступний, — інакше вічна неволя для Нації і смерть. Оця кардиналь-

ність рішення стає і творчим чинником на ціле майбутнє народу і джерелом його героїзму.

І ритміка його надзвичайно висока. Цей твір не можна промовляти, його треба співати, остільки він є мелодійний. І ми його в такому музичнім сенсі і знаємо, як в и з в о л ь н и й г і м н Н а ц і ї.

Хоч основа віршу є коломийкова (8+6), все ж таки в нім ця чиста пісенна форма поєднана із чотирьох- і трьохстоповим хореем. Правда, римування не повне. Римується тільки другий і четвертий та шостий і восьмий рядки; і рима не точна, але вона переважно багата: могилі — милій; кручі — ревучий; море — гори; нівій — словом.

Отже сила цього твору і краса не тільки в думці, в бадьорім настрої, в вірі в непереможну силу народу, в тих величавих образах “широкополих ланів”, “Дніпра і круч”, в тих динамічних картинах боротьби і тихої родини визволеного народу, що буде вічно згадувати її поета, — але і в самій динаміці вислову, в грандіозності поставленої проблеми. Це все зроджує дух нації, пориває його жити навіть у найтяжчі моменти національної історії, вірити і змагатись до кращого життя.

Таким сильним і могутнім акордом замкнув поет другу найбагатшу добу своєї творчости. Цим він скрипив і підтвердив ті думки й ідеї, що голосив у “Розритій могилі”, “Чигирині”, “Сні”, “Єретикові”, в поемі “Кавказ”, “Великий льох” і в “Дружнім посланії” і показав, що не зневіра мусить панувати, а навпаки, віра і вільна боротьба аж до перемоги.

ЕРЕТИК
Поэма

1845

ЄРЕТИК.

“Єретик” — визначна поема Шевченка про Івана Гуса, чеського письменника, вченого-теолога й релігійного реформатора. Вона була написана 10. жовтня 1845 року в домі Шевченкового доброго знайомого, дідича Олександра Лук’яновича в селі Мар’їнськiм (Шимкові) під Миргородом на Полтавщині.

В 1845 р., коли Шевченко виїхав із Петербургу в Україну, він впрост поїхав до О. Лук’яновича, який запросив поета до себе, щоб він намалював портрети з усіх членів його родини. І в с. Мар’їнськiм Шевченко того року проживав більшу частину літа й осени і тільки в листопаді місяці від О. Лук’яновича від’їхав. У Лук’яновича Шевченко жив на окремому приміщенні, багато читав і працював, як маляр і як поет. І в Мар’їнськiм він написав поеми: “Єретик”, “Сліпий” і “Великий Льох”. Це найбільші розміром твори із цілої групи творів за рік 1845. Влітi Шевченко малював, а восени писав, бо мав для цієї мистецької праці найвідповідніші умови.

Поема “Єретик” з легкої руки В. Доманицького від 1906 р. ввійшла як складова частина до збірки “Три літа”. Але сам Шевченко не вважав її частиною цієї збірки, навпаки, він виділив цей твір до окремого зшитку і трактував його як зовсім окремий твір.

Під час арешту Шевченка 5 квітня 1847 р. і трусу всі папери поета були забрані і фігурували, як делікти за суду поета на доживотню салдатчину у фортеці Орськ (спочатку) на межі Європи й Азії, а пізніше у фортеці Новопетровськ за Каспійським морем в Азії.

Визволений приятелями 1857 р. із неволі, Шевченко тимчасово перебував у Нижнiм Новгороді. В зв’язку з поемою “Наймичка”, яку без підпису Шевченка Куліш опублікував, Шевченко згадав тоді свою поему “Єретик” і просив Куліша, щоб він відшукав цю поему. Але всі старання Куліша й інших не дали жадних наслідків. Щойно переїхавши в Москву 1858 року при допомозі М. Максимовича натрапив Шевченко на слід своєї поеми, що

була у ближче невідомого Бартен'єва, й одержав її. Але то була тільки частина поеми від початку. Почались дальші розшуки навіть у сина П. Шафарика, чеського вченого, якому поема була присвячена, і щойно вже після смерті Шевченка у 70-ох рр. більша частина поеми (277 рядків) була знайдена. Але кінця її так і не знайшли.

Тільки в 1906 р., коли вже був доступ до Департаменту Поліції в Петербурзі, звідти був видобутий той автограф поеми, що був під час трусу у Шевченка забраний. І в окремому зшиткові тоді була знайдена ціла поема і стала приступна і для її видання.

І перших 87 рядків поеми, тільки посланіє-присвята П. Шафарикові, були опубліковані 1861 р. на сторінках "Основи" в Петербурзі кн. I. Початок самої поеми від 88 рядка по 123 ряд. вперше був надрукований у тій же "Оснві", кн. VIII. І щойно в Празі в "Кобзарі" 1876 р., т. II. була опублікована найбільша частина поеми до рядка 227 включно. Ціла поема вперше появилась у друкові 1906 р. на сторінках журналу "Былое", кн. VI. А в "Кобзарі" під редакцією В. Доманицького 1907 р. ця поема "Єретик" стала приступна для широких мас українського читача.

ЄРЕТИК

Шафарикові.

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
5 І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутьті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого,
10 Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той мѣстник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла дожидала
15 На розпутьті ширóкому,
Та й гаснути стала.

Отак німóта запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила,
20 І тихо-тихо упустила
Усобищ лютую змію.
Полилися ріки крóви
Пожар загасили,
А німчики пожарище
25 Й сиріт розділили.
Виростали у кайданах
Слов'янські діти
І забули у невóлі
Що вони на світі!
30 А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась... Прозрів есі
35 В попелі, глибоко,
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлим оком!

Т. Шевченко. Автопортрет 1845 р. (Рисунок олівцем).

І засвітів, любомудре,
Світоч правди, волі;
40 І слов'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного, —
Перелічив трупи,
А не слов'ян. — І став есі
45 На великих купах, —
На розп'ятті всесвітньому, —
Іезекиїлем...
І, о диво!... Трупи встали
І очі розкрили;
50 І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любові
На-віки і віки!
І потеклі в одне море
55 Слов'янської ріки.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слов'яніне!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
60 Нашій правді! Твоє море
Слов'янськеє, нове,
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
65 І з добрим кормилом,
Попливе на вільнім морі,
На широким хвилях.
Слава тобі, Шафаріку,
Во віки і віки,
70 Що звів есі в одне море
Слов'янської ріки!

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
75 Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Приймі, отче! А я тихо
Богу помолюся,
80 Щоб усі слов'яни стали

Добрими братами
І синами сонця правди,
І еретиками
Отакими, як констанцький
85 Еретик великий!
Мир мірові подарують
І славу во віки!

1845. 22. XI.
В Переяславі.

Камень, вгоже небрегоша згизду-
щиз, сей бысть во главу угла. Отъ Го-
спода бысть сей, и есть дивенъ во
очесѣхъ нашихъ.

Псалом СХVІІ, ст. 22-23.

“Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
90 А на апостольським престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає.
Небесний Царю! Суд Твій всує,
95 І всує царствіє Твоє!

Розбійники, людоїди
Правду поборóли,
Осміяли Твою славу
І силу, і волю!
100 Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми ма́ти:
Нема́ кому́ розкувати,
Односта́йне ста́ти
За ева́нгеліє правди,
105 За те́мнії лю́ди!
Нема́ кому́! Бо́же, Бо́же!
Чи то ж і не бу́де?
Ні, наста́не час вели́кий
Небе́сної ка́ри!
110 Розпа́дуться три коро́ни...
На го́рдій тіа́рі!
Розпа́дуться!... Благослови́

На месть і на му́ки,
Благослові мої, Бо́же,
115 Нетверді́ї ру́ки..."
Отáк у келі́ї правді́вий
Іва́н Гус ду́мав розі́рва́ть
Око́ви а́дови!... І диво,
Святе́е диво пока́зать
120 Оча́м незря́щим. — "Побору́сь!
За ме́не Бог!... Да соверши́ться!..."
І в Вифле́емськую каплі́цю
Пішо́в моли́ться до́брий Гус.

"Во і́м'я Го́спода Христа́,
125 За нас розп'я́того на дре́ві,
І всіх апóстолів святи́х,
Петра́ і Па́вла особлі́во,
Ми розріша́ємо гріхі́
Свято́ю бу́ллою сі́єю
130 Рабі́ні Бо́жій..."
"Отій са́мій,
Що води́ли по у́лицях
В Пра́зі позавчо́ра;
Отій са́мій, що хиля́лась
135 По шинка́х, по ста́нях,
По черне́чих перехо́дах,
По келі́ях п'я́на!
Отá са́ма заробі́ла
Та бу́ллу купи́ла:
140 Тепе́р свята́!... — Бо́же, Бо́же,
Вели́кая сі́ло!
Вели́кая сла́во! Зглянься на люде́й!
Одпочи́нь од ка́ри у сві́тлому ра́ї!
За що́ пропада́ють, за що́ Ти кара́єш
145 Своі́х і покі́рних, і до́брих діте́й?
За що́ закри́в їх до́бри о́чі
І во́льний ро́зум окува́в
Кайдана́ми лихóї но́чі?!
Прозрі́те, лю́ди, — день наста́в!
150 Розправте ру́ки, зми́йте лу́ду,
Проки́ньтесь, че́хи, бу́дьте лю́ди,
А не посмі́шище ченця́м!
Розбійники, каті́ в ті́арах,
Все потопі́ли, все взяли́,

- 155 Мов у Московії татари,
 І нам сліпим передали
 Свої догмати! Кров, пожари,
 Всі зла на світі, війни, чвари,
 Пекельних мук безкраїй ряд...
- 160 І по́вен Рим байстрят! —
 От їх догмати і їх слава!
 То явна слава!... А тепер
 Отім по́ложено конклявом:
 Хто без святої бўлли вмер, —
- 165 У пекло просто! Хто ж заплатить
 За бўллу вдвоє, — рїж хоч брата,
 Окроме па́пи і ченця,
 І в рай іди — кінєць-кінцям!
 У злодія вже злодій краде,
- 170 Та ще й у церкві. Гади! Гади!
 Чи напилися ви, чи ні
 Людської крoви?! Не мені,
 Великий Гoсподи, простoму,
 Судить великії діла
- 175 Твоєї во́лі: люта зла
 Не дієш без вини нікому!
 ...Молюся, Гoсподи, помилуй,
 Спаси́ Ти нас, святая́ сіло!
 Язві язїк мій за хулі,
- 180 Та язви мїра ізцїлі!
 Не дай знуцатися лукавим
 І над твоєю́ вїчно-славой
 Й над на́ми, прoстими людьмі!"
- І плакав Гус, мо́лїтву дїя,
 185 І тяжко плакав; люд мовчав
 І дивува́вся: що він діє?
 На ко́го ру́ку підїйма́?
- "Дивїться, лю́ди! Ось де бўлла,
 Що я читав!" — І показав
 190 Перед наро́дом. Всі здригну́ли:
 Іва́н Гус бўллу розїдра́в!
 Із Вифлеє́мської каплі́ці
 Аж до всесвітньої́ столї́ці
 Лунá, гогóчучи, неслáсь
- 195 Ченці хова́ються... Мов ка́ра,
 Лунá в конкля́ві оддалáсь, —
 І похилїлася ті́ара...

- Зашипіли, мов гадюки,
 Ченці в Ватикані;
 200 Шепочеться Авіньона
 З римськими ченцями;
 Шепочуться антипапи,
 Аж стіни трясуться
 Од шопоту. Кардинали,
 205 Як гадюки, в'ються
 Круг тіари, та ніщечком,
 Мов коті, гризуться
 За мишеня. Та й як такі?
 Однієї шкіри
 210 Така сила... А м'ясива!
 Аж здригнули мурі,
 Як згадали, що у Празі
 Загелкали гуси
 Та з орлами летять б'ються...
- 215 Конклав схаменувся,
 Зібрав раду. Положили:
 Одностаїне стаїти
 Проти Гуса, і в Констанці
 220 Всіх ворог скликати,
 Та стерегти, яко-мога,
 І зверху, і здолу,
 Щоб не втекла сіра птаха
 На слов'янське поле.
- Як та галич поле крила —
 225 Ченці повалили
 До Констанця; степі, шляхи,
 Мов сарана, вкрили
 Барони, герцоги і дюки,
 Псарі, герольди, шинкарі
 230 І трубадури-кобзарі,
 І шляхом військо, мов гадюки.
 За герцогінями — німота:
 Хто з соколами на руках,
 Хто пішки, верхи на ослух, —
 235 Так аж кишить! Все на охоту, —
 Мов гад у ірій, поспіша.
 О, чеху! Де твоя душа?
 Дивись, що сили повалило,
 Мов сараціна воювать
 240 Абó великого Аттілу!

- У Празі глу́хо гомоня́ть,
І це́саря, і В'ячесла́ва,
І той собо́р тисячогла́вий
Уго́лос лаю́ть! — Не хотя́ть
245 Пуска́ть в Конста́нц Іва́на Гу́са.
— “Жив Бог! Жива́ душа́ моя!
Браті́, я сме́рти не бою́ся!
Я докажу́ оті́м змія́м!
Я ві́рву їх несі́те жа́ло!...
250 І че́хи Гу́са провожа́ли,
Мов ді́ти ба́тька...

- Задзвони́ли у Конста́нці
Ра́но в усі дзвони́;
Збира́лися кардина́ли
255 Гладкі́ та черво́ні,
Мов буга́ї в загоро́ду,
І прела́тів ла́ва.
І три па́пи, і баро́нство,
І вінча́ні гла́ви, —
260 Зібра́лися, мов Іу́ди,
На суд нечесті́вий
Про́ти Христа́. Сва́ри, го́мін:
То реве́, то ві́є,
Як та орда́ у та́борі,
265 Або́ жиді́ в шко́лі...
І — всі́м разо́м заціпи́ло!...

- Мов кедр серед по́ля
Лива́нського, — у кайда́нах
Став Гус перед ні́ми
270 І оки́нув нечесті́вих
Орлі́ми очі́ма.
Затрусі́лись, побілі́ли,
Мовчки́ озира́ли
Му́ченика. — “Чого́ мене́, —
275 Чи на прю́ позва́ли?
Чи диві́ться на кайда́ни?”
— “Мовчі́, Че́ше сме́лий...” —
Гадю́кою зашипи́ли,
Звірем заре́віли.
280 — “Ти ерети́к! Ти ерети́к!
Ти сі́еш розко́ли,

- Усобища розвіваєш,
Святішої волі
Не приймаєш! . . . Одно слово —
285 Ти Богом проклятий!
Ти еретик! Ти еретик! . . .”
Ревіли прелати.
— “Ти усобник! . . . Одно слово —
Ти всіми проклятий! . . .”
290 Подивівся Гус на папи,
Та й вийшов з палати! . . .
— “Побороли! Побороли!” —
Мов обеленіли.
— “Автодафе! Автодафе! . . .” —
295 Гуртом заревіли.
- І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони . . . — Всі пилі
І п'яні Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
300 І світ настав . . . Ідуть молитися
Ченці за Гуса. З-за горі
Червоне сонце аж горить:
І сонце хоче подивіться,
Що будуть з праведним творить?!
- 305 Задзвонили в усі дзвони,
І повелі Гуса
На Голгофу у кайданах . . .
І не стрепенувся . . .
Перед огнем . . . Став на йому
310 І молитву діє:
— “О, Господи милосердий!
Що я заподіяв
Оцим людям? — Твоїм людям!
За що мене судять?
315 За що мене розпинають?
Люди! Добрі люди!
Моліться, неповінні,
І з вами те буде!
Моліться! Люті звірі
320 Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили . . .
Ні гори, ні мурі
Не сховають! Розіллється
Червоне море

- 325 Крѳви! — Крѳви з дѳтей вѳших!...
 О, гѳре! О, гѳре!
 Онде вонї! — В ѳсних рїзах...
 Їх лїотїї ѳчі...
 Ужѳ крѳви... — “Палї, палї!”
- 330 — “Крѳви, крѳви хѳчуть!
 Крѳви вѳшої!...” І дїмом
 Прѳведного вкрїло.
 — “Молїтеся! Молїтеся!
 Гѳсподи, помїлуй,
- 235 Простї Ти їм, бо не знѳють...”
 Та ѳ не чїти стѳло!
 Мов собѳки, коло огнїю
 Кругѳм ченцї стѳли:
 Бѳялися, щѳб не вїлїз
- 340 Гѳдиною з жѳру
 Та не повїс на корѳнї
 Абѳ на тїарї.
 Погѳс огѳнь; дїнув вїтер
 І пѳпїл розвїяв.
- 345 І бѳчили на тїарї
 Червѳного змїя
 Прѳстї лїуди. Пїшли ченцї
 Ї Те Дѳум спївѳли;
 Розїшлися по трѳпезах
- 350 І трапезувѳли —
 І день, і нїч, аж попїхли.
 Малѳю сїм'ѳю
 Зїйшлись чѳхи. Взялї землї
 З-пїд кострѳ, і з нѳю
- 355 Пїшли в Прѳгу. Отѳк Гїса
 Ченцї осудїли,
 Запалїли... Та Бѳжого
 Слѳва не спалїли, —
 Не вгадѳли, щѳ вїлетить
- 360 Орѳл їз-за хмѳри,
 Зѳмїсть г ў с я — і розклїѳ
 Висѳку тїару.
 Байдїже їм! Розлетїлись,
 Мов тїї ворѳни,
- 365 З кровѳвого тѳго свѳята.
 Ченцї і барѳни
 Розвернїлись у будїнках
 І гѳдки не маїють:
 Бенкетїють та їнколи

370 Те Déum співають.
Все зробили . . . Постривайте, —
Он над головою
Старий Жйжка з Таборова
Махнув булавою!

1845. 10. X.
С. Мар'ївське.

ЄРЕТИК

“Єрети́к” є перша історична поема із чужого, неукраїнського життя, із чеської історії. Складається вона із двох творів: самої поеми про Івана Гуса, що була написана 10 жовтня 1845 року в Україні в селі Мар'їнським, і заспіву-присвяти чеському вченому П. Шафарику, написаній 22 листопада того-ж року вже в Переяславі. Спочатку була написана сама поема, а через півтора місяця — присвята.

Історичне тло тієї поеми — боротьба римо-католицької церкви із тим унутрішнім її ослабленням, що сталося у наслідок одночасного існування на початку XV стол. аж трьох пап, що вели між собою боротьбу, ослаблювали свою церкву, знижували її релігійний і моральний авторитет. Ця боротьба позначилась тим, що вище духовенство: папи, кардинали, єпископи втратили свою повагу перед нижчим духовенством і мирянами. Запанивала сваволя, егоїзм, користолюбство, піднеслись особисті амбіції, особисті вигоди: релігійне життя в римо-католицькій церкві й суспільності почало занепадати. Натомість почався розбрат і в окремих державах, позначились сепаратистичні релігійні прояви, що пізніше вилились у цілий широкий автономістичний церковний рух, у реформацію. Вперше цей рух виявився в кінці XIV в. в Англі в особі професора Джона Вилклефа (1324-1384).

Ідеї Вилклефа стали ширитись і на континенті західньої Європи, зокрема в Чехії, і першим представником їх був професор університету в Празі, І в а н Г у с. Він гостро виступив проти пап, проти папських бул. Думки Гуса ширились серед чеського суспільства і стали навіть небезпечні для цілоти римо-католицької церкви. Тоді папа

скликає в Констанці 1414 р. собор, на який кличе й Гуса. Небезпечно було “єретикові” на цей собор їхати. Але Іван Гус все-ж поїхав. Народ із плачем провожав свого пастиря, відчуваючи для Гуса велику небезпеку. Та переконаний у своїй правді, сміливий і готовий за свою ідею й на смерть, Іван Гус на собор таки поїхав. Був ув’язнений і став перед судом собору, боронив свою правду всіма науковими й моральними та релігійними аргументами. Не вняли віри. Оголосили на соборі єретиком і присудили спалити. Року 1415 собор спочатку засудив науку Віклефа, потім спалив Гусові твори, нарешті й самого Гуса.

Але не спалили його ідеї. Вона загорілась в окремий релігійний рух, у нову віроісповідну громаду в місті Таборі (тому “таборити”) під проводом Яна Жижки.

Почувши ще в Москві 1844 р. про Івана Гуса від свого приятеля О. Бодянського, потім 1845 р. прочитавши спеціальну працю про Гуса учня Бодянського — С. Палаузова, — Т. Шевченко відчув у постаті цього найранішого після Віклефа реформатора життя, тремтіння живого духа, шукання правди, боротьбу за неї і навіть смерть. Іван Гус в живій уяві поета повстав, як великий герой, борець за нову, Божу, вічну Правду проти деспотії, церковного насилля, морального занепаду й неправди. Т. Шевченкові заімпонувала ота відвага, сміливість, живий і творчий дух, реформаторство — запалити новий живий і вічний вогонь у душах свого народу, налити в серце чистої святої крові й відновити життя.

Шевченко в цілій істоті Гуса відчув себе самого, свій вічно творчий дух. Як Гус для щастя свого народу не пожалував і свого життя, так і Шевченко за долю свого народу підніс високо свій голос протесту, наражаючись навіть на велику небезпеку. Оці історичні події й особисті аналогії і спричинились до повстання поеми “Єретик”.

Характеристична й назва поеми. Може слово “єретик” найбільше заважило в творчій уяві поета, що він вибрав цю власне тему, а не іншу. Єретик — це той, що йде наперекір усій традиції думок, ідей, поступовань його доби, що віджили; це той, що ламає всі звички його

оточення, всі правди духового життя, філософії, релігії, сучасних йому провідників суспільства; це той, що загортає протерті дороги, протоптані стежки і прокладає нові, до нього незнані; це той, що визначає нові провідні ідеї для своєї нації, творить нову сторінку її історії; він є Єретик для короткозорих сучасників і великий Месія для великого майбутнього його нації; Єретик — нова людина, творець нових скрижалів для нової великої правди, що має запанувати во ім'я нового життя його народу. Таким єретиком є і сам Шевченко. Оця найглибша ідея повстання й боротьби одиниць проти інертного й ворожого занепавшого в своїй істоті проводу, за нову правду вічного й абсолютного творчого духа, за новий світ думок, за нові шукання сенсу життя, за вічно живого Бога і підняла Шевченка на новий твір із історії чужого народу, а не свого рідного.

Дійсно, тема дуже приваблива: утотожити великого Гуса із ще більшим і революційнішим Шевченком, виступити в бій проти всіх прогнилих неправд, проти бул, якими сучасні йому власті і його ж таки земляки начиняють покривджені душі українського народу, якими підкуповують перекінчиків, запродавців і зрадників, розкладають, нищать найкращі і найсвятіші народні звичаї й релігійні та моральні основи, нищать край, козацькі ідеї, і Шевченко, як славний Гус колись, сказав собі:

Поборюсь!

За мене Бог! Да совершиться! . . .

— це значить виступити на прою не тільки з собором крикунів, з “собором” міністрів, але із самим тиранським режимом, із самим царем московським та деспотією московської влади, московської церкви і всіх духовних ієрархів її бездушного і жорстокого режиму державної і церковної політики Москви й зарання принести себе на вівтар жертви, на тортури Голготи за честь і гідність своєї нації. І Шевченко свідомо пішов на цю боротьбу, свідомо утотожив себе із Гусом, що повстав проти такого ж режиму католицького світу.

І потекла співуча мова поеми, розпочата красномовною картиною московської сучасності:

Кругом неправда і невболя
Народ замучений мовчить...

А в "келії" поет задумав це пекло збурити і

Святее диво показати
Очам незрячим...

І показав усім, усьому люду, як

Розбійники, людоїди
Правду поборили...
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мами:
Нема кому розкувати,
Одноставне стати
За євангеліє правди,
За темні люди!...
Прозріте люди — день настав!
Розправте руки, змийте луду,
Прокіньтеся... **бутьте люди!...**

.....

.....Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великі діла
Твоєї волі: люти зла
Не дієш без вини нікому!..."

.....

Та язви мiра ісцiлі!
Не дай знуцати лугавим
І над твоєю вiчно славою
Й над нами, прости ми людямі...

Так плакав і молився поет за свій нарід, вкладаючи ці слова свої в уста Гуса, попереджаючи, що "розилеться червоне море крові... з дітей ваших..."

Тому ця поема є глибоко символічна й особиста. Це ті самі думки, що ми читали в "Гайдамаках", в поемах: "Сон", "Сліпий", "Кавказ", "Великий Лях", "Послання" й інш. Це Шевченкові думки, його переживання та його ж і рефлексії. І всі вони звернені до московської влади Пе-

тербурзької, до офіційної її церкви, прив'язавши назвни до історії Гуса та його боротьби з папами.

Не дивлячись на те, що Україна й її козацтво зруйновані, а українська визвольна ідея як би завмирає, — всетаки Шевченко вірить у її перемогу, вірить і в недалекім майбутнім сподівається її здійснення.

.....Постривайте,
Он над головою
Старій Жижка з Таборова
Махнув булавую!

Ми знаємо, що булава — прерогатива минулої української гетьманської влади. Тому, згадуючи Жижку, поет мав на увазі також і українського провідника, що визволить Україну з лабет московських.

Трагічна постать Івана Гуса послужила Шевченкові для визначення його власних думок, а головню протесту проти того насильства, що чинилось над його Україною. Образ чужої історії став джерелом для визначення його національної ідеології власної. Тому поета цікавили не так історичні факти самі по собі, не стремління передати їх, як вони відбувались у дійсності, а виявити правдивий образ “Єретика”, що ломає старі прогнилі традиції, накинута чужою владою рідному народові, і творить нові,— образ правдивого провідника свого народу, реформатора національного життя. І цей свій сміливий, могутній творчий чин вкладає у високомистецький твір, у неспокійну, бурхливу поему, оригінальну й так неподібну до спокійних, епічних західньо-європейських поем тієї доби.

ДРУГИЙ КОБЗАР

1846—1847

ДРУГИЙ КОБЗАР.

Збірка ця складається із трьох творів — двох балад: “Л і л е я” (пізніша назва) і “Р у с а л к а ” 1846 р. і поеми 1847 р. “О с и к а” Ця збірочка 1847 р. була Шевченком переписана до окремого зшитку і приправлена до друку. До неї поет 8. III. 1847 р. на другий день після закінчення поеми “Осика” подає передмову, що починається такими словами: “Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм (передмовою — Л.Б.). До вас словово мое о братія моя українська возлюбленная”. І далі Шевченко висловлює свій жаль, що всі друкують свої твори, праці: чехи, серби, болгари, чорногори, москалі — “а в нас ані телень, наче всім заціпило...” І поет закликає українських письменників, щоб не боялись чужих журналістів, не вважали на них, а писали, бо й москалі нічого не пишуть по своєму, а тільки перекладають... кричать про братство, а гризуться, мов скажені собаки; кричать про єдину слов'янську літературу, а й не заглянуть до неї... Але як попадеться їм українська книжка, то вони вихвалюють у ній тільки те, що є найпоганше; а наші “патріоти-хуторяни” й собі за ними: “Чудово!” І що ж там? — “Жиди, шинки, свині, і п'яні баби”. Може для їх витонченої натури це є добре, але “на наші мужицькі очі, каже Шевченко, то дуже погано”.

Прочитали по складах “Енеїду” Котляревського, тай гадають, що мужиків уже пізнали. Ні, не там їх треба шукати, а в думках, піснях, коли вони співають, в їх розмовах між собою, коли шапок не скидають, коли згадують старовину й коли плачуть, ніби в турецькій або в польсько-панській неволі. Отже, щоб знати людей (народ — Л.Б.), треба з ними жити, а щоб про них писати, то треба самому стати людиною. Отоді пишіть і друкують, і праця ваша буде почесна. Вони дуже вихваляють Гоголя, що пише по московськи, Вальтера Скотта. Дійсно, вони своєї рідної мови не знали. Але Бирнс таки народній і великий поет; і наш Сковорода був би таким, як би

Сјоња Рада

не латина й московщина. Добре знав український нарід Квітка Основ'яненко; знав рідну мову П. Гулак-Артемівський, але, як пошився в пани, то й забув. Справді, панство робить нам велику шкоду. Не тільки різні Кирпи-Гнучкошиєнки, але й мужі мудрі, вчені... "Проміняли свою добру — рідну матір — на п'яницю непотребную (Московщину — Л. Б.)... Та, братія, "не вдавайтесь в тугу, а моліться Богу і працюйте розумно в ім'я матері нашої України безталанної".

А в кінці поет хвалиться віршем української поетки "Свяченая вода", яку він протиставлює московській і ставить вище від останньої. Тою поеткою була Олександра Псьолівна, з якою познайомився Шевченко р. 1843 у Репніних в Яготині. Коли Шевченко вже був на засланні, О. Псьолівна присвятила йому р. 1847 три поезії: "Три сльози дівочі". Вони є відгуком розгрому Кирило-Методіївського Братства. Це є поетичні сльози над долею Братчиків і закінчується строфою:

Розпíтай же буйних вітрів
З далéкого краю,
Як наш Кобзár з важким рáнцем
Під ружжём гуляе...

Ця поезія безпосереднє присвячена Шевченкові, коли він був уже на засланні.

Передмова до цього "Другого Кобзаря" виявляє найбільший спротив Шевченка до Московщини і московської культури; спротив до панів-хуторян та різних панських перекінчиків Кирп-Гнучкошиєнків, що живуть і киснуть у канцелярських чорнилах. Ці самі пани у їх відношенні до українських дівчат на селі стоять у центрі уваги і в усіх трьох творах цього "Другого Кобзаря".

Шевченко в цім "Кобзарі" не обмежувався тільки цими трьома творами, що мали б обняти собою не більше 30 друкованих сторінок. Це був, мабуть, тільки початок нового "Кобзаря" Шевченка і мав бути продовжений цілим рядом інших творів аж до його викінчення. Але арешт Шевченка в квітні 1847 року припинив цей задум поета на самім його початку. І коли перший "Кобзар" 1840 р. ховав у своїм змісті більше національний ха-

ракти, то другий “Кобзар” 1847 року мав бути соціально- побутово-родинного змісту.

Збірка ця і передмова до неї були знайдені в архіві ІІІ. відділу Департаменту Поліції, бо вона була забрана в Шевченка під час його арешту. Але були вони там віднайдені не в один і той самий час. Передмова була знайдена ще 1898 р. українським вченим, проф. Московського Університету, М. Стороженком, що в перекладі на московську мову її видрукував у журналі “Русская Мысль”, 1898 р. кн. 6. А “Другий Кобзар” був знайдений там же, але щойно 1906 р., як окрема збірка під поліційним заголовком “Р у к о п и с ь № 3”. Вона показує: якими інтересами тоді Шевченко жив і хвилювався. Його тоді найбільше хвилювала та моральна розкладава роля панів на селі і доля України. А найбільший спротив виявив у ній Шевченко до Московщини та московської культури.

ШЕВЧЕНКОВА ПЕРЕДМОВА.

Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модъ?
Чтоб умный, добрый наш народ,
Хотя по языку насъ не считалъ за нѣмцев.
А. Грибоѣдовъ.

Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого, а щоб не с порожніми торбами, то наділяю його предисловієм. До вас слово моє, о братія моя українська возлюблена.

Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю, ляхи дрюкують, чехи, серби, болгарі, черногори, москалі — всі дрюкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило... Чого се ви так, братія моя? Може злякались нашістьвія іноплеменних журналістів? Не бійтесь! Собака лає, а вітер несє... Вони кричять, чом ми по-московській не пішемо? А чом москалі самі нічого не пішуть по своєму, а тільки переводять, та й то чорт-зна по-якому? Натовкмачать якіхось “індивідуалізмів” тощо, так що аж язик отєрпне, поки вимовиш; кричять о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричять о “єдиной сло-

в'янської" літературі, а не хотять і заглянуть, що робиться у Слов'ян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську, або хоч і нашу? Бо і ми такі, слава Бóгу, не німці! . . . Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганше, а наші патріоти-хуторяни й собі за ними: "преочаровательно!" В чарах тих ось що: жиди́, шинки́, сві́ні і п'я́ні ба́бі. Мо́же це по їх "утончено́й" на́турі і спра́вді до́бре. А на наші́ мужи́цькі о́чі, то дуже́ пога́но.

Вони́ й то пра́вда, що і ми са́мі тут трóхи ви́нні, бо ми не ба́чимо на́шого наро́ду так, як його́ Бог сотвори́в. У шинку́ і наш, і моска́ль, і на́віть німець — всі́ похо́жі на свиню́, а же́нщини — то ще́ пога́нше. У ха́ту при́йти до його́, або́ до се́бе покли́кати по-брате́рській не мо́жна. Не мо́жна, бо він зляка́ється, та мо́же ще́ й те, що він пізна́є дурня́ в жупа́ні.

Прочита́ли собі́ по скла́дах "Енеї́ду" та потиня́лись коло́ шинку́, та й ду́мають, що от ко́лі вже ми розпізна́ли своїх́ мужикі́в. Е ні, бра́тіку, прочита́йте ви́ ду́ми, пі́сні, послу́хайте, як вони́ співа́ють, як вони́ гово́рять між собо́ю, шапо́к не скида́ючи, або́ на дру́жньому́ бенке́ті; як вони́ зга́дують старовину́ і як вони́ плачу́ть, ненáче спра́вді в туре́цькій невóлі, або́ у польського́ магнатства́ кайдáни волóчать, — то тоді́ і ска́жете, що "Енеї́да" до́бра, а все́ такі́ сміховина́ на моско́вський́ шталт.

Отáк то, бра́тія мо́я возлю́бленна́! Щоб зна́ть люде́й, то тре́ба пожи́ть з ними́; а щоб їх спі́сувати́, то тре́ба са́мому ста́ти чоло́віком, а не марнотра́телем чорни́ла і папе́ру. Отоді́ пиші́ть і дрюку́йте, і труд ва́ш бу́де трудо́м че́сним.

А на моска́лів не вважа́йте: неха́й вони́ собі́ пи́шуть по сво́єму, а ми — по-сво́єму. У їх наро́д і сло́во — і у нас наро́д і сло́во, а чи́є кра́ще, неха́й су́дять лю́ди. Вони́ зда́ються на Го́голя, що він пи́ше не по-сво́єму, а по-моско́вському, або́ на Ва́льтер-Ско́тта, що й той не по-сво́єму писав. Го́голь ви́ріс в Ніже́ні, а не в Малорóсі́ї (Украї́ні — Л.Б.), і сво́го́ язика́ не зна́є; а Ва́лтер С (котт) в Единбу́рзі, а не в Шотла́ндії, — а мо́же і ще́ бу́ло щоне́будь, що вони́ себе́ одчура́лись . . . не зна́ю. А Бирнс усé такі́ поёт

наро́дній і вели́кий і наш Скворода́ таким би був, якби́ його́ не зби́ла з пли́ву лати́нь, а по́тім моско́вщина.

Поки́йний Осно́в'яне́нко дуже́ до́бре пригляда́вся на наро́д, та не прислуха́вся до язи́ка (мови — Л.Б.), бо, мо́же, його́ не чув у коли́сці од ма́тері, а Г(ула́к) Артемо́вський хоть і чув, так забу́в, бо в пані́ постри́гся. Го́ре нам! Безу́міє нас обу́яло оти́м мерзе́нним і Бо́гу проти́вним па́нством! Неха́й би вже оті́ “Кірпи-Гнучкоши́енки” сутя́ги, — їх Бог за тя́жкії гріхі́ наші́ ще до зача́тія во утробі́ ма́терній осуди́в кіснуть і гнить в чорні́лах, а то — мужі́ му́дрі, учéні... Промі́няли сво́ю до́бру-ри́дну ма́тір на п'я́ницю непотре́бную, а в прида́ток ще і “въ” дода́ли. Чому́ В. С. Кара́джич, Шафа́рик і іни́ї не постри́глись у ні́мці (ім би зру́чніше було́), а оста́лись слов'я́нами, щі́рими синáми матерéй своі́х, і сла́ву до́брую стяжа́ли? Го́ре нам! Но, бра́тія, не вдава́йтесь в ту́гу, а мо́літесь Бо́гу і рабо́тайте розу́мно во ім'я́ ма́тері нашо́ї Укра́їни безтала́нної. Амі́нь.

Седні́в

1847, ма́рта 8.

А щоб ви зна́ли, що́ труд ваш не ми́мо іде́, і щоб не дуже́ чва́нилась моско́вська бра́тія сво́єю Ростопчи́ною — то от вам “Свяче́ная вода́”: налі́сано па́нночкою та ще й хоро́шою, тільки не ска́жу яко́ю, бо вонó ще молодé, боязлі́ве.

А переверні́ть пудо́ві журна́ли та пошука́йте, чи нема́ там чо́гонéбудь тако́го, як С(свяче́ная В(ода́)), — і не турбу́йтесь, бо ей-Бо́гу не на́йдете.

ЛІЛЄЯ

- “За щó менé, як рослá я,
Люди не любíли?
За щó менé, як вíросла,
Молодúю вбíли?
5 За щó вони тепér менé
В палáтах вiтáють,
I цар-квiтом називáють,
Очéй не спускають,
Дивúються, любúються,
10 Не знáють, де дiти!
Скажi ж менi, мiй брáтiку,
Королéвий цвiте!”
“Я не знáю, моá сéстро!”
I цвiт королéвий
15 Схилiв свою голóвоньку
Червóно-рожеву
На бiлее, понiклее
Лiченько лiлéї, —
Сам Госпóдь витáв над нiми
20 I творiв святéе
Землi грiшнiй... I лiлéя
Росóю-сльозóю
Заплáкала i сказáла:
“Брáте мiй! З тобóю
25 Ми давнó вже кохáємось,
А я й не казáла,
Як я тяжко виростáла
I як умира́ла...
Моá ма́ти... я не знáю...
30 Вонá все журiлась,
I моли́лась, i на мéне
На малú дивiлась
I пла́кала. Я не знáю,
Мiй брáте едiний!
35 Хто iй гóре заподiяв?
Я булá дитiна...
Я грáлася, забавля́лась;
А вонá все в'я́ла,
В'я́ла, в'я́ла, засихáла,

- 40 Умирати стала —
І нашого злого пана
Кляла-проклинала,
Та й умерла. А мене пан
Узяв годувати.
- 45 Я віросла, вікохалась
У білих палахах,
Пан поїхав на чужину,
А мене покинув.
І проклялі його люди,
- 50 Будінок спалили,
А мене... Не знаю защо,
Убили не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; накрили
- 55 Ганчіркою на смітнику
Та ще й реготались;
Жиди навіть нечистіви
На мене плювали.
Отакé-то, мій братіку,
- 60 Було мені в світі!
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люди віку... Я умерла
На снігу під тінном,
- 65 А весною процвіла я
Квітом при долині, —
Квітом білим, як сніг білим,
Весь гай освітила.
І тіж люди, і тіж пані,
- 70 Що зимою вбили,
Поприходили весною
Дівом дивувались,
І дівчата завітчались,
І мене назвали
- 75 Лілеєю-снігоцвітом;
І я розцвітати
Стала в гаю і на полі,
І в білих палахах...
Скажі ж мені, мій братіку,
- 80 Королівий квіте:
Нащо мене Бог поставив
Квітом на сім світі?
Щоб люде́й я звеселяла,
Тих са́мих, що вбили

- 85 Менé й мáтiр?! Милосéрдий,
Святій, Бóже мiлий! . . .”
І заплáкала лiлéя.
А квіт королéвий
Схилiв свою голóвоньку
90 Червóно-рожéву
На бiлее, понiклее
Лiченько лiлéї.

1846. 25. VII.
Київ.

РУСАЛКА.

- “Породiла менé мáти
У бiлих палáтах,
Та й понéсла серед нóчi
До Днiпрá купáти.
5 Купáючи, розмовляла
Зо мнóю малóю:
“Пливи, пливи́, моя́ дóню,
Днiпрóм за водóю,
Та випливи русáлкою
10 Зáвтра серед нóчi;
Я вiведу гулять пáна
А ти й залоскóчеш.
Залоскочi ж, моя́ дóню, —
Нехай не смiється
15 Над грiшною сиротóю.
Нехай п’е — уп’ється
Не моiми слiзьми-крóв’ю —
Сiньою водóю,
Нехай в Днiпрi погуляе
20 З своєю дочкóю,
Пливи́ ж, моя́ русáлонько!
Хвилi моi, хвилi,
Привiтайте русáлоньку! . . .
Та й заголосiла,
25 Та й побiгла. А я собi
Плила́ за водóю,
Пóки сестри не зустрiли,
Не взяли́ з собóю.
Ужé з тiждень, як расту́ я,
30 З сестрами гуляю

- Опівночі та з будінку
Батька виглядаю.
Можє вже він повінчався
У білих палатах?
35 Можє, знóву розкошúє
Моя грíшна ма́ти?..."
Та й замóвкла русáлонька,
І в Дніпрó пірну́ла,
Мов пліточка, і лозíна
40 Тíхо похитну́лась.
- Вийшла ма́ти погуля́ти, —
Не спіться в палатах;
Па́на Яна нема́ до́ма,
Ні з ким розмовля́ти.
45 Приблудíла до бе́рега,
Та й дочку́ згада́ла,
І згада́ла, як купа́ла
І що примовля́ла, —
Та й байдúже! Пішла́ собі
50 У пала́ти спа́ти...
Та не дійшла́; довелóся
В Дніпрі́ ночува́ти.
Вискочили регóчучи
Дніпрóві дівча́та...
55 Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя́ ма́ти!
Сестри ра́ді, що пійма́ли...
Гра́лись, лоскота́ли,
По́ки в ве́ршу не схова́ли
60 Та й зарегота́лись...
Одна́ тільки русáлонька
Не зареготáлась.

1846. 9. VIII.

Київ.

ОСИКА.

ПОЕМА.

“Да приидеть-же смерть на ня, и да
спидуть во адъ живи: яко лукавство въ
жилищахъ ихъ, посредѣ ихъ”.

Псалом LIV, ст. 16.

- Молюся, зно́ву упова́ю,
І зно́ву сльо́зи вилива́ю,
І ду́му тяжкую мою
Німі́м сті́нам передаю.
- 5 Озові́теся ж, запла́чте,
Німі́ї, зо мною́ . . .
Над непра́вдою людсько́ю,
Добо́лю лихо́ю . . .
Озові́теся! А за ва́ми,
- 10 Мо́же, озове́ться
Безтала́ння невсипу́ще
І нам усмі́хне́ться,
Поєдна́е з недобо́лю,
Спасі́бі нам ска́же,
- 15 І помо́лится й запла́че
Й ті́хо спа́ти ля́же.
Така́ моя́ ра́да, незна́емий бра́те!
Смирі́сь перед Бо́гом, люде́й не займа́й,
Шука́й собі бра́та в пала́тах і в ха́ті,
- 20 І дбай домові́ну, а сла́ви не дбай!
Бо вона́ не спі́нить віку молодо́го . . .
Не ве́рне з-за лі́та нашо́ї весні́ . . .
Отак то, мій дру́же! Моли́сь, бра́те!
І мене́ в моли́твах своі́х пом'я́ни.

I.

- 25 Росте́ в по́лі на моги́лі
Осі́ка закля́та;
Отам ві́дьма похóвана, —
Христі́теся, дівча́та!
Христі́теся . . . і не ква́птеся
- 30 На пані́в лука́вих,

Бо згінете, осміяні,
Наробите слави, —
Зтої слави на сім світі,
А на тім! . . . Крий, Боже!
35 За гріхі такі великі
Сам Бог не поможе.
Нехаї пані знущаються,
Братами торгують
Та сльозами кровавими
40 Сатану частують. —
Їх вже душі запродаї,
То їм і байдуже,
А вам треба стерегтїся
Стерегтїсь — та й дуже!
45 Стережітьсѧ ж! Кохайтесѧ
Хоч із наймитами, —
З ким хочете, мої любі,
Тїлько не з панами!

Після осіннього Миколи,
50 Обідрані, трóхи не гóлі,
Бендёрським шляхом уночі
Ішли цигани, а йдучі
Звичайне, вóльні, співаїти;
Ішли собі, а пóтім стаїли,
55 Шатрó край шляху нап'ялі,
Багáття вбóге розвели
І кóто йóго посідаїли,
Хто з шаш'ик'м, а хто і так —
Затé він вóльний, як козák
60 (Колїсь-то був). Сидѧть, кунѧють,
А за шатрóm в степу співае,
Ненáче п'яна, з приданók
Додóму йдучі, молодїця:

Гóлос за шатрóm:

“Ой, у новій хáті
65 Полягáли спáти;
Молодїй приснілось,
Що маїти сказїлась,
Бáтько утопївся,
Свéкор оженивсѧ.
70 І . . . гу! . . . гу! . . . гу! . . .”

Цигáни слóхають, смїютьсѧ:

- “І де тут п’яні ті возьмуться?
 Оце, мабуть, із-за Дністра,
 Бо тут все степ... Марá! Марá!” —
- 75 Цигáni крикнули й схопились,
 А перед ними опинилась
 Та, що співала... Жаль і страх!
 В свитині латаній дрижала
 І на руках і на ногах
- 80 Од стужі кров повиступала
 І довгі коси в реп’яхах.
 Постояла, і мовчки сіла
 Коло огню і руки гріла
 На самім плум’ї. “Ну, так!
- 85 Оженівся неборак!”
 Самá собі ніби шептала,
 І якось страшно усміхалась...

Цигáni:

А відкіля ти, молодіце?

Відьма:

Хто... я... я?...

(Співáє):

- 90 “Як була я молодіця,
 Цілували мене в ліця;
 А як стала старá баба, —
 Цілували б, була б рада.”

Цигáni:

- 95 Співуча, нічого сказать!
 Якби собі такú достать,
 Та ще й медведя...

Відьма:

- 100 Я співáю;
 Чи то сижú, чи то гуляю,
 Все співáю, все співáю, —
 Ужé забула говоріть,
 А перше дóбре говоріла.

Цигáni:

Де-ж ти була, що заблуділа?

Відьма:

- Хто? я? ... З дочкою пан лежить...
Огонь погас, а місяць сходить,
105 В ярú пасеться вовкулак...
Я в приданках була, впилася,
І молодá не продалася...
А все то прокляті пані
З дівчатами такée діють...
110 Підú ще сина хороніть,
А то без мене не зуміють
І в домовіну положіть.

Цигани:

Не йди, небóго, — будь ти з нами!
У нас, ей-бóгу, дóбре жить!

Відьма:

- 115 А діти есть у вас?

Цигани:

Немає.

Відьма:

- Кому ж ви їсти даетé?
Когó ви спáти кладетé?
Когó колишете вночі?
120 Лягáючи і встаючі,
За когó мóлитесь?... Ох, діти!
І все діти... і все діти!
І мені нема де дітись!
Де не підú, — усé за мною!
125 Вони з'їдять мене колись!...

Цигани:

Не плач, небóго, не журісь!
У нас дітéй нема й заводу.

Відьма:

- Хоч з горі та в вóду...
І тяжко, тяжко заридáла.
130 Цигáни дóвго дивувáлись,

- Пóки поснóли, де хто впав.
 Вона́ ж не спáла, не журíлась,
 Сидíла, нóги устрóмíла
 В гарячий пóпил. Виступáв
 135 Щербáтий мiсяць з-за могíли
 I на шатрó мов дивувáвсь,
 Аж пóки хмáри заступíли.
 Чом не спíться багáтому,
 Сíвому, гладкóму?
 140 Чом не спíться убóгому,
 Сиротí старóму?
 Одíн дóма, як би йогó
 На пóдзвiн придбáти;
 А той дóма, коли́ б швiдче
 145 Дострóбiть палáти, —
 Отодi вже одпочiну...
 А убóгий i так собi
 Денéбудь загiне.
 150 I обiдва спочивáють
 I гáдки не мають!
 Убóгого не згáдують,
 А тогó ще й лають.
 Не спíться старóму нi в пóли, нi в хáти,
 155 А трéба якнéбудь вiку доживáти.

II.

Коло огню́ старiй цiгáн
 З лóлькою куняе,
 I дiвиться на прибу́ду, —
 Мóже що й гадае.

Цiгáн:

- 160 Чомó не ляжеш, не спочiнеш?
 Зiрнiця схóдить — подивiсь!

Вiдьма:

Дивiлась я — вже ти дивiсь!

Цiгáн:

Ми рáно рúшимо — покiнем,
 Як не проспiшся...

Відьма:

165   Не просплюсь,
Уже ніколи не просплюсь!...
Отак денэбудь і загіну
У бур'яні...

(Співає:)

170   “Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой, у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь,
В баговінні зеленому
Трошки одпочіну...
175   Та може ще, хоч погану,
Приведу дитіну”.

Дарма!... Аби собі ходило,
Та вміло матір проклинать...
Цить... цить... Чи бачиш, — на могілі
180   Очіма лупа кошеня!
Отó до мене! кіцю... кіцю!...
Не йде прокляте бісеня...
А то дала б тобі напиться
Впилóся б дóбре...

(Співає:)

185   “Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти;
Народила, наплодила,
Та нігде подіти.
Чи то потопіти,
190   Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать,
А грóші пропіти?”

Що, дóбре наші завдають?
Отó-то й тó! А ти не знаєш...
195   Сідай лиш ближченько, — отут...
Я розкажу тобі. Ти знаєш,
Що й я в Волóщині була?
Близнят в Бендéрах привелá,
У білих Яссах колихáла,
200   В Дунаєві купа́ла,
В Турéччині сповилá,

- Та й додому понесла́, —
Аж у Київ; та вже до́ма,
Без кади́ла, без кропи́ла,
205 За три шаги́ охристі́ла,
А три шаги́ пропи́ла...
Упи́лася, упи́лась!...
І до́сі п'яна!...
- І вже ніко́ли не просплю́ся,
210 Бо я вже й Бо́га не бою́ся
І не соромлю́ся люде́й...
Коли́ б мені́ оти́х діте́й
Найти́ денéбудь!... Ти не зна́єш,
Чи є в Турéччині война́?

Ци́ган:

- 215 Була́ коли́сь, — тепе́р нема́:
Уме́р найста́рший старшина́.

Видьма:

- Я думала́ в Турéччині,
Аж і там нема́є...
Ось слухай же! Скажу́ тобі,
220 Кого́ я шука́ю.
Я шука́ю дочку́ мою́,
І си́на Іва́на...
А ще гірше — я шука́ю
Прокля́того па́на,
225 Щоб задуши́ть, бо як узя́в
Мене́ молоді́ю —
Та й острі́г, ненáче хло́пця,
І скрізь за собо́ю
Возі́в мене́. — У Бенде́рах
230 Тоді́ ми сто́яли
[З моска́лями, а моска́лі]
Ту́рка воюва́ли.
Отóж, якраз прóтив Спа́са,
Привела́ близня́та,
235 А він прокля́тий поки́нув,
Не вступи́в і в ха́ту!
Пішо́в собі́ з моска́лями,
А я з байстру́ка́ми
В Украї́ну поверну́ла
240 Бо́сими нога́ми,

- Остріжена — та й байдуже! . . .
 Ішла та пита́ла
 До Києва . . . І що з мене
 Лю́ди посміялись! . . .
 245 Тро́хи бу́ла не вто́пилась,
 Та жаль бу́ло кінуть
 Близня́точок. То сьак, то так
 На свою́ країну
 Допле́нтала. Одпочі́ла,
 250 Ве́чора діжда́ла,
 Та й у село́. Хоті́лось, бач,
 Щоб лю́ди не зна́ли.
 Підкрада́юся до ха́ти
 Аж огню́ нема́є;
 255 Я думала́, що спить ба́тько,
 Аж він умира́є,
 І нікому́ ру́ки скла́сти . . .
 Я переляка́лась.
 Ха́та пу́сткою смерді́ла.
 260 От я захова́ла
 Близня́т своїх у комо́рі;
 Убіга́ю в ха́ту,
 А він уже́ ле́две сто́гне.
 Я до його́: “Та́ту!
 265 Та́ту! Та́ту! Це я прийшла́!”
 За ру́ку хапа́ю.
 А він мене́ взяв за ру́ку
 І шепта́в: “Проща́ю!
 Проща́ю . . . і . . .” Ті́лько й чу́ла . . .
 270 Бо зда́ється, впала́
 Та й засну́ла . . . Якби́ бу́ла
 Дові́ку проспала́!
 Опівночі прокину́лась:
 Щось ходи́ть по ха́ті,
 275 А за ру́ку ба́тько да́вить . . .
 “Та́ту!” — клічу́, — “Та́ту!”
 Аж він уже́ так, як кри́га . . .
 Насі́лу я ру́ку
 Віпручала́ . . . Що, ці́гане, —
 280 Якби́ таку́ су́ку
 Тобі дочку́, — чи прості́в би?

Ці́ган:

Прості́в би, ей-Бо́гу!

ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Σταυρομή

Відьма:

- Та мовчі вже, бо забуду...
Я молилась Богу...
285 Ба, ні... дітєй годувала,
Та в засік ховала...
Та здається, що очіпок
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стріга...
290 Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
295 І одна я з близнятами
На світі осталась.

(Плаче і співає:)

- “Через яр ходила,
Та воду носила,
Коровай сама бгала —
300 Дочку отдавала,
А сина женила,
І... гу!...”

III.

Ціган:

Не скігли, бо ти всіх побудиш!

Відьма:

Хіба я скіглю, навісний?

Ціган:

- 305 Та добре, добре! Що ж дальш буде?
Розкажуй лиш...

Відьма:

- А що дасі?
Навариш за́втра мамаліги?
Я й кукуру́зи принесу.
310 Постривай же, нагада́ла!
З дочкою ліг спа́ти,

- А сїна взяв у лакєї...
 Громáдою з хáти...
 Егé... егé!... громáдою!...
- 315 Я собáк дражнїла
 По-під вїкнами з старцáми,
 І близнãт водїла
 За собóю, — щоб привчáлись...
 Аж і сам приїхав.
- 320 Отодї булó громáдї
 І всїм, до сто-лїха,
 Щоб менé не виганãли
 З бáтькївськóї хáти!
 А менé взяв з близнãтами
- 325 До сéбе в палáти.
 Ростóть мої близнãточка,
 А я утїшáюсь,
 Із лóтою гáдиною
 Я знóву кохáюсь.
- 330 Докохáлася до крáю!...
 Сїна у лакєї
 Занапáстїв! — а з дочкóю!...
 Чи чóеш? — з своéю!...
 Чи це не грїх по вáшому?
- 335 І в вас так умїють?...
 А менї дав карбóванець
 Та послáв у Кїїв,
 Щоб я Бóгу помолїлася.
 Отóж я й ходїла
- 340 І молїлася... Нї, цїгане,
 Я дармá молїлася!...
 Чи в вас є Бог якийнéбудь?
 Отже, в нас немáє;
 Панї вкрáли, та в шкатулі
- 345 У сéбе ховáють.
 Вертáюся із Кїєва, —
 Зáмкнутї покóї.
 Пан поїхав десь з дочкóю,
 Як пéрше зо мнóю.
- 350 І сїна взяв; пóтїм... пóтїм...
 Далєбї, не знáю,
 Що робїлось!... Менї снїлось,
 Нїбї я лїтáю
 Над байракáми совóю
- 355 І дїтєй шукáю.
 Та то брїднã:

- Я не дітєй —
Я шука́ла па́на!
Та тепе́р уже́ не тре́ба,
360 Піду́ у цига́ни.
Я вже си́на оже́нила,
А дочка́ й так бу́де!
Лазитиме по́підти́нню,
По́ки сто́пчуть лю́ди.
365 Ти не ба́чив мого́ си́на?
Там такий хоро́ший,
Такий, як ти! А зна́еш що?
Позич мені гро́шей —
А я намі́ста накуплю́
370 І тебе́ повішу,
Та й піду́ собі до́дому...
Ді́вись: ми́ша... ми́ша
Несе́ у Ки́їв мишеня́т.
Не донесе́ш, уто́пиш десь,
375 Або́ пан одні́ме...
Чи я найду́ дітє́й своїх,
Чи так і загі́ну?...

- Тай замо́вкла, мов засну́ла.
Цига́ни вставáли,
380 Розбира́ли шатро́ своє́,
В доро́гу руша́ли, —
Та й ру́шили. Пішли́ сте́пом;
І вона́ уста́ла
Та й пішла́ сама́ за ні́ми,
385 А йдучи́ співа́ла:
“Ка́жуть лю́ди, що суд бу́де,
А суда́ не бу́де,
Бо вже мене́ осуді́ли
На сім сві́ті лю́ди...”

IV.

- 390 За селом селó мина́ли,
В городі́ ході́ли,
І мов дівó за собо́ю
Приблúду воді́ли.
І співа́ла й танцюва́ла,
395 Не пи́ла й не їла, —
Ненáче смерть з цига́нами

По́ світу ходіла.
 По́тім ра́зом перестáла,
 Стáла їсти й пíti,
 400 І ховáтись за шáтрами,
 І Бóгу молітись:
 То такé їй поробíла
 Старá Маріу́ла, —
 Якíмсь зіллям напо́їла,
 405 То вонó їй минúло.
 По́тім її самá стáла
 Вчить лікарювáти:
 Якí тра́ви, щó од чо́го,
 І де їх шука́ти;
 410 Як варíти, напувáти —
 Всьо́му, всьо́му вчíла;
 І прибу́да учíлася
 І Бóгу моли́лась.
 Літо їй дрúге проблукáла
 415 Та тра́ви суши́ла,
 А на трéге в Украíну
 З нíми прибу́дила.
 Поклонíлась Маріу́лі
 За нау́ку в но́ги,
 420 Попро́щáлись з цигáнами,
 Помоли́лась Бóгу,
 Та їй пішла́ собі́ до́дому,
 На сво́ю краíну,
 Ра́да-ра́да та весéла,
 425 Мов тáя дитíна.
 Якí сéла прохожа́ла, —
 Боля́щих пита́ла,
 І тра́вами напува́ла,
 І всім помага́ла.
 430 Восенí прийшла́ до́дому,
 Пу́стку зато́пила,
 Вімазала, упо́ралась
 І лéгко спочíла,
 Як у ра́ї. Все забу́ла:
 435 І злéе їй незлéе;
 Всіх простíла, всіх любíла,
 І мов над землéю
 Святíм а́нгелом витáла:
 Так їй лéгко ста́ло!
 440 Мов в палáтах, в свої́й ха́ті
 Перезимува́ла.

- І сусіди не цурáлись,
 Все село любíло,
 Бо вона все по болящих
 445 День і ніч ходíла.
 І всякому помагáла,
 І плáти не брáла,
 А що брáла, то калікам
 Зараз оддавáла;
 450 Абó свічечку в неділю
 Спáсові постáвить
 За всіх грíшних, а у себе
 Ї шагá не остáвить.
 “Нáщо мені, — булó, кáже: —
 455 Чи то в мене дíти?”
 Та й заплаче. Отáк вона
 Між чужíми в світі
 Вік недóвгий доживáла.
 Дівчáта, бувáло,
 460 І днювáли, й ночувáли,
 Хáту прибирáли,
 І мáзали, і квítчáли,
 І їсти варíли;
 І ворожить не просíли —
 465 Так собі любíли! . . .
 У хáточці чíсто, тíхо,
 Ясно, як у раї,
 І, знай, двéрі поскрíпують —
 Ніхтó не минáє:
 470 Той добрідень, прійде, скáже,
 Той зíлля попрóсить,
 Той бúbличків, палянічку,
 Всього понанóсять, —
 Абí булó з ким пожíти,
 475 Добрóм поділітись.
 Отáк вона в селі жилá
 І вкрíта, і сíта;
 І любíли, і вітáли,
 І всього давáли,
 480 А все такі пóкриткою
 І відьмою звáли . . .

V.

З недúгами і болячкáми
 З трьóма, чи й бíльше, лікарáми,

- Із-за німецької землі
485 Весною пана привезлі,
Тільки самого... А деж діти?
Дочку на хорті проміняв,
А сина в карти проіграв! —
І так трапляється на світі!
490 А що-ж ми маємо робить?
Отож взяли його лічить, —
Лічили, аж утрюх лічили,
Уже чого з ним не робили?!
Та ба, не буде вже грішить,
495 А ще б хотілося... Простила!...
Святого зілля наваріла,
І, милосердая, з селá
Лічити ворога пішла
В палати сумні. Просіла,
500 Щоб зіллям пана напоїть:
Божилася, що буде жить!
І лікарі не допустили,
Прогнали, трюхи ще й не біли.
Взяла горщечок та й пішла;
505 Ідучи діточок згадала,
Заплакала... і жаль їй стало,
Що панові не допомгла!

Весна зиму проганяє,
І зелений по землі
510 Весна килим розстилає;
Із ірію журавлі
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.

- 515 І на землі, і на небі
Рай. І я не знаю,
Якого ще люди раю
У Бога благаяють!
А тим часом непрощений
520 Грішний умирає
У будінках. Уже його
Й сакраментували,
Клали долі на солоні,
І стелю знімали, —
525 Не вмирає... І лікарі
Нічого не вдіють!...

- Пóтим трóхи полéгшало:
— “Поклі́чте Лукі́ю!”
Шепну́в, та аж затрусі́вся.
- 530 Привелі́ в палáти
Мою́ відьму. І ліка́рі
Вже ста́ли проха́ти,
Щоб помогла́... Прийшла́ вона́
І у нога́х ста́ла,
- 535 І тихе́нько за грі́шного
“Отче-на́ш” чита́ла.
Пан ненáче прокі́нувся,
Гля́нув кругóм себе́,
І на не́ї... та й закрича́в:
- 540 “Не трéба, не трéба!
Іді́ собі!... Абó стрива́й...
Чи ти не забу́ла?
Прості́ менé!... Прості́ менé!...
І слё́зи блисну́ли
- 545 Впе́рше зрóду. — “Проща́ю...
Я давнó прості́ла...”
І свічечку́ дала́ в ру́ки
І перехристі́ла.
Засну́в во́рог перед не́ю,
- 550 Як та́я диті́на,
А її́ за сво́ю ду́шу
Моли́тись покі́нув.
- Сорокоу́сти наймала́,
У Кі́їв ході́ла
- 555 Та за па́на, за грі́шного,
Го́спода моли́ла.
І восе́ні верну́лася
В село́ зимува́ти.
Так, як ма́тір, привіта́ли
- 560 Ласка́ві дівча́та;
І знов ста́ли на до́світки
До не́ї ході́ти;
І знов ста́ли, як ма́тері,
Луки́ годі́ти.
- 565 А вона́ їх навча́ла,
Як на сві́ті жи́ти;
Розка́зує, як і вона́
Коли́сь дівува́ла,
І як па́на полюби́ла,
- 570 По́криткою ста́ла,

- І як стрігою ходіла,
 Близнят породила,
 Як блукала з циганами,
 І як її вчила
- 575 Лікарюватъ Маріула,
 І де, що робилось, —
 Усе, було, розказує,
 Аж плачуть дівчата
 Та хрїстяться; жахаються, —
- 580 Ніби пан у хаті...
 А вона їх розважає,
 Просить, закликає,
 Щоб з панами не кохались,
 Бо Бог покарає;
- 585 Що "підете й ви по світу
 Так, як я ходила,
 Батька й матір погубите,
 Як я погубила;
 Дітей своїх, на сміх людям,
- 590 Пустите по світу.
 Так, як я... як я... пустила...
 Діти мої! діти!...
 Отак вона научала.
 Дівчата христїлись
- 595 Та плакали, а уночі
 Панї їм все снілись:
 І з рогами, і хвостами,
 Одрізують косу,
 Та кусають, та сміються,
- 600 І простоволосу
 на собак, тощо, мініають,
 У дьогті купають,
 І виводять на улицу,
 І людей скликають
- 605 Дивїтися. Отакé то
 Дівчаточкам снілось!
 А все такі на дóсвітки
 До неї ходили.
- 610 Прийшла весна зелéная.
 Старá моя встала,
 Пішла в поле шукать зілля,
 Та там і осталась.
 І обідать і вечéрять
 Варїли дівчата,

- 615 Та не зна́ли, де ділася
Їх нері́дна ма́ти.
Пастухі́ в селі́ сказа́ли,
Що коло́ могі́ли
У калю́жі стару́ відьму
620 Чорті́ утопи́ли.
Найшли́ її́ . . . Грома́дою
Без по́па схова́ли
На могі́лі, й осі́ковим
Кі́лком проби́вали.
625 А дівча́та засія́ли
Могі́лу цві́тами,
І осі́ку поли́вали
Сво́їми сльоза́ми.
І ви́росла на могі́лі
630 Осі́ка за́клята.
Ота́м відьма́ похováна:
Молі́тесь, дівча́та!
Молі́теся і не ква́пте́ся
На пані́в лука́вих,
635 Бо згíнете осміяні́,
Наро́бите сла́ви.

1847. 7. ШІ.
Седнев.

.....

“ДРУГИЙ КОБЗАР” Т. ШЕВЧЕНКА.

“Випускаю оце в люди д р у г о г о К о б з а р я сво-го...” заявив Шевченко в 1847 році перед своїм арештом в передмові до нової збірки своїх творів. Але не встиг він цього зробити. Подав до цієї збірки тільки три твори свої, — і “Другий Кобзар” залишився невикінченим. Арешт Шевченка спинив цю збірку його поезій на самім початку її, спинив цілий рій його поетичних думок, що потім, мабуть, вже ніколи не відновились.

Що це був тільки початок “Другого Кобзаря”, свідчить те, що поет не подав до нього е п і л о г у, як це зробив був у першій Кобзарі 1840 р., у збірці “Три літа” і робив у ряді збірок чи циклів пізніших. Такий епілог Шевченко додавав до своєї збірки вже тоді, коли вона була вповні викінчена. Не подає Шевченко до “Другого Кобзаря” ані одного твору із збірки “Три літа”, хоч де-які з них, як “Наймичка”, “Сліпий”, “Хустина” й де-які ліричні твори, псалми могли вільно в нім бути вміщені. Не подав тому, що “Три літа” складала з себе зовсім окрему й самостійну збірку, що об’єднувалась у певнім задумі поета своєю цілістю, і Шевченко не хотів її розбивати. До “Другого Кобзаря” komponував нові твори.

ЛІЛЕЯ.

І на першому місці в цій збірці стоїть б а л я д а “Лілея”, що в ряді балад Шевченка про перемену дівчини займає одне з перших місць. Темою цієї балади є химерна доля квітки Лілеї, білої, ніжної і чистої, що повстала в наслідок перемену нещасної дівчини. Про трагічне життя своє оповідає сама Лілея Королеві цвітові (*Phaseolus multiflorus*): 1. дитячі літа її проходили в матері-покритки, що з туги в’яла, проклинала пана і вмерла; 2. після смерті матері пан залишив її (свою доньку) в себе; 3. коли ж покинув, люди над нею жорстоко насміялись і знущались, вигнавши її на вулицю, де під ти-

ном вона і вмерла; 4. а на весну вона процвіла красною квіткою Лілеєю; й тоді ті самі, що її мучили, після смерті її, як Лілею, прославили.

Оцей контраст: знуцання за життя Лілеї і прославлення її після смерті творить основний емоціональний тон баляди. Фабула баляди легендарна історія повстання квітки Лілеї внаслідок переміни дівчини в лілею, що вона сама й розповідає. Цю легенду Шевченко переплітає побутовим колоритом про відносини пана до жінки на селі і про жорстокість у народніх відносинах до дітей безбатченків. Ці два мотиви пов'язуються у балядовий сюжет, що ретроспективно компонується у формі розмови між Лілеєю про те, що з нею було, і Королевим цвітом.

Щоб зрозуміти, у світлі яких впливів баляда "Лілея" компонується, треба мати на увазі, що образ переміни нещасної дівчини в квітку Лілею був дуже популярний ще від середньовічних часів. Середньовічна релігійна символіка давно вже визначила лілею, як ту квітку, що символізує дівочу чистоту, невинність і її моральність. Тому і склалось від тих часів вірування про те, що ця квітка повстала внаслідок переміни невинної дівчини, до якої нарід несправедливо поставився.

Цей образ Лілеї був романтиками перенятий до свого репертуару, як символ перевтілення душі невинної дівчини, що багато терпіла і в муках умерла. І чиста душа її відродилась у квітці, що таку чистоту моральну, духову й символізує.

Такий перетворений образ своєю привабливою символізацією з одного боку переходить до народнього фольклору й лягає в основу народніх баляд про переміну дівчини у квітку, а з другого стає об'єктом для наслідувань поетів різних народів і тоді повстає літературна баляда про переміну дівчини взагалі. Так в українській народній поезії повстали численні баляди про переміну брата й сестри, про переміну дівчини в рослину чи дерево взагалі, а в українській літературі повстали де-які баляди Костомарова, Боровиковського, Метлинського, а особливо баляди Т. Шевченка. І "Лілея" є одна із найтипівших його баляд.

М. Дашкевич і Ів. Франко гадали, що "Лілея" була витворена під впливом подібних баляд А. Міцкевича. На-

томість Й. Третяк повстання цієї баляди зв'язує із українською народньою балядою про перемену в тополю. О. Колесса визначає стисліше аналогію між "Лілеєю" Шевченка і балядою Міцкевича "Switez", бо в цій останній якраз оповідається про перемену дівчат у квітку лілею. Данилів до цієї баляди Шевченка шукає аналогію в баляді чеського поета, Ербена, "Lilie". Правда, і в Шевченка первісний заголовок баляди був "Лілія". Але, як не спокусливі оці екскурси, — все таки найближчою по фабулі і змісту, як це подає проф. Ф. Колесса, українська народня баляда про перемену дівчини в лілею, а козака в розмарин. Взагалі таких баляд про парні перемени у відповідні квіти, дерева в українській народній поезії є дуже багато.

Т. Шевченко, що був найбільшим знавцем українського фолкльору, у своїй творчості безперечно використовував цю народню поезію у найбільшій мірі. До цієї самої народньої символіки й наблизив поет свою "Лілею". Від самого початку своєї літературної праці Шевченко найбільше турбувався долею дівчини-красуні, кріпачки, що перебуває під опікою пана і підлягає всім його свавільним примхам. Життя і добра слава такої дівчини є zagrożені. І Шевченко в баляді цій і змальовує становище її в пана й відношення до неї людей до її переми в лілею й після.

Баляда написана надзвичайно просто, але розроблена зовсім оригінально й відмінно від усіх попередніх баляд. "Лілея" із усіх баляд Шевченка є найбільш настроєва і найбільш лірична навіть у супереч балядовій епічній традиції. Цим баляда ця є нове слово не тільки у балядовій творчості автора, але й у всій історії української баляди взагалі.

За що мене, як росла я,
Люди не любіли?
За що мене, як віросла,
Молодую вбїли?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очій не спускають
З мого цвіту? ...

Таким мотивом балада ця починається. Ним же “Лілея” й кінчається:

Нащо менé Бог поста́вив
Цві́том на сім сві́ті?
Щоб люде́й я веселі́ла,
Тих са́мих, що вбі́ли
Менé й ма́тір? . . .

Ось ця очевидна несправедливість до неї жорстоких людей і вражає Лілею. Це той лямбдамотив цієї балади, що так мистецьки замкнув її в суцільний круг тодішніх побутових відносин і містичної віри, що тільки після тяжких терпінь і після смерти наступає справедливе вирішення сенсу життя: запанує правда тільки після смерти, як антитеза до життя реального.

РУСАЛКА.

Балада “Русалка”, хоч так само змальовує переміну дівчини, правда, в русалку, все таки є зовсім новий твір у баладовім жанрі Шевченка. Сюжетово й композиційно вона дуже наближується до “Лілеї”: така ж форма ліричної сповіді русалки з особистих переживань та відносин між русалкою й її матір’ю. Тільки та різниця, що круг особистих переживань Русалки вужчий аніж Лілеї, бо обмежується тільки темою про доньку й матір-покритку, що доньку свою втопила.

Ця балада є третя в Шевченка, що розробляється на народнім віруванні про русалок. Першою є “Причинна”, другою — “Утоплена”. Різниця між ними є та, що в першій баладі русалки відіграють допомічну роль в сюжетовій композиції балади, як її підрядний мотив. Ширше образ русалки Шевченко розробляє в баладі “Утоплена”, а в “Русалці” цей мотив розширюється вже в цілу розповідь балади в ретроспективнім сюжетовім компоненті. Мати-покритка пускає свою доньку на воду ще немовлям і приспівує, щоб донька її обернулась у русалку і помстилась на панові, його залоскотавши, що звів її матір. Але донька, ставши русалкою, спостерігає, що мати її примиряється з паном і живе з ним. Це засмутило Русалку . . . Коли ж мати її знов вийшла до Дніпра вночі погу-

ляти, русалки її залоскотали й над нею посміялись. Не сміялась тільки одна Русалонька, донька її...

Складається ця баяда з двох частин: 1) із оповідання Русалки і 2) із оповідання автора про смерть матері. Перша оповідає про злочин матері (втопила свою дитину); друга — про помсту русалок, що не тільки покарали злочинницю, але й посміялись над її тілом (у вершу запхали). Із обох частин баяди виступає чиста й невинна постать доньки-Русалки, що не пам'ятає матері зла і зовсім непричетна, як русалка, до її смерті. Але доля мстива за злочин матері, правда бере верх над злом; злочин ніколи не пропадає безкарно; навіть стихійні сили природи, проткані в баяді народнім віруванням у русалок, що на людях мстяться, ніби переводять кару, — навіть ті сили підлягають вищому закономірності справедливості. Тільки людина, що втратила свій образ Божий, стає носієм зла.

О. Третяк цю баяду Шевченка виводить із баяди Міцкевича "Рубка". До твердження Третяка проф. О. Колесса додає ще й "Русалку Дніпровую" Пушкіна, що в багатьох її частинах вплинула на "Русалку" Шевченка, і також народні уявлення, до яких поет наш наблизив і свої образи. Але, на думку О. Колесси, найголовніше джерело цієї баяди є народня баяда (пісня) про покритку, що втопила свою дитину. О. Багрій визначає ще і вплив на "Русалку" оповідання М. Гоголя "Майская ночь или утопленница" (постаті русалок).

Підходячи до стислішого розуміння того, як баяда "Русалка" творилась, мушу сказати, що найважливішим джерелом у композиції "Русалки" Шевченка є народня баяда (пісня) про покритку, що втопила дитину.

Ой у містечку Берестечку стала новина,
Породила Ганусенька маленке дитя.
Породила, породила, в пелени повила
Та й на синій Дніпер у воду пустила.
Пливй, пливй, мале дитя, з кінця в кінець,
Шукай собі, питай собі, де твій пан отець?
.....

Ой узяли Ганусеньку під білі боби
Да вкинули Ганусеньку у Дніпер глибокий.

Пліви, пліви, Ганусенько, тай на білий камінь,
Там спочінеш, Ганусенько, на вік віків а́мьнь.

Оця пісня є дуже багата на численні варіанти; але всі вони мають ту саму композиційну схему. Ця сама сюжетова схема лежить і в основі балади Шевченка. В однім тільки відмінна: поглиблена народнім віруванням у русалок і переткана ним так, що творить зовсім відмінний твір у порівнанні із народньою піснею. І от оця частина про русалок могла навіяти в її кінцевій частині оповіданням М. Гоголя про русалок. Але це тільки далеко відгуки у власній композиційній схемі поета, бо балада Шевченка є зовсім самостійний твір, і справді відмінний від наведених джерел.

Із мистецького боку ця балада Шевченка є гарний і в повні викінчений твір; вона поєднує в собі ліричну сповідь у першій частині й епічно-розповідний опис у другій частині.

Обидві ці балади належать до другої половини 1846 року. Отже на цілий цей рік припадає тільки два твори. Після так багатого і так визначного 1845 року в 1846 році Шевченко спромігся тільки на дві балади. Така перерва в творчості Шевченка пояснюється тим, що поет, як Член Археографічної Комісії в Києві, з доручення останньої їздив в першій половині 1846 р. по Полтавщині, Чернігівщині й околицях Києва, а в кінці 1846 р. з доручення генерал-губернатора Бібікова Шевченко об'їхав Київщину, Поділля і Волинь.

Отже, майже цілий 1846 рік Шевченко відбував археологічну подорож по Україні і мав мало часу на чисто літературні заняття. Правда, з цього року ми маємо дуже мало відомостей про життя Шевченка. Не заховалося з цього року ні одного листа поета. Це показує, що цей рік у житті і творчості Шевченка зовсім ще не з'ясований. Але ми знаємо, що під час подорожі Шевченко любив свої твори залишати в тому домі, де в той час він перебував. Заховались тільки "Лілея" й "Русалка", які поет написав у Києві: "Лілею" 25 липня, а "Русалку" 9 серпня ст. ст. 1846 р. Про творчість Шевченка з подорожів не маємо жадних відомостей. Хоч така повість

“Прогулка с удовольствием, но не без морали”, висвітлює душу поета в час його творчого надхнення якраз у цю пору його життя.

ОСИКА.

I.

Шевченкова поема “Осика” є в ряді побутових поем автора т р е т ь о ю, в якій поет виводить постать покритки, як головну героїню твору. Три поеми: “Катерина”, “Наймичка” й “Осика”, — всі три на одну й ту саму тему, але зовсім не подібні одна до одної, відмінні й кожна з них трактує тему так оригінально, що те спільне в їх тематиці не можна й розпізнати. А спільне те таке: пан зводить дівчину, і вона стає покриткою. Далі фабула всіх трьох творів розвивається різно. В поемі “Катерина” дівчина йде шукати свого зальотника, і коли він її відкинув, вона топиться й гине. Іншою дорогою розвивається фабула в поемі “Наймичка”: дівчина підкидає сина багатим господарям і потім йде до них за наймичку, щоб бути хоч наймичкою коло свого сина. І тільки, коли вмирала, призналась синові, що вона його мати. Поема “Осика” розвиває фабулу іншу:

Пан офіцер звів дівчину, Лукію, й возив її з собою під час війни Москви з Туреччиною по Волощині. В Бендерах вона привела близнята — сина й доньку. Пан тоді її покинув, а покритка з дітьми вернулась в Україну. Хотіла було втопитись, але жаль було покинути дітей. Вернулась у своє село до рідної хати. Застала батька, що вмирав. Батько простив доньку. Остання, поховавши батька, залишилась із дітьми в хаті жити. Але вернувся пан. Сина взяв у льокаї, а доньку з матір'ю — до себе.

Ростуть діти в дворі пана й мати коло них далі жие з паном. Коли дівчинка підросла, пан вислав її матір до Києва на прощу, а в той час звів її дівчину, свою доньку. Коли мати вернулась із Києва, то застала, що покої пана були замкнені; немає ні пана, ні доньки . . . Взяв із собою й сина.

І от, нещасна мати почала шукати пана й дітей своїх. Шукаючи з горя збожеволіла. В таким стані прибилась

до циганського табору й пішла з циганами. Її пригорнула стара циганка Маріула, вилікувала її й навчила лікувати травами.

Тоді Лукія вертається до свого села, прибрала свою хату й оселилась у ній і почала помагати людям — старим і молодим — усім, чим могла, ліками хворим, порадами, поученнями молодим, особливо дівчатам, щоб панів не шукали, бо буде їм те, що й їй. Полюбила її молодь: Лукія була за матір їй. Збирались у неї, справляли вечорниці, досвітки . . .

Але в цей час вертає зовсім хворий пан: дочку свою й Лукії проміняв на хортів, а сина програв у карти. Почула Лукія, що пан хворий, пішла, щоб полічити; але лікувати його її не допустили. Тільки дозволили подивитись; глянула на нього, простила . . . Пан помер. І знову стала помагати дівчатам та їх навчати добру. Але однієї весни пішла в поле шукати зілля та й уже не вернулась. Пастухи знайшли в полі мертвою. Дівчата її оплакали й поховали (без попа), вбрали могилу квітами й забили осикового кола, бо в селі прозвали її відьмою. Принялась на могилі осика заклята й зеленіє на остої дівчатам й нагадує їм Лукію, що Відьмою прозвали.

В постаті Лукії підносить Шевченко на перше місце такі нові риси її вдачі в порівнанні з Катериною й Наймичкою: а) шукання своїх дітей, яких пан вивіз із собою; б) божевілля матері в наслідок туги за дітьми; в) посвята себе на службу молоді її села і любов до неї молоді; г) таємниче життя її і смерть. Перших дві риси Лукіного характеру тісно лучаться із втратою дітей і наругою з боку пана над почуттям матері. Туга за дітьми й безнастанне шукання їх, що доводить матір до божевілля, визначає глибокий трагізм матері в наслідок її переступу, страждання й мук, що за гріх її терплять невинні діти, як жертви її особистого гріха. Невинність дітей і наруга над ними пана (батько зводить свою доньку й міняє її за хортів, а сина програє в карти), цього жорстокого диявола в людській подобі, якого Лукія була полюбила, — оце та антитеза невинних дітей з одного боку і жорстокого батька — з другого в наслідок гріховної любови матері, що поглиблює її муки і страждання й доводить її до божевілля. Тільки сповідь матері перед

старим циганом облегує її душу і приводить на шлях морального оздоровлення її душі. Оточенням людей, що живуть близьким до природи життям, творять ту атмосферу для мучениці-матері, в якій вона знаходить спокій, рівновагу і свідомість цілим своїм далшим життям на добро других відпокутувати свій гріх. Робити добро другим, перестерігати дівчат, щоб не ступали на ту дорогу, по якій ішла вона, служити молоді, — це значить служити Богові. А любов і довіря молоді до неї, то є дар Бога, що прощає грішницю. Такою є третя риса покритки. Але осика, що була посаджена на могилі грішниці і свідомість молоді, що вона Богом покарана в народі і в пам'яті В і д ь м о ю, — то пересторога для молоді на майбутнє, — бо “за гріхи такі великі й сам Біг не може...” І символ гріховного життя її, осика, що вироста на могилі, свідчить з погляду Шевченка, про ту Божу кару і насміх людей її села.

І віросла на могилі
Осіка з а к л я т а.
Отám в і д ь м а п о х ó в а н а:
Молітесь, дівчата!
Молітеся і не квáптєсь
На панів лукавих,
Бо згінете осміяні,
Нарóбите слави.

Такою останньою пересторогою кінчає Шевченко свою поему.

II.

Але до поеми Шевченко додав епіграф із 55 псалма: “Хай прийде смерть на них і хай живі вони провадяться в пекло, бо лукавство їх в житлах їх і в душах їх”. Цим епіграфом поет накликає прокляття “на панів лукавих”. Це свідчить про те, що “пани лукаві” в поемі знаходяться в осередковій гніву поета і в центрі його уваги. Не в тім сила слів поета, що вони є грішні, що їх душі морально занепали, а в тім, що в Україні, в родиннім житті українського народу місія панів має якесь окреме завдання й окрему мету:

Їх же душі запрода́ні...
Неха́й пані знуща́ються,
Брата́ми торгу́ють
Та сльо́за́ми крова́вими
Са́тану́ часту́ють...

В Україні вони не Богові служать, а чортові. Їх роля серед українського народу не буду́юча, а руйну́юча.
Тому

Хри́сті те́сь, дівча́та!...
Стережі́ться-ж! Коха́йтеся
Хоч із найми́та́ми, —
З ким хо́чете, мої́ любі́,
Ті́льки не з па́на́ми!

Отже, як у “Книгах битія Українського Народу”, панів поробили “царі лукаві”, “а ті царі — зо страстями і похотями, і правив над людьми отець страстей і похотей, чоловіковбийця диявол” — антипод до Бога, повна йому протилежність. А з ким поведешся, від того й наберешся. Тому й дівчата, що кохаються з панами, занепадають у зло, стають великими грішницями. Тільки покута цілого життя їх, може їх вирятувати з того зла й занепаду. І той пан, що звів Лукію, тяжко хворий, “непрощенний грішний умирає”. Але, що не робили з ним, не може вмерти. “Покличте Лукію!” шепнув. Привели її і “стали прохати, щоб помогла”... Прийшла стала в ногах

І тихе́нько за грішного
“Отче-на́ш” чита́ла...

Панові стало легше, але

Гля́нув круго́м себе́,
І на не́ї... та й закрича́в:
“Не тре́ба!... Або́ стрива́й...
Чи ти не забу́ла?
Прости́ мене́!... Прости́ мене́!”
І сльо́зи блисну́ли
Впе́рше зро́ду. — “Проща́ю...
Я давно́ прости́ла...”

І свічечку дала в руки
І перехрїстила.
Засну́в во́рог перед не́ю,
Як та́я диті́на,
А її́ за сво́ю ду́шу
Моли́тись поки́нув . . .

Отже, найголовніше в поемі те, що Лукія спокутувала не тільки свій гріх, свій переступ, але сама простила пана і вимолювала Божого прощення і для свого нападника. В цім жертва її дуже велика.

Але Лукія не підноситься у своїм моральнім естві вище від Найми́чки, хоч простила образу своєму найбільшому ворогові. Тому й Відьмою прозвали люди, тому й осика з а к л я т а над її могилою зеленіє.

III.

Але Т. Шевченко в постаті Лукії визначив ще й другу думку, а власне: тугу матері за донькою й шукання її; присвята себе молоді її села та хворим, яких лікувала травами. Оці прикмети дальшого життя Лукії вказують на те, що на її витворенні відбився міт про Деметру, той міт, якого поет любив і часто його згадував у своїх творах (повістях: “Найми́чка”; і “Прогулка с удовольствієм, но не без моралі”). І в цій поемі Лукію

Все село́ люби́ло
Бо вона́ все по бо́лящих
День і ніч ході́ла.
І всі́кому помага́ла
І пла́ти не бра́ла,
А що бра́ла, то калі́кам
За́раз оддава́ла;
Або́ свічечку в неді́лю
Спа́сові поста́вить
За всіх грі́шних, а у се́бе
Ї шага́ не оста́вить . . .

А як ішла додому, “на свою країну”, —

Які села́ прохожа́ла, —
Бо́лящих пита́ла,

І травами напувала
І всім помагала...

Така є одна властивість Лукіної душі, що визначив Шевченко, а ось друга:

Мені снілось
Ніби я літаю
Над байраками совою
І дітей шукую...
.....
Чи я найдучу дітей своїх,
Чи так і загину?...

Оці властивості душі Лукії дуже близькі і навіть споріднені із властивостями Деметри. Античний образ Деметри у мітичній представленні стародавніх греків символізував собою жіночий первісток материнства взагалі, вегетаційного розпливу життя на землі й обіймав у собі всі чинники життєвої матерньої сили; зв'язується з тією вільготністю, що сприяє зростові рослин; поєднується із джерелами й водами, з німфами криничними, з ховом худоби, варивом, печивом, й іншими господарськими функціями; зв'язується, нарешті, з родинним огнищем узагалі, з опікою над дітьми. Коли бог Гадес викрадає в Деметри доньку її Персефону, Деметра тужить за донькою й шукає її. Отже в постаті Деметри втілюється мати-живителька, добродійка родини взагалі, турботниця про дітей, їх лікарка, що рятує від хвороб і смерті, подає їм із трав ліки.

В поемі своїй Шевченко пов'язав цей античний образ із віруванням й обрядами українського народу. Недаремне нарід прозвав Лукію в і д ь м о ю: спорідненість її з античним мітом надала їй мітичних прикмет народнього українського вірування в надприродні сили її добродійної чинності. Тому Лукія-відьма, тому й осика заклята на її могилі, що виросла з осикового кілка, якого забивають у могилу, щоб та "відьма" після своєї смерті не робила шкоди.

У калюжі стару відьму
Чорті утопили.

Найшли її... Громáдою
Без попá сховáли
На могíлі, й осíковим
Кíлкóм пробíвали...
І віросла на могíлі
Осіка заклáта.
Отáм відьма поховáна:
Молітєсь, дівчáта...

IV.

Поема “Осика” є споріднена в багатьох місцях із баладою “Лілея”. В обох творах домінуючу роллю відіграють: пан у своїх неморальних чинах до матері і доньки та їх насильне обезславлення. Отже, мати, донька й пан у їх взаєминах, у наслідок яких нищиться життя матері й доньки, є кістяк обох творів. “Лілея” створена 1846 року, а “Осика — 1847 року. Це свідчить про те, що Шевченко в роках 1846—1847 проблемою покритки матері й покритки-доньки від одного й того самого пана дуже забивався. Тільки теми обох цих творів різні. Коли в баладі “Лілея” поет розробив тему доньки, яку на смерть за її гріх скарали люди, і вона після смерті, на знак її повної невинности, процвіла лілеєю, то в поемі “Осика” Шевченко розробляє тему — постать матері, що теж, як грішниця, гине, але гріх її подвійний за себе й за доньку свою; тому й відьмою похована й осикою її душа розвивається й зеленіє.

Але фабула ця не є новою і в цій порі Шевченкової творчости. Нею поет цікавився далеко раніше ще в Петербурзі. І поема “Слепая” в російській мові є той перший виразний вияв ще з 1841 р. Правда, і в цій поемі тема її інша, аніж у двох останніх творах, і завдання автора інші, — все таки цю поему можна вважати первозором для обох останніх творів. Це все є доказом тієї живучої сили, що ховається у своєрідному трикутнику: мати—донька—пан у творчості Шевченка.

Щодо сюжету поеми, то побудований він досить оригінально. На початку поеми поет подає заспів у жанрі канта, що співає лірник про “людську неправду”, про “безталання невсипуще”, й поет радить перед Богом

смиритись, до Бога молитись і “дбати про домовину”.

Далі йде пролог до поеми, про могилу, на якій росте “осика заклята”; цей пролог ніби безпосереднє знає про те, що там на могилі похована “відьма”, а далі характеризує автор панів найчорнішими барвами, і подає дівчатам пересторогу, щоб береглися їх, бо згинуть осміяні так, як загинула та, на могилі якої зазеленіла осика. Отже образ осики на могилі покритки-відьми є вихідним образом для цілої поеми.

До цього образу нав'язуючи, поет далі в ретроспективнім оповіданні подає ціле життя Лукії, що під тією осикою є похована й закінчує тим самим образом-осикою й пересторогою дівчатам, щоб береглись панів лукавих. Отже цілу поему замкнув автор у циклічне обрамування, як мистецьке оформлення сюжету поеми. Стиль поеми надзвичайно простий. Велика частина поеми ведеться діалогом божевільної жінки із старим циганом.

Т. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКЕ БРАТСТВО.

І. Україна має бути визволена.

Твори Т. Шевченка, вже відомі нам із цих двох томів “Кобзаря” нашого видання, своїм глибоким національним патріотизмом розбили лід зневіри у багатьох освічених українців і письменників, розбудили сонливі й ліниві на думку душі інших від деспотизму й байдужости і вказали, що Україну не тільки можна, але і треба відродити. І єдиний до такого відродження шлях — вивольна боротьба до повної свободи народу і його незалежності не тільки духової, але й фізичної від окупантів, зокрема від Москви, та державна її самостійність.

Цими своїми творами Т. Шевченко яскраво показав, що Україну необхідно визволити, бо в цій визволенні її єдиний рятунок... Україна остаточно не вмерла. Хоч над нею виросла могила і московський “орел над нею сторожем літає”, але душа українського народу, як нації, жива, невмируща і вічна. І живчик тієї душі, **українська культура**, витворена на протязі всієї української історії, в народі її живе і б'є живим і сильним струменем із джерела самої душі українського народу. Тільки треба її підняти із зверхнього її небуття, зібрати й вивчити, щоб ту душу народу в ній розкрити, самім пізнати і показати всім її красу і живу національну істоту.

Наша думка, наша пісня
Не вмере, не загине.
Ось де наша слава,
Слава України...

(П. Куліш)

І ось, до цієї слави творчої душі народу, що в творах Шевченка піднеслась на вершини геніяльного духа, мають простувати всі передові сили українського народу послідовно й організовано.

II. Ідея Братства і його організація.

Т. Шевченко перший до такого великого організова-

ного шляху відродження України дав почин. В поемі “Безталанний”, правда, з іншого приводу, поет назвав таку організовану силу “братством”, що поставило собі за завдання віддано служити Батьківщині. І визначив у ній і свою роллю духового провідника. Правда, то був тільки натяк, чиста ідея і духова мрія ще неоформленої думки. Але в цій незформованій думці було кинуте генієм живе зерно, з якого пізніше виросло дерево організації — Кирило-Методіївське Братство. Отже, і в цій, у самій ідеї братства, на мою думку, ініціатива належить Шевченкові. Тільки треба було її оформити і вкласти до неї відповідного змісту.

І тими особами, що взяли цю ідею конкретизувати і втілювати в життя, були Панько Куліш, Микола Костомарів, Василь Білозерський і Микола Гулак.

Це все були молоді люди, молодші ровесники Шевченка, що покінчали університет у Харкові (М. Костомарів), в Києві (В. Білозерський), в Дорпаті (М. Гулак). П. Куліш почав свою науку в Київському університеті й мав закінчити її в Празі, щоб по закінченні зайняти кафедру слов'янознавства в одному із університетів в Україні. До цих молодих ентузіастів прилучились також студенти: Опанас Маркович і Дм. Пильчиків, що пізніше скінчили університетські студії, і студенти Олександр Навроцький, Олександр Тулуб, Василь Тарновський, Юрій Андрузький, Іван Посяда й, нарешті, поміщик із Полтавщини, Микола Савич.

До приїзду до Києва Шевченка в цій гурті молодих людей вів перед Панько Куліш. Широко обзнайомлений по джерелах із історією України, захоплений українським народнім фольклором і етнографією, П. Куліш мав заслужений авторитет серед цієї молоді.

Більшість із цих молодих українців Куліш пізнав дуже рано:

В 1842 р. П. Куліш знайомиться із молодим студентом В. Білозерським. В 1843 р. вліті П. Куліш знайомиться з Т. Шевченком. В тім же році Куліш пізнає Оп. Марковича, Олекс. Навроцького, Олекс. Тулуба й інших студентів Київського університету.

В 1844 р. восени у В. Юзефовича (заступника кура-

тора Київськ. Шкільної Округи) П. Куліш пізнає М. Костомарова, а в 1845 р. — М. Гулака. В тім же 1845 р. до Києва на постійне переїздить Т. Шевченко. Всі романтики по духу і світогляду, вони скоро ближче пізнали себе і сприяли собі.

Їх єднала українська національна свідомість, захоплення творами Т. Шевченка, спільна любов до української культури й до українського народу і спільна ненависть до кріпацького поневолення українського народу Московією (соціально неволя) і ненависть до московського самодержавства (політична неволя).

III. Головні ідеологи Братства.

Найвиразнішими носіями цих ідей, що пізніше лягли в основу Кирило-Методіївського Братства, були: П. Куліш, М. Костомарів і Тарас Шевченко. Започаткував ті ідеї у своїх творах Т. Шевченко, формував їх у культурні і національно-політичні тези П. Куліш.

М. Костомарів до усвідомлення цих ідей ішов поволі. Під впливом М. Гоголя, І. Квітки-Основ'яненка, української народньої поетинчої творчости та історії України М. Костомарів ще в Харкові оформив свою любов до українського слова: “Любов до українського слова все більше й більше захоплювала мене”, згадує він у своїй “Автобіографії”, а негативне відношення до української мови москалів і освічених земляків ще більше притягали Костомарова до української національності.

Але, переборовши у Харкові несприятливі умови для вивчення українського народу і його культури, М. Костомарів захопився цими проблемами, коли переїхав у Київ і познайомився із вищезгаданою українською молоддю. Коли в Харкові він був “слав'яністом” тільки і не відчував у своїй душі українського національного духа, то в Києві, підпавши під безпосередній вплив Т. Шевченка і П. Куліша, Костомарів так захопився ідеєю українського відродження, любов'ю до української культури й українського народу, що став українським “неофітом” та головним ідеологом організатором “Кирило-Методіївського Братства”.

IV. Т. Шевченко і П. Куліш.

Але поруч цих спільних рис української національної духовости, що їх єднала й однаково захоплювала, між цими трьома ідеологами Братства були особисті і світоглядові розходження. На протилежних кінцях у цих розходженнях стояли П. Куліш і Т. Шевченко. Цю протилежність яскраво змалював пізніше сам П. Куліш у своїй автобіографії 1868 р. “Жизнь Куліша”. В цім творі він пригадує:

“Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його ради його таланту. А Шевченкові знову не здалась до смаку аристократичність Куліша... Кохавсь Куліш у чистоті і коло особи своєї вродливої і навкруги себе, кохався у порядкуві як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував од нього. Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком-кармазинником. А були вони, справді, представителі двох половин козаччини.

Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору (1667 р. — Л.Б.) зосталась без старшини й опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась у панські добра гайдамаками... Куліш походить із того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило... “Малоросійську Коллегію”, помагало... (за цариці Катерини II) писати “Наказ” і позаводити училища (школи Л.Б.) замість старих бурс”.

“Куліш і Шевченко, на думку В. Петрова, любили й поважали один одного, але любов їх була “горестною и трудною”. При всій щирості їх взаємовідносини ніколи не були лагідними і спокійними. Куліш і Шевченко були не тільки люди різного виховання, але й представниками різних соціальних груп. Ця різниця виховання й походження позначалась на їх стосунках уже з першого знайомства.”

Отже, з одного боку Куліш із “рівновагою хочу і можу, з рівновагою серця і розуму”, “холодного й мовчазного”, а з другого боку — “гайдамака” Шевченко, вічний мандрівник, “гуляка безжурний”. І вони зійшлись, хоч протилежні у суті своїх характерів, своїх вимог, шукань і в поведінці, але однакові в часи Кирило-Методієв-

ського Братства у своїй безмежній любові до України, до української культури, до минувшини і визвольної справи. І це їх єднало і примушувало спільно працювати.

У Шевченка й Куліша була одна мрія й “душа єдина” та один погляд на справу визволення українського селянства з-під кріпацької неволі і на колишню славу козацьку, але не однакова.

Коли Шевченко був готовий у кожного українця: **розпанахати** серце трудне, вицілити сукровоту й налити туди козацької крові, чистої, святої; коли він кликав усіх українців:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіть,
І вражою, злою кров'ю
Воллю окропіте!

та закликав інші народи:

Борітеся — побóрете!
Вам Бог помагає . . .
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

і цим виявляв революційний запал до боротьби за свою свободу, за своє національне право, то Куліш уважав, що тільки **ідея освіти** й під впливом цієї ідеї повільний еволюційний розвиток національних сил до свободи і визволення приведе до перемоги над ворогом. Отже, у цих двох велетнів українського духа не однакові були й методи, щодо їхньої визвольної політики.

Коли Шевченко кликав до негайного революційного наступу на ворога, то Куліш ставив своїм завданням не тільки визволення кріпаків із неволі, але й духове їх піднесення. “Піклуючись коло свободи українського кріпацтва, писав Куліш, мали ми на думці не одне те, щоб тільки вирвати кріпака у пана з рук . . . Програмою нашого визволення кріпаків служили слова Ізбавителя: «І зрозумієте правду, і правда визволить вас»” І найвірніший шлях до пізнання правди для Куліша був шлях науки й освіти, шлях цивілізації. Не **стояння** на однім місці, а **розвиток**, поступ, що насамперед має виявитись у провідників, а від них перейти і до народу.

V. Роля Шевченка в Братстві.

М. Костомарів у Києві підпав під великий вплив і Куліша, і Шевченка. Це пояснюється тим, що Костомарів, прибувши до Києва, не мав ні того органічного національного почуття народности, якого так багато було в Куліша, ні національно-політичної свідомості українця. Костомарів на початку в Києві ще називав себе "бідним неофітом". Тому й не диво, що в Києві він підпав під великий вплив для всіх тоді авторитетного Куліша.

Але в той самий час і Костомарів, і Куліш були заворожені поетичним талантом Шевченка. Сам Куліш визнавав незрівняний вплив пориваючих Шевченкових творів і їх ідей на київську цю молодь. "Оглядаючись назад, писав Куліш, можна сказати без кощунства про його (Шевченкового) духа: «Он бі світильник горя і світя». Шевченко являвся посеред нас, як видиме оправдання надхнення звиш."

Особливо творами Шевченка і самим Шевченком захопився М. Костомарів. Коли Шевченко прочитав Костомарову і гуртку молоді свої нові поеми, як "Сон", "Кавказ", "Єретик", "Посланіє до земляків" і інші, Костомарів слухав їх, як зачарований. "Я бачив, пригадує він, що Шевченкова муза роздирала завісу життя народнього. І страшно, і солодко, і боляче й упоююче було заглянути туди! . . . Тарасова муза розривала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків запертий багатьма замками, запечатаний многими печатями . . ."

Ще сильніше підкреслює вплив Шевченка Куліш: "Усі ми були зачаровані Шевченковими творами . . . Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко . . . зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх тих, що були винні в бідуванні нашої рідної України."

Під впливом Куліша, а ще більше під впливом Шевченка Костомарів, вже тоді визначний учений історик, духово і національно зміцнів і став великим українським патріотом. Цей факт впливу Куліша, а особливо Шевченка, є яскравим показчиком того, що і решта молоді, як В. Білозерський, Микола Гулак, Олександр Навроцький, Опанас Маркович і всі інші були мимоволі змуше-

ні беззастережно піти за своїми великими провідниками. Сила їх ідей, чарівна творча сила поезій Шевченка, перспектива визвольної праці для свого народу, всеслов'янська ідея відродження й месіянстична роля в цім відродженні України, глибока ненависть до московського деспотизму й ідея визволення українського народу з-під панської кріпацької неволі, — все це разом захоплювало молодь. І треба було в так насиченій революційно-національними думками й пориваннями атмосфері тільки піднести думку організованої праці, тісної братської співпраці, спільної роботи в одній організації, яку необхідно створити, як вся ця молодь пішла за цим кличем і об'єдналася у **Братство ім. св. Кирила й Методія**, перших слов'янських учителів і просвітителів.

VI. “Молода Україна”.

Так повстало **Кирило-Методіївське Братство** в Києві. Творилась нова, **Молода Україна**, що йшла в ногу з модерним революційним рухом в Європі. Вона повстала під впливом революційного європейського руху, що викликав ідею **Молодої Європи**, складовими частинами якої були революційні національні рухи проти централізованих монархічних держав; і ця молода революційна сила по окремих державах організувалась і творила автономні організації: Молода Італія, Молода Франція, Молода Німеччина і т. д., як складові частини загально-європейського руху — Молода Європа.

По цьому зразку польські емігранти в Парижі створили т. зв. **Молоду Польщу**, що була першим виявом ідеї організації під проводом Польщі сходу Європи. А “*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*” Міцкевича цей новий рух польський визначали. Поруч і під впливом слов'янського руху, що бере свій початок від чеського панславістичного руху Шафарика, Я. Коляра і Ганки, українські “славіністи” в Києві започатковують подібний рух і втілюють ту саму революційну і визвольну ідею в **Кирило-Методіївське Братство**, в якому Україна мала би вести провід у цій усеслов'янській політичній і національно-культурній організації.

Головними організаторами цього Братства були М. Костомарів, М. Гулак і В. Білозерський. Думка про таке Братство зародилось в другій половині 1845 р., як необхідна духовна потреба конкретної праці. Але дозріла вона і вилилась в організацію на самім початку 1846 р. Тоді саме М. Костомарів лежав хворий. Його відвідували М. Гулак і В. Білозерський. П. Куліш був тоді в Петербурзі, а Т. Шевченко в дорозі по Україні. Про саму ідею і про потребу такої організації вони знали і їй співчували.

Дружні розмови цих трьох приятелів, що перебували в Києві, М. Костомарів у своїй Автобіографії описує такими словами: “Наші дружні розмови обертались насамперед навколо ідеї слов'янської взаємності... Взаємність слов'янських народів у нашій уяві не обмежувалась уже сферою науки й поезії, але почала малюватись у картинах, у яких, як нам здавалось, вона мала втілитись для майбутньої історії. Мимо нашої волі нам почав уявлятися федеративний лад, як найщасливіша течія громадського життя слов'янських націй”. Отже, від науки й поезії молоді ентузіясти перейшли до національного питання й політики. І в цій останній концепції і повстала в них думка таке Братство створити. М. Костомарів склав статут Братства і дав назву його “Братство св. Кирила й Методія”. Печатка Братства мала девіз із Євангелія Іоанна: “И уразумѣйте истину и истина освободитъ вас”. Члени Братства мали носити перстень із вибитими на ньому літерами К. М., себто Кирил і Методій.

Щоб ідею Братства поширити, до статуту були додані дві відозви: одна до українців, друга до великоросіян і поляків. В статуті і відозвах цих визначалась така програма всеслов'янської федерації:

- 1) Кожний слов'янський нарід організує свою державу й самостійно нею управляє;
- 2) такими народами слов'янськими є: українці, москалі, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, іліросерби, болгари;
- 3) федеративний зв'язок між окремими слов'янськими державами удержується всеслов'янською радою (парляментом) і виконавчою радою із президентом на чолі; столиця цілої федерації — Київ;
- 4) кожний слов'янський нарід творить державу із своїм власним парламентом і виконавчою владою на чолі із президентом;
- 5) стани касуються

і встановлюється повна громадянська рівність і свобода; 6) представники влади і урядники вибираються і призначаються не по роду і матеріяльних достатках, а по розуму, особистих здібностях і освіті; 7) основою законодавства і суспільної організації має бути свята християнська віра при повній свободі віровизнання.

Таким чином, з погляду політичного всі слов'яни об'єднуються на принципі державної самостійності кожного слов'янського народу у національно-республіканську федерацію; з погляду соціального — в ліберальний безстановий лад; з погляду релігійного — свята християнська віра на основі свободи віровизнань.

Вся сила цього статуту і відозв була скерована 1) проти московського деспотичного самодержавства і 2) проти трьох ідеологічних основ московської політики. "самодержавіє, православіє і народність" (тільки московська).

Але найголовніший твір Кирило-Методієвського Братства, що висвітлював усю ідеологію Братства та історичні підвалини права українського народу очолювати цей усеслов'янський державно-політичний і соціальний рух був **"Закон Божий"** (так названий основниками Братства, або пізніше і сьогодні відомий нам під наголовком **"Книги битія українського народу"**,

VII. Деклярація прав українського народу.

"Книги битія українського народу" написані М. Костомаровим у формі біблійного "П'ятикнижжя" Мойсея і по суті є деклярацією прав українського народу, щоб історично доказати, що із всіх слов'янських народів тільки Україна й український нарід має право очолювати весь всеслов'янський рух та організувати його у федеральну державну систему всіх слов'янських народів. Розподіляються "Книги..." на 104 параграфи.

Ось їх коротенький зміст.

Бог створив світ і над усіма тварями на землі поставив чоловіка і постановив, щоб рід людський був поділений на племена і кожному народові дарував край жити і шукати Бога та бути щасливим. Але рід людський забув Бога і віддався дияволу; потворив собі богів, став

між собою за тих богів битись і земля полилась кров'ю, наповнившись згарищами й трупами, і на всім світі розлилось горе, біда, хвороби й нещастя та незгода.

І Бог покарав людей потопом, війнами і неволею, бо нема другого Бога, а тільки один у небі і нема другого Царя, а тільки один Цар Утішитель — Цар неба і землі. А люди поробили собі царів і стали за них битись і поробили панів, а других поробили невільниками.

Але два народи на світі були дотепніші: жиди і греки. Перших вибрав сам Господь і дав їм закон Мойсея, щоб усі були рівні і щоб не було між ними царя, а знали тільки одного Бога небесного. Не послушали жиди Бога й поробили собі царів і пропало жидівське царство.

Греки не хотіли царя і були вільні і рівні. І стали вони просвіщенні понад усі народи і пішли в них науки і мистецтва на весь світ. Але греки завели багато богів і невільників і вони були завойовані римським цісарем. Коли ж над світом запанував римський цісар, на землю прийшов Син Божий, щоб навчити людей правді і дати їм волю. Не з почестями прийшов на землю, а народився в бідності і набрав учеників не з панського роду, а з учених філософів і бідних рибалок. І ученики Ісуса Христа після того, як його вороги розп'яли, розійшлися по світі і проповідували науку Учителя, правду і свободу. І їх послідовники, християне, жили у бідності, але всі між собою були братами і сестрами. Побачили царі з панами небезпеку й почали християн переслідувати. Коли ж не в силі були перемогти, почали себе називати християнами і залишатись царями і панами. Викривили науку християнської віри і скасували свободу. І такий протихристиянський лад запанував у всіх народів Європи і над народами запанувала замість Бога — мамона і себелюбство. У Франції нарід був скинув свого царя, але вскорі повернулись і царі, і пани.

Слов'янські племена були наймолодші. Держали Св. Письмо у своїй рідній слов'янській мові, але теж позаводили і своїх царів, і панів. Утворилось три слов'янських царства: Польща, Литва з Україною і Московщина. І Польща й Московщина завели царів і панів, а нарід тримали в неволі.

Тільки Україна не любила ні царя, ні пана. Утворила

собі вільне козацтво і то було дійсне братство. Україна хотіла жити в мирі й поєднанні з Польщею, але польське панство знущалося над українським народом. Повстала Україна і скинула польську неволю, але прилучилась до Москви й попала у ще гіршу неволю, бо московський цар був ідол і мучитель. Ще більша була неволя України, коли Московщина і Польща поділили Україну по Дніпро. А найтяжча неволя України була за царя Петра I й Катерини II. І здавалось, що вже пропала Україна. Але то так здавалось. Голос України відізвався в повстанні декабристів. І тепер над Україною панує кат, але Україна встане з могили й тоді не залишиться у всій Слов'янщині ні царів, ні панів, ні кріпаків-невільників. І тоді скажуть усі народи, показуючи на мапу України: "От камінь, егоже небрегоша зиждушіє, той бысть во главу угла".

VIII. Хто автор цієї Деклярації?

Статут, Відозва і "Книги битія українського народу" — це все твори політичного характеру. Вони в загальних рисах визначають на той час державну форму України, як Річ Посполиту (з латинської мови: *res publica*) в федеративнім союзі, себто як самостійну державу в союзі слов'янських держав. Це перші твори політичні, що визначають в найзагальнішій зарисі, якою Україна повинна бути державою і надають їй керівного, організуючого значення на сході Європи. А це тому, що Україна впродовж усієї своєї історії не зійшла із шляху глибокої християнської віри, стислого підпорядкування всіх основ свого буття закону Божому, моральним основам життя і справедливому співжитті з іншими народами. Україна на сході Європи була єдиною конструктивною силою: вона кликала Польщу до мирного добросусідського співжиття, як рівний з рівним і до порядку, перестерігала її від сваволі, навчала, щоб жила і порядкувала собою по правді. Та ж Україна хотіла, щоб і Москва схилилась до правдивого співжиття із сусідніми народами. Тому зовсім справедливо Україна заслуговує бути провідною й організуючою силою в майбутнім. Таку лінію визначали Україні братчики на Сході Європи.

Хто був автором цих усіх трьох творів? Оскільки всі

ці твори були записані, як се показав В. Міяковський, рукою М. Костомарова, а крім того, “Книги битія українського народу” мали ще до переписання начисто два брульони так само написані Костомаровим, то з того випливає, що і “Книги битія українського народу” були написані Костомаровим.

Про це у своїй “Автобіографії” свідчить і сам Костомарів: “Я написав невеличкий твір про слов’янську федерацію, намагаючись у стилі засвоїти біблійний тон. Твір цей я прочитав Гулакові; Гулакові він дуже сподобався і він переписав його собі, а потім, як я довідався пізніше, показав студентові Петрову”. Та й усі плутані свідчення Костомарова на допиті про те, що він чи на Волині, чи в Києві переписав його з якогось польського рукопису невідомо ким написаного показують, що тільки один М. Костомарів із усіх братчиків видобув цей твір і поклав його в основу ідеології К.-М. Братства.

А проте, з огляду на те, що повна “Автобіографія” Костомарова була опублікована шойно в 20-х рр. нашого століття, а розповіді Костомарова були суперечні і навіть протилежні, то питання про авторство “Книг битія...” викликало у дослідників різні здогади. Перший вказав на Костомарова, як автора “Книг битія...” В. Семевський, обгрунтовано підтвердили П. Зайцев і М. Возняк. За цією думкою пішов і акад. Д. Багалій. Але В. Щурат, познайомившись із матеріялами допиту кирилометодівських Братчиків, повірив заяві Костомарова, що він нібито для свого твору використав якусь перерібку, зроблену на заході України відомого твору А. Міцкевича “Księgi narodu polskiego...”, і ця перерібка називалась “Подністрянка”. Це породило у В. Щурата сумнів, щодо авторства Костомарова, і В. Щурат авторство “Книг битія...” приписав полякові з Галичини або українцеві з цієї самої місцевости. Це було перше заперечення попереднього твердження.

О. Гермайзе на підставі вже “Автобіографії” Костомарова у своїй рецензії на працю В. Щурата і в своїй студії “Кулш і Костомарів...” знову категорично заявив: “Найменшого сумніву не викликає тепер щодо костомарівського авторства “Книг битія українського народу” (ст. 45).

Все ж таки сумнів зродився. М. Марковський у своїй праці твердить, що ідейним автором і надхненником цього твору був Т. Шевченко. “В останній формі, пише він, в якій ми знаходимо висловлені думки в “Книгах битія...”, вони могли належати тільки Шевченкові, а не Костомарову”. “Костомаров просто записав думки Шевченка й мало не дослівно”.

Інакше глянув на авторство “Книг битія...” польський дослідник, Józef Gołabek. Він переглянув це питання і спочатку твердив, що це є твір колективний, “grasa zbiorowa”, але нижче у тій самій студії уточнив цей погляд, приписавши авторство “Книг...” М. Костомарову і Шевченкові, а власне, перша частина, спокійніша, що тягнеться до §79, належить Костомарову, а кінець, від цього уступу, частина більш бурхлива — Т. Шевченкові.

ІХ. Шевченко — головний надхненник Братства.

Щоб ясно усвідомити авторство “Книг битія...” і ролю в Кирило-Методіївськiм Братствi взагалi Т. Шевченка, необхідно ясно здавати собі справу, що надхнути когось думкою, ідеєю й навіть цілою своєю духовістю, це не значить сісти, сконцентрувати свою увагу і думку і твір написати. Що “Книги битія...” є офіційний акт Братства, його profession de fois, — це не підлягає сумніву. Тому цей такий важний твір мусіла писати людина широкого знання історії, глибоко політично конструктивна, відповідальна і планово й систематично думуюча, себто людина вчена. Такою особою у Братстві був один М. Костомарів, і тільки він міг цей твір написати. І його авторство стверджує більшість науковців і навіть сам Костомарів.

Як показують автографи “Книг битія...”, і брульони, два перших, і начисто переписаний рукопис належить перу Костомарова. Тому не підлягає жадному сумнівові, що “Книги битія...” написав Костомарів.

Зовсім іншу ролю і в цiм творi, і в Кирило-Методiївськiм Братствi взагалi виконав Т. Шевченко. І в цiм питаннi насамперед хай промовлять спомини П. Кулiша: “Історичне оповідання”: “Українська пісня і неписана словесність, згадує Куліш, народу українського надхнули

молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її підняти з занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед цієї благодатної молодіжі з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, країю мійий,
Моя Україно!
За щó тебе спльондровано,
За щó, мамо, гінеш? . . .

Спів цей був для неї воїстину гуком воскресної труби архиангела. Коли говорено коли небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полон'яний язик, то це було тоді в Києві."

"Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів життя вічного був сам він. Усі бо вони були рівні між себе, і тільки той бував між ними першим, хто був усім їм слугою.

Тільки на Шевченка взирали незв'язане нічим, окрім дружби, браття, як на якийсь небесний світильник, і це був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без коштунства про його великого, хоч і пригашеного дечим, духа: "Он бі світильник горя і світя". Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого надхнення звиш. Не інакше ми про себе, ба і в християнськїм смиренїї своїм думали. Скажу більш: коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвигнути рідну націю з духовного занепаду, а українського кріпака з неволї духовної і соціальної."

"Бувши таким щасливим, я застав і своїх любих киян також вельми щасливими, а найщасливішим був між ними Шевченко. Він бо тоді і сам у собі чув, і всі як одно серце чули, що подає яко поет надїї грандіозні. Тоді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира сего..." "Справді молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли за урку своєї будущини.

Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув,

їдучи з України. Це вже був не кобзар, а національний пророк... Київська інтелігенція, лучче сказати плодюща її частина, обгортала українського барда (співця — Л.Б.) глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимсь надприроднім.”

Після таких глибоких і сильних слів Куліша можна зрозуміти, яку роль відіграв Шевченко своїми творами в колі Братчиків у Києві і їх діяльності. Тому не диво, коли М. Марковський цей колосальний духовий вплив поета переплутав із тим, що всі думки “Книг битія...” належать тільки Шевченкові, а Костомарів тільки записав їх. Справді, “Книги битія...” і взагалі уся діяльність Братства надихані образами, думками й ідеями Тараса Шевченка.

І для мене очевидна правда, що Т. Шевченко в Кирило-Методіївськiм Братствi відіграв колосальну роль. Він дав Братству всю повiнь своїх творчих iдей, думок i образiв. Він наповнив своїм творчим духом, багатством своєї душі, внутрішнім змістом свого слова і філософією свого мистецта і “Книги битія...” Він надав їм того гніву, що з них так сильно вибухає, визначив образ України, виділив роль українського козацтва, українську минувшину й українську сучасність. Вказав перспективу майбутнього України і закликав їх до активної діяльності і до праці. Нарешті, Шевченко визначив і сенс того, як віддано треба служити українському народові, щоб визволити його із неволі, і тільки він розкрив роль панів в Україні і розбудив ненависть до кріпацтва і глибоку любов до України.

ПОЯСНЕННЯ ДО II. ТОМУ.

Безталанний.

(Поєма)

ТЕКСТ уперше був надрукований у журналі “Маяк” 1844 р. т. XIV. В тім же році вийшла поєма окремою книжечкою під наголовком “Тризна”, але без піднаголовку “поєма”. Отже, маємо два друковані варіанти поєми, в де-чім відмінні один від одного.

П. Заицев указує ще “одно джерело” поєми, що допомагає прочитати покалічені місця московською цензурою: коректурний примірник творів Шевченка, писаних московською мовою, що друкувались у “Київській Старині” 1888 р. У передмові до цих творів видавці спробували були вмістити найцікавіший уступ із цієї поєми Шевченка рядки: 224—267 нашого видання. І. Любов цей уступ із коректурного примірника скопіював і П. Заицев опублікував його в часоп. “Рѣчь” 1914 р. ч. 53. А М. Гершензон натрапив у А. Орлової, небоги княжни Варвари Рєпніної надрукований примірник 1844 року поєми під наголовком “Тризна”, в якому княжна Варвара Рєпніна власною рукою вписала із автографу Шевченка, подарованого княжні Варварі, всі скреслені цензурою уступи поєми. М. Гершензон всі ці доповнення опублікував у збірнику “Русские прописки”, т. II. Москва, 1916 р. Самий автограф поєми, примірник княжни Варвари Рєпніної затратився.

П. Заицев у виданні Укр. Наук. Инст. в Варшаві (див.: Тарас Шевченко “Твори”, т. VI, ст. 296—297, 1935 р.), опублікував із де-якими відміннями в тексті і власними кон'ектурами *другий* друкований варіант поєми 1844 р. під наголовком “Тризна”. Я друкую *перший* варіант того ж 1844 р. із часоп. “Маяк” із кон'ектурами з автографу кн. Варвари під наголовком “Безталанний”, бо він ближчий до оригіналу, автографу Шевченка в перекладі *О. Стефановича*, визначного українського поета, що старанно і талановито переклав поєму на мою просьбу для цього видання. І тому я висловлюю славному поєтови глибоку подяку.

Далі, тут подаємо текст поєми “Безталанний” у московській мові, як він для княжни Варвари Рєпніної був написаний (див. про це мою статтю “Безталанний”, у тім же томі “Кобзаря”, стор. 57—76), або мою окрему студію “Шевченко в Яготині”, вид. УВАН, 1949 р.).

ПОЯСНЕННЯ: *Безталанний* — той, що немає талану, щастя. *Княжна Варвара Рєпніна* (1808—1891) — донька князя Миколи Рєпніна (1778—1845), бувш. віце-короля Саксонії (1812—1815) і генерал-губернатора України (1816—1834). Коли В. Рєпніна пізнала Т. Шевченка, зацікавилась ним як найближчою своєю людиною. Потім від р. 1844 з Шевченком листувалась і дуже цікавилась його долею. Коли Шевченко був заарештований, ув'язнений і засланий, княжна не пере-

ставала з ним листуватись, допомагати йому і клопотатись про полегшення його становища. Але пізніше мусіла цю опіку припинити, бо московська влада їй це строго заборонила робити. Щодо українського питання, то Варвара Рєпніна все була по боці Шевченка, чи в допомозі Шевченкові в його літературних справах, чи підтримці його під час суперечок поета з противником України. За все це Шевченко залишився княжні вдячний до кінця свого життя. Коли Шевченко вертався 1858 року із заслання й їхав через Москву, там він княжну Варвару відвідав. Хоч княжна була старша від Шевченка на 6 років, все таки вона пережила поета й дожила до глибокої старости (83 роки). Роля її в житті Шевченка дуже велика. Шевченко змалював з неї аж два портрети, а Варвара Рєпніна залишила про Шевченка аж два твори, в яких докладно про поета розповіла: 1) лист до шварцарця Синара, свого духовника, наставника і приятеля, якому вона звірялась і 2) недокінчену повість, в якій головним героєм є Т. Шевченко. Обидва ці твори були написані р. 1844. Докладніші відомості про відносини див. статтю в цім томі "Безталанний" (Шевченко в Яготині), ст. 57—76). Вдячний Шевченко присвятив княжні свою поему "Безталанний", яку він в Яготині, в маєтку Рєпніних, написав.

- 3 *приречений* — Богом призначений.
7 *окови* — кайдани.
12 *тилозграйними рїчями* — звучною, гармонійною мовою.
15 *фіял* (з грецького) — келих із вузькими краями, пугар.
21 *обїтне* — обїцяне.
23 *тризна* — поминки по померлім.
41 *в юдолї рабства* — в долині рабства (юдоль — долина), в пониженні, в невільницькім горі.
79 *потаємчу* — таємничу.
83 *да просвіщаю* — хай возвіщу, проголошу.
90 *і безкористія елей* — і безкорисні сльози.
95 *у Божу твердь* — на небо, в Божий рай.
102 *кавалку* — куска хліба.
118 *моть* — злість, злоба диявола.
132 *всує* — даремне.
153 *скорботний* — повний скорбі, печалі.
165 *наїтіє* — наслання звише, дар від Бога.
169 *як голуб горній* — як голуб з неба.
170 *юдольні* — що в долини, понижені, пригноблені.
197 *житарства* — див. пояс. до поеми "Великий Лях", т. II, ч. 160.
198 *пекло почуття* — вогонь почуття, пристрасть.
200 *чорні списки* — сторінки, на яких записані всі чорні діла, злочини, беззаконства.
208 *і не блюзниючи у тьмі* — не роблячи блюзнірств, — цебто наклеїв або наруги на Бога і святих, після свого нерозуму.
209 *як той, що вище всього ставить тільки розум свій, або той, хто говорить чи робить щось нерозумне, про кого кажуть, що він немає царя в голові.*
216—217 *цебто із свого життя не хотів творити повчального, поучного роману.*
220 *байронїчна імла* — байронїчний туман або туман, яким визначались твори англїйського письменника Байрона (1788—1824), що створив власний літературний напрям, який назива-

вався *байронізмом*. Визначався він розчаруванням в житті й негативним відношенням до нього, погонею за сильними враженнями, великими подвигами і т. д.

223 *чині* — урядові ранги по службі.

226 *Кант* Емануїл (1724—1804) — видатний німецький філософ, що вчив, що саму істоту речей ми не можемо знати. Ми пізнаємо тільки одні явища. Все наше знання зумовлюється не речами й явищами, а також загальними законами і способом нашого мислення. Кант ще витворив теорію повстання світу (сонця і всіх планет, як Земля, Марс, Сатурн і інш.).

Галілей Галілео (1564—1642) — видатний італійський учений астроном (дослідник неба) і природник: перший виужив телескоп для вивчення неба, популяризував соняшну систему Коперника (що земля і всі інші планети обертаються навколо сонця), винайшов мікроскоп (досліджує найменші живі організми, невидимі для простого ока), відкрив на місяці гори і т. д. Римо-католицька церква за цю соняшну систему його переслідувала.

227 *Космополіт* — людина, що національні інтереси підпорядковує інтересам усього людства і вважає себе громадянином не тільки своєї батьківщини, але й цілого світу.

230 *жестророк* — той, що свідомо віщує неправду.

231 *слововержуть* — ті, що тільки порожніми словами кидають та грають ними.

236 *ліпота* — краса.

237 *лагода* — згода, гармонія.

248 *тиран* — той, хто захопив владу в державі і жорстоко, тільки у своїх власних інтересах, править.

259 *твердь* — небо.

393 *у нестямі* — у самозабутті.

416—418 Йому вижчалась могила і потойбічний світ.

263 *трапеза* — їдальня в монастирі. Тут — спільна братська вечерея-поминки.

494 *недеши* — лівивці.

497 *водою заплили* — пропали.

Далі, для повноти і зрозуміння того, як Шевченко писав і по-московськи, подаю тут поему цю і в московській мові новим правописом.

Безталанний.

(П о е м а)

На пам'ять 9-го ноября 1843 года княжне Варваре Николаевне Репниной.

ПОСВЯЩЕНІЕ.

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать.
И дар Господній, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
5 Для вас поняно это слово!...
Для вас я радосно сложи
Свои житейскія оковы,

Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
10 Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Яготин, 11 ноября,
1843 г.

Двенадцать приборов на круглом столе
15 Двенадцать бокалов высоких стоять;
И час уж проходит
Никто не приходит;
Должно быть друзьями
Забыты они.
20 Они не забыты, — в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались
И вечную память пропели собором,
Отправили тризну — и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
25 Прекрасны и сильны. В прошедшем году
Наилучшаго друга они скоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
Счастливое братство! единство любви
30 Почтите вы свято на грешной земли:
Сходитесь, други, как ныне сошлись,
Сходитесь долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земли!
Благословен твой малый путь,
35 Пришлец убогий, неизвестный!
Ты силой Господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! ты Божью волю
40 Короткой жизнью освятил,
В юдоли рабства радость воли,
Безмолвно ты провозгласил,
Когда брат брата алчет крови —
Ты сочетал любовь в чужих;
45 Свободу людям в братстве их
Ты проявил; великим словом
Ты миру мир благовестил;
И отходя благословил;
Свободы благо, — дух любви!
50 Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты терпела здешний плен;
Ты, непорочная, взирала
55 Скорбя на суетных людей
Но ангела не доставало
У вечного Царя царей
И ты на небе в вечной славе
У трона Божия стоишь,

- 60 На мiр наш темный и лукавый
С тоской базстрастно глядишь.
Благоговею пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь, тоскующей душою,
65 Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум,
Хоть на единое мгновенье
70 Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони и усмири
Правдиво тихими речами
Тя Расскажи мне все свое
75 Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже разгненным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье —
80 Смягчать народных палачей
И речью кроткой и смиреньем
Добро лишь сеять в жизни сей.
Да провещаю гимн пророчий
И долу правду низведу
85 И погасающія очи
Без страха к небу возведу.
И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющія руки
90 И безкорыстія елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страданья
Отрадно смерти улыбнусь
И к вечной жизни с упованьем
95 К тебе на небо вознесусь.
Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный, чудесный!
В семье убогой, неизвестной
Он выросал; и жизни труд,
100 Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Дѣтскій сон
Исчез, как голубь боязливый;
105 Тоска, как вор, нетерпеливо
В разбитом сердце притаюсь,
Губами жадными впиалась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
110 Просила воли... ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... он цепенел...
Рука, сжимаясь, дрожала...
О, если б мог он шар земной

- 115 Схватить озлобленной рукой,
 Со всеми гадами земными,
 Схватить, измять и бросить в ад!..
 Он был бы счастлив, был бы рад.
 Он хохотал, как демон лютой,
- 120 И длилась страшная минута,
 И мир пылал со всех сторон;
 Рыдал, немел он в изступленьи,
 Душа терзалась страшным сном;
 Душа мертвела, а кругом
- 125 Земля, Господнее творенье,
 В зеленой ризе и цветах,
 Весну встречая, ликовала.
 Душа отраднo пробуждалась
 И пробудилась... Он в слезах
- 130 Упал и землю лобызает,
 Как перси матери родной!...
 Он снова чистый ангел райа
 И на земле он всем чужой.
 Взглянул на небо: "о, как ясно,
- 135 Как упоительно прекрасно!
 О, как там вольно будет мне!"
 И очи в чудном полусне
 На свод небесный устремляет
 И в безпредельной глубине
- 140 Душой невинной утопает.
 По высоте святой широкой
 Платочком белым одинока
 Прозрачна тучка в даль плывет.
 "Ах, тучка, тучка! кто несет
- 145 Тебя так плавно, так высоко?
 Ты что такое? и зачем
 Так пышно, мило нарядилась
 Куда ты послана и кем?"
 И тучка тихо растопилась
- 150 На небе светлом; взор унылый
 Он опустил на темный лес...
 "А где край света, край небес,
 Концы земли?"... И вздох глубокий,
 Не детский вздох он испустил,
- 155 Как будто в сердце одиноком
 Надежду он похоронил.
 В ком веры нет, — надежды нет!
 Надежда — Бог, а вера — свет.
 "Не погасай, мое светило!
- 160 Туман душевный разгоняй,
 Живи меня твоею силою
 И путь тернистый, путь унылый.
 Небесным светом озаряй.
 Пошли на ум твою святыню,
- 165 Святым наитием напой,
 Да провещаю благостыню,
 Что заповедана тобой!..."
 Надежды он не схоронил;
 Воспрянул дух, как голубь горный,

- 170 И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалось село...
- 175 Чего то жаль внезапно стало;
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего то жаль нам в прошлом нашем,
И что то есть в земле родной...
- 180 Но он, бедняк, он всем не свой
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему чужой;
Припал он молча к персти милой
- 185 И как родную, лобызал,
Рыдая тихо и уныло,
На путь молитву прочитал...
И твердой вольною стопой
Пошел... и скрылся за горой.

-
- 190 За рубежом родной земли
Скитался нищим сиротою.
Какія слези не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
- 195 И девство сердца сохранил!
Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
- 200 Прочестъ все черныя страницы,
Все незаконныя дела...
И сохранять полет орла
И сердце чистой голубицы, —
Се человек!... без крова жить,
- 205 Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалеть
О недостойных их делах
И не кощунствуя в потьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
- 210 Из за куска насущной пищи,
Глупцу кичливому годить,
И мыслить, чувствовать и жить!...
Вот драма страшная, святая!...
И он прошел ее, рыдая,
- 215 Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
И тьму различных сновидений
- 220 И Байронический туман
Он не пускал: "толпой ничтожной"
Своих друзей не поносил;

- Чинов и власти не казнил.
 Как N, глашатай осторожный.
- 225 И тот, кто мыслит без конца
 О мыслях Канта, Галилея,
 Космополита-мудреца,
 И судит люди, не жалея
 Родного брата и отца, —
- 230 Тот лжепророк! Его сужденья —
 Полу-идеи, полу-вздор!...
 Провидя жини назначенье,
 Великий Божий приговор,
 В самопытливом размышленьи
- 235 Он подымал слезящий взор
 На красоты святой природы.
 “Как все согласно!” он шептал
 И край родной воспоминал;
 У Бога правды и свободы
- 240 Всему живущему молил,
 И кроткой мыслию следил
 Дела минувшия народов,
 Дела страны своей родной
 И горько плакал. “О Святая!
- 245 Святая родина моя!
 Чем помогу тебе рыдая
 И ты закована, и я...
 Великим словом Божью волю
 Сказать тиранам, — не поймут!
- 250 I на родном прекрасном поле
 Пророка камнем побьют!
 Сотрут высокие могилы
 И понесут их словом зла?!
 Тебя убили, раздавили;
- 255 И славословить запретили
 Твои великие дела.”
 О, Боже, сглыбный и правдивый
 Тебе возможны чудеса —
 Исполни славой небеса
- 260 И сотвори святое диво —
 Воскреснуть мертвым повели!
 Благослови всеильным словом
 На подвиг новый и суровый —
 На искупление земли!
- 265 Земли поруганой, забытой,
 Чистейшей кровию помятой,
 Когда-то счастливой земли!
 Как тучи, мысли расходились,
 И слезы капали, как дождь!...
- 270 Блажен тот на свете, кто малую долю,
 Кроху от трапезы волен уделить
 Голодному брату и злобнаго волю
 Законом Господним возмог укротить
 Блажен и свободен!... но тот, кто не оком,
- 275 А смотреть душою на козни людей
 И может лишь плакать в тоске одинокой,
 О, Боже правдивый, лишь ты очей!

- Твои горы, твое море,
 Все красы природы
 280 Не искупают его горя,
 Не дадут свободы.
 И он, страдалец жизни краткой,
 Все видел, чувствовал и жил.
 Людей изведавши, любил
 285 И тосковал о них украдкой.
 Его и люди полюбили¹⁾,
 И он их братьями звал;
 Нашел друзей и тайной силой
 К себе друзей причаровал;
 290 Между друзьями молодыми
 Порой задумчивый... порой,
 Как волхв-вещатель молодой,
 Речами звучными, живыми
 Друзей внезапно изумлял
 295 И силу дружбы между ними
 Благословляя укреплял.
 Он говорил, что обще благо
 Должно любовью купить
 И с благородною отвагой
 300 Стать за добро и зло казнить.
 Он говорил, что праздник жизни,
 Великий праздник, Божий дар,
 Должно пожертвовать отчизне,
 Должно поставить под удар.
 305 Он говорил о страсти нежной;
 Он тихо грустно говорил
 И умолкал!... В тоске матажной
 Из стола он выходил
 И горько плакал. Грусти тайной,
 310 Тоски глубокой, не случайной
 Ни с кем, страдалец, не делил.
 Друзья любили всей душою
 Его, как кровного; но он
 Непостижимую тоскою
 315 Был постоянно удручен,
 И между ними светлой речью
 Он пламенел. Но меж гостей,
 Когда при тысяче огней
 Мелькали мраморные плечи.
 320 О чем то тяжело он вздыхал
 И душой мрачно летал
 В стране родной, в стране прекрасной,
 Там, где никто его не ждал,
 Никто об нем не вспоминал,
 325 Ни о судьбе его неясной.
 И думал он: "зачем я тут?
 И что мне делать между ними?
 Они все пляшут и поют
 Они родня между родными,
 330 Они равны все меж собой:

1) Как цветок, процвевший на их болоте. (Прим. авт.)

- А я!...” И тихо он выходит,
 Идет, задумавшись, домой;
 Никто из дому не выходит
 Его встречать; никто не ждет;
- 335 Везде один... тоска, томленье!...
 И светлый праздник Воскресенья
 Тоску сторичную несет.
 И вянет он, вянет, как в поле былина,
 Тоскою томимый в чужой стороне,
- 340 И вянет он молча... Какая кручина
 Запала в сердечной его глубине?
 “О, горе мне, горе! зачем я покинул
 Невинности счастье, родную страну?
 Зачем я скитался, чего я достигнул?
- 345 Утехи познаний?... Клянусь их, клянусь!
 Они то мне, гады, мой ум источили,
 С моим тихим счастьем они разлучили!
 Кому я тоску и любовь расскажу?
 Кому сердца раны в слезах покажу?
- 350 Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
 Я бедный поденщик, работник простой!
 Что дам я подруге моими мечтами?
 Любовь... Ах любви, любви одной
 С нею на три века, на вечность бы стало!
- 355 В своем бы я сердце ее схоронил.
 О, как бы я нежно, так нежно любил!”
 И крупные слезы, как искры, низались,
 И бледные щеки и слабую грудь
 Росли — и сохли. “О, дайте вздохнуть,
- 360 Разбейте мне череп и грудь разорвите:
 Там гады, там змеи, — на волю пустите,
 О, дайте мне тихо на веки заснуть!”
 Страдал несчастный сирота
 Вдали от родины счастливой
- 365 И ждал конца нетерпеливо.
 Его любимая мечта —
 Полезным быть родному краю,
 Как цвет, с ним вместе увядает!
 Страдал он. Жизни пустота
- 370 Пред ним могилой раскрывалась:
 Приязни братской было мало,
 Не грела теплота друзей,
 Небесных солнечных лучей
 Душа парящая алкала, —
- 375 Огня любви, что Бог зажег
 В стыдливом сердце голубином
 Невинной женщины, где б мог
 Полет превыспренней, орлиный
 Остановить и съединить
- 380 Пожар любви, любви невинной;
 Кого би мог он приютить
 В светлице сердца и разсудка,
 Как беззащитную голубку,
 От жизни горестей укрыть
- 385 И к персям юным изнывая

- Главой усталою прильнуть,
 И цепеня, и рыдая
 На лоне жизни, лоне рая
 Хотя минуту отдохнуть.
 390 В ея очах, в ея томленьи
 И ум и душу утопить,
 И сердце в сердце растопить.
 .....
 И утонуть в самозабвеньи...
 Но было некого любить,
 395 Сочетаватся не с кем было;
 А сердце плакало и нило
 И замирало в пустоте.
 Его тоскующей мечте
 В грядущем что то открывалось,
 400 И в безпредельной высоте
 Святое небо улыбалось.
 Как воску яраго свеча
 Он таял тихо, молчаливо,
 И на задумчивых очах
 405 Туман логился. Взор стыдливый
 На нем красавица порой
 Покоя, таино волновалась
 И симпатической красой
 Украдкой долго любовалась.
 .....
 410 И, может, многія грустили
 Сердца девичія о нем.
 Но тайной волей, высшеи силой
 Путь одинокій до могилы
 На камнях острых проведен.
 415 И немогал он, грудь болела,
 Темнели очи, за крестом
 Граница вечности чернела
 В пространстве мрачном и пустом.
 Уже в постеле предмогильной
 420 Лежить он тих, и гаспет свет.
 Друзей тоскующій совет
 Тревожат дух его бессильный.
 .....
 Поочередно ночевали
 У друга верные друзья,
 425 И всякіи вечер собиралась
 Его прекрасная семья.
 В последний вечер собралися
 Вокруг предсмертнаго одра
 И просидели до утра.
 430 Уже разсвет смыкал ресницы,
 Друзей унылых сон клонил,
 И он внезапно оживил
 Их грустныи сон огнем бывалым
 Последних пламенных речей;
 435 И други друга утешали
 Что через семь иль восемь дней

Он будет петь между друзей.
 “Не пропою вам песни новой
 О славе родины моей.
 440 Сложите ви псадом суровый
 Про злобу и грехи людей
 И светлым гимном помяните
 Предтечу друга своего.
 И за грехи... грехи его
 445 Усердно Богу помолитесь...
 И “со святыми упокой”
 Пропойте, други, надо мной!”
 Друзья вокруг его стояли,
 Он отходил, они рыдали,
 450 Как дети... Тихо он вздыхал,
 Вдохнул, вздохнул... Его не стало!
 И мир пророка потерял,
 И слава сына потеряла,

Печально други понесли
 455 На утро в церковь гроб дубовый;
 Рыдая, предали земли
 Останки друга и лавровый
 Венок зеленый, молодой,
 Слезами дружбы оросили
 460 И на могиле положили,
 И “со святыми упокой”
 Запели тихо и уныло.
 В трапезе за круглым, за братским столом
 Уж под вечер други сидели крутом,
 465 Печально и тихо двенадцать сидело;
 Их сердце одною тоскою болело.
 Печальная тризна, печальны друзья!...
 Ах, тризну такую отправил и я.
 Согласьем общим положили,
 470 Чтоб каждый год был стол накрыт
 В день смерти друга, чтоб забыт
 Не мог быть друг их за могилой,
 И всякий год они сходились
 В день смерти друга поминать.
 475 Уж многих стало не видать
 Приборы каждый год пустели,
 Друзья все больше сиротели, —
 И вот один уж сколько лет
 К пустым приборам на обед
 480 Старик печальный приезжает;
 Печаль и радость юных лет
 Один грустя воспоминает.
 Сидит он долго, мрачен, тих
 И поджидает: “нет ли брата
 485 Хоть одного ще в живых?”
 И одинокий в путь обратный
 Идет он молча... И теперь,
 Где круглый стол стоит накрытый,
 Тихонько отворилась дверь,

- 490 И брат, что временем забытый,
 Вошел согбенный... Грустно он
 Окинул стол потушим взором
 И молвил с дружеским укором:
 "Лентяи! видишь, как закон
 495 Священный братский исполняют!
 Вот и сегодня не пришли,
 Как будто за море ушли!"
 И слезы молча утирает,
 Садясь за братский круглый стол.
 500 "Хоть би один тебе пришел!"
 Старик сидит и дожидает,
 Проходит час, прошел другой,
 Уж старику пора домой;
 Старик встает. "Да, изменили!
 505 Послушай, вышей, брат, вино!"
 Сказал слуге он: "все равно,
 Я не могу; прошло, что было,
 Да поминай за упокой,
 А мне пора уже домой!"
 510 И слезы снова покатались,
 Слуга вино дивясь выпил
 "Дай шляпу мне... какая лень
 Идти домой!..." и тихо вышел.
- И через год в урочный день
 515 Двенадцать приборов на круглом столе,
 Двенадцать бокалов высоких стоять,
 И день уж проходить,
 Никто не приходять.
 На веки, на веки забыты они!

Три літа.

Про цю збірку докладні відомості подані у моїй статті "Три літа" на стор. 181—190 цього тому. Тут подам тільки, що ціла ця збірка творів Шевченка друкується на основі власноручного рукопису Шевченка, що був відібраний у поета під час трусу в нього 1847 р. і видобутий щойно через 50 років у 1906 р. й переданий тоді саме до Чернігівського Музею ім. Тарновського. Тепер він переховується в Академії Наук у Києві. Це найдорожча для нас збірка творів не тільки тому, що вона містить у собі найвизначніші твори Шевченка, але й тому, що за ці твори, зокрема за поему "Сон", Шевченко був найтяжче покараний із забороною навіть писати і малювати.

В цій томі збірка "Три літа" друкується після автографів окремих її творів. На мій погляд, зовсім зайве подавати варіанти тих копій і друківаних текстів, хоч вони походять із якихсь невідомих нам автографів чи скорше копій із автографів. Кожний редактор вважає потрібним Шевченка поправити. Тому я не вважаю їх автентичними творами Шевченка і не маю до них повного довіря. На таких варіантах тяжко будувати історію тексту твору. Хто ж захоче поцікавитися тими варіантами, то я відсилаю такого інтересанта насамперед до

творів Шевченка в виданні під редакцією П. Зайцева Укр. Науков. Інституту в Варшаві або до В. Доманицького "Критичний розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка". Але щоб цією працею відповідно користуватись, для того потрібне перше видання творів Шевченка під редакц. Ю. Романчука, Львів, 1902 р., до якого В. Доманицький зводив усі відміни інших автографів. Нарешті, "Повне видання творів Т. Шевченка", під редакцією Б. Лепкого, Київ-Ляипціг, Українська Накладня, т. III. (без дати). Нарешті, до вид. І. Франка 1908 р. у Львові.

З автографів Т. Шевченка ціла збірка "Три літа", видобута 1906 р. з Департаменту Поліції, опублікована в I томі "Т. Шевченко Поезія" під редакцією акад. С. Єфремова і М. Новицького, видання Української Академії Наук (Історично-Літературне Товариство) накладом "Книгоспілки, Київ 1927 р. Правда, О. Дорошкевич у своїй праці "Принци організації тексту Шевченкових творів" (див. "Життя і Революція" за 1932 рік) виправив кілька помилок видання Укр. Академії Наук. І ці поправки використав П. Зайцев, редагуючи цю збірку "Три літа" у виданні Укр. Наук. Інстит. в Варшаві (див. т. III. 1935 р.), як також використав і інші два видання ЛІМ-у у Харкові 1933 і 1934 рр. І я свій текст збірки "Три літа" заснову на цих двох виданнях: 1) Української Академії Наук під ред. С. Єфремова й М. Новицького, Київ 1927 р. і 2) Укр. Наукового Інституту в Варшаві під ред. П. Зайцева: Тарас Шевченко, "Твори" т. III., докладно перевірявши всі корективи окремих висловів кожного твору, поданих П. Зайцевим. Тим більше, що і сам П. Зайцев пише, що такі розходження і варіанції трапляються й у найавторитетніших виданнях:

"Для нашого основного тексту "Трьох літ", пише П. Зайцев, ми для більшости творів мали *три видання* (УАН, ЛІМ 1933 р. і ЛІМ 1934 р.). Треба зазначити, що між цими текстами є різниці, поминаючи вирачі, вже нам знані помилки в тексті, опрацьованому М. Новицьким (УАН — Л.Б.). Проте, в більшості випадків ці розходження не мають великого значення, а іноді зустрічаються в таких місцях тексту, де у поета — явні помилки, які треба виправити, роблячи кон'єктури. Розходжень усього кількадесять. Але нам, усталюючи текст, довелося критично оцінювати ці розходження та вибрати ту чи іншу лекцію (лектуру — Л.Б.). Всі такі випадки ми обговорюємо в примітках до тексту, і кожному читачеві вільно вибрати ту, що його більше переконує." (Т. Шевченко "Твори", т. III., ст. 267).

Справді, П. Зайцев багато зробив, усталюючи текст творів цієї збірки. Далі, він надав усі "підзаголовки" до поодиноких творів, всі епіграфи до них, і нарешті, епіграф до цілої збірки "Три літа" (там же).

Поему "Єретик" П. Зайцев так само, як і всі його попередники, вміщує "серед творів, об'єднаних назвою "Три літа", бо хоч автограф цієї поеми (пише П. Зайцев) — окремий зшиток, але вона і хронологічно належить до тої групи і ідеологічно тісно з нею сполучена" (там же, ст. 267—268).

На жаль, у цім, щодо поеми "Єретик", я із шановним Редактором не погоджуюсь, бо зміст її зовсім відмінний і ціле спрямування її на *усю слов'янщину* дає їй призначення далеко ширше, аніж всі інші твори цієї збірки, в якій Україна й ін-

ші народи трактуєся тільки в політичній концепції московської деспотії. Тому я, як це зробив і Шевченко, зміщую поему "Бретик" зовсім окремо після збірки "Три літа".

Чигирине, Чигирине...

ТЕКСТ: Ця елегія Т. Шевченка вперше була надрукована невідомо з якого автографу, у часоп. "Вечерниці" (Львів, 1863 року, ч. 11, стор. 81—82). У всіх відомих нам виданнях ця поезія друкувалася із трьох різних автографів: 1. текст у "Вечерницях"; 2. Текст "Кобзаря" 1867 року Кожанчикова в Петербурзі і 3. текст Департаменту Поліції, опублікований В. Доманицьким "Кобзар" 1907 і 1908 років в Петербурзі. Але кожний із них видавав із відмінами відповідно до 1) цензурних умов, 2) тексту самого автографу і 3) смаку редактора. Перші два автографи чи копії затрачені, хоч я не думаю, щоб могли видавці мати оригінали з того твору й інших. Певен, що власник автографу, що дозволяв опублікувати, давав дозвіл тільки списати з оригіналу, а самого оригіналу до друкарні напевно не давав. Третій автограф вперше найточніше був надрукований щойно 1927 р. у виданні Української Академії Наук у Києві. Цей автограф наголовку "Чигирин" немає. Вперше цей наголовок повстав у Львівському "Кобзарі" 1867 р. Тому і я публікую його без наголовку.

- 23 Маємо два варіанти вислову: *уродилось* — УАН (Укр. Акад. Наук) і *уродило* — ЛМ (1933 року) — О. Дорошкевича. Зовсім погоджуюсь із П. Зайцевим (ст. 202, т. III.), що варіант О. Дорошкевича правдивіший, хоч би він був і його поправка вислову Шевченка. Але залишаю все таки вислів автографу Шевченка.
- 24 У вислові: *Уродила рута, рута* (П. З.) приймаю потрактання УАН: *Уродила рута... рута...*, бо останній вислів підкреслює більшу його емоційну насиченість.
- 36 *На неокраїнім крилі* (УАН) і *На неокрабнім крилі* (П.З.). Останній вислів і я приймаю, бо справді він у сенсі: на безкраїм, на безмежнім крилі більше відповідає контекстові оригіналу, аніж: на необгятім крилі, що немає сенсу.
- 59 Приймаю вислів: *з'орю* (УАН), а не *зорю*, як у П. Зайцева.
- 61 У вислові: *Я носію мої сльози*, на кінці його ставлю розділовий знак: ,— (УАН), а не тільки кому (,), як у П. Зайцева.
- 63 *Може зійдуть* (П. З.) — один суцільний вислів, а не два інтонаційно різних *Може, зійдуть* — в УАН. Тому беру перший, як ліпший.
- 77 Приймаю до свого видання: *Згадається, — і дівоче*, як вислів, що інтонаційно відокремлює перше речення від другого, аніж: *Згадається. і дівоче* (УАН).

Цей твір Шевченко присвятив видатному українцеві, М. Щепкуну, акторові державного театру в Москві, коли Шевченко в 1844 р. в січні місяці повертався з України в Петербург. Написав його в Москві, може навіть у помешканні М. Щепкіна, з яким поет приятелювався і полюбив його.

ПОЯСНЕННЯ: *Чигирин* — повітове місто на Київщині — стоїть над річкою Тясмином. Від р. 1648. по р. 1676. Чигирин

був столицею України. За столицю вперше визначив це місто гетьман Богдан Хмельницький. З упадком гетьмана П. Дорошенка став Чигирин занепадати, а р. 1678 р. був зовсім зруйнований. Шевченко ставив Чигирин дуже високо, бо слава його була зв'язана із найгероїчнішою добою української державності. Поет уважав його святим і дорогим символом української слави (див. т. I. "Гайдамаки", прим. 1145—1147, ст. 336).

Щепкин Михайло (1788—1863) — відомий український мистець (актор), такий же бувший кріпак і викуплений на волю, Він був великим приятелем Шевченка. Шевченко його дуже любив і присвятив йому кілька своїх найвартніших творів: "Заворожи мені, волхве...", "Чигирин" і "Неофіти".

- 3 Слава Чигирина для Шевченка була свята.
- 21 "рудю", себто кров'ю.
- 24 "уродила рута..." рута — народня назва рослини (*guta graveolens*), що вживається під час весільного обряду, як оздоба; в Шевченковім значенні символізує шлюб України з Москвою, в наслідок чого й уродила рута... "волі нашої отрута", себто Україна попала в московську неволю.
- 26 "а я юродивий...", себто благий, дурноватий; той, що прикидається таким або з розпуки стає таким. Це слово старе, запозичене із житій святих, де деякі подвижники вдавали, що вони юродиві ради пониження, бо з них глузували, насміхались, а це в їх релігійній свідомості їх підносило, бо в ім'я Христа мусіли вони терпіти наругу, переносити образи й пониження. Т. Шевченко назвав і себе юродивим в ім'я своєї святині, в ім'я Української Нації; за Україну він терпить насміх, глум, щоб тільки Україна визначалась перед світом, частіше й могутніше підносились в очах сучасників. Поет дуже часто підкреслює, що його сучасники називають дурним ("Перебендя", лист до Я. Кухаренка), юродивим ("Сон"), п'яним ("Сон" і інш.). Поет хоче підкреслити, що в той час він ніби не при своїм розумі, не є відповідальним за свої слова, хочби які вони були правдиві й колючі. Цим Шевченко ніби наподоблює отих блазнів трагедій Шекспіра, що могли сміливо до очей короля говорити правду, витикати найтяжчі провини, висловлювати гострі думки й ідеї самого автора. Такий самий мистецький прийом використовує й Шевченко.
- 27—34 В цій картині Шевченко метафорично змальовує два моменти з української історії після того, як Москва обернула цвітучу Україну в неволю: 1. Україна занепадала: цвіт її землі й вільні душі українського народу обернулись у зарослий і запущений переліг, у місце, де було серце ("в дупло холодне"), гадюк напустила, ворогів, що плюндрували Україну. А що синам України? Що їм дісталось? — Тільки одна надія в степу: здобувати степ і плекати надію, що він буде їх, але й ту вітер розвіяв і знищив. Отже, для українського народу не залишилось нічого: він був покинутий, залишений на самого себе й вишканий у степ на страту в боротьбі із степовиками.
- 35—38 Та хоч і розносять вітер народні сподівання, хоч вища справедливність від українського народу відступила, — все таки Шевченко із таким станом примиритись не може, а наперекір тому, що з Україною сталось, поет вірить, що правда її не покинула зовсім, що вона в народі українським живе, і поет

- її, ту правду безталянну, таки знайде й доб'ється її в Україні здійснення. Оця віра в перемогу правди й устремління її здо-
бути в уступі цім і висловлена.
- 39—42 “*Чигирине... прослав єси степи, ліси і всю Україну...*” В цім уступі Чигирин виступав, як столиця України, цебто влада її; а влада ця була така, що допустила Україну до повного занепаду.
- 43 “*повитий жидовою...*” — цебто окутаний, оточений, — це значить, що жидова в той час, посідаючи Чигирин, столицю України, тим самим посідала і всю Україну... І так буде до того часу, поки Україна не визволиться (“поки сонце встане...”).
- 45—46 “*Поки тії недолітки підростуть...*” цебто дійдуть до політичного ровуму і свідомости повної незалежности від Москви і Польщі.
- 47 “*Помолившись і я б заснув...*” — цебто занемав так само, як і Чигирин, але настирлива думка, як Україну врятувати, поетові не дозволяє.
- 56—70 “*До старого плуга новий леміш...*” — цебто до тих історично-національних традицій, до тих народніх і державних ідей, які український нарід на протязі своєї довгої історії виносив, до того найліпшого, що жие тільки в народі, як національній цілості, Шевченко своїм словом, своїми творами, “викує” й додасть нову правду, народні традиції наповнить новим змістом, надасть їм нового національного сенсу. І тоді той багатющий “переліф”, що український нарід витворив і який лежить ладом та занепадає, поет з'оре, цебто приправить по новому родючу, творчу душу українського народу й у душу його за-сіє свої нові думки, нові ідеї. Під впливом цих нових ідей у народніх душах зродяться нові чини до визвольної боротьби: “зидуть і виростуть ножі обоюдні”, — нарід схопиться до зброї, бо нація переродиться: в німих рабів повстане свобідний нарід, бо хлібороб-кріпак переродиться в козацтво, в Січ; в його жилах знову потече чиста і свята козацька кров, й Україна стане сильною, щасливою і незалежною... Радикальний лік, революційний, але єдине можливий. І коли він буде здійснений, то принесе повне відродження української нації, принесе нове життя і щастя. Козацькі душі наповнить почуттям обов'язку до України; дівочі душі — почуття родинних повинностей: почнуть зав'язувати дійсне родинне гніздо: “*рута й барвінок розів'ється...*”, весільний вінок із них увінчає голову молоді... Вся Україна переродиться до нового гарного і щасливого життя. Повстане нова Україна, а з нею й нова “*права да на сім світі!*”
- 85 “*Спи гетьмане...*” Цим поет звертається до гетьмана Богдана Хмельницького, що столицю Чигирин заснував, бо то він своєю угодою в Переяславі з царем московським спричинився до того, що Україна почала занепадати. Найвидатніший гетьман, що так багато для України зробив, і він не встояв перед Москвою... Тому нова Україна повстане помимо гетьманів. Хай вони, “недоуми”, краще сплять. Україна відродиться без них; Вона встане зовсім при інших умовах. Тільки новий Гонта надхне душі української нації до її відродження, тільки справжній Провідник український, наділений вищою національною силою, створить нову Україну.

Заворожи мені волхве...

ТЕКСТ: Звичайно, цей твір, *посланиє М. Щепкіну*, у виданнях має наголовок "Пустка". Вперше під таким наголовком цей вірш був опублікований П. Кулшем у "Онові" за рік 1861, кн. I. Тут він уперше був надрукований із *автографу* Т. Шевченка, якого він подарував М. Щепкіну, присягнувши на го цьому визначному акторові, що тоді вже (1844 р.) перебував на театральних гастролях (виступах) у Петербурзі і часто зустрічався із нашим поетом. І з цього вла його Шевченковою автографу Щепкіна дозволив Кулішеві списати й опублікувати 1861 р. на сторінках I. кн. "Основи".

Але наголовок "Пустка" не належить Шевченкові. Це видно із таких джерел: 1) із листа Я. Кухаренка до Шевченка від 8 жовтня 1850 р., коли Я. Кухаренко перебував у Москві. В цьому листі Я. Кухаренко повідомляє поета: "В Москві Щепкін прочитав мені напам'ять "Пустку". Я зараз од ацав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре" (див. "Твори Т. Шевченка", видання Всеукр. Академії Наук у Києві 1929 р. т. III, ст. 272). У відповідь на лист 22 квітня 1857 р. Шевченко запитує Кухаренка: "Чи старий Щепкін ще живий? От щира козацька душа, а молода, як у дитини. Чи не пишеш ти йому часом. Як пишеш, то цлуй його за мене. Яку він там тобі "Пустку" читав. Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину."

2) У своїм "Щоденнику" під 10. лютим 1858 р. у Нижньому Новгороді Шевченко записує: "Н. В. Погожев пише із Володимира, що він цими днями в Москві бачився із М. С. Щепкіним, і що він йому читав напам'ять якусь мою "Пустку". Зовсім не пам'ятаю цієї речі. А чю про неї вже не вперше". ("Твори Т. Шевченка" видання ВУАН у Києві 1927 р. т. IV, ст. 123).

З приводу останнього джерела П. Заїцев зробив такий висновок: "Щепкін сам дав цю назву цій поезії, скресливши в копіях, що їх списував для друзів, підпис Шевченка, а з заголовку — своє ім'я. Зробив це, боючись відповідальности за розповсюдження творів засланою поета і обвинувачень за те, що з ним у близьких відносинах". (Т. Шевченко "Твори", вид. Укр. Наук. Інст. в Варшаві, т. III, ст. 213).

Я не думаю, щоб М. Щепкін роздавав копії з цього вірша своїм друзям. В обох джерелах ясно говориться, що Щепкін *напам'ять* деклямував цей твір і, видно, тільки устно називав її "Пусткою". І щойно тоді назвав її писемно, коли давав до друку в "Онові". І ясна була справа, що Щепкін, речитуючи його, не крився з тим, що він належить Шевченкові. Отже, приятелі знали, чий це твір, але, даючи до друку, на все з'єднав цю назву з віршем. Тому, гадаю, не було побоювання у Щепкіна, а тим більше в 1861 р., коли Шевченко вже був амнестований і на волі, а з дозволу влади перед надрукуванням вірша в "Онові", мав уже в 1860 р. надрукованого свого "Кобзаря" і під власним іменем. На мій погляд, була друга причина, чому Щепкін так назвав цей вірш, — він був подарований автором Щепкіну без наголовка, а тільки з присвятою Щепкіну. А Щепкін для полегчення, щоб не наводити

довгий початок поезії, для зручності назвав його одним словом, яке йому дуже подобалося.

Таким чином, найстарший автограф цієї поезії був той, якого Шевченко подарував Щепкіну, а автограф із збірки "Три літа" — пізніший. Тому я друкую цей твір із збірки "Три літа" без наголовка "Пустка", але з присвятою: "М. С. Щепкіну", яка тим самим цей твір очолює.

ПОЯСНЕННЯ:

М. Щепкін (1788—1863) див. про це вище примітку до поеми "Чигирин" (стор. 390).

- 1 *Волге* (давнє українське слово) — ворожбит, чарівник.
- 3 *Ти вже серце запечатав* — цебто: ти вже перестав реагувати, перестав хвилюватись тим, що Україна поневолена.
- 5—16 *А я ще боюся... погорілу пустку руйнувати...* — це означає, що поет, хоч теж уже пережив багато, хоч теж дуже багато надій в його серці згоріло, — все таки він не втрачає віри, ще не хоче ховати останніх надій, бо сподівається, що надія таки вернеться в його спустошене серце і засвітить віру в майбутнє відродження України, в сонце правди.
- Пустка* значить пуста хата, в якій уже від довшого часу ніхто не живе. У Шевченка цей образ часто зустрічається в пізніших творах: "Сова", "Осика", "Відьма", "Москалева криниця" й інші. Але в цій творі під пустокою поет розуміє своє *спустошене серце*, яке покинула всяка надія на щось ліпше в житті — в данному випадкові — Шевченко втратив надію на будь яке національне відродження.
- 25 *точ одури!* — цебто, хоч яку небудь дай пораду, хоч неправдиву, але таку, щоб підтримувала віру.

Хустина.

ТЕКСТ: Вперше ця поема була надрукована в альманахові "Луна" 1881 р. у Києві з невідомого автографу. Крім цього варіанту, до якого близький є текст у копії О. Кониського, опублікований ним у часописі "Світ" 1881 р. ч. 6, був ще автограф, з якого копія з тих же приблизно 80-их рр. XIX ст. належала В. Науменкові. Самий автограф невідомий. Ще один автограф цієї поеми прислав Шевченко кн. Варварі Рєпніній (див. лист кн. Варвари Рєпніної від 22 лютого 1845 р. Видання ВУАН, т. III. "Листування, ст. 235). Нарешті відомий автограф із збірки "Три літа", що вперше був опублікований В. Доманицьким у "Кобзарі" 1907 р.

Таким чином, маємо чотири варіанти тексту цієї поеми: 1) Департ. Поліції у збірці "Три літа", найпоправніший; 2) дуже близький до попереднього — варіант у копії В. Науменка. Він, на думку В. Доманицького, повніший і найпоправніший за всіх тоді відомих публікацій цієї поеми; 3) кн. Варвари Рєпніної; 4) варіант, опублікований у "Луні" — найнепоправніший та скорочений. В цій виданні "Кобзаря" я друкую перший із збірки "Три літа".

У всіх виданнях поема друкувалась під наголовком "Хустина". Хороший наголовок і зовсім відповідає характеру наголовків Шевченка. Та й сам Шевченко, видно, в окре-

мих автографів, так і називав цю поему. Про це свідчить лист. кн. Варвари Репніної: "Сколько я могла понять вашу "Хусточку", она мнѣ и землякам вашимъ очень понравилась" (лист 22. П. 1845). І я на основі фактів вищенаведених цієї наголовок зазначаю.

Щодо дати написання цієї поеми, то видавці і редактори довго вважали, що вона була написана ще в 1841 році для альманху О. Корсуна "Сніп". Але виявилось, що в збірці "Три літа" під цією поемою стоїть дата, поставлена самим Шевченком: "18 октября 1844 р. — С.Петербург". І цим розвіяні всі сумніви, щодо часу її написання.

Але П. Зайцев (III. том, ст. 211) цю дату й час повстання цієї поезії піддав критиці. Насамперед цю поему П. Зайцев назвав "п'єсею" і що вона була написана Шевченком для його драматичного твору "Назар Стодоля". "Але до рукопису "Назара Стодоля" 1844 р. цієї пісні поет не вписав, відклавши це, як працю механічну. Можливо, пише в н далі, теж, що перша її редакція була російською мовою, отже скомпоновано її ще 1842 р." І далі, П. Зайцев для доказу відсилав читача до відповідного місця самої п'єси Шевченка "Назар Стодоля" і приміток до неї (див. т. VI. "Твори" Шевченка, варшавське видання, стор. 60 — п'єси і стор. 292—293 приміток). У примітках П. Зайцева я, як читач, там про цю "пісню" не знайшов нічого. Але в п'єсі "Назар Стодоля" знайшов цікаве місце: В III. дії, в діалогові між Гаєю і Назаром Галя пригадала, що вишила Назарові хустку: "Для тебе, каже вона, вишивала. Що, хороша? Я сама вишивала і гроші на шовк сама заробляла". Порівнюю із відповідним місцем поеми і там читаю:

У неділю не гуляла,
Та на шовкі заробляла,
Та хустину вишивала...

Зовсім добре кореспондує вислів у п'єсі із таким же — в поемі.

Далі, Галя пропонує Назарові послухати пісню "про хусточку", що вона чула в Чигрині від дядини.

"Назар: Коли весела, заспівай.

Галя: Ні, невесела, та мені сидить уже остигло. Слушайте." (Ремарка: Виходить на край сцени). Далі йде ряд точок, цебто пісня про хусточку пропущена. Назар, прослухавши пісню, аж заплакав, так зажурився.

Це місце з п'єси, справді, приваблює на здогади: Пісня про хусточку, сумна, аж Назар заплакав... Отже, сумний зміст Галіної пісні та ще й про Хусточку зовсім відповідає сумному змістові нашої поеми. Так назверх здається. Але, коли зважити та заглибитись у суть самої поеми Шевченка, то зовсім вийде навпаки: Шевченко ніяк не міг цю поему свою вкласти в уста Галі, щоб вона її співала. По-перше, вона для пісні задовга і на сцені співати її півгодини, а, моє, й більше тяжко а то й зовсім неможливо. По друге, поема Шевченка зовсім не надається, щоб її вважати піснею. Галя мусла-б співати в ній і свою партію дівчини і партію пісні козака, що пішов у чужу чумачку, захворів у дорозі й помер, тієї пісні, що він у дорозі співає. І Галіна й козакова пісні короткі і одна

Галя за себе й козака не могла б співати. Тим більше не могла співати цілої поеми, бо крім тих двох пісень, іде розповідь про недугу чумака, і його смерть та похорон.

Це все свідчить про те, що Галя мусіла співати іншу пісню чисто народню і чумацьку. Із студії Дм. Ревуцького про те, які пісні знав і співав Шевченко, відомо, що Шевченко багато знав чумацьких пісень, любив їх і навіть записував. І серед них є кілька чумацьких пісень сумних про недугу чумака і смерть: а) “Зажурився бідний сірома”, “Ой сидить пугач та на моги-лонці” — про загибель чумака в степу; “Забіліли сніги, заболіло тіло ще й головонька”. Отже, на мотив однієї з них міг Шевченко вкласти в уста Галі пісню у зв’язку з “Хусточкою”. (Див. Твори Т. Шевченка, ВУАН, т. IV., ст. 423—433).

- Та й дата написання поеми говорить про те, що не могла вона належати до 1842 р. та ще й на російській (московській) мові. Тому припущення П. Зайцева потребує поважних доказів, щоб зв’язувати цю поему із п’єсою Шевченка “Назар Стодоля”.
- 24 *З чужим добром* — так у О. Дорошкевича: ЛІМ 1933 р., так і в П. Зайцева. В виданні УАН: “З чужим добрим”. Вважаю, що перший варіант правильніший, і я його залишаю в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 3 *Хустина* в житті української молоді відіграє велику роль. З дитинства хустина покриває голову дівчини, нерозлучна з нею. Хустина дуже важить і в особистім житті українського парубка, бо коли дівчина підносить парубкові в дар хустину, то цим вона показує, що парубка вірно любить. Тільки нареченому своїйому дівчина вишиває хустку. Але, крім того, хустина відіграє в житті молоді й обрядову роль. Це тая вишивана хустина, яку під час сватання наречена дівчина, коли подасть старостам рушники, закладає молодому за пояс. Під час шлюбу в церкві хусткою перев’язують молодим руки. Під час похорону парубка наділяють хусткою всіх, хто на похороні був. Отже, хустка в житті парубка відіграє велику роль. Коли вона від дівчини, то символізує вірне кохання.
- 10 *мальована* — кольорова, червона, розмальована різними барвами.
- 80 *На новому хресті хустку вітер розвіває* (загально див. “Кобзар” т. I, ст. 337, прим. 1194—1197). Але тут “мальована” хустина означає жалобу дівчини: коли не змогла за життя козака дати йому хустину, то по смерті хай на хресті розвівається і свідчить про великий і вічний жаль дівчини.

Гоголю.

ТЕКСТ: Основний автограф цього послання Шевченка той, що є в збірці “Три літа”. Ного я беру до цього видання. Крім цього, П. Зайцев визначає ще кілька автографів цього твору, які не заховались, але від них залишилися копії. Такими автографами були: 1) від якого вперше надрукований текст у збірці “Новия Стихотворенія Пушкіна и Шавченки”, виданій В. Гергардтом у 1859 р. в Ляйпцігу; 2) від якого повстав текст поезії, надрукований в “Оснoві”, передрукований у Львівськ. Кобзарі 1867 р.

і в Пражськiм Кобзарі, т. I., стор. 196; 3) автограф, від якого вийшов текст, надрукований у Пражськ. Кобзарі т. II., стор. 75; 4) автограф, з якого повстали копії: а) в альбомі Сулієва, б) копія М. Лазаревського; 5) самим Шевченком поправлена копія Сулієва і це має бути останній варіант цієї поезії, створений самим поетом.

Вперше ця поезія була надрукована під наголом ком “Думка” з копії, близької до автографу основного (збірка “Три літа”), в Ляйпцігу ще за життя поета у збірці: “Новия Стихотворенія Пушкіна и Шавченки”, виданій В. Гергардтом у 1859 році. Під цим наголовком надрукована була ця поезія і в Пражськiм Кобзарі т. II. Пізніші видавці друкували цей твір під наголовком “Н. В. Гоголю”, “Н. Гоголю”. Але автограф збірки “Три літа” має тільки “Гоголю”, написаний олівцем. (Див. В. Доманицький “Критичн. розсвід...”, ст. 83 і П. Зайцев “Твори”, т. III., стор. 213).

14 В цій поезії найбільше сумнівів викликав вислів: “*Богилова, брате!*” Издавці його не розуміли і перекручували: “*Боглоголов, брате!*” (“Основа”, Льв. К., Пражськ. К.). “*Нічого, мій брате!*” (Пражськ. К. т. II); “*Богинова, брате!*” (Ляйпц. вид.); “*Бур’яи, мабуть, брате!*” (власноручна поправка Шевченка в альбомі Сулієва); “*Богослове — брате!*” (Копія Лазаревського). Але в усіх теперішн. вид. з автографу “Три літа” остаточний вислів “*Богилова, брате!*” Цси висл в залишаю у цім виданні і я.

ПОЯСНЕННЯ: *Микола Гоголь* (1809 1852) — родом українєць, по свідомості українофіл (були ще й такі українські люди); народився на Полтавщині в Миргородськiм повіті в містечку Сорочинцях. Учився в Ніжині в Ліцеї. Потім жив у Петербурзі, а останні роки — переважно в Римі. Видатний письменник — творець романтичного гротеску, фантастичних, вигадливих оповідань: (Вечорі на хуторі бля Диканьки, Арабески, Миргород), романтичної повісти (Тарас Бульба), побутово-психологічної комедії (“Ревізор”) і пролової “поеми” “Мертві душі”. Довго вважали Гоголя творцем реалізму в московськiй літературі і навіть натуралізму. Але новіші досліди викрили в творчості Гоголя типові риси романти му. Значення Гоголя для українськiй літератури полягає в тім, що Гоголь: 1) творив переважно на теми з українського історичного і побутового життя і дав ряд видатних творів, серед яких для українців найвартніша історична повість “Тарас Бульба”, що вважається глибоким українським патріотизмом; 2) впливав ідеологічною стороною своєї творчости на ряд українських письменників, серед яких на першому місці стоїть Куліш; 3) впливав і на Т. Шевченка: гумор і сатира у збірці “Три літа” безумовно навігні Гоголем. Доказом цього є і цей твір Шевченка “Гоголю”. Це послан’є. В нім Шевченко підкреслює спільну їм обом рису: різко негативне ставлення обох до цієї московськiй дійсности у відношенні до України:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати,
Не заріже батько сина,
Своєї дитини...

...продасть в різницю
Москалеві...

І нарешті одні й ті самі (для обох поетів) завдання, хоч неоднакові по характеру творчости:

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакати.

З цього видно, що Шевченко поважав Гоголя, як видатного письменника. Але й глибоко розумів його талант, головню у відношенні до України й до української національної проблеми. Шевченко й Гоголь в цім питанні дуже відрізнялись, заховувались впрот протилежно. Шевченко найглибший український патріот, тоді як Гоголь був перенятий московською великодержавницькою ідеологією. Україну любив він, але любов'ю етнографу, мистця, історика-повістара, що ідеалізує минуле. Правда, в момент захоплення Україною (так до року 1835) в листі до Мих. Максимовича Гоголь ентузіастично кличе Максимовича в Україну, бо й сам мріяв працювати в київськім університеті, — закликав до Києва: “туди, туди! в Київ, в стародавній, в прекрасній Київ! Він наш, він не їх (москалів — Л.Б.), — хіба не правда?... Там можна відновитись усіма силами...” Чи одержав це посланіє Шевченка Гоголь? Про це не маємо жадних відомостей. Особисто Шевченко з Гоголем не зустрічались ніколи. Вони навіть і не шукали цієї зустрічі. Цинив Шевченка, як поета, й Гоголь. Не подобався йому у творчости Шевченка його непримиренний сепаратизм від Москви й сепаратизм літературний. Шевченко глибоко розумів талант Гоголя. Він умів одним реченням підкреслити найосновніші властивості характеру творчости Гоголя в порівнанні із своєю творчістю.

- 11 *Ти смієшся, а я плачу...* В цих словах поета уся протилежність творчости Гоголя до його творчости. Гоголь сміявся із тих потвор московської бюрократично-поліційної системи, яку у поемі “Сон” так геніяльно змалював і Шевченко. Але в цій протилежності ховається й подібність творчости їх обох. Шевченко плакав... але й Гоголя сміх лунав через сльози. Тому й закінчує Шевченко свій твір для обох одним завданням.

...А ми будем
Сміятися та плакати.

- 14 *богилі, боїголов.* В копії Судієва сам Шевченко поправив: *Бур'ян, мабуть, брате!* Далі у Шевченка зустрінемо: “І твій барвінок хрепчатий заріє *богилю*”, себто бур'яном.
- 17—20 В цих словах Шевченко мав на увазі повість Гоголя “Тарас Бульба”, в якій батько (Тарас Бульба) власною рукою застрелив свого сина, Андрія, за зраду своєї Батьківщини. Той сам чин провів і Гонта в поемі Шевченка “Гайдамаки”: в ім'я батьківщини зарізає двох своїх синів-католиків.
- 21—23 За це перекинчипство і зрадливість української інтелігенції Шевченко найсильніше докоряв їй. Поет і тут викриває повну безідемність певної частини українського суспільства, особливу того, що пішло на службу Москві.
- 23—25 Шевченко з іронією підкреслює, як ніби то Україна (мати-вдо-

виця) дає данину московському цареві не тільки податками, але всім найдорожчим, жертвує своїми синами, яких батьки погані “продають москалеві”.

Розрита могила.

ТЕКСТ: 1) Автограф цієї поезії у збірці “Три літа”, який друкується і в цім виданні. Але, на думку В. Доманицького й П. Зайцева автографів цієї поезії було більше; з них походять такі копії чи друковані тексти: 2) Ляниц. вид. 1859 р.; 3) Львівськ. Кобз. 1867 р.; 4) Пражськ. Кобз. 1876 р. том II. Всі ці друкотексти вкупі з автогр. збірки “Три літа” належать до однієї групи. Це *перша* редакція цієї поезії. Друга редакція автографів: 5) варіанти Пражськ. Кобз. т. II (у примітках); 6) Копія М. Максимовича із збірки В. Науменка із наголовком: “*Розкопана могила*”. Історію тексту цієї другої редакції П. Зайцев так з'ясовує: коли цей вірш появився в Ляниц. виданні 1859 р. із помилками, Шевченко його поправив і з цього вже поправленого варіанту віршу й повстала друга редакція тексту. Нарешті, 7) Копія Сулієва, яку Шевченко так само поправив і цей поправлений текст творить *третю* редакцію тексту поеми. Я друкую текст першої найранішої редакції, що вишла безпосереднє із оригіналу цієї поезії Шевченка. В автографі із збірки “Три літа” Шевченко олівцем написав і наголовок “*Розрита могила*”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 17—28 Шевченко докоряє Богдану Хмельницькому, бо не може йому простити Переяславської угоди р. 1654, по якій піддав він Україну під протекцію царя московського. Шевченко з цього трагічного акту Богдана виводить усі наслідки, що впали такою тяжкою карою на український нарід. Опцю політичну трагедію України, її неволю й руйну в поемі цій в образі розритої могили й оплакує поет та докоряє гетьманові, що до такого нещастя спричинився.
- 29 “*Стени мої запродані...*” Україна оплакує подію, що сталась після зруйнування Січі Запорізької Катериною II. р. 1875. Тоді ця московська цариця почала роздаровувати та розпродувати запорізькі землі різним колоністам із закордону та своїм численним коханцям. Вона була з роду німка.
- 31 “*Сини мої на чужині...*” Тут Шевченко визначає другу трагедію України, коли після нещасливої війни гетьмана Мазепи з Петром I. та зруйнування столиці Батурина, багато українського козацтва було заслано на північ до Фінської затоки, до озер і далі на багнища, де мусіли в болоті копати канали, прочищати в багнищах місце для міста Петербургу. І от там то багато загинуло цвіту української нації!... Це той випробований спосіб московської розправи з непокірними синами України.
- 35—36 “*І могили мої милі москаль розриває...*” Могили, що скрізь розкидані по Україні, в національній свідомості Шевченка були найдорожчими святощами, найглибшими символами української визвольної боротьби. В могилах спить українська воля, в могилах спочиває українське козацтво... Тому могили — то

національні скарби, мавзолеї Нації, бо вони прикривають тіла й кості українських героїв. Але в часи Шевченка московські археологи з дослідницькою метою почали їх розкопувати. З ними одночасово почали розкопувати їх і приватні особи, гадаючи, що там заховані гроші та інші скарби. Це робилось без плану й без елементарного вміння. Впрост могили, що були Шевченкові такі дорогі, розривались і руйнувались... І це ображало його національне почуття і в душі його викликало обурення і протест. Поет глибоко відчував, що ці могили повинні бути недоторкальні, бо вони підтримують і виховують у народі національну свідомість, воскрешають собою героїчне минуле України, кличуть до відшати і до її визволення. Тому Шевченко був глибоко свідомий, що в цих могилах спить ота моральна і патріотична сила, що збудить український нарід до визвольної боротьби. В могилах — Воля України і її відродження. Тільки вони можуть піднести нарід до визвольного життя. Тоді на могили, розкидані по Україні, ще не було інших поглядів про їх походження. Та й тепер ще немає одноставного погляду про них.

Чого мені тяжко...

ТЕКСТ: 1) Заховався автограф Шевченка у збірці “Три літа”; 2) був ще один автограф, з якого вперше ця елегія була надрукована в “Основи” 1861 р. кн. III. та в Пражськ. Кобзарі 1876 р. Я друкую в цім виданні з автографу збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1—4 Тарас Шевченко, як уже видно з першого рядка, переживав глибоке страждання. Серце його відчувало неімовірний біль і плакало — ридало — кричало з болю, мов голодна дитина. Шевченко рідко коли переносив такі душевні муки. Ці переживання поета можна пояснити тільки тими тяжкими враженнями, які він виніс із поїздки по Україні. Що це так, видно із листа до Кухаренка того самого року й навіть місяця, в якому писався цей вірш. “Був я уторік на Україні... Скрізь був і *все плакав*, — сплюндрували нашу Україну!...” От оці переживання, що поет описав Кухаренкові на 13 день пізніше після написання віршу, і вплив він у цій глибоко ліричній поезії.
- 6 В цих словах поета чується ніби резигнація...
- 7—8 *А люд нависний нехай скаженіє!*... Це вже не перший раз Шевченко так різко про люд висловлюється. Ця зневажливість до несправедливого і жорстокого люду відчувається вже в “Перебенді”, в “Катерині”, а потім пізніше в баладі “Лілея” й інш. Це є та згряя панів, що зневажає нарід і тримає в неволі, а може до того ще й чужинці; їм байдуже до сліз і переживань поета; а ще більше байдуже до любої поетові України.

Не завидуй багатому...

ТЕКСТ: Текст цього віршу дійшов до нас із трьох автографів: 1) автограф із збірки “Три літа”; 2) автограф, з якого вперше цей вірш був надрукований в “Основи” 1861 р., кн. III;

3) автограф, що належав небозі княжни Варвари Рєпніної, Орловій. Копія з цього автографу була в Ол. Маркевича. Два останні автографи затрачені. Друкую в цім виданні текст автографу із збірки "Три літа".

ПОЯСНЕННЯ:

- 6 *заставляє* — примушує, силує.
15—16 Шевченко, заглиблюючись у життя людини, як і своє власне, бачив його не тільки зверхні ніби привітливі, радісні, щасливі сторони, але викривав його внутрішні прояви, де під зверхньою ніби весело покривкою вбачав трагічні сили, що може найбільше впливають на життя людське. У багатьох творах і навіть у своїм особистім житті поет вазначав цю сторону душі людської. Шевченко тому не вірив у рай на землі, бо люди з нього роблять пекло.

Не женися на багатій...

ТЕКСТ: Цей вірш заховався в тексті таких автографів: 1) автограф із збірки "Три літа", 2) автограф, з якого вперше цей вірш був надрукований в "Основи" 1861 р. кн. III.; 3) автограф, з якого копію мав О. Маркевич. Ці два останні автографи затрачені. Друкую в цім виданні із збірки "Три літа".

ПОЯСНЕННЯ:

- 1—4 Шевченко дуже часто роздумував над своїм самотнім життям і не один раз задумував одружитись. Але не всі ті, яким поет освідчувався (як Ф. Кошицьвна, священника донька в Кирилівки), могли за нього вийти заміж. В данім випадкові батько, священник Кошиця, не дозволив донці на шлюб із поетом, бувшим його наймитом. Під впливом таких фактів Шевченко і зреагував навіть із думки про одруження ні на багатій, ні на вбогій.
5—6 Бдина дружина — воля та козацька доля: бути козакові вільним і ні від кого незалежним — то найліпше життя поета.

Сова.

ТЕКСТ: Відомі два автографи цієї поеми: 1) із збірки "Три літа" і 2) з листа княжни Варвари Рєпніної до Шевченка від 20 грудня 1844 р., в якому вона пише про А. Лизогуба і просить Шевченка, щоб він і йому послав свою "Сову". "Обрадуйте его (А. Лизогуба — Л.Б.) и всѣхъ любителей малороссійскаго языка вашей "Совой" (Видання ВУАН, том III. "Листування", ст. 233). Коли Шевченко подарував автограф цієї поеми і Лизогубові, то це був би ще один автограф. Але всі вони, крім першого, затрагились.

Вперше ця поема була надрукована в місячнику "Нова Громада" за р. 1906, кн. X. вже тоді, коли збірка "Три літа" була приступна для використання. Надрукована вона була в цієї збірки по копії Я. Забіли. Але там вона була надрукована вже фонетичним правописом і до неї вкралась помилка. Тоді В. Доманицький використав цей рукопис Я. Забіли і буквально по його копії надрукував удруге у своїй праці "Критичний розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка", Київ 1907 р., ст. 64—67.

Я друкую в цім виданні по автографу із збірки “Три літа” з видання УАН, 1927 р. т. I.

- 9 *Матер Божа*. Звичайно друкують цей вислів у формі: “Матір Божа”. Але П. Зайцев слушно вказав, що Шевченко у вислові “матір” уживав дві форми: 1) “матір” — звичайна матір, але “Матер” поет вживав для означення тільки: “Матер Божої”, Тому цю останню форму у цім виданні я залишаю незмінною.
- 10 *Благодати* (замість *-ті*) Шевченко вжив таке закінчення (*ти*) задля рими (*дати*). Я подаю правильну форму — *ті*.
- 175 Цей рядок у виданні В. Доманицького — відсутній. П. Зайцев вважає, що його нема і в автографі збірки “Три літа” і виповнює чотирьохрядкову строфу, за прикладом І. Франка, рядком із посланія: “І мертвим, і живим...” рядок 2: “*День Божий минає...*” Але це вже не кон’єктура, а запозичення цілого рядка із другого твору Шевченка. С. Єфремов і М. Новицький у Виданні УАН пропущений рядок В. Доманицьким виповнюють: “*І знову смеркає...*” Цей самий рядок є і в усіх інших виданнях УАН 1939 р. і 1949 р. Я не припускаю, щоб і С. Єфремов та М. Новицький таксамо його позичили з якогось іншого твору. Мабуть він і є в автографі збірки “Три літа”. Правда, про це нема вказівок у їх виданні. Тому я для цього видання беру текст збірки “Три літа” із видання УАН під редакцією С. Єфремова й М. Новицького.

ПОЯСНЕННЯ:

- 26 *півчварта* — три з половиною.
- 29 *дебелий* — сильний, незломний, кремезний.
- 60 *з німецького поля* — з далекого поля, де люди щасливі, розумні, з яких треба приклад брати.
- 79 *ізнищила* — збідніла.
- 84 *подушне* — податок від душі.
- 118 *до прийому* — цебто до того місця, де набирали новобранців (канцелярія військового начальника); а щоб вони не втікали, то їх заковували в кайдани. Так було в добу панщини.
- 124 *до обозу*, — цебто до валок возів із новобранцями.
- 137 “*якраз під аршин*” — саме до міри; аршин — московська міра довжини, що мала 73,5 сантимет., майже $\frac{3}{4}$ метра, або $2\frac{1}{2}$ футів.
- 151 *копу назбирала* — коповик, цебто гривню, півкарбованця (50 московських копійок).
- 166 “*коло коворот...*” цебто *коло коловорот* — коло воріт за селом, при в’їзді в село; село було обгороджене або обкопане і в’їздили в село або виїздили з нього тільки через ворота (“царину”), які стеріг дід (царинник).
- 176 *москаль* — тут вояк, солдат. Так називав нарід усіх вояків, що служили в московськiм війську, бо вони служили Москві. Але в більшості творів під “москаль” Шевченко розумів московський нарід.

Дівичії ночі.

ТЕКСТ: Автограф цієї поезії тільки один у збірці “Три літа”. Тому ця лірична поезія не була відома аж до 1906 р., коли на основі збірки “Три літа” вірш цей вперше був надрукований у

місячнику “Нова Громада” 1906 р. кн. X. і в студії В. Доманицького “Критичний розвід...” 1907 р., ст. 68. Цей самий текст і в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 24 “*тая слава*” — не в розумінні поговору чи неслави вживав поет вислову: “*слава*”, а в сенсі слави доброї, що її всі хвалять, що вона така гарна, її всі славлять за красу, за чесноти і т. д.
- 29 “*нарікають...*” — від слова *рікти*, цебто *називають*.

Наймичка.

ТЕКСТ: Вперше ця поема була надрукована П. Кулішем в 1857 році на сторінках праці “Записки о Южной Руси”, т. II. Вдруге вона була надрукована в “Кобзарі” 1860 р. В основі цих видань лежить один і той самий текст — копія П. Куліша.

У передмові до першого видання поеми, коли ще Шевченко був на засланні і твори його були заборонені, Куліш, законспіруючи дійсного автора поеми, пише, що він ніби знайшов цей анонімний твір в альбомі якоїсь паночки-хуторянки в Україні. П. Зайцев вважає, що ця копія Куліша походить із найранішого автографу Шевченка і ще на весіллі своїм 1847 р. Куліш разом із Шевченком його виправляв, як про це згадує дружина Куліша: Куліш виправляє Шевченкове “писаннячко про любу свою сестру, любиму Орину, що тоді кріпачкою була”. “Очевидно, пише Зайцев, Куліш давав тоді поради Шевченкові щодо тексту цієї поеми” (т. III., ст. 227). І це була перша редакція тексту поеми. Чи є вона перша, тяжко сказати, бо Кулішева копія значно той текст відміняє. Другий автограф є той, що заховався в збірці “Три літа”. Третій невідомий нам автограф поеми є той, з якого в паперах О. Бодянского була знайдена в Архіві “Московського Общества Истории і Древностей Россійских” проф. Карським і 1907 р. опублікована. Нарешті четвертий варіант налів автограф це “Кобзар” 1860 р. примірник Цвітковського, поправлений Шевченком. Тяжко встановити історію цих 4-ох автографів і залежність їх між собою, бо Куліш своїми правленнями тексту першого автографу так його відмінив, що затемнив первісні особливості його тексту.

Ще заховалась копія поеми Н. Тарнавської, що так само зроблена з якогось уже п'ятого автографу Шевченка. Я не вважаю їх редакціями, а тільки копіями з якогось власноручного Шевченкового оригіналу.

Після моїх текстологічних спостережень особливо на основі варіантів рядків з поеми “Наймичка”: 347, 373, 468—469, наведених у примітках П. Зайцева, я зробив для себе такий висновок: Серед усіх цих автографів чи копій із них оригінал поеми, себто той автограф, якого Шевченко написав уперше, втрачений, а всі автографи — копії з нього чи спорідненого з ним. Але серед тих, що заховались, найближчим до оригіналу — автограф збірки “Три літа”. Другим за ним — автограф у копії Н. Тарнавської. Текст збірки “Три літа” з видань УНІ і УАН у цім томі й наводиться.

ПОЯСНЕННЯ:

- 6 до лона — до грудей.
- 45 *трути-зілля* — отруйного зілля, щоб із горя отруїтись.
- 49—50 *тихий Дунай*, — Дунай річка на півдні Європи, що впливає в Чорне море. Але в народній пісенній творчості Дунай — кожна більша річка.
- 71 *за дитину стане*, — цебто рідною дитиною, що на старість ними заопікується.
- 143 *В Городище* — до містечка на Черкащині. Коли це справді те містечко Черкаського повіту, то дія відбувається не в Перяславщині, де Шевченко свою поему у лікаря Козачковського в Переяславі писав, і не на Роменщині, як у повісті, а на землях поетові рідних, де проходили його дитячі роки. Може бути й таке припущення.
- 195 *поєднались*, — догодились, умовились.
- 246 *одволами*, — до життя привели, поставали на ноги.
- 268 *з святим хлібом обміненим*, — це той хліб, що свати від молододі на знак згоди батьків молододі її видати й самої молододі вийти заміж, несуть молододу взамін того хліба, що свати принесли батькам молододі від молодого. Це давній звичай із весільного обряду *сватання*.
- 340—343 Цебто від Івана Воїна, якого моці лежать у печерах Київської Лаври. Нарід вірив, що шапочка, одягнена на голову святого, має цілющу силу від болю голови; тому й купували такі шапочки.
- 344 Майже всі прочани, що відвідували Михайлівський монастир у Києві, неодмінно прикладались до мощей св. Варвари й купували перстні, що біля мощів святої продавались, бо він приносить щастя й охороняє від злого.
- 379 *в брилі*, — в солом'янім або вовнянім капелюсі.
- 381 *в юпку*, — юпка це в жіночий одяг, подібний до корсетки, але довший, звичайно, з фланелі зшитий (ніколи не в свитка, що шиться із сукна) до талії з рукавами й деколи на ваті.
- 390 *лепська* — добра, гарна.
- 408 *з фольги*, — цебто з тоненьких бляшаних листочків золотої барви; з них робились прикраси або шати на образи.
- 432 *й на часточку дати*, цебто підчас служби Божої подати за невелику плату ім'я болящого на карточці, щоб воно було прочитано під час служби й винята *часточка* з проскурки.
- 447 *маслосвятіє* — особливе релігійне таїнство, що відправляється над тяжко хворим, і при тім священик помазує його елеєм.
- 455—457 нарід вірить, що сови чи сичі своїм криком віщують недобре, навіть смерть.
- 474 *парча* — матерія проткана золотом чи сріблом; з неї роблять ризи до церкви а також і жіночі очіпки.
- 476 *з білою габою*, — цебто з білими берегами; але габою називають ще біле сукно або покривало.
- 482 *кав'яр* — солена кра з риби.
- 498 *закози* — це ті затички, якими, коли віл всуне в ярмо шию, замикають ярмо, щоб він не міг ший з ярма висмикнути.

Маленькій Мар'яні.

ТЕКСТ: Цей вірш не був відомий аж до 1906 р., коли вперше він був надрукований у місячнику "Нова Громада" за 1906

р. кн. X. по копії з автографу із збірки “Три літа” новим правописом. По цій самій копії, стисло придержуючись правопису Шевченка, опублікував цей вірш В. Доманицький у студії “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” 1907 р., ст. 134. Але в цім виданні В. Доманицький зробив у 3. рядку помилку: замість: “Розвивайся *поки* твоє” надрукував: “*коли* твоє”. Повну репродукцію автографу із збірки “Три літа” опублікував проф. Ол. Снявський у своїй студії “Децо про Шевченкову мову” — “Україна” за 1925 р. кн. 1—2, стор. 112. З тієї публікації автографу я й беру текст до цього видання.

Інших автографів цієї поезії я не знаю.

ПОЯСНЕННЯ:

5 *не дознали*, — не пізнали.

Сон.

ТЕКСТ: Ця поема вперше була надрукована окремою книжечкою К. Климковичем у Львові 1865 р. Сушкевич в помилках передрукував його у “Кобзарі” 1867 р. у Львові. Близька до цього останнього видання копія Г. Честохівського, але вона неповна, — тільки до 328 рядка включно. Це один варіант тексту цієї поеми.

Того самого 1867 р. Кожанчиков видав із невідомого автографу в цензурних причин тільки “Частину із поеми”.

Ще пізніший варіант тексту поеми маємо в копіях: а) М. Максимовича, але тільки до 119 рядка, б) Л. Жемчуженікова, поправлений Шевченком і в) Празького Кобзаря 1876 р. т. II.

Але найкращий текст поеми заховався в а) автографі із збірки “Три літа” і найближчих до нього: б) в копії Богданенка і в) в друкованих примітках Празького “Кобзаря” 1876 р. Останній текст цієї поеми найближчий до оригіналу Шевченка.

В цім виданні я друкую текст автографу із збірки “Три літа” по виданню УАН під редакцією С. Єфремова й М. Новицького. Київ 1927 р.

Звертаю увагу тільки на деякі лектури в тексті де-яких варіантів поеми, що потребують вияснення:

- 147 УАН — *З двадцятотою душі пропиває*. Так і в автографі збірки “Три літа”. У П. Зайцева в редактованім ним тексті помилково: *з двадцяткою*.
- 227 *В кайдани залиті* — так в автографі і в виданні УАН і ЛІМ 1933 р. О. Дорошкевича. П. Зайцев вважає, що це помилка Шевченка і виправляє, як і в інш. копіях і виданнях, на “*забиті*”. На мій погляд, П. Зайцев не має рації на зміну в автографі, бо тут Шевченко не помилився, а передав так, як було в дійсності: кайдани на “злочинцях” не забивали, не замикали на замок, а розкуте кільце *заливали* або зварювали, щоб закований не міг легко розкувати, бо розігріті кінці до білого *зливали* їх. Тому, вважаю, що Шевченко висловився добре. І я цей вислів Шевченка залишаю у цім виданні.
- 242 *Цар всевітний! Цар волі, цар...* Так в автографі із збірки “Три літа” і інших варіантах. Але в автографі, з якого подано в примітках Празького “Кобзаря” 1876 р. т. II. це місце читається: “Цар *Всевишній*, цар волі, цар...” Вважаю, що вислів “Всевишній” — старший від “всевітний”. Я не роблю коментаря, але використовую в статті своїй про цю поему (див. стор. 223—224).

Раз добром *нагріте* серце
Віж не прохолоне!

Вислови автографу із збірки “Три літа”: “нагріте” і “віж” зовсім логічно узгоджуються із присудком: “не прохолоне”. У всіх інших варіантах:

Раз добром *налите* серце
Вейж не прохолоне!

Тільки *нагріте* серце може не *прохолонути* або *прохолонути*, а не *налите*.

То не хмара — *біла пташка*
Хмарою *спустилась*
Над царем тим мусянжовим,
І *заголосила*:

Так в автографі із збірки “Три літа”. Але в близькій до цього автографу копії Богданенка читаю:

То не хмара — *білі птахи*
Хмарою *спустились*
Над царем тим мусянжовим,
І *заголосили*:

Цей варіант краще передає образ численних душ козацьких, закатованих Петром І. Це завважив і П. Зайцев (т. III, ст. 209—210), що цей варіант більше відповідає вислову в попередніх рядків тексту автографу із збірки “Три літа”:

..... Дивлюся:
Біла хмара криє
Сіре небо, а в тій хмарі —
Мов звір в гаї вис.

І далі роблю кон'ектуру із копії Богданенка:

То не хмара — *білі птахи*
Хмарою *спустились*
Над царем тим мусянжовим
І *заголосили*:

Оцей саме варіант у множині, а не однині, я й увожу до свого тексту поеми. Його відстоює і Б. Лепкий (Повне вид. творів Шевченка, т. III, ст. 75). Далі Шевченко в автографі цю множину птахів вводять, як символ душ козацьких.

“І *ми сковані* з тобою,
Людоїде, змію!...”

Жидам продав, поки вивчив...

До цього рядка П. Зайцев у примітках (див. III т., ст. 210) подає таке пояснення: “Так і в *Прим. до Пр. К.* та коп. Богд.; в інших:

В німецьких петлицях...

А далі пише: “Підкреслюю, що лише *рус. Д.П.* (автограф із

“Три літа” — Л.Б.) дав добрий текст (пор. образ: “квіти” в ряд. 254.)

З наведеного видно, що всі слова П. Зайцева і приклад не стосуються до рядка 520, а до рядка 527, — яким зовсім на цим місці відсутній:

В німецьких петлицях...

Отже, це місце у П. Зайцева покалічене і для звичайного читача — не зрозуміле.

540 *Медвідь* виліз. В інших копіях і виданнях: *ведмідь*. І я погоджуюсь із П. Зайцевим, що не вільно змінювати Шевченкове *медвідь* на *ведмідь*, бо перший вислів властивий Шевченковій мові. Та не тільки Шевченковій, — так у його місцевості говорять і я ніколи не чув, щоб на Звенигородщині говорили: *ведмідь*. Тому поправка на *ведмідь* у виданні творів Шевченка під редакцією С. Єфремова і М. Новицького (УАН) зовсім непотрібна. Так само і в рядках 562 і 565 автографу з “Три літа”: *Мій медведик... Медвежа шкура...* Тільки так і треба вимовляти, а не “ведмедик” чи “ведмежа”, бо цей вираз так само Шевченкові не властивий.

554—555

Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала;

Так у тексті П. Зайцева. Видання УАН С. Єфремова і Новицького:

Він до челяді —
І челядь пропала;

В виданнях: Климковича, Львівського Кобзаря та Коп. Жемчужнікова:

Він до челяді *сунеться*,
І челядь пропала.

П. Зайцев зазначає: “В автографі ДП, (себто збірки “Три літа” — Л.Б.) це перше підкреслене “і челядь” (ряд. 554) Шевченко приписав десь пізніше: очевидно шукав перед тим іншого трьохскладового виразу, щоб тричі не повторити слова: “челядь” І тому П. Зайцев затримав перший вислів: “і челядь” у своєму тексті. Але ж справді, підряд тричі “челядь” не тільки не збагачує поетичної мови, а навпаки, стає докучлива і псує Шевченкову мову. Тим більше автор дописав його *пізніше*, як вимушене. І я розумію редакторів видання УАН, що вони перший вислів відкинули. Ліпше ритмічний скорочений на три склади рядок, ніж повний і стилістично злий. Тому і я в цим виданні його опускаю.

ПОЯСНЕННЯ: Поему “Сон” Шевченко вважав *комедією*, але, вислів цей поет ужив не в сенсі жанровім, як від епічного (драматичного) твору, а в сенсі глибокої іронії (про це див. стор. 225).

1 “У всякого своя доля...” — таким загальним рефлексійним роздумуванням розпочинає Шевченко не один свій твір: “Гайдамаки” — “Все йде, все минає...”, “Сліпий” — “Той блукає за морями...”, “Холодний Яр” — “У всякого своє лихо...”. “Послання” — “І світає, і смеркає, і день Божий минає...” ітд. Отаким синтетичний спосіб його думання. На початку твору в формі прологу подає поет загальний вислів якоїсь правди, а твір

- сам є ніби приклад, як виправдання правдивості наведеної загальної думки.
- 9 “*Тузами*” — туз чи ас — найвища карта в грі: щодо людей, то тузами називають сильних, впливових людей. Шевченко тут об’єднує і те, і друге: прийшов до свата сильніший й обіграє його своїм тузом, цебто, обіграє в карти.
- 19 *в печінки* — так наголошено за-дя рими; правильно: *в печінкі*.
- 23 “*атечество*” — це московське слово означає те, що наше *батьківщина*. Але тут Шевченко користується цим московським терміном в іронічному сенсі: той, кого поет виводить, тільки вдає, що ніби любить свою московську батьківщину, а в дійсності виточує з неї кров, як воду, — й оце така любов до своєї батьківщини у москалів.
- 48 *людську* — за-дя рими; треба: *людськую*.
- 180 “*У безвертій хаті...*” — цебто в такій хаті, що осталась без зверхньої своєї влади. Московська влада позбавила Україну державної самостійності, віднявши від неї її *верховну владу*; власна хата матері України залишилась без верха.
- 186 “*пустота*” — порожні простори Сибіру.
- 188 “*людської страшної ноги...*” Тут своєрідний руссоїзм (Русо — франц. філософ) Шевченка, що все природне руйнує людська рука й людська цивілізація, переплітається із народним світоглядом: “де люди, там і лихо”, а в синтезі цієї поет розкриває руйнуючу силу людини, коли вона ступить ногою на лона первісної природи. “Сибір несходима” є яскравим прикладом руйнуючої деспотичної сили московської панівної цивілізації.
- 200 205 В цій картині Шевченко матує грізне і трагічне перебування на засланні в Сибіру на копальнях золота політичних в’язнів, засуджених на каторгу (примусова тяжка каторжна праця). Вони в кандалах під землею в копальнях у надзвичайно тяжких умовах і при жорстких нагляді виконують покладену на них працю. А це все не були звичайні злочинці, а українська і московська інтелігенція, що була в опозиції до московського жорсткого поліцейного режиму.
- 213—214 “*І гаччі силу — думи розпустили...*” Цей цілий від початку аж до кінця вислів (рядки 205—214) є дуже сумний. Поет не тільки роздумує над долею цих мучеників, але й глибоко переживає. Його думки снуються, як чорні тіні... “*Думка, як той ворон, літає та криче...* (Думи мої...). Отже і в цій уступі похмурі думки свої прівірює поет до зграї чорної *галччі*.
- 230 “*Неситому*” — цебто ненажерливому московському цареві, що очолював державу, для якої ці “*каторжні*” добували золото.
- 234 “*Онде злодій штептований...*” — цебто злочинець таврований. Тільки злочинців у різних країнах Європи таврували, вишкали на обличчю розпеченим залізом штамп на випадок утечі, щоб можна було ного пізнати. В московській державі це саме робили і політичним в’язням і тим прівірювали їх до звичайних злочинців.
- 242 “*Цар всесвітній, цар волі...*” — роз’яснення цього місця дивись у цій же томі “Кобзаря”, ст. 223—224.
- 200—235 В цій уступі Шевченко стисло розповідає про політичних в’язнів взагалі, що карались на т. зв. каторзі в Сибіру, а зокрема про *Декабристів*, що 14. грудня 1825 р. в Петербурзі і в Україні

- повстали проти царського режиму. Це повстання московський цар Микола I жорстоко вдушив: п'ять із них повісив, а решту більше сотні учасників, тільки офіцерів, засланих на каторгу до Сибіру. Ціле життя своє Шевченко цих "борців за правду" дуже поважав, бо вважав їх мучениками за політичну свободу всіх народів московського царства.
- 248—256 В цім уступі поет звертається вже до тих реальних постатей, що вище був подав у синтетично-символічній образі "Царя всесвітнього", до тих політичних борців, що були заслани "на каторгу", називаючи їх збірним ім'ям "друзе", "брате..." Шевченко в цім образі борця за волю бачить щось спорідненого по духу із собою. Тому думки їх ("Думи") для нього в цінні, і він бажає, щоб вони не пропали, а росли і йшли між люди і робили своє виховальне діло; щось подібного, як поет послав в Україну свої "думи" ("В Україну ідіть, діти!").
- 254 *Митарство*, цебто іспит душ померших ще до суду Божого, і олі вирішиться їх остаточна доля, — так уявляє наряд український той тяжкий іспит людської душі після її смерті. В поемі Шевченко має на увазі той *тяжкий іспит*, що ці каторжане політичні переносять і що на цім їх муки не скінчаться...
- 259 *дивлюсь* — так у копії Богданенка, в інших — *дивлюся*. Я затримую форму з коп. Богданенка. Так ліпше і для ритму і для заховання правильно наголошених слів: *гати́* зам. *ха́ти*.
- 266—273 Такими рисами Шевченко змальовує місто, столицю московського царства, Петербург (докл. про це місто див. "Кобзар" т. I., стор. 67—71). Місто це не мало виразного національного характеру, — повна мішанина мов і національностей. І поет намагається його розпізнати.
- 277—278 *Огонь...* *Огнем кругом запалало...* — цебто засвітили на улицах ліхтарі.
- 283 "*Що горитє?*" цебто: "*чого кричите?*" Це з московського *орать* — *кричати*. По-московськи треба би було: "*чево орётє?*" Шевченко цей московський вислів з'українізував, додавши на початку г і перешли на кінець слова: *горитє!*
Хогол — згірдлива московська назва українця. Українці москалів так само згіржливо називають *кацапами*.
- 285 *Сам изволитъ* — цебто сам Микола I. зволив прийняти в параді участь.
- 287 *Тая цяця* — іронічний вислів про царя Миколу I.
- 291 *З цимовими гудзиками*, цебто в уніформі.
- 291 "*Де ти здесь узляся?*" — мішанина української мови з московською. Поет показує, що земляк цей не навчився навіть по-московськи добре говорити.
- 295 *По здешнему* — по тутешньому.
- 300 *Во дворец* — до царських палат. *Попытаюсь* — спробую.
- 303 *Полтинкою* — піврублем. Це виносить 50 копійок; на українські гроші 50 копійок рівнялись одній гривні.
- 305 *Каламарю* — згірдливе тут слово, означало ту людину, канцелярського урядовця, що погруз у чорнилі, цебто в дрібній канцелярській праці.
- 310—311 *Золотом облиті блюдомизи*, — цебто високі царські урядовці, генерали, міністри, що запобігають у царя ласки й готові навіть тарілки лизати після свого пана (блюдо — тарілка або більша тарілка, на якій подається страва), царські прихвостні.
- 311 *Аж ось і сам*, — цебто сам цар Микола I.

- 313—318 В цім же уступі ядерно змальовується образ цариці, дружини Миколи I. Вона була худа, висока, тонконога й погана. Опя саме характеристика цариці особливо розгнівала Миколу I., і він за то покарав Шевченка найтяжче: віддав його безтерміново у солдати, вислав аж до Оренбурзької округи в Орську фортецю й заборонив поетові й маляреві писати й малювати, що особливо було для Шевченка тяжкою карою.
- 319—328 В цім уступі Шевченко глузує над тими “тупорилими віршомазами”, що брехливо тільки ради власних вигод вихваляють царицю й царя, як якихось вищих істот надзвичайної вроди, як богів. Запобігаючи у них ласки, ці “віршомазы”, подаючи такі неправдиві “портрети”, тільки дурили нарід. І от проти таких москалів-панегіристів поет обурюється цілою своєю істотою. Слово поета тут сповнене глибокого сарказму, в’їдливої глумливої іронії.
- 326 *На квиток повірив*, — іншими словами повірив поет на те *написане* “віршомазом” слово, на те *писемне* його запевнення, не перевіривши, як цариця випадає в дійсності, взявши слово, ним написане, на віру, — отже “квиток” — *писане слово* “віршомазза”.
- 329 *За богами*, — цебто за царем і царицею. Ще за царя Івана IV. Лютого було висловлено, що цар московський і його рід походив від цісаря римського Августа, а цей останній після Вергілія “Енеїди” є потомок Енея, що походив від Анхиза, рідного брата троянського царя Пріяма й богині Венери, отже походження божеського.
- 337 *Благоволять*, — цебто “зволють із своєї ласки” (Д. Дорошенко). Цей поважний вислів Шевченко вжив іронічно.
- 351 *о петлицях* — про відзнаки, що пришивались на комірі московської цивільної уніформи.
- 361 *туза* — аса (див. примітку ч. 9). Шевченко тут вживає слово “туз” для означення важної особи.
- 371 *Батюшка* — цар; слово “батюшка” від батько; ніби мало знати, що цар московський, як батько пеклується про нарід. Шевченко глумливо сміється над таким брехливим висловом.
- 384—393 Дається картина московської столиці Петербургу. Це місто заложив цар Петро I. на чужій землі фінів 1703 р., на багнах Фінської затоки й річки Неви. На тяжку працю розбудови міста спровадив він з України багато народу, який у тих болотах і загинув. Жорстока душа московського царя поклала в підвалину “святого” Петрового міста десятки тисяч найкращих синів України; на кістках українського козацтва рубав вікно в Європу. І Шевченко змальовує те місто такими ж похмурими барвами, бо інших воно не заслуговує. Столиця народніх мук і терпінь може бути осідком тільки сатрапів і тиранів. Поет укамінував його своїм великодушним словом навіки.
- 392 *людської* — задля рими: треба — *людської*.
- 393—397 Тут поет має на увазі Петропавлівську фортецю на т. зв. Петербурзькій стороні (правий беріг Неви). Так вона називається тому, що в ній є церква в пам’ять апостолів Петра й Павла; церква має високу шпичасту дзвіницю (“*мов та швайка загострена*”), а на дзвіниці тій годинники, що підчас кожної години вибиває в дзвони різні мелодії (*ї дзигарі телянькають*).
- 398—425 Цілий цей уступ змальовує пам’ятник цареві Петрові I.; цей монумент поставила цариця Катерина II. Стоїть він на березі Неві біля царських палат та Ісаківської катедри (лівий беріг

Неви). Зображує він Петра І. без сідла (“огляд”) верхи на коні в римській одежі. Голова “повита” лавровим вінцем, а права рука ген далеко простягнута вперед (“А він руку пр стягас, мов світ увесь хоче зарбати”). Кінь став на дуби, ніби рветься у далечинь скочити (“ки басує — от-от ричку, от-от перескочить”). Верховець цей стоїть на великій скелі в грашті. На пам’ятнику вибиті слова: “Петру Первому — Екатерина Вторая”. Уступ цей повний Шевченкового глумливого сарказму, гніву й обурення. Так і б’є в цих настроїв поета глибока ненависть до Петра І. Та й було за що. Це той перший, що Україну зруйнував: скасував державну автономію України, знищив козацтво; все українське населення стогнало від тяжких податків; зруйнував 1709 р. на Чортомлику Запорізьку Січ; того ж року зруйнував Батурин, столицю України, й резиденцію її переніс до м. Глухова на Чернігівщині, ще ближче до Москви. Катерина Друга (“Вторая”) Україну доконала; 1764 р. зовсім скасувала гетьманат; 1775 р. зруйнувала Запорізьку Січ; всі запорізькі землі пороздарила своїм коханцям-вельможам і запровадила в Україні панщину. Тому й поставив її Шевченко поруч Петра І., бо, коли бачить ці два імені поруч себе, то ніби читає він усю історію України — руйну своєї Батьківщини. Петро І. і Катерина ІІ. в очах поета — два найбільших вороги України.

430—463

Коли переживав Шевченко перед Петровим монументом усю трагедію України, в той момент почились йому тихі слова, — то співав дух замученого *Павла Полуботка*, наказного гетьмана України, що протестував проти насильства над його рідним краєм. Павло Полуботок став наказним гетьманом 1722 р. після смерті гетьмана Івана Скоропадського. Поруч його уряду в Глухові була Петром І. заведена т. зв. “Малоросійская Коллегія” замість гетьманської влади. Складалась вона із шістьох московських офіцерів під головуванням і проводом бригадира москаля Вельямінова. Оця коллегія і правила гетьманською Україною и зовсім ігнорувала владу українську (генеральну старшину й наказного гетьмана). Проти такого грубого порушення української автономії Павло Полуботок гостро протестував і добивався, щоб був переведений вибір гетьмана і щоб адміністративна й судова влада були повернуті гетьманові й генеральній старшині. На це Петро І. відповів тим, що 1723 р. вліті викликав П. Полуботка з кількома старшинами до Петербургу. Там перед самим царем московським Полуботок домагався скасування “Малоросійської Колегії” та повернення Україні її давніх державних прав. За такий сміливий виступ українського патріота Петро І. наказав Полуботка з товаришами ув’язнити до Петропавлівської фортеці, де гетьман 1724 р., 29 грудня і помер замученим. Полуботкова відважна оборона України перед грізним деспотом і трагічна смерть справила на українське громадянство велике враження. Про його таку відвагу й патріотизм ширились перекази, серед яких оповідалось, що Петро І., коли Полуботок був хворий, відвідав його й хотів із ним помиритись, але Полуботок пропозицію царя відкинув, заявивши, що спір їх і насильство Петра розсудить сам Бог. На цих переказах і збудував Шевченко оте грізне слово Полуботка, звернене до царя Петра І. В тім слові Полуботок й розкриває всі неправди Петра І. супроти України, всі жорстокі катування, довершені над українським козацтвом у багнات Петербургу, в каналах у Ладозького озера й на “лінії” укріплені

- біля Озівського моря й на Кавказі, де десятки тисяч українсько-го козацтва гинули від непосильної праці, клімату, тяжких хвороб і голоду. А робив це Петро І. навмисне, щоб до щенту знищити військову силу України. Це сильне слово П. Подуботка є одне в найвидатніших місць цієї поеми Шевченка. Так ненавидів поет московського царя Петра І. і Московщину взагалі.
- 465—487 В цій картині змальовує Шевченко в образі білих пташок, що спустились білою хмарою “над царем ил мусянджовим” (бронзовим) душі тих козаків замучених, що полягли в болотах Петербургу. “А із шкур наших собі багряницю пошив”, багряниця, від багряни — червоний, є рід пурпурового, червоного одягу, що носили царі.
- 507 *Сенат* — найвища державна установа, державна рада, яку заповнив Петро І 1711 р. Складався він із шести департаментів. Сенатові підлягали в порядку судовому й адміністративному всі устаюви державні. Пізніше Сенат став тільки найвищою судовою установою.
- 510 529 В цій сумній картині Шевченко змальовує, як діти України москoляться і зовсім переходять на московську службу, зраджуючи Україну. Далі поет підкреслює, як ці перекинчики лають батків своїх, по не вчили їх у вищих школах, не вчили чужих мов, щоб вони ще ліпше могли служити Москві і займатися там ще ліпше урядове становище, а не тільки “киснуть в чорнилах” дрібними урядовцями по різних канцеляріях. Проти таких “дїтей” України Шевченко виступає з ненавистю і стає в оборону батьків, що, може, останню корову продавали, щоб дитину свою вивчити в московській школі, бо іншої не було. Поет подає тут страшну картину національного занепаду України, духового спустошення и морального обідніння. В очах поета Україна встає, як та бідна вдова, що рідні сини її цураються (як у думі про матір-вдову і трьох синів) соромляться і зневажають. І залишилось вдовиці бездїтній тільки плакати. Але в такім моменті України Шевченко не один раз перестерігав тих зрадливих дїтей, коли мати їх проклене, — їх чекає, як і в думі народниці, Божа кара повне вубожіння й занепад.
- 53у 537 *понадувалась*... поглядала, — так у всіх автографах і копіях, крім Д. П., де: *понадувалось*... поглядало, що не узгоджене з підметом: *старшина пузата*. І я залишаю перший вислів.
- 539 *з орломи* — з моск. м.; по-українськи: берліг, -лбгу — леговище медвеже.
- 540 514 Тут Шевченко подає образ московського царя Миколи І. п'яним. Поет використовує численні усні перекази про п'янство Миколи І. і свавільне його самодурство та похитливість до жінок.

Сліпий (поема).

ТЕКСТ: Ця поема до 1925 р. перебувала у рукописовій збірці “Три літа”. Ніхто нею не цікавився, щоб видати її. Правда, В. Доманницький у своїм “Критичн. розсліді...” варіанти цієї поеми зводив до пізнішої поеми на цю саму тему під наголовком “Невольник” і на тому обмежився. Він тільки опублікував “Посвяту”, яка зовсім відмінна від такої посвяти до поеми “Невольник” (ст. 95—96). Те саме зробив і В. Ленкий (т. III, ст. 89—90).

Щоно в 1925 р. у Харкові І. Айзеншток і М. Плевако вперше опублікували цю поему з автографу із збірля "Три літа" в редактованому ними виданні: "Кобзар" Т. Шевченка. Потім 1927 р. вона ввійшла в видання УАН у Києві під ред. С. Єфремова і М. Новицького: "Поезія Т. Шевченка", тт. I і далі — у всі видання УАН: ЛІМ 1933 р. під редакцією О. Дорошкевича ЛІМ 1934 р., п'ятитомове видання творів Шевченка 1939 р. т. I. і інш. видання УАН УСРС аж до 1949 р. I, нарешті Укр. Наук. Інст. в Варшаві під редакцією П. Зацеца, т. III.: Г. Шевченко: "Твори". Інших автографів чи копії цієї поеми нема. Тут подаю її текст із видання УАН 1927 р.

ПОЯСНЕННЯ:

- 39—66 В цім заспіві до поеми Шевченко ставить питання *Доля*, як незалежного від емпіричної волі людини абсолютного принципу, що людиною керує. Поет підносить ту думку, що Доля в діграв велику ролю в житті кожної людини, але роля Доля в житті людини не є однакова: для одної вона — мачуха, а для другої — рідна мати. Але, на думку Шевченка, Доля та не є якийсь сліпий *Fatum*. Вона або зростає в людині, як органічна частина її абсолютної волі і керує всю, направляє її, чи емпірично хоче вона того, чи не хоче. Отже, Доля людини впливає з її волі. До одної людини, як емпіричної істоти, Доля ставиться бандуже... до іншої негативно і втікає від неї. Таким чином, ця абсолютна сила Божої волі панує над життям реалних людей, але не після зарання визначеної путі, а після свободного її вибору людиною. І віра в Долю, яку Шевченко в цім заспіві виявив, є мітологічний й образний вияв ідеї про повну залежність людини від абсолютної сили, що в світі існує в її персоніфікації.
- 68 *Та на Зелених ще Святках*... Отже Зелені Свята то є вєняний обряд дерева і квіток (про це докладніше див. мою працю: "Українська народна поезія", Авґсбург, 1944, розд. V. §57). Для тут змальовується ще за часів Запорізької Січі в другий половині XVIII. ст.
- 94 *Троїсті музики*, — це народня селянська музика, що складалась із скрипки, цимбалів або баса й бубна.
- 129 *В Шляхетчині*, — дебото в Польщі.
- 180 *Братство*, — Шевченко тут має на думці церковні братства в Україні, що існували в XV. ст. Це були народні товариства при церкві й організувались головнн міщанами. Були вони суспільно-релігійного характеру й мали на меті спочатку утримувати в доброму порядку церкву, потім чинність християнського милосердя: притулки для вбогих, шпитали для недужих, похорони, братські богослуження і т. д. Нарешті, їх діяльність поширилась на культурно-освітню працю: засновували школи, бурси, друкарні. І от Шевченко якраз має на думці Братську Києво-Могилянську Академію в Києві, де учився Степан. Містилась вона при Братському Богоявленському монастирі на Подолі.
- 181 *живі мислите*, — слово *мислите* означало в слов'янській абетці літеру М. Взагалі вся слов'янська абетка складалась із літер, що означались цілим словом початковою літерою абетки (*аз*, *буки*, *віді*, *глагол*... і т. д.) — це перше значення *мислите*; друге значення її — взагалі шкільна наука, далека від життя; *живі мислите* це значило науку життя, в яку посліав *козак* свого прийомного сина, Степана. Це була військова наука в Запорізькій

- Січ із її мрними пригодами і воєнними походами на турків, татар, поляків і т. д.
- 315 *юнака* — задля рими; треба: *юнака́*.
- 342 *мошечкою* — пестлива форма від *мошка́*, збірний іменник від *муха*, *мушка*.
- 361 *благі літа* — цебто щасливі літа.
- 396 *Межигорський Спас* — монастир в Межигір'і над Дніпром на північ у 20 км. від Києва. Запорізька Січ була при ньому, як його парафія. Тільки з Межигірського монастиря їздили еромонахи служити в Січовій церкві. А на старість старі запорожці постригалися у ньому в чепці (чит. "Чернець" Шевченка, "Чорна Рада" Куліша, розд. III.).
- 398 *Почаїв святий*, — цебто Почаївський монастир біля Кременця на Волині, а в ньому чудотворний образ Божої Матері.
- 412—413 цебто ворожила . . . виливала розтоплений віск на воду й застигшия виставляла проти світла й по тіні з воску на стіні відгадувала долю Ярини.
- 417—418 *Дюць з бородою . . . ото гроші!* Український нарід вірив, що часто об'являються гроші в образі діда; і варто його тільки злякати або вдарити, як він розсипеться грішми .
- 454 414 Шевченко наподоблює українську народню думу так мистецьки, що и не пізнати, що вона є думою індивідуального поета, а не кобзаря сліпого. Найближче вона до думи про Самійла К шку.
- 460 *Тандер* острів на Чорному морі біля Дніпрового лиману.
- 478 *Земля агарянська*, — цебто арабська магометанської віри, що була тоді під владою турків; тим самим ця земля була у Шевченков и свідомості *турецька*. Але агаряни є плем'я бедуїнів, що заселявали східню Арабію. Сама назва походить від імени Агар, рабині біблійного Авраама й Сари; вона родила сина І мала; Агар була родом бедуїнка, і від неї пішла назва цілого племені бедуїнів.
- 479 *кормила* ярмо, неволя; але в цім уступі Шевченка скорше під кормигою треба розуміти керму, стерно; видно поет ужив це слово в розумінні *кормила*. Це слово Шевченко вживає за московською мовою (корміло) в інших творах: "*І попливе чоловік з широкими вітрами і добрим кормилом*".
- 481 *козака лейстрового* — народній висказ замість *реєстрового*: це той козак, що був записаний до козацького реєстру.
- 483 *пирки-яничари*, — про слово *яничари* див. "Кобзар" т. I, ст. 358 під ч. 35.
- 493 *по три пуди*, цебто біля 48 кілогр.; *пуд* — стара вага на сході і в Україні і вносять 16 кілогр. або 35,2 фунтів.
- 595 *через Балкан* — через Балканські гори, що в Болгарії.
- 598—601 Оповідє Шевченко пригоду зруйнування царицею Катериною II. Запорізької Січі, що сталося вліті 1776 р. на річці Підпільні (т. зв. Нова Січ). Тоді після такої катастрофи частина запорожців перебралась за Дунай до Туреччини, і в Добруджі залячила нову Січ, Задунайську. Задунайська Січ проіснувала до 1828 р., а в цім році більшість запорожців повернулася за до водом Москви в Україну, де біля Озівського моря залячала Оівське Ко ацьке Висько, що пізніше злялось із Кубанським Ко альким В іськом.
- 602 606 Тут опов дає Шевченко про ганебне розб'їницьке зруйнування москалями Запор зької Січі. Цей розб.и стався 4. червня 1775

року, коли московське військо в числі 66.000 при 50 гарматах верталось під команду генерала Текелія з турецької війни. Без жадного попередження, а впрост у пиратський спосіб зовсім несподівано для запорожців Текелія наказав оточити Січ і направити дула гармат для обстрілу. Козаки такою нападу не сподівались і частинно розгубились. Але хоробра і героїчна частина запорожців приправила до оборонного бою. І був би бій, коли б не вмшався парох Січової церкви св. Покрови, ахимандрит Володимир Сокальський. Він почав умовляти січовиків не чинити кровопролиття. І частина легкодухих запорожців добровільно піддалась. Але друга частина свідомша, молодша й героїчніша не скорилась, а відступила Дніпром до Туреччини. Майже всю старшину Запорізького Виська Текелій заарештував, а Січ із її курінями й церквою наказав зруйнувати. Так найдорожча для українського народу виськова сила була підступно Москвою знищена. А цариця Катерина цим не задовольнилась, а хижацьки розправу в Запорізькою Січю продовжувала далі над її найвищим Провідником, кошовим Петром Кальнишевським. Ін був найстрашніший дух Української Нації, її ідейна сила й ця жорстока україножерка кошового Петра Кальнишевського живцем поховала на далекім півночі в мурах Соловського монастиря. І там наш великий мученик за Україну перебув в самотнім ув'язненні більше 25 років і в повній самотині помер замученим. Інших старшин Запорізької Січі наказала заслати в Сибір. А щоб і про місце, де була Січ Запорізька, не було і сліду, ця цариця пороздаровувала землі запорізькі своїм коханцям... Так поводяться з найкоштовнішим добром Української Нації її "покровителі" — москалі.

611 з *Нечосом ходила*, — цебто цариця Катерина II. в Потьомкинним Григорієм, з одним із найближчих своїх коханців. Нечосом звався тому, що він вписався був до Запорізького реєстру під іменем Грицька Нечоси (теж "жарт" свого роду). З одного боку вважали Запоріжжя за найвище лицарське братство (правда, в Західній Європі про Запоріжжя в XVIII. ст. так і думали і порівнювали його із орденом Мальтійських лицарів, і дехто з чужинців в члени козаків запорізьких навіть і записувався) і записувались у число козаків його, немов у члени лицарського братства, — а потім ті ж самі "лицарі" його ж і зруйнували (таке було у вельмож-полюбовників цариці поняття лицарської честі).

612—617 Тут Шевченко оповідає про пожар Межигірського Спаського монастиря, якого запалили в високого наказу цариці; бо монастир цей був парафіяльним Запорізької Січі. І Шевченко пояснює, що цей пожар був потрібний цариці, щоб освітлював її дорогу по Дніпру під час її "великої" подорожі в галері з Києва до Херсону. Так "нишно" оздоблювалась ця подорож... ще бракувало смолоскипів із людських тіл, на стовпах розвішених. Такий бенкет справляла цариця в Україні 1787 року після того, як в 1783 р. завела в Україні панщину. Про цю подорож згадує поет і в поемі "Великий Лях"; тоді в Каневі матір і немовля тільки усміхнулись до галері цариці й були покарані смертю за провину супроти України. І цариця

На пожар той поглядала,
 Нишком усміхалась...

- Цянічим сміхом посміялась над святинею українського народу!
 620—621 *Та бахуряж і байстрюкам люд закріпостила*. Бахур і байстрюк — синоніми, бо обидва означають нешлюбних дітей. А їх чимало розвелось при московському дворі царському. І не було куди їх дівати й роздавали їм українські землі і в тім числі й запорозькі вкупі з кріпаками-українцями. Ось як Москва сміялась над українським народом: “нате вам, козаки, панів та ще й яких, все царського роду...” Так цариця здійснювала *протекцію* (1654 р.) над Україною царя московського...
- 622 *Кирило Розумовський* (1728—1803) — останній гетьман України, але тільки з волі цариці. Він був брат її мужа. Гетьманував в рр. 1750—1764. Учився закордоном в Берліні і в Гетінгені. Перший із гетьманів одягався не в традиційний гетьманський одяг, а ходив в одязі європейській і в перуці, обсипаній пудрою. Жив то в Глухові, то в Петербурзі. Мало цікавився українськими справами. За нього правив Україною управитель гетьманської канцелярії — Теплов. Розумовський хотів завести легитимне (спадкове) гетьманство. Але цариця за це на нього розсердилась і гетьманство 1764 року скасувала зовсім. За Розумовським в його “європеїзації” українського одягу йшли і старшини козацькі, кар’єру робили і прислужувались (“*патинки лизали*”).
- 636 *негрис* — турок. Тоді Січ ще була за Дунаєм.
- 638 645 *Головатий Антін*, запорозький полковник, 1784 року склав із запорожців, що залишилися на українських землях “Бугське Козацьке Військо”, яке від московського уряду дістало для свого розселення землі над Чорним морем між Дністром і Бугом. Тому що він у війні Москви із Туреччиною (1787—1791) визначився, то на його прохання московська влада дозволила йому оселитись із козаками на Кубані, куди 1722 року й перейшов із козаками під іменем Чорноморського Козацького Війська. Пізніше ця назва була змінена на Кубанське Козацьке Військо. З цього уступу видно, як правильно ставився Шевченко до Головатого. Поет вважав його відродителем козацького війська.
- 653 *Про Чалого Саву* — історична пісня про його зраду козацтву і смерть.
- 654 *про Богдана недомудра*, — цебто про гетьмана Богдана Хмельницького, якого називає поет рядком нижче “ледачим сином”. Поет був глибоко переконаний, що все те, що в Україні сталось, є тільки наслідки цього трагічного Богданового чину в Переяславі.
- 656—657 *Про Гонту й Максима* див. “Кобзар” т. I, про Гонту — стор. 339; про Максима, див. там же ст. 329, 341—342.
- 660 *всєїдна неділя*, — це останній тиждень перед масницею.
- 686—687 *Не здивуйте, що вороном крячу*, — цебто віщує тільки про все влє: “*розказує про весілля, звертає на лиго*”.
- 717 *чолом отдавати* — вклонятись.

Кавказ.

ТЕКСТ: Поема “Кавказ” була 1) вперше надрукована в Ляйпцігу в збірнику “Новие стихотворенія Пушкіна і Шавченки”, 1859 року. Текст цього видання близький до Шевченкового оригіналу,

але дуже попсований. 2) Вдруге, на думку В. Доманицького і П. Зайцева, надрукована ця поема в часоп. "Вечерниця" за 1863 рік ч. 13. Текст і цього видання цінний. Б. Лепкий заперечує, кажучи, що там цієї поеми немає. Але П. Зайцев подає в "Вечерниця" варіанти. Отже, де правда? 3) Близький до тексту "Вечерниця" — передрук у Львівськ. "Кобзарі" 1867 р. 4) Близький до оригіналу текст поеми, поданий у примітках до надрукованого тексту у П. томі Празького "Кобзаря" 1876 р. П. Зайцев вважає цей текст приміток найстаршим. 5) Далі, текст Празького "Кобз." т. II. Потім ідуть копії з невідомих автографів поеми: а) копія Богданенка, б) копія Сулієва, в) копія Мордовцева, г) т. зв. "рукописні нотатки" Романчука, списані в пам'яті в якогось йому відомого тексту. 6) Нарешті, друкований текст, мабуть, на думку П. Зайцева, Ляйпц. видання 1859 року, що належав М. Лазаревському, поправлений Шевченком, як остання редакція поеми.

Коли я у джерел цієї найвидатнішої поеми Шевченка, то мусу спинитись на її історії тексту. Вперше цю історію пробував визначити В. Доманицький у своїм "Критичнім розсліди..." ст. 120. В. Доманицький бездоказово зазначив, що найстарший текст поеми заховався в автографі Д.П., цебто в збірці "Три літа"; за цим останнім, але пізніший іде текст ляйпцігського видання 1859 р. і приміток до виданого тексту поеми в П. томі Празького "Кобзаря" 1876 р. Текст львівського видання Кобзаря 1867 р. найближчий до ляйпцігського тексту, але пізніший від останнього.

П. Зайцев вважає, що, як йому здається, найраніший текст поеми той, що заховався в примітках до П. т. Празького Кобзаря. Текст М. Лазаревського з поправками Шевченка — найпізніший. Всі інші — між цими двома, але П. Зайцев не показав у якому порядку вони слідуєть один за другим. Ні В. Доманицький, ні П. Зайцев не показують свою скалю історії тексту поеми на прикладах. Тому їх припущення є більше теоретичні. Але інтуїція В. Доманицького є ближча до правдивої історії тексту поеми.

Щоб цю історію показати, треба виходити з конкретних прикладів. То правда, що поправки Шевченка в друкованім тексті Ляйпцігського видання є найпізніші, бо вони зроблені поетом наприкінці його життя і ведуть до тексту Ляйпц. вид. 1859 року. Рядки 130—132 приміток до поеми у П. Зайцева показують, що т. зв. Нотатки Романчука є найпізніші і ведуть текст нотаток Романчука до Ляйпц. видання. Текст поеми Празького Кобзаря і текст копії Богданенка так само пізні, бо тільки в цих двох є найпізніший вислів, якого ні в одному з усіх інших немає:

150—152 ДП і всі інші:

Як і носить, і як плести, —
Кнути узловаті, —
Всьому навчим, —

Празький Кобзар, т. II.:

Як їх носить, як і плести
Кнути вузловаті,
І як під них спини підставляти —
Всьому навчим!...

Копія Богданенка:

Як і носить, і як плести
Кнути вузловаті,
Як лягати і як спини
Під них підставляти
Всьому навчим!...

Оці інтерполяції (додатки) майже однаково присутні тільки в цих двох копіях тексту, які повстали незалежно одна від одної, але ведуть обидві до спільного їм автографу чи копії в якому ця вставка вже була. А текст цієї останньої копії чи автографу веде мене знову таки до тексту Ляйпц. видання.

Ряд рядків 1, 31, 69, 73 і інш. показує, що текст приміток до Пр. Кобзаря і текст Ляйпц. видання мають у своїй основі один автограф нам ще невідомий. Текст Альб. Сулієва і Львівськ. Кобзаря веде нас до тексту "Вечорниць" 1863 р. (див. варіант рядка 102. приміток П. Зайцева).

Отже, тепер маємо тільки три рівноцінних на перший погляд варіанти тексту поеми: 1) із збірки "Три літа" (ДП.), 2) автограф Ляйпц. видання і Приміток до Празьк. Кобзаря і 3) автограф виданий в "Вечерницях". Тепер треба відповісти на питання, який із цих трьох у данному разі старших варіантів поеми є найстарший і найближчий до оригіналу поеми?

101—102 В тексті "Вечерниць" і споріднених йому Львівськ. Кобзаря й Альб. Сулієва читаємо:

.....Ви ще темні
Догматами не просвіщенні.

Автограф ДП (із зб. "Три літа") спочатку було:

.....Ви ще темні
Догматами не просвіщенні.

Але Шевченко вислів: "Догматами непросвіщенні" скреслює і замість його пише:

Святим хрестом не просвіщенні.

128 І цей вислів переходить у всі інші варіанти тексту поеми.
В автографі ДП (зб. "Три літа") читаю:

За що ж Тебе розпинали,
Христе, Сине Божий?

І перший вислів: "За що ж Тебе розпинали..." Шевченко скреслює і переправляє на вислів:

За кого ж Ти розі'явся,
Христе, Сине Божий?

І цей вислів переходить до всіх інших варіантів тексту поеми, — зокрема до тексту "Вечерниць", до Ляйпц. видання і до Приміток Празького видання, себто, до обох старших варіантів тексту поеми.
54—55 В автографі ДП (зб. "Три літа") читаю:

..... Слава! Слава!
Космополітам-книгарям
І кротким батюшкам-царям!

Підкреслений вислів:

“Космополітам-книгарям
І кротким...”

Шевченко скреслює й замінює його на:

Хортам і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям!

І в ції останній лектурі рядки ці переходять до всіх варіантів тексту поеми.

Оці поправки Шевченка в рядках: 54—55, 101—102 і 123 в автографі ДП (зб. “Три літа”) показують, що в ньому заховалась найстарша лектура рядків, які були повністю чинні в оригіналі поеми. Правда, поет їх в автографі переправив і ці вже переправлені ввійшли до всіх варіантів, крім одного в рядку 102, який хоч поправлений у автогр. ДП., він у незміннім вислові перейшов до тексту “Вечорниць”, до Львів. Кобзаря і до Альбому Сулієва. Але ці виправлені рядки із автографу ДП. не могли перейти до інших варіантів тексту аж до 1906 р. Цей факт показує, що Шевченко так само виправив і в тому автографі, з якого списував до збірки “Три літа”, всі, крім одного рядка 102: *Догматами не просвіщенні*. Цей рядок в першому (старшому від ДП автографі залишився незмінним, і з цього останнього перейшов до тексту “Вечерниць”.

З цієї аналізи тексту мій такий висновок:

Оригінал тексту поеми “Кавказ” — не заховався. Але заховались були дві копії в нього, зроблені самим Шевченком. Одна копія-автограф переходувалась у збірці “Три літа” і дійшла до нас із архіву Департ. Поліції 1906 р. в цілості і вперше попала до друку в “Кобзарі” Шевченка під ред. В. Доманицького. Друга копія Шевченка, в якій текст 1863 р. був надрукований у Львові в часоп. “Вечерниць”. З копії ДП виправленої і начисто переписаної Шевченком або кимсь із його приятелів, ще до його арешту, і ця остання копія лягла в основу тексту Ляйпц. видання і тих приміток, що подані до друкованого тексту в П. т. Празького “Кобзаря” 1876 р.

Таким чином, найстарших автографів нам відомих було два: 1) тексту “Вечерниць” і 2) тексту із збірки “Три літа”. Який із цих двох автографів є ближчий до оригіналу поеми, цебто, який із них старший? Варіант рядка 102 показує, що текст автографу, що ліг в основу видання його в часоп. “Вечерниць”, є старший від автографу зб. “Три літа”. І тим самим він є найстарший зо всіх відомих нам варіантів тексту поеми і найближчий до оригіналу поеми “Кавказ”. Але тому, що сам автограф не заховався, а заховалася надрукована із помилками його копія, то я кладу в основу цього видання текст поеми “Кавказ”, що заховався в автографі із збірки “Три літа” в виданні під редакцією П. Зайцева Укр. Наук. Інст. в Варшаві (т. III., ст. 116—122).

ПОЯСНЕННЯ: Поема ця оспівує боротьбу північно-кавказьких народів: черкесів, осетинів, абхазців і інш. із московським військом, що ці народи завойовувало й поневолювало. Боротьба була вперта й тягнулась дуже довго, бо хоробрі племена-верховинці героїчно боронили свою батьківщину й не хотіли приймати сумнівних дарів Москви та її цивілізації. Війна тяглась щось біля 50 років і закінчилась щойно 1864 р. Але 1843 р. боротьба ця особливо загострилась. Боронились ці племена під проводом надзвичайно талановитого й відважного провідника їх Шаміля, що понад 10 років очолював національний спротив свого народу. Шевченко дуже співчував черкесам і інш. Він глибоко розумів, як дорога була свобода цього вбогого, але хороброго народу, що до смерті боронив свій аул (село гірське) й кожну хату (саклю) і волів скорше вмерти ніж бути поневоленим.

Яків де Бальмен (1813—1845), приятель Шевченка, походив із французької родини, що осіла в Україні ще XVIII. ст. в маєткові села Ліновиці Пирятинського повіту на Полтавщині. Яків де Бальмен учився в Ніжинському ліцеї разом із М. Гоголем. Потім вивчився на маляра. Він і його брат, Сергій, були люди поступові. Сергій був навіть одружений із дівчиною-селянкою. Шевченко в 1843 р., коли перебував на Україні, бував у них і дуже з ними зприятелювався, особливо з Яковом. Останній був ще й членом “Мочемордів” під іменем Яків Дибайло. Це ще більше їх зблизило. Крім того, Яків 1844 р. змалював низку ілюстрацій до нового видання “Кобзаря” латинкою. Але недовго вони зприятелювали. Війна з кавказькими верховинцями покликкала туди й Якова ад’ютантом корпусного генерала, і там був він 1845 р. в бою з черкесами забитий.

- 3—6 *Прометей* — мітична постать півбога, що прислужився людям, коли вони ще не знали вогню, тим, що приніс їм іскру святого вогню з неба без дозволу і тим полегчив життя людей. За це боги покарали Прометея; вони прикували його на Кавказі до скелі, і орел вдень клював у його живу печінку. Але щоб муки його збільшувались, то боги зробили так, що все те, що орел за дня виклює, заніч заростало, й на другий день муки Прометея починались знову. Цей образ Прометея надхнув Шевченка на створення постаті духово невмирущої і високо ідейної.
- 19 *на прою* — на боротьбу.
- 40 *Милостиви Ми*, — поет іронічно перефразовує початкові слова царських маніфестів, де царі московські про себе заявляли в множині: “ми”.
- 42 *застукали сердешну волю*, — цебто тих голодних і вбогих, але вільних кавказьких верховинців.
- 44 *Муштрованих*, — цебто вояків.
- 53 55 Тут поет, поставивши поруч батьшок-царів, хортів, псарів і гончих, ще висловлює тим свою зневагу до царя московського; як з другого боку, поставивши поруч образ із природи (“сині гори”) і “лицарів великих” — черкесів і інш., підкреслює їх величність і духову силу. Своєрідний паралелізм в середині кожної пари і глибока антитеза одної пари до другої.
- 65 *чурек і сакля*, — чурек — вівсяний хліб; сакля — хата черкеська, ліплена із глини й каменю.
- 60—115 Уступ цей надзвичайно глумливий і є цинічне проголошення ніби в імені московської влади до черкесів

- 92 *од молдованина до фіна* — від Бесарабії з півдня аж до північної Фінляндії; від Чорного до Білого моря.
- 93 *Все мовчить* віби від щастя, а фактично тому, що сковані уста в неволі.
- 97—99 Це оповідання зачерпнене із Біблії.
- 109 За Шевченка в Московщині лаяли французів, як революціонерів і бунтарів.
- 111 Невільництво негрів в Америці в той же час було таке саме, що й кріпацтво в Московщині.
- 113 *Ми не іспанці*, цебто не еспанці ті, що колись дія робіт в Америку вилувлювали в Африці муринів (негрів) і перепродували.
- 128—141 Тут Шевченко обурюється проти тієї московської церкви, що звертала увагу тільки на зверхню сторону віри (на обрядову), а внутрішньо вона є повна суперечностей, неправди і глуму.
- 135 *жирра* — миро, цебто пахуча смола із Арабії, що вживається для кадила під час служби Божої в церкві.
- 136—138 *неутомлений поклони* — безконечні поклони перед образами в церкві, входять як частина зверхньої обрядовости в московських церкві. Справді цинізм який: кланяються й дякують Богові за те, що поміг кров пролити, пограбувати переможеного й за ті гроші з грабунку й насильства справити в подяку Богові покривець на вівтар. Це не віра, а насміх над вірою.
- 142—143 Москва, завоюючи ці народи, все пропагувала, що виконує велику “культурну місію” серед “диких” верховинців.

Минають дні, минають ночі.

ТЕКСТ: Вперше ця елегія була надрукована в “Основи” 1861 р., кн. III. З іншого автографу була елегія надрукована 1876 р. в Празькому “Кобзарі” т. II. Нарешті, заховався найпоправніший і найраніший автограф у збірці “Три літа”, з якого з видання під редакцією П. Зайцева в цій томі “Кобзаря” і передруковуємо.

Цікавий злагіднений варіант у рядках 18—20 елегії дає текст “Основи”:

І тебе хвалити
І твій світ нерукотворний
І людей любити.

П. Зайцев уважає, що така злагідність його повстала в наслідок того, що, мабуть, сам Шевченко припасовував його до цензури (див. т. III., стор. 249).

ПОЯСНЕННЯ:

- 13 *ходячому*, — кожному, хто ходить по світі, хто здоровий.

І мертвим і живим і ненарожденним...

ТЕКСТ: Вперше це Послання було надруковане в Ляйпцігу” 1859 р. в збірці “Новия стихотворенія Пушкина и Шавченки”. На думку П. Зайцева текст цього видання веде до дуже ран-

нього автографу Шевченка, сучасного автографу із збірки “Три літа” (ДП). Це перший варіант посланія. Другий — автограф із збірки “Три літа”. Третій — варіант приміток до Празького Кобзаря 1876 р. На думку П. Зайцева, він є *найраніший* зо всіх відомих нам варіантів Посланія. Четвертий — копія Максимовича. П'ятий — копія Жемчужникова. Шостий — текст видання Кожанчикова 1867 р. Сьомий — уривок, виданий в “Основи” за р. 1861, кн. XI—XII. Восьмий — основний текст Празького “Кобзаря” 1876 року. Дев'ятий — текст, виданий у часоп. “В черниці” 1863 р. ч. 15. Десятий — копія Богданенка. Одинадцятий — копія Сулієва. Дванадцятий — автограф, подарований Шевченком Дзюбіну. Про цей дарунок Шевченко у своїм “Щоденнику” під 29. квітня 1858 р. записує таке: “Зайшов до Дзюбіна. Не застав його вдома. Попросив спіданок і залишив йому за гостину рукопис, що випадково був у мене: “Посланіє до мертвих, живих і ненароджених земляків моїх”. надписавши: на пам'ять 1. мая...” (“Журнал” видання ВУАН т. IV., стор. 176). На жаль, цей автограф ще не знайшовся і тому невідомий Шевченкознавцям.

В. Доманицький подає відомі йому варіанти у такій хронологічній послідовності: 1) Примітки в Празькому Кобзарі; 2) автограф Департ. Поліції (збірка “Три літа”); 3) варіант лийпц. видання; 4) копія Максимовича; 5) копія Жемчужникова; 6) Кожанчиківський Кобзар і Львівський Кобзар; 7) Празький Кобзар.

Отже, В. Доманицький перший вказав на те, що текст приміток Празьк. Кобзаря є найстарший і цим дав привід і П. Зайцев у вважати його найстаршим. Але варіанти, наведені у примітках П. Зайцева заперечують це твердження. Правда, він є дуже близьким до найстаршого із збірки “Три літа” з цих усіх варіантів, але пізніший від нього:

17 18 ДП:

А що вродить? *Побачите,*
Які будуть жнива!

У примітках:

А що вродить? *Побачимо,*
Як будуть жнива!

Насамперед рядок 18 говорить, що другий рядок у Примітках до Празьк. Кобз. попсовааний; крім того, вислів: “побачимо” порушує сенс попереднього вираження, що Шевченко звертається до земляків і відокремлює їх від себе й автограф із “Три літа” так і предсталяє ситуацію в майбутньому: “побачите”, і така менагерша може бути тільки в пізнішому автографі.

33 ДП.

Нема на світі України...

Пряміть до Пр. Кобзаря:

Нема на світі *другої* України...

Ця трипоязья (вставка) зопсувала рядок і порушила його ритм.

38 ДП.

Братерства братнього!... Найшли,

Примітки до Пр. Кобзаря:

Братерства, *братю*... Найшли,

49 ДП., Л.В., Л.К.:

В німецькі землі, *не чужій*,

Кож. К., Пр. К., Коп. Бонд., Альбом Сугієва:

В німецькі землі, *у чужій* ..

Примітки до Пр. Коб.:

В німецькі землі *на чужину*,

Коп. Макс.:

В німецькі землі, *на чужині*,

Коли перший варіант зазначає, що німецькі землі для московської понімченої влади були не чужі, а свої, ніби рідні, — то далші три варіанти заперечують думку першого і представляють “німецькі землі” чужими для правлячих Москвою. Це повне заперечення першої основної думки Шевченка пізнішим її викривленням.

Таким самим викривленням у Примітках до Празького Кобзаря я бачу в рядках приміток П. Зайцева: 99, 138 і 178. Отже, цим самим варіант Приміток до Празького Кобзаря не може бути найстаршим, а тільки пізнішим. Найстаршим є тільки автограф ДП, цебто збірки “Три літа”. Правда, він не є оригіналом Послашя, але — найближчим з усіх цих варіантів його тексту до ориг налу. І я його ввожу до цього видання.

ПОЯСНЕННЯ. Цей твір Шевченка є звернений до української провідної інтелігенції, якіи поет в’ясовує, хто вона, якіх батьків діти, які її завдання в Україні, яка мета її існування и праці серед українського народу і з якими ідеалами та національними, моральними й політичними принципами вона мусить іти до народу і його вчити. Це є твір програмово-синтетичний, що через голови української інтелігенції є звернений до всього українського народу, де б він не переб вав, чи на рідних землях, чи на чужині, — і не тільки до народу поетови сучасного, але й до цілої Нації української в майбутнім. Тому в творі цім є багато глибоких пророчих думок, що прозирають у майбутне історії українського народу і провіщають майбутню долю України.

5 *окаляний* — проклятий долею.

7 *велелюдних* — багатолюдних, многолюдних.

14 *людей* — нарід, селян і робітників.

18 *які жнива будуть*, — цебто, що посіють, те й будуть жати: як поведуться з народом, так він їм і віддячить; лихо посіють — лихо й руїна вродить.

19 *недомодки*, — це ті, що не заслуговують носити ім’я людини.

20 *юродиви* — нерозумні, блаженьки, блазні.

24 *руїну* — руїну колишнього славного життя. Не штука любити Україну гарну, багату, цвітучу, а от полюбить її зруйновану, понижену і відродить її, піднесить вгору — оце штука и заслуга.

- 25 *розжуйтесь*, — цебто виволіться, боріться за волю, за нове життя. *Братайтесь*, цебто будьте один одному братами справжніми, а не тільки з порожніми словами на устах, а в дійсності від меншого брата відвертаєтесь; організуйтеся, творіть братське життя, єдність і силу.
- 26—30 не по чужих зразках творіть своє життя, а на основі своєї національної традиції, своїх звичаїв і форм вільного життя власного.
- 31—32 Розбудуйте свій край, бо тільки у своїй країні, як у своїй власній хаті, свої порядки, своя віра і правда.
- 35—50 Шевченко тут має на увазі тих українців, що захоплювались ідеями французької революції, удавали з себе великих політиків по чужих зразках, а в дійсності нічого не робили, щоб полегшити тяжке становище українського народу. На власні очі бачив поет, як слова цих розумників розходились із їх ділами.
- 55—62 Шевченко до таких паразитів, неробів і звертається з обуренням за їх неробство і проклинає їх, щоб з чужини такі люди в Україну і не вертались, бо такі провідники народів його не потрібні.
- 63—71 Поет пророчить, що в недалеких майбутнім в наслідок такого соціального стану в Україні вибухне революція, яка все потрібне внесе і стане “судним днем” для тих, що нарід використовували тільки для себе, що не розуміли своєї історичної ролі й відповідальності.
- 77—78 І за це їх прокленуть навіть їх власні нащадки, їх власні потомки.
- 81—83 Не виховуйте дітей своїх у тім погляді, що вони тільки для того родились, щоб бути панами.
- 84—90 Простий нарід, селяне. Вони своїм простим, життєвим розумом скорше і глибше пізнають ті хисткі підвалини теперішнього життя в Україні й по заслугах оцінять привилеюване становище панів і коли б їм прийшлося самим порядкувати, то заведуть кращу справедливість, яка дотепер була, хоч самі і не вчені і навіть неосвічені.
- 91—97 Коли б вони вчилися основно, глибоко і розумно, то в них прокинувся б і свій власний розум, і тоді здобутки науки в Європі переробляли б вони самостійно після власних потреб і завдань; а то читають поверхово різні філософічні книжки німецьких філософів (Фіхте). Думки їх глибокі, але вони їх не розуміють, а схоплюють поверхово і плетуть нісенітницю. Особливо в блуд їх вводять філософи доби просвічености. Тоді вони відкидають Бога і взагалі віру і визнають тільки себе самих, а поза тим — більш нікого. Ось такі всезнайки найнебезпечніші.
- 107 *Тамерлан* — монгольський хан (татарський), який в XIV. ст. звоював був усю середню Азію від Китаю аж до Малої Азії.
- 113 *Колляр Ян* (1793—1852) — чеський поет, один з найвизначніших будителів чеського і взагалі слов'янського відродження, автор поеми “*Дсега Славу*” (Дочка слави).
- 114 *Шафарик* — див. прим. до поеми “*Єретик*”.
Ганка Вячеслав (1791—1861) — чеський будитель. Це той, що з патріотичних устремінь підробив т. зв. Краледворський рукопис — збірку чеських пісень і видав, як національну пам'ятку XI. ст. Тільки в другій половині XIX. ст. наукова критика (проф. Гебауер) довела, що це була підробка Ганки.

- 116 *Слов'янофіли* — прихильники всеслов'янської єдності у московській концепції. Цей рух зародився в 30-их рр. XIX ст. в Москві, але формульваний був Кіреєвським, Хом'яковим і Аксаковим Ів. в 40-их рр. Він поступнево формувався ще в протесту проти запозичень Петром І. форм із Західної Європи і проявився під впливом східних містиків і філософії Шел'ґа й Гегеля в доктрину, що бачила відродження Європи тільки через основи східного релігійного і морального світогляду, що мав би відновити все духове життя Європи. До цього напрямку належали й де-які українські діячі. І тут Шевченко й виступав проти таких суто москвофільсько-азійських доктринерів, що за своїми нежитьовими мріями про всеслов'янство в московській концепції занедбували українську справу й українську мову.
- 135 *поема вольного народу* — іронія Шевченка на адресу тих земляків-мрійників, що захоплювались українським минулим поверхою й переоцінювали його, а конкретно не робили нічого та ще й нишком між собою говорили по-московськи.
- 138 *Брут* — римський політик, що скинув римського царя Тарквінія (509 року перед Хр.) і відтоді Рим став республікою. Це один Брут. Але був ще й другий Брут, що 43 р. перед Христом взяв участь у вбивстві Юдія Цезаря за те, що той хотів республіку перетворити на монархію. Якого Брута має на увазі Шевченко, — невідомо. Гадаю, що останнього.
- 139 *Коклес* Горацій — римський герой, славний тим, що сам один обороняв міст через Тибр від ворога.
- 141—148 Тут Шевченко кепкує із тих земляків своїх, що тільки на словах пишались козацькою славою, а в дійсності були до України байдужі; думали тільки про свої інтереси власні. І далі в коротких і ядерних словах і образах показує справжню історію України, тяжку, жорстоку і трагічну... кожний крок української землі здобувався козацькою кров'ю із великими втратами, а до того ще й була така старшина, що *обкрадала* козаків, а добро їх гарбала до своїх рук.
- 145—154 Поет радить тим фальшивим мрійникам пізнавати дійсну історію України, уважно її прочитати, не минаючи ні слова, ні коми. Таке читання привело би їх до справжнього вивчення минулого свого рідного краю.
титла — скорочення в церковно-слов'янському письмі; *кома* (грецьке слово — запинка, протинка, а разом означають: не минайте найменшої дрібнички.
- 161—162 В цій тираді Шевченко безперечно мав на увазі не всіх гетьманів України; бо були й такі гетьмани, що про Україну дбали. Але за підніжка Москви Шевченко вважав *Самойловича* ("Заступила чорна хмара..."), *Івана Скоропадського* ("Не жаль на злого..."), *Кирила Розумовського* ("Невольник"), *Івана Бруоговецького*. А за варшавське сміття — *Тетерю*, *Ханенку й інші*. Ті гетьмани, яких Шевченко важив, як патріотів українських, були *Петро Дорошенко*, *Іван Мазепа*, *Павло Полуботок*. Високо цинив Шевченко подвиги проти Польщі *Богдана Хмельницького*, але до кінця життя свого не міг простити йому його Переяславської угоди з царем московським. Навпаки, Шевченко був глибоко перекований, що ця угода Богдана привела Україну до поневолення, повної руйни й занепаду. Справді, причини такого жалю поета дуже поважні.

- 164—167 Тут поет звертається до сучасних йому земляків, що ще більше прислужувались Москві, як їх діди — Польщі.
- 170—171 Поет має на думці запорозьких козаків (Січове братство).
- 172 Шевченко тут говорить про славні морські походи козаків на побережжя Малої Азії.
- 175 *а вам тепер vadить*, — цебто ви (нащадки) не маєте з тих подвигів жадної користі.
- 176 Московська влада віддала острів Хортицю колоністам-менонітам (протестантська секта, що живе общинами із строго моральною дисципліною).
- 186—188 Шевченко тут висловлює ту думку, що Польща впала і тим ще більше підсилила Москву; але від того Україні не стало легше. Навпаки, руйнуючи Польщу, Москва зруйнувала й рештки української автономії: Гетьманщину й Запоріжжя.
- 203 *за віком* — значить за теперішнім духом часу, за тими модерними ідеями, що йдуть із Західної Європи.
- 205 *сліпу каліку*, — цебто Україну зруйновану й темну.
- 213 *Розпадеться луда (чи полуда)*, що закриває очі і перешкаджає добре бачити.
- 215 *побачите славу*, — цебто справжню історію України (XVI—XVII ст.), велику героїчну, яка творилась тими дідами-героями, що завзято боронили Україну від Польщі, а разом із тим і ту “славу” “батьків лукавих”, що продали свою батьківщину (XVIII—XIX. ст.) за свої особисті вигоди.
- 230 237 Поет плаче, коли згадає про ті великі діла дідів, що так змарновані батьками лукавими, перекінчиками і зрадниками. Шевченко хотів би їх забути, половину свого віку віддати, щоб про них і не знати. Бо таке знання тільки збільшує національну трагедію. Поет тут з'єднує свою долю із долею Батьківщини: сраждає, мучиться, переживає всю трагедію її, як свою особисту.
- 238 245 Шевченко радить землякам, щоб і вони так, як він, прочитали всю дійсну історію Батьківщини, щоб вона їм не через сон ледве, ледве ввигалась, а щоб вони побачили всі неправди, які творили їй її вороги; щоб ті мученики-козаки, що в могилах сплять, їм розказали: кого, коли і за що мучили.
- 246 254 Поет закликає панів підійти до селян, як до своїх рідних братів й визнати їх не за рабів, а за рівних синів спільної ім України. І коли таке об'єднання їх станеться, тоді тільки Україна визволиться із чужої неволі і заживе щасливим життям.

Великий Лях (містерія).

ТЕКСТ: Ця містерія заховалась у таких варіантах: 1) автограф із збірки “Три літа” (ДП); 2) автограф, з якого до основного тексту містерії у Празьк. Кобзарі наведени “примітки”; 3) автограф, з якого вийшов основний текст Празьк. Кобзаря; 4) невідомий автограф, з якого М. Драгоманів до тексту, взятого в Празьк. Кобзаря, додав поправки. На думку П. Зайцева, ці поправки походять від копії чи автографу, що належав М. Щербакові; 5) автограф, з якого походить текст Львівського Кобзаря 1867 р. П. Зайцев підкреслює спорідненість його із автографом ДП. (збірки “Три літа”).

Автограф-примітки Празького Кобзаря В. Доманицький

і П. Зайцев вважають *найстарішим варіантом* в містерії “Великий Льох”. За ним іде, на думку П. Зайцева, автограф основного тексту Празького Кобзаря. Потім автограф ДП., текст якого близький до Празьк. Кобзаря. За цим останнім іде Львівськ. Кобзар, далі текст Женевського видання М. Драгоманова (поправки в автографу).

Мені одно дивно, що попсований текст прим. до Празьк. Коб. підноситься чомусь до, майже, оригіналу кожного твору зо збірки “Три літа”. На мій погляд, у ньому такі перекручення тексту, що ніяк не можна вважати його за найстарший варіант містерії. Зовсім доцільно буде, якщо текст ДП. автографу, єдиний, що дійшов до нас, я прийму за такий же рани і, з відомих мені, *найраніший*. Якраз ті перекручення й помилки викривають сумнівну якість тексту приміток до Празького Кобзаря. Тому перевага якості тексту ДП. над усіма іншими, бо всі вони, пройшовши через руки некомпетентних видавців, дуже відійшли від оригіналу, до якого найближчим і найпоправнішим залишається єдиний ДП. автограф із збірки “Три літа”, що доніс до нас текст із власної руки Шевченка. Він і лежить в основі тексту містерії Великий Льох у цім виданні.

Правда, залишається остаточно в’ясувати питання про твір Т. Шевченка: “Стоїть у селі Суботів”. Правда П. Зайцев уже вияснив, що ця поезія є кінцева частина, епілог містерії “Великий Льох”. Вже тим, що не під самою містерією стоїть дата часу її написання, а саме під цим твором, його можна вважати тільки епілогом до містерії. Але П. Зайцев правдиво показав, що не тільки через свою дату цей твір є епілогом, але і змістом своїм і однаковою ритмікою ця поезія належить до “Великого Льоху”.

Відокремив її від містерії “Великий Льох” В. Доманицький. Він був введений у блуд тим, що ця поезія під назвою “Суботів” довго від 1861 р. фігурувала в друкові, як самостійний твір. Він уперше був надрукований в польськ. часописі “Dziennik Literacki” за 1861 р., ч. 62, ст. 495—496. Віднайшов її там П. Зайцев. Вдруге, як самостійний вірш, був надрукований в “Основи” за 1862 р. ч. 7. Під заголовком “Могила Богданова” був передрукований із “Основи” у Львівськ. Кобзарі 1867 р.

Шевченко, повернувшись із заслання, довго не міг розшукати цілої містерії “Великий Льох” і навіть копії її. Приятелі його роздобули тільки кінець її і назвали “Суботів”. В збірці “Три літа” цей вірш є складовою частиною цілої містерії. Тому і я, зовсім погоджуючись із П. Зайцевим, трактую його, як епілог до містерії “Великий Льох” і без наголовка. В автографі збірки “Три літа” він від містерії не відокремлений, а навпаки, є її складовою частиною, як кінцева частина мистецької цілоти.

Цього епілогу, крім автографу із збірки “Три літа”, були ще й інші автографи: 1) автограф, що належав Орловій (мабуть небозі княгині Варвари Рєпніної). З цього автографу зробив копію Олексій Маркевич. Він переховується в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові (про це див. Зап. Н.Т.Ш., т. 54, Miscelania, ст. 5—6). Доманицький вважає цю копію близькою до першої (найранішої) редакції цього твору. 2) Автограф, з якого заховалась копія Жемчужнікова, яку в рр.

1858—1860 виправив сам Шевченко. Текст цієї копії дуже близький до тексту автографу збірки “Три літа”. З) П. Зайцев відзначає ще один автограф, до якого ведуть тексти “Dziennik-a Litegask-ogo” і “Вечерниць” 1862 р. ч. 39.

Варіанти всіх цих копій показують, що найстарший і найбільшчий до оригіналу текст заховався в автографі збірки “Три літа”, звідки, як епілог до містерії “Великий Лях”, я беру до цього видання.

ПОЯСНЕННЯ: *Містерія* — грецьке слово й означало *таємницю*. В релігійнім аспекті містерія означала таємничі релігійні культи, таємні релігійні дії, що змальовували історію бога: народження, його страждання і смерть. Найвидатнішими такими містеріями в Греції були: елевзинські про бога Діоніса, орфічні і фракійські. В Малій Азії містерії в честь богині К бели, єгипетські містерії богині Ізиді, перські про бога Мітру. З приходом християнства в середню добу містерії відродилися і були зв'язані із народженням, стражданням і смертю Ісуса Христа. Це були драмовані твори із святого письма. В Україні містерії з'являються в школах, як шкільні драматичні твори, зв'язані із Різдом Христовим і стражданням і смертю Христа (різдвяні драми і великодні). За часів Т. Шевченка містерії відроджуються у зв'язку із національним відродженням малих народів. Виходили із розуміння містерії філософа Шелінга, який учив, що містерія змальовує народження і страждання Бога, що проходить стан матеріального буття, сліпого, темно-го. В цім ховається головний зміст містерії. Містеріяльна дія є очищення і звільнення душі від кайданів матерії, від бажань і пристрастей, що прив'язують душу до матеріального, тілесного її існування. В цім ховається і зміст християнської містерії про Христа, як месію-визволителя роду людського. До цієї філософської концепції національні будителі окремих народів нав'язували ідею про національного месію. Так повстав месіанізм окремих поневолених народів у містеріяльній концепції про народження месії. В цім сенсі Шевченко найсильніший виразник такої містеріяльної ідеї національного месіанізму. І цю ідею втілює він в цій своїй містерії “Великий Лях”. Будується вона в кількох плянах: починається на небі, далі поява душ і поява ворон (другий плян), далі лірники і розкопування великого льоху (третій плян — на землі). Так само містичне число три: три душі, три ворони, три лірники. А найголовніше — при надприродних, таємничих умовах відбувається народження національного месії, “другого Гонти”. Так змальовує поет найбільш і найважливішу національну таємницю визволення України на основі вірувань самого українського народу й легенду-містерію про народження українського визвольника серед найбільших ворожих сил (три воропи), що напали на його знищити. Але в майбутнім не здолають вони цього вчинити, бо визвольника українського ні підкупити, ні подужати.

Три душі символізує три найтрагічніші доби в історії України, коли українська провідна інтелігенція добровільно переходила на службу до Москви, зраджувала український народ і спричинювалась до занепаду України. *Перша доба за часів Хмельниччини:* 1) дівчина (тепер душа), що мала стати дружиною сина гетьмана, коли останній їхав у Переяслав присягати мо-

- сковському цареві, з повними відрами перейшла йому дорогу; *Друга доба за часів Мазени*: 2) дівчина теж із пр двої верстви, коли московський цар Петро I., кат України, дав її на зруйнування Батурина в Москву, йому напоїла її; 3) *третя з часів цариці Катерини* дівчина ще немогла на руках у матері привітно подивилась на галеру, в якій їхала цариця Катерина — лютий ворог України. Всі були араз же покарані Богом на смерть. І гріх свій мусять покутувати, бо Бог не пускає їх до раю.
- 2 *Суботів* — село 7—8 кілометрів (біля 5 миль) від Чигирива, бувш. маєток Богдана Хмельницького.
- 4 *на старій церкві*. За часів Шевченка в Суботіві було дві церкви: одна збудована Б. Хмельницьким, і там він був похований, — то стара церква; друга нова і дерев'яна. Шевченко має на увазі тільки Богданову церкву.
- 10—13 Це ніби пролог до містерії, в якому дія відбувається на небі: сам Бог наказує апостолові Петрові; сенс цього наказу у акти: тільки тоді душі спокутують свій гріх, що не москаль до щещу ограбує Україну і зруйнує її коли про козака Великий Лях. В цій поемі зверхня центральна дія розкопування Великого Ляху і внутрішня мстеріяльна — народження другого Іонти, що “буде катів катувати”. Між цими двома діями в глибокій внутрішній зв'язок: чим більше буде Москва Україну руйнувати й нищити, тим скорше у глибинах національної душі українського народу (в козацьких сховищах української національної скарбів і духових св'ятощів) зродиться великий визвольницький відпір і серед синів його з'явиться той, хто Україну поведе на ворога й його покарає; і Москва розкопає Великий Лях тільки собі на шкоду.
- 20 *Юрась Гетьманенко* — син Богдана Хмельницького, Юрій, що по зреченні Ів. Виговського 1609 р. став гетьманом в рр. 1659—1663.
- 48 *пильнівка* — так називають передріздвяний піст від 16 листопада до Різдва, або Пилипівський піст. Переяславська Рада, на якій Богдан Хмельницький присягав цареві московському, відбулась 8 січня (ст.ст.) 1654 року.
- 55—59 Вода в українських народніх віруваннях і обрядах відіграє велику роль. Коло води в давні давнині відбувались шлюбні обряди. З водою зв'язане щастя людини і нещастя; гадання вісками, переведення дівчини через кладку над водою, виритування дівчини з води — значить виявлення до неї прихильності і навпаки. Дівчина дає парубкові напитись з повного відра води — значить показує, що його любить, старшому чоловікові — бажає йому добра; переходить дівчина з повними відрами комусь дорогу — значить бажає йому добра, щастя, з порожніми — зла, нещастя і т. д. Отже й тут Шевченко на цім останнім українським народнім віруванні за основу *містичну участь дівчини*, що символізує Україну Богданової доби, в тім історичнім чині Богдана, що він вирушив із старшиною своєю присягати московському цареві, — а власне вона побажала гетьманові і старшині успіху в здійсненні того, що вони задумали.
- 72—73 *Цареві московському коня напоїла*, коли цей найжорстокіший кат України під Полтавою переміг Мазепу й короля шведського Карла XII, коли зруйнував Батурин, столицю Ма-

зепа, вирізав людність його, замучив оборонців його, — і от після таких руйнінських чинів дівчина, що символізує Україну доби Мазепи, напуває катові своєму коня, цебто бажає йому в Україні й дальших успіхів, добра для Московщини, і нещастя для України.

- 77 *Батурин* тоді був столицею гетьмана Мазепи. Москалі взяли його тільки зрадою (зрадив полковник Іван Ніс) 2. листопада 1708. р., бо військо козацьке і людність міста боронило його завзято. З помсти за те, москалі жорстоко мордували все населення міста і його оборонців. Місто саме зруйнували і спалили до щенту.
- 79 *Чечель* був полковник, що якраз обороняв Батурин. Москалі його взяли в полон і колесували його, цебто катували на колесі (один із найжорстокіших способів мучення і страти)
- 81 Батурин стоїть над річкою Сеймом — притока Десни, що впливає до Дніпра.
- 117 *в безверхій хатині*, — цебто в хатині, верх якої згорів.
- 123 *сволок з словами*, — цебто той сволок, на якому були вирізані слова про те, хто й коли ту хату ставив; а побожний господар це й вирізував слова із святого письма.
- 138—139 Це та подорож цариці Катерини II., яку відбула вона з Києва у Крим весною 1787 р. Їхала вона Дніпром з цілою флотилією пишно прибраних галер; але одна із них, саме цариці, була прибрана найкраще. По обидва боки Дніпра на березі стояла почесна сторожа, тріумфальні брами, що мали означати гостинну зустріч ніби українського народу, колони; стріляли з гармат, а вечорами пускали світло з різних вогнів, що вистрілювало вгору й розсипалось у повітрі найрізнобарвнішими вогниками (файерверк). Ціла гора в Каневі була освітлена різними фонарями (ілюмінована). Для більшої паради силою зганяли парід з околиць, щоб цариці здавалось, що парід її зустрічає й вітає. Така робилась царськими прислужниками наруга над українським народом і пониження.
- 160 *митарство* — це іспит, що переходить душа після смерті людини, перше аніж має попасти до раю. Під час такого іспиту (митарства) душа очищується від гріхів своїх. Але душі ці (принаймні третя душа) не допускаються Богом навіть до митарства, такий їх гріх великий супроти своєї Нації (хоч він є і несвідомий).
- 162 *Чута* — це в великий ліс, що від Суботова починався й тягнувся до херсонської границі. Від Хортиці, де містилась Січ Запорізька, він є дуже далеко. В цьому лісі перекушувались гайдамаки.
- Три ворони*, — це персоніфікація злого духа Нації, що чинить їй тільки зло, руїну й занепад. Три ворони Шевченка — три духи зла: Москви, Польщі й України. Українська ворона є дух зла України найстрашніший. Докладне пояснення див. вище в статті "*Великий Лоз*", розд III, ст. 272—273 і V, ст. 278—280.
- 175—179 Коли ворона українська, злий дух України, кричить, що гетьман Богдан Хмельницький *крав* крам і *повіз у Київ та й продав його злодіям*, — то це треба розуміти, що Б. Хмельницький *здобував* добро для України, *поборов* Польщу, і трофеї своєї перемоги *повіз у Київ і передав* ліпших людям нації; і вони за великі визвольні чини Богдана тріумфально зустрічали

- як великого переможця й вітали вдячні за визволення із-під кормити лядської.
- 180—182 Шевченко підкреслює радість польської ворони з приводу того, що польські пани після повстання 1831 р. промарнували свої маєтки, про свою Польщу і не думали.
- 183—185 *Московська ворона* заповідає велику біду: має ніби світ перевернутися; про це свідчать навіть такі незвичайні ознаки: коза йде по воді, а чорт — через міст, а не навпаки. Правда, біду, про яку московська ворона говорить, вона бачить для себе і для тих, що бажають Україні зла (має народитись той, що буде “катів катувати”). Отже, насувається біда на все зло для України.
- 188 *малк*, — цебто сторожева “хвигура”, з якої козаки оглядають місцевість і стежать за ворогом.
- 198 *декабрист* — повстанець у Петербурзі і в Україні, 14. грудня 1825 р. Про це див. вище примітку до поеми “Сон” ст. 407—408, а також вступну статтю “Т. Шевченко и Петербург”, т. I, ст. 64—65. Від декабриста взяти жовч, — це значить у розумінні Шевченка, стати ще лютішим.
- 204—210 Тут Шевченко робить натяк на першу залізницю в Московщині, що проводили з Петербургу до Москви. І з приводу цієї залізниці й ті “три указа” були видані мабуть про її заснування, про те, щоб була найпряміша і щоб на розбудову зганяли нарід, — і от там і загинуло багато народу; а зате задоволені були примхи царя Миколи I.
- 212 *Барон фон Корф* був будівничим залізниці.
- 216 *мосці-пани* — милостива пані.
- 217—223 *Українська ворона* оповідає про польське повстання 1831 р. під час якого пролилось багато крові й багато польської шляхти було заслано на Сибір на каторгу й також на заслання. Але для української ворони й цього мало. Річка крові для неї нічого не значить... море! як на Україні, то справа інша...
229 *Карамзин* (1766—1826) — історик московської держави й письменник, що в московській літературі започаткував новий септимальний напрям. Але найголовніша його праця це “Історія государства російського” 1815 р. у 12 томах. Московський уряд надав йому титул *історіографа*. Писав виключно в дусі возвеличення московської монархії; тому й цілу Київську додбу він признав, як органічну частину московської держави. Про Україну і в думці не мав говорити щось прихильне.
- 233—234 Українська ворона, як старша, бо вона вже була, коли польської й московської ще не було й на світі (рядок 226—228), чваниться, що ці останні ворони в порівнанні з нею діти недоріки, говорити ще добре не вміють, пір’я на них ще не поросло. Тут Шевченко констатує, що 1. Україна існувала далеко раніше від Москви і Польщі; 2. від початку існування України були й ті, що її руйнували і нищили.
- 241—242 Шевченко констатує, що злий дух України руйнував не тільки Україну, але й Польщу (в “Посланні...”: чванитесь, що ви Польщу колись завалили! *Правда ваша!*”). Отже, і злі сили України руйнували Польщу, а не самі тільки сили Польщі. Польська ворона тільки хвалиться злими чинами, ніж справді їх робить...
245—239 Шевченко тут робить натяк на те, що козаки во всіма воювали й усіх перемагали, а славою перемоги користала Польща, Москва,

- Туреччина, бо козаки все були під володінням Польщі або Москви і з того нічого не мали.
- 250—253 Нарешті Богдан у Переяславі скорився перед Москвою, й Україна мало не загинула зовсім. Тільки живучість українського народу, його власні національні сили врятували Україну від повної загибелі та союз гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII.
- 257—259 місто *Ромен* над річкою Сулою на Полтавщині. В Ромні Петро І. мордував і криво розправлявся з усіма тими, що пішли з гетьманом Мазепою, всіх вимордував.
- 260—266 А козаків простих кат московський заганяв на північ копати канали на Ладозькім озері, в багнах фінських будувати Петербург, завойовували Фінляндію; а на південній Полтавщині на річці Орелі, що допливає до Дніпра, на кордоні з татарами розбудовував козаками лінію укріплень.
- 267—269 про смерть гетьмана Полуботка див. прим. до поеми “Сон”.
271 *Іржавець*, див. прим. до поеми *Іржавець*, т. III.
274 Під владою татар Москва буза два з половиною століття.
275 *Мучитель* — цар Іван Грозний (лютій) 1547—1584), що дуже мучив московський нарід.
- 276 *с Петрухою*, — цебто з царем Петром І., що дуже круто поводився з підданими, заводячи нові (німецькі) порядки в війську й у державі.
- 283 За Петра І. кріпацтво досягло найбільшого розвитку.
- 284—285 *і дворянства страшну силу розплодила*. Цими словами злий дух України напентав катам її вже іншу політику: всякими приманками перетягнути українське старшинство на свій бік; отже заведено було 1783 р. дворянство після скасування гетьманату та полкового ладу віськового.
- 287 *вельможі й байстрюка*, це ті, що не мали батька, а родились ніби і від самої цариці Катерини і дворянами не були; от і тих “вельможних” поруч козацької старшини, як Ханенки, Скоропадські й інш., піднесено було до дворянського титулу.
- 301 *древності* — старовина, пам’ятки стародавні; все забрали в хатах народу, а тепер і по могилах шукають поживи; розкопують їх, ніби старовинні пам’ятки шукають. Шевченко на археологічні розкопування могил дивився, як на наругу над місцем, де перебувають поховані козаки, що загинули на полі бою. Навіть ворона українська цим обурюється.
- 306—307 Українська ворона називає Лях *поганим* й обурюється, що його поспішають москалі розкопувати. Коли Великий Лях для ворони поганий, то цим самим для народу він містить у собі щось гарне. Українська ворона не хоче, щоб поспішали його розкопувати; це значить, що коли б той Лях був розкопаний, то для України було би все добре. Та й Бог заповідає Петрові, що тільки тоді душі спокують свій гріх супроти України, коли Великий Лях буде розкопаний.
- 308—311 Тут говориться про церкву в Суботіві (див. епілог до поеми “Великий Лях”, ст. 167—168). Церква ця є Богданова (*стара церква*) і Шевченко вважає її домовиною України. Коли ж вона розвалиться, то “з-під неї встане Україна”. Отже, розкопаний Великий Лях і розвалена Богданова церква ці “дві руїни” не бажані для ворони й тим самим для москалів, — це значить, що вони для України принесли б відродження. І реакційний часопис Булгарина “Съверная Пчела”, що пише

- тільки те, що для уряду корисне, коли би писали про ці події, то назвала би їх для Москви руїнами (“дві руїни”); і це знов підтвердження, що ці “дві руїни” були б Україні на добро.
- 317 Про “*близнята*”, що “*будуть родитися*”, див. докладне пояснення в цім же томі “Кобзаря”, ст. 50 — 55 і стор. 219—221; 225—236.
- 363 *ярчук* — то є той, що родиться на весні на початку травня. Нарід вірить, що той народжений посідає якусь чудодійну силу; коли він є звіринного світу, то родиться видючим; його годують не мати, а господар молоком. І для ворон такий ярчук є страшний, але для українського народу ярчук, що наводив би жах на Польщу і Москву, був би тільки бажаний.
Три лірники, — це ті поети і співці, що пишуть і співають тільки так, як їм накаже Москва.
- 421 *про Яси*, — цебто про похід 1650 р. на Молдавію.
- 422 *про Жовті Води* — бій Богдана Хмельницького з Польщею і перший успіх гетьмана.
- 423 *Берестечко* — про бій під містечком Берестечком 1651 р., в якому Б. Хмельницький потерпів велику поразку. Союзник Б. Хмельницького татарський хан зрадив у найнебезпечнішу хвилину і навіть захопив його в полон і вивів із бою, яким в бою українського не було кому керувати.
- 446 *караули* — сторожа.
- 447 *ісправник* — начальник повітової поліції московської влади в Україні.
- 454 *верней дело*, — певніша справа.
- 462 в “*форменних*”, цебто коли би були такого вразку кайдани що вживаються для злочинців у Московщині, то вони би здалися.
- 476 *Козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли ялмати Богдана* (примітка Т. Шевченка).
- 480 *плут* — шахрай, пройдисвіт.
- 524—525 т. зв. *Байстрюки*, що їм Катерина II. пороздавала запорозькі землі.
- 526 *Зіновій* — друге ім'я Богдана Хмельницького.
- 527 *Олексій* — цебто московського царя Олексія Михайловича, під протекцію якого воливі Богдан у Переяславі 1654 року.
- 530—534 Москалі держалися того дивовижного погляду, що українські землі є їх, як спадщина царів московських, що тільки тимчасово були спочатку під татарською, і потім під польською владою.

Холодний Яр.

ТЕКСТ: Вперше цей твір був надрукований у Ляйпцігу 1859 р. у книжці “Новые стихотворения Пушкина и Шавченки”. Варіанти, що ведуть нас до автографів Шевченка, маємо досить: 1) автограф із збірки “Три літа”; 2) текст Ляйпц. видання; 3) варіанти Приміток до основного тексту у Празькім Кобзарі 1876 р.; 4) Основний текст Празьк. “Кобзаря”; 5) текст “Вечерниць” та Львівськ. Кобзаря 1867 р.; 6) копія в Альб. Сулієва; 7) копія Максимовича.

Найближчими до оригіналу цієї поеми: автограф із збірки “Три літа” і текст ляйпц. видання, хоч як зле виданий, але

основне в тексті і не поповане дає так само цінний текст одного з найстарших автографів Шевченка. Загалом всі видання й копії цього твору, крім копії Максимовича, дають мало відступлень від основного тексту, автографу збірки “Три літа” і вони не є такі відмінні.

Отже, до цього тому беру найпоправніший текст з автографу Шевченка, що заховався у збірці “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ: *Холодний Яр* — це є яр у густому лісі навколо Мотронинського монастиря, звідки й розпочиналося 1768 р. гайдамацьке повстання. Цей Яр, видно, став тільки притокою, щоб дати відсіч тим панам, з якими Шевченко стикався, розмовляв про гайдамачину й вислухував від них цілий ряд закидів на адресу гайдамаків та поеми Шевченка “Гайдамаки” й на те поетове до них відношення, як героїв, що хотіли Україну визволити з-під влади панів польських і тим самим і від Польщі. І от на ті всі обвинувачення й закиди Шевченко й відповідає цією останньою поемою “Холодний Яр”.

- 36 *нові ляги*, — це сучасні поетові польські дідичі, що так само, як і попередні, утискували нарід, а самі з панщини багатіли.
- 37 *не сховаєте!* — не знищите думки, як від панського ярма визволитись.
- 37—40 Дух Гонти і Залізняка й тепер ще витає над Яром і кличе до боротьби за волю, бо в душі народній він ще не згас.
- 42 *святого закона*, — цебто устремління народу до правди і волі.
- 44 *лютого Нерона*, — цебто московського царя Миколи I.
- 46 *царевною святою війною*: кожна війна провадилася московськими царями, як війна за *святі* нібито права Москви.
- 52—54 Цим Шевченко хоче сказати, що т. зв. піддані Москви, стероризовані вимогами нести всі жертви во ім'я “святої” війни імперіалістичної, терпіли й пасивно ставились до тих вимог, ніби вважаючи їх своїми.
- 58 *вори* (московське слово) — злодії.
- 59 *плятню в нашій історії* (плятню — пляма!). Так характеризували гайдамаків і гайдамацький рух цілий свої ж земляки (в *нашій* історії), українці, навіть учені історики, як А. Скальковський у своїх історичних працях (“Наїзди гайдамак на Западную Україну”, Одеса 1845 р.).
- 64 *у ваші кайдани*, — цебто у панські.
- 65—66 *не заріже лукавого сина*, — тут поет розуміє Гонту, що власних синів варівав, щоб не були зрадниками супроти України див. “Гайдамаки”, розділ “Гонта в Умані”).
- 73 *І землею всім данною...* Перший пункт “Книг битія українського народу” Кир.-Метод. Брацтва трактує, що Бог наділив землею кожне племено (“дарував край жити”). З цього можна зрозуміти, що земля належить до нації, яка має право наділити кого захоче й відібрати; тому ніхто землею немає права торгувати, а тим більше немає права торгувати людьми.
- 77 *дурить дітей...* про це саме в “Посланій”: “не дурите дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб памувать”.
- 78 *і брата смілого...* — цебто неграмотного селянина-кріпака.
- 80 *та не дурить Бога!* бо тільки Він один стоїть на сторожі правди і справедливості.
- 81 *в день радости...* цебто в день, коли Україна звільниться й

нарід потягне нащадків їх до відповідальности. А це станеться тоді, коли із Холодного Яру подається новий клич на звольну боротьбу.

Три літа.

ТЕКСТ: Єдине джерело цього твору, що заховав нам цю надзвичайно цінну елегію в збірці "Три літа". Вперше цей вірш був опублікований у місячнику "Нова Громада" 1906 р. ч. 10 з копії, яку зробив Я. Забла, але фонетичним правописом. В. Доманицький передруковує із цієї самої копії Я. Забла, дотримуючись правопису Шевченка у своїм "Критичнім розслітті..." 1907 р., ст. 138—139 і в "Кобзарі" ним зредатованим 1907 р.

Наново текст вірша був перевірений М. Новицьким (див. Т. Шевченко "Поезія", вид. УАН, 1927 р. т. I) і О. Дорошкевича (ЛІМ, 1933 р.). Отже, текст цієї елегії усталений.

Але П. Зайцев піддає критичному сумніву два місця в цій поезії. Перше — рядок 31: в автографі Шевченка, яке подає В. Доманицький у "Критичному розслітті", написано:

Зцілі літа, та все тії
Заразом україли.

П. Зайцев проопнує замінити *тії* на *теє*, як це місце поправив у "Кобзарі" 1907 р. В. Доманицький і в своїм виданні УАН С. Єфремов і М. Новицький (Т. Шевченко "Поезія", т. I, стор. 202). Цю поправку і я приймаю.

Друге, рядки 97—98.

В автографі Шевченка ці рядки взяті в лапки, як відповідь нового року, і на кінці стоїть точка:

"Благоденствіє, указом
Новеньким повите."

О. Дорошкевич у своїй праці "Принципи організації текстів Шевченкових творів" ("Життя і революція" за 1932 р.) пропонує друкувати так, як в автографі Шевченка. Редактори видання поезій Шевченка С. Єфремов і М. Новицький потрактували цей вислів, як дальший запит Шевченка:

Благоденствіє, указом
Новеньким повите?

Тому вони відкинули лапки і на кінці вислову поставили знак питання (?). Таку інтерпретацію приймає й П. Зайцев з тою тільки різницею, що вислів *Благоденствіє* бере в лапки, думаючи, що Шевченко пропускав кому (,), пропускав точку (.), але не пропускав ні ключних знаків (!), ні питальник (?). І коли в цій вислові Шевченко поставив на кінці його точку і цільний вислів узяв у лапки (" "), то це свідчить, що цей вислів поет потрактував, як відповідь нового року. І в цій розумній я погоджуюсь із інтерпретацією О. Дорошкевича й залишаю у цій виданні це місце в цій поезії так, як воно написано Шевченком у його автографі збірки "Три літа".

ПОЯСНЕННЯ: Цей вірш “Три літа” не в заспів до цілої збірки цієї самої назви, а скорше епілог. Шевченко його назвав так само, як і цілу збірку тому, що він підсумовує в ній всю творчість і всі враження поета, які він мав за цих три роки (1843—1845) своєї мандрівки по Україні. Крім того, своїм змістом і тими настроями, які Шевченко в цім заспіві виявив, він вповні роз’яснює те, чому поет цілу свою збірку так назвав: “Три літа”. За цих три роки Шевченко до основ пізнав українську дійсність, як вона виявилась у московській неволі. І та Україна, яку він у Петербурзі вимріяв і уявив, предстала перед ним у всій своїй страшній дійсності. Московську неволю поет теоретично пізнав і в Петербурзі, але поет не уявляв собі духового стану української інтелігенції в Україні, на рідній землі, серед народу. І оцю інтелігенцію побачив Шевченко і пізнав у всій духовій красі і вартості тільки на місці. Наочно переконався, що вона виробляла з українським народом, як гарцювала по рідній землі, политій крою того народу в минулім. Оця внутрішня трагедія України викликала в душі поета багато переживань і роздумувань над долею своєї нації. Це все ще більше скріпило його українську національно-державну свідомість, ще яскравіше скристалізувало його проти-московські переконання, глибоку ненависть до земляків перекинчиків і національних зрадників, що здійснюють на його народі ту кріпаччину, проти якої він виявив таку ворожість. Все це ще більше зміцнило в душі поета спротив до поліційно-бюрократичного московського режиму, в якому таку велику участь беруть і його земляки. І от на порозі нового 1846 року, підсумовуючи всі ті думки, які виявив у всіх творах цієї збірки, і написав Шевченко оцей заспів на закінчення своєї такої плідної творчої праці за цей трьохлітній період.

- 15 *в моїй хаті*, — в моїй душі.
- 22—24 Тут Шевченко має на думці *Катерину*, героїню його поеми цієї самої назви.
- 25—26 Поет згадує про тих козаків, що оспівав він у своїй поемі “Гамалія”.
- 27 *і Оксану* . . . — це ту маленьку Оксаночку Коваленківну, свою першу любку, що оспівав Шевченко у своїм заспіві до нескінченої поеми “Мар’яна-Черниця”.
- 66 *ядом* — отрутою.
- 73 *мої думи* — всі ті твори, що зібрані у збірнику “Три літа”.
- 95—98 Народній образ Нового року, — образ дідуся, що дари розносить. А тут дар на Новий рік тільки може бути якийсь новий “указ”, розпорядок московської влади про нові утиски над українським народом, — більше нічого доброго поет від Нового року не чекає.

Давидові Псалми.

ТЕКСТ: Цей цикл 10 псалмів був опублікований під наголовком “Псалми Давидові” в Кобзарі 1860 р. Автографи всіх псалмів зберігаються в рукописові Шевченка “Три літа”. Крім того, поодиноких псалмів автографи такі: 1) псалма LXXXI на звороті листа кн. Варвари Рєпніної до Шевченка в 9. XII. 1845 р.; 2) два автографи псалма CXLIX: один на звороті ли-

ста Кухаренка до Шевченка з 25. V. 1845 р.; другий автограф Київського Музею; 3) в Шевченковім “Букварі” 1860 р. вміщені ним уривки з псалмів: а) XII — рядки 17—20; б) LI — рядки 13—16; в) XCIII — рядки 29—32 і 45—52; г) CXXXII (у П. Зайцева помилково CXXXIII) — 1—4; д) CXLIХ — рядки 1—12, і, нарешті, весь псалом CXXXII. (Див. П. Зайцев, т. III., ст. 247).

Всі ці псалми, як подає В. Доманицький, заховались у копії П. Куліша, переписаній “дуже чітко і совісно в оригіналу без найменших, — остільки совісно, пише В. Доманицький, що в одному місці аж просилася краща форма до вислову: “мечі обюду” — рима: “люду”, бо в Шевченковім оригіналі стоїть: “людей”. Куліш так і лишив “людей”, тільки вгорі легенько зазначив поверх “людей” — “у”, що мало означати замість: *людей* — *люду*.

Друкую текст псалмів по автографах Шевченка із збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ: Із “Псалтирі” повибирав Шевченко всі ті псалми, що найбільше відповідали поглядам його на національно-політичну справу України. Та поет не старався перекладати всі псалми до слова, а переспівував, додаючи дещо те, що найбільш було йому потрібне або опускав ті уступи із псалмів, які до його поглядів не підходили. Тому на ці переспіви треба дивитись, як на власні твори Шевченка, бо вони найбільш відбивають його власні переживання й настрої, які можна знати і в його інших творах. Найбільш болючі для поета думки в цих псалмах є ті, що визначають панування в світі злих людей, неправди й неволі й тугу за правдою й волею та справедливістю.

11 *псалом XII:* да не скаже — щоб не сказав.

18 *і возною* — заспіваю.

19 *твої блага* — твої добродійства.

ПСАЛОМ XLIII:

13 *слава* (стара форма) — прославляючи.

15 *срамотою* — ганьбою, соромом.

21—24 Цей уступ Шевченко поклав на початок своєї поеми “Великий Лях”, як такі слова, що визначають головну думку твору.

23 *в притчу* — в поговорі; але *притча* взагалі це є таке поучне оповідання, що подається в приклад до науки, яку автор чи той хто ту науку, те поучення висловлює, — щоб думка була зрозуміліша. Притчами поучував нарід Христос (притча про сіяча і інш.).

35 *Поборов Ти першу силу*, — цебто Польщу.

36—37 *побори і другу, ще ютішу*, — цебто Москву.

38 *вскую* — доки.

40 *скорби* — горе, біду.

41 *смирилася* — втихомирилася, упокорилася.

ПСАЛОМ LI:

1 *пребезумний* — зовсім нерозумний, зовсім без розуму.

3 *мерзїє* — стає мерзким, гидким, мерзкішим, гидкішим.

4 *благая* — добрих діл.

6 *взискаючий* — шукаючий; той що шукає.

7 *творящого*, — що добре робить, творить.

9—10 *коли вони, несутьі гріхами, дознають?* — коли вони, неважерливі гріхами, усвідомлять це?

11 *люди — людей.*

ПСАЛОМ LIII:

- 3 *внуши їм — втокмач їм, дай їм зрозуміти.*
11—12 *і їм правдою своєю їх злая, за зло їх відплачується їм добром.*

ПСАЛОМ LXXXI:

- 5 *доколі, — доки, як довго.*
стяжати — чуже тягнути, грабувати.
15 *і все, — даремне.*

ПСАЛОМ XCIII:

- 11 *Твої люди — твоїх людей.*
17—18 *не зрить Господь, ніжє тєє знає, — не бачить Господь, зні не знає того.*
23 *дивітєся, — дивуйтєся, пізнавайтє.*
27—28 *поки злomu ізристєся яма, — поки злий не опинитєся в могилі.*
34 *і дїюцїх злая, — і тих, що діють зло.*
37 *во тьмі ада — в пеклі, у тьмі пекла.*
42 *врачуєси, — лікуєш.*
43 *і пребудеть — і залишиться . . . , і напевно буде . . .*
47 *пристанище, — пристановисько, захист.*
49 *і воздасть, — і відплатить.*

ПСАЛОМ CXXXII:

- 5 *добровонне — пахуще, запашне.*
7 *Аароню — пророка Аарона.*
9 *омети, — поли, краї.*
11 *Єрмонській, — гора Гермон у Сирії, що і вліті покрита на вершку снігом.*
13 *Сіонській, — гора Сіон в Єрусалимі.*
15 *творям, — створінням.*
19 *воцаритєся, — запанує, царем буде.*

ПСАЛОМ CXXXVI:

- 6 *органи — музичні струменти взагалі; а органи в вужчому розумінні то є духовий музичний струмент, що найчастіше вживається в костьолах римо-католицьких.*
7 *нам сміятися — над нами сміятися.*
8 *едомляни, — мешканці Едома, що лежить на північ від Палєстїни; тут взагалі вороги.*
19 *забєєн буду . . . — то хай буду забутий . . .*
29—30 *Вавилоня дщєре окаяна! — вавилонська дочка проклята!*
31 *заплатить, — помститься, відплатить.*
34 *в радості застане, — несподівано захопить (застукає).*

ПСАЛОМ CXLIX:

Цей цілий псалом Шерченко помістив у своїй поемі “Неофіти”, як молитву християн (див. т. IV. нашого “Кобзаря”).

- 3 *возпоєм чесним собором, — заспіваетмо чесною громадою.*
5 *во псалтирї і тимпанї — грецькі слова, що дослівно означають музичні струменти на зразок наших цимбалів; по їх струнах ударяли і пригравали до пісень; вокрема псалтиря — пізнша назва книги релігійних пісень (псалмів) царя Давида.*
6 *возпоєм благая, — заспіваймо добре.*
7 *неправих, — тих, що не живуть по правді, неправедних.*
8 *правих, — праведним, тим, що живуть по правді.*
9 *преподобній, — ті, що сподобились Богу, святї, праведні.*

- 11 *славословлять*, — виспівують, співають славу.
14 *острі обоюду* — гострі з обох боків, обоюдоострі (див. прим. до поеми “Чигирин”).

Як умру, то поховайте . . .

ТЕКСТ: Вперше цей вірш був надрукований під наголовком “*Думка*” в Ляйпцігу 1859 р. у збірнику “Новыя стихотворенія Пушкина и Шавиченки”. Наголовок “*Заповіт*” до цього твору вперше з’являється у виданні його в “Кобзарі” Кожанчикова в Петербурзі 1867 р. Цей наголовок вперше дав йому М. Костомарів. У Львівському Кобзарі того самого 1867 р. цей вірш Шевченка був надрукований під наголовком “*Заповіт*”.

Автографи цього твору такі: 1) автограф збірки “Три літа” без наголовку; 2) автограф Київського Музею, на думку П. Зайцева, належить до першої редакції, хоч Анзеншток і Плевако у своїм Кобзарі 1925 р. вважають його останньою, цебто найпізнішою редакцією; 3) зла копія на думку П. Зайцева у ляйпцігському виданні та в основному варіанті Празького Кобзаря; 4) зла копія у Примітках до Празьк. Кобзаря; 5) копія Богданенка; 6) копія Судієва, поправлена Шевченком: П. Зайцев вважає її дуже цінною; 7) копія Жемчужникова, відома із статті О. Кониського “Варіанти на деякі твори Шевченка” (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 39); 8) копія М. Максимовича, близька до тексту Приміток до Пр. Кобзаря (див. Примітки П. Зайцева: Т. Шевченко “Твори”, т. III., ст. 250).

Варіанти всіх названих вище видань і копій майже всі попсо-вані відміни не Т. Шевченка, а видавців або копіювальців. Тільки один текст заслуговує на увагу, крім автографу із збірки “Три літа”, якого я в цій виданні друкую, — це автограф Т. Шевченка, що переховувався в Київському Музею. Цей автограф вперше був опублікований С. Єфремовим у Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. LXIV, кн. II. 1905 р. у статті “Новий Шевченків автограф”. Вірш цей в автографі так само без наголовку.

С. Єфремов у передмові розповідає, що цей автограф до Музею був подарований дідачем О. І. Поповим, до якого цей автограф перейшов від його жінки, Віри Петрівни із Скоропадських, доньки Петра Скоропадського, в якого у 1846 р. бував Шевченко і залишив цей автограф.

Між іншим це той Петро Скоропадський, якому під крептінами “П. С.” у 1848 р. Шевченко присвятив вірш, що починається: “Не жаль на злого: коло його . . .”

Автограф віршу “Як умру, то поховайте . . .”, бувша власність П. Скоропадського у своїм тексті має *три відміни* у порівнянні із текстом автографу збірника “Три літа” і текстом того “Заповіту”, якого українці так шанують.

1) ряд 15; замість:

“А до того . . .”

із збірки “Три літа”, в цій автографі читаємо:

“А поки що . . .”

2) ряд 17; замість:

“Половайте та вставайте,”

в цім автографові читаємо:

“Прокиньтєся, брати мої,”

3) ряд 24; замість:

“Незлим, тихим словом”,

в цім автографі читаємо:

“Тихим, добрим словом”.

До останнього варіанту цікава ще відміна у Прим. до Пр. К.:

“Незлим добрим словом.”

Спільний вислів у обох автографах: “тихим словом” веде їх до спільного їм тексту — їх оригіналу. Тому вони рівновартні, але текст збірки “Три літа” поправніший і стилістично кращий. Варіант Приміток до Пр. Кобзаря — пізніший. До цього видання беру текст збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 8 *ревучий*, — той, що реве (Дніпрові пороги режуть: Дніпро підчас бурі реве: “*реве та стогне Дніпр широкий...*”), отже *Дніпро ревучий*.
- 9 *як понесе...* — тут треба розуміти, що коли в Україні встане якась сила і ворога її переможе, то...
- 15 *а до того...* а до того часу, доки ворог в Україні, я Бога не знаю. Думка, що Бог є сторож правди на землі, проходить через усі твори Шевченка. Коли ж Україна в неволі, то цю неволю допускає сам Бог. Тому поет є готовий відректись навіть від Бога, коли така несправедливість його народові діється.
- Вірш цей “Як умру, то поховайте...” викінчує собою й замикає цілу найвидатнішу збірку Шевченка “Три літа”. Перебування поета у В'юнищах, де він написав “псалми Давидові”, “Маленькій Мар'яні”, “Минають дні”, відзначилося якимсь новим настроєм поетового серця: релігійним, лірично-емоціональним, інтимним. Якась резигнація поета в них відбивалась, резигнація з боротьби, ніби втома. Читаєш ці твори і відчуваєш, що поет тяжко боліє і від болю страждає... чи то біль від фізичного страждання, від фізичної недуги, чи то біль із глибин змученого серця, що за цих *три літа* багато пережило, перетерпіло й перемучилось. І глибокі рефлексії роєм насили на його розум, на його душу. Чуються в них безсонні ночі і думи... про невблаганність долі, бо нарід спить у своїй неволі сном несвідомости, а інтелігенція справляє бенкет страшний і останній... і чи не краще вмерти... І Шевченко роздумує над смертю, бо немає іншого виходу. Добре, хай і смерть, але ж що тоді буде з Україною, з його народом... Із цими переживаннями поет іде у Переяслав, до лікаря Козачковського. Перший день Різдва Христового, день народження нового життя, день духового оновлення... І в такий день, щоб в його смертью все загинуло й Україна? Ні! Ніколи! Хай я вмру, але нарід мій мусить встати й жити вічно

І Шевченко пише *заповіт українському народові*... Не смерть, а життя, не сон, а боротьба, не брязкіт кайданів на руках і ногах, а “вставайте кайдани порвіте!...” Таким ключем до життя й визволення закінчив Шевченко свою збірку “Три літа”.

Єретик (Шафарикові).

ТЕКСТ: Сучасники Шевченка оцінювали цю поему, як один із найкращих творів поета. Історія тексту цієї поеми надзвичайно цікава. Написана ще 10 жовтня 1845 р., поема ця під час трусу у Шевченка була забрана жандармами, як один із документів, що міг в основу обвинувачення поета й його покарання. І тільки в 1906 році була в Департаменту Поліції видобута в окремому зшиткові, як зовсім окремий твір, і переана до Чернігівського Музею ім. Тарновського и опублікована на сторінках журналу “Былое” кн. 6., де надрукував її цілу П. Б. Щоголев.

До того часу вона була відома тільки в частині до 227 рядка включно. Та й ця частина була знайдена не відразу.

Вперше Шевченко згадав про цю свою поему 5 грудня 1857 р. в листі до П. Куліша в зв'язку із поемою “Наймичка”, яку Куліш анонімно опублікував у II томі в праці своїй “Записки о Юной Руси”. Побачивши там свій твір, ніби видобутий у якоїсь панночки хуторянки, Шевченко пише Кулішеві: “Спасибі тобі за “Наймичку”. Чи не найдеш там у панночки хуторяночки в альбомі мого “Ивана Гуса”. Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде” (Твори Т. Шевченка. ВУАН, том III. Листування, ст. 137).

На це запитання П. Куліш ще того самого року відповідає: “Нема твого “Гуса” ні в кого, пане брате! А згадай сам, що здумаєш, а що забудь, то скомпонуй наново” (там же, ст. 289).

А 22 грудня 1857 р. Куліш знову нагадує Шевченкові: “От якби “Гуса” ти згадав, або наново скомпонував! Ми знаємо тільки початок:

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
І на апостольським престоли
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає...
Царю небесний, суд Твій всує
І всує царствіє Твое!

У 4-ій книжці “Руської Бесіди” єсть дещо про Гуса. Прочитай да й виведи свою красну мову про його”. (Там же, ст. 291.)

В іншому листі від 20 січня 1858 р. Куліш не радить друкувати поеми “Неофіти”. “Інша б була річ, якби ти докончав “Гуса” — там би тобі було де розгуляться; а панство — така ледар, що її зневажай скільки хочеш — усяке скаже спасибі. Тут же й лицарство в тебе під боком, і васали, і слов'яне з німцями, і жидова грошовита — широка виїде поема”. (Там же, ст. 295).

але Шевченко не заспокоюється на тім, що йому пише Куліш. Поема "Іван Гус" цв'язком сидить у його голові. І він 26 січня 1858 р. знову нагадує Кулішеві: "Ян Гус" повинен бути у Василя Вас. Тарновського, що жив колись у Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються". (Там же, ст. 144). На цього листа Куліш відповідає: "А "Гуса" нема в Тарновського, — я цього пана добре знаю, і нігде нема й не чуто по Україні — се певно!"

В зв'язку із працею Є. П. Новикова "Гус і Лютер", на яку раніше звернув увагу Шевченка Куліш і вказав на часопис "Русская Бесѣда", де вона друкувалась і редактором якої був М. Максимович, Шевченко в Москві звертається до Максимовича розвідатись і пошукати йому поему "Єретик" або "Іван Гус". Яка між ними була розмова — невідомо. Але 27 березня в листі Максимович Шевченка повідомляє: "Приїздив до тебе по слову твою і привозив тобі "Гуса" твого (поему — Л.Б.) і нашого (працю Новикова — Л.Б.) да тебе, лебедика, вже не застав... Посилаю тобі в паном Галаганом твого "Гуса" (поему — Л.Б.)... (та сама праця, ст. 305).

І в "Щоденнику" Шевченко, одержавши посилку, під 28 березня 1858 р. занотовує: "Зайшов до готелю Клея і знайшов там щойно прибувшого з Москви Григорія Галагана. Він передав мені листа Максимовича... і мого, що в Москві знайшовся, "Єретика", себто "Яна Гуса", якого я вважав загинувшим безповоротно" ("Твори" Т. Шевченка. ВУАН. т. IV. Журнал (Щоденник), ст. 164).

Шевченко дуже зрадів, але, роздивившись, що поема не була вся, а тільки частина, до 227 рядка включно, він 5 квітня пише до Максимовича: "Получив я од Грицька Галагана все твоє добро. Спасибі тобі. "Єретик" мій не весь. Тут його й половини нема. Подякуй за мене Бартенева (власника цієї копії поеми) і попроси його чи не дістане він де небудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію." ("Листування", вид. ВУАН, ст. 155).

В ці копії Бартенева поема "Єретик" кінчалась тільки на 227 рядку включно.

Ця частина поеми і була пізніше надрукована. Спочатку присвята: Послан'є Славному П. І. Шафарикові до рядка 87 включно було вперше опубліковано в "Основі" 1861 р. кн. I. ще за життя Шевченка. Початок самої поеми: від рядка 88 до 123 був опублікований так само в "Основі", але вже після смерті Шевченка, за 1861 р. кн. VIII. Частина поеми була видрукована в "Правді" у Львові за 1873 р. й, нарешті, вся ця віднайдена в копії Бартенева була надрукована в Празьк. "Кобзарі" 1876 р., т. II. І нарешті вся поема по автографу із збірки "Три літа" з'явилась у журналі "Былое" за 1906 р. кн. 6.

Поема ця була відома із таких автографів: 1) ДП із збірки "Три літа"; 2) автограф, частина якого заховалась у копії Бартенева; 3) автограф, посланий Шевченком П. І. Шафарикові, якому вона була присвячена; 4) частина автографу, що переховувався у Чернігівському Музею; 5) копія Л. Жемчужникова, і 6) копія В. Науменка тільки невеличкої частини поеми (6 рядк в: від 89 до 94).

Автограф Шафарика невідомо де подівся. З копії Барте-

пева у Відні в 1863 р. була зроблена літографічна репродукція. (Див. про це П. Зайцев, т. III, ст. 214—215).

В. Доманицький у своїй праці “Критичний розслід...”, ст. 85—86 подає такий плян хронологічного творення редакцій поеми: “Щодо “Посланія”, то найдавніша та, що в Празьк. Кобзарі, далі рукопис Деп. Пол. (із збірки “Три літа” — Л. Б.), потім літографованого видання 1863 р. (у Відні — Л.Б.), і найпізніша — Кобзаря Кожанчикова; щодо самої поеми, то: 1) рук. Департ. Пол., 2) коп. Жемчужникова, 3) близько до неї копія, що в примітках у “Правді”, хоч та, що в “Правді” — пізніша; далі: 4) автограф Черн. Музею Тарновського, і, нарешті, 5) Празького Кобзаря основний текст.

В цім виданні друкую текст автографу ДП (зб. “Три літа”).

ПОЯСНЕННЯ: Шафарик Павло (1795—1861) видатний чеськи учений славист. Він перший серед учених славистів розробив слов'янський світ (слов'янські племена і їх культуру). Його найвидатніші праці з цієї діянки: “Slovanske staro. zítlosti” (“Слов'янська старовина”) і “Slovansky narodopis” (“Слов'янський народопис”). Осип Бодяньський, український славний учений, був у дуже добрих відносинах із Шафариком. Він переклав на московську мову першу працю Шафарика, яку Шевченко, перебуваючи проїздом в Україну і в Україні у Бодяньського, читав і використав для себе. За цю славистичну діяльність Шафарика в подяку і присвятив поет йому цю свою поему з окремою присвятою самому Шафарикові. Цю поему Шевченко вислав до Праги. Заховались відомості, що Шафарик, прочитавши поему Шевченка, плакав від вворушення.

- 77 *Іван Гус*, цебто *єретик*, є головний герой поеми. Це є видатний чеський борець за нову віру і за свободу релігійного сумління. *Іван Гус* (1369—1415) жив і працював у Празі, був професором і навіть ректором Празького Карлового Університету. Виступив він головно проти папської церковної влади. Познайомившись із наукою релігійною і церковною реформатора Івана Вікклефа (1314—1384), що повстав проти римо-католицького духовенства й папи, Іван Гус став його послідовником і предтечою загального реформаційного руху в Західній Європі, головно в Чехії й Німеччині. Особливо повстав Гус проти продажу папськими відпущниками т. зв. індульгенцій (посвідок про відпущення гріхів). Папське духовенство викляло Гуса, оголосивши його єретиком і бунтівником. Пізніше (1414 р.) вище папське духовенство покликало Гуса на суд церковного собору в Констанці (південна Німеччина). Гус поїхав і там сміливо боровив свої переконання. Але собор, коли Гус не вірікся своїх творів, скерованих проти папи, замкнув Гуса і кітотм 1415 р. його спалив. З наукою І. Гуса познайомився Шевченко з викладу того ж О. Бодяньського та праці учня останнього, Палаузова. І постать реформатора надхнула поета своєю незалежністю переконань і твердістю характеру на створення поеми.
- 91 *Чернець годований сидить*, — цебто папа римський, Іван XXIII, людина користолобна, розпусна й тому малоавторитетна. На соборі в Констанці 1415 р. був обвинувачений у 84 злочинах проти релігії, церкви й моралі і був скинений з пап

- ського престоло. Пробирав був утікти з Констанца, але був ув'язнений. Р. 1418 був випущений і 1419 р. помер у Флоренції.
- 92—93 Де-які папи розправлялись із своїми противниками не тільки війною та оружною зброєю, але навіть просто наказували карати смертю, вбивати їх і т. д. Крім того, через своїх єпископів папи продавали індульгенції, якими тому, хто їх купував, відпускались гріхи минулі і навіть майбутні. Звідси і вислів Шевченка: “*Рай у найми оддає*”. *Всує* (старо-слов'янське слово) даремно, надармо.
- 110—111 *Розпадутся три корони на гордій тіарі*, — папська тіара (мітра) була потрійна, складалась із трьох корон, і визначала силу потрійної влади папи: 1) намісника Христа на землі, 2) короля-первоверховника і 3) короля-папи.
- 123 Іван Гус виголошував свої проповіді у Вифліємській каліці (Betlemska kaple) в Празі.
- 129—145 *булла* — грамота папи, складалась в порозумінні із радою кардиналів й оголошувалась прилюдно. Звичайно писалась на пергаміні по-латині. Такою буллою і надавалось папою право набувати, а відпоручникові папи право продавати індульгенції. Тут Шевченко ніби перефразовує текст такої індульгенції, яку купила повія на зароблені гріхом гроші і стала свята. *По станах* — по військових таборах.
- 157 *Догмати* — правди, що формулюються церквою на основі Божого відкровення (об'яви) і подаються вірним, як непомильні.
- 158 *чвари* — смуги, війни.
- 160 В XV. стол. католицьке духовенство дійсно визначилось, починаючи від самих пап, неморальним життям.
- 163 *конклав* — лат. слово (conclave) й означає замкнену залю. Друге значення цього слова — збір кардиналів, цебто найвищих достойників католицької церкви для вибору нового папи після смерті попереднього. На час вибору цей ізольовується від стороннього світу.
- 172 *язви* — рани. *Хули* — лихі слова.
- 184 *дія* (стародавн. дієприслівник) — діючи.
- 191 *Іван Гус буллу розідрав*, — в дійсності не Гус буллу знищив, а його прихильники її прилюдно спалили. Але сам факт прилюдного знищення булли правдивий.
- 193 *до всесвітньої столиці*, — цебто до Риму, столиці папи, що претендував на керовництво цілим світом.
- 200 *Шепочеться Авільона*. Крім папи в Римі, було ще двоє “*анти-пап*”: в Авільоні (Франція) й у Пізі (Італія). Це була доба (1309—1377) папського розколу (схизми). Тут Шевченко показує, як папи (в Римі й Авільоні) захилювались чином І. Гуса.
- 213 *Залелькали гуси* . . . — натяк на гуситів, прихильників і послідовників Гуса.
- 224—236 Шевченко описує, скільки народу з'їхалось до Констанца під час собору, — кількадесят тисяч духовенства, світських цивільних і військових і навіть жінок. Справляли бенкети й розваги. Весело бавилось товариство! . . .
- 239 *сарацини* — збірне ім'я, як “турка звокувати” замість Туреччину, — значить сарацинів, цебто арабів, проти яких у середні віки європейські лицарі впоряжали справжні хрестові походи, щоб від них визволити Єрусалим — місто науки і смерти Ісуса Христа.

- 240 *Атила* — цар гунів, що в половині V. століття по Рі дві завоював був майже цілу Європу, дійшовши аж до Франції. Проходячи країни, руйнував їх дуже.
- 243 *В'ячеслава*, — цебто короля Чехії (1378—1419) В'ячеслава IV., брата цесаря Жигимонта. В'ячеслав IV. стави я до Ів. Гуса прихильно, але не міг його врятувати.
- 257 *Прелат* — загальна назва вищого католицького духовенства: кардиналів, архієпископів, єпископів, абатів, аббатів і інших.
- 258 *І три папи*. Шевченко для підсилення поетично ефекту в Констанці на собор зводить усіх трьох пап: Івана XXIII. в Римі, Бенедикта XIII. в Авіньйоні і Григорія XII. в Пізі. В дійсності на соборі в Констанці був тільки один папа з Риму, Іван XXIII.; але и його там не помилювали.
- 259 *І відчвані глави* — цебто цесар, король і князі.
- 267—271 *Мов кедр*, — ливанський кедр (з сирійського побережжя) відзначається особливою стрункістю і красою. Шевченко прирівнює до кедра, щоб більше підкреслити ту духову красу закованого в кайдани Гуса, але духово вільного і не алежного, як протиставлення до рабів: “*став Гус перед ними й окинув нечестивих орлами очима...*”
- 275 *на прою*, — на боротьбу.
- 283 *Святішої волі не приймаша*, — цебто волі римського папи.
- 288 *Усобник*, — цебто той, що сіє усобиці.
- 293 *Мов обеленіи*, — з московського: белени (дурману) об'їлись; у Шевченка — немов подуріли.
- 294 *Автодафе!* — На страту вогнем! Присуд *auto da fe* (з португальської мови) — був прийнятий у римо-католицькій церкві, як присуд на смерть єретика через прилюдне спалення його на вогнищі. Був скасований тільки в XVIII. ст. Переводив суд над єретиком духовний суд (інквізиція), заснований папою в XII. стол.
- 300—301 *Ідуть молитися ченці за Гуса*, — іронічний вислів Шевченка: спочатку замучили, а потім моляться за душу мученика (цинізм).
- 320 *в овніх* — в овечих.
- 348 *Те Deum laudamus*, — Тебе Бога хвалимо церковна молитва.
- 349 *трапеза* — їдальний pokій по монастирях.
- 360—362 “Шевченко, мабуть, мав на думці Мартина Лютера (1483—1546), німецького реформатора церкви, що немов довершив діло Гусове” (Д. Дорошенко).
- 373 *Старий Жижка* — провідник чехів-гуситів, що продовжували боротись за ідеї Ів. Гуса. Ян Жижка (1360—1424), шляхтич із Тронцова, стояв на чолі гуситів. Місцем осідку його було місто Табор в південній Чехії; звідси назва їх — таборити. Шевченко закінчує поему погрозою на адресу ченців, що спалили Гуса, їм відплатаю, що прийде від Жижки з Табора.

Другий Кобзар.

ТЕКСТ: “Випускаю оце в люди другого “Кобзаря” свого”.. З цього вислову в Шевченка в “Передмові” до цієї своєї збірки, яку під час арешту поета забрали жандарми і яка пролежала в архіві Департаменту Поліції від 1847 р. аж до 1906 р.,

коли вона була винесена на світло денне, — я подаю наголовок до цілої цієї збірки. Отже, Другий Кобзар готував Шевченко до друку. Про це свідчить той рукописний зшиток чистенько переписаний для цензури, щоб здобути дозвіл на його видання.

До цього “Другого Кобзаря”, крім передмови, переписав Шевченко три твори: дві балади: “Лілея” і “Русалка” і поема “Осіка”. Чи на такій із трьох творів збірці мав цей “Другий Кобзар” й обмежитись? Ні! Це був тільки початок “Другого Кобзаря”. Які ще твори мали до цього Кобзаря ввійти — невідомо. Цю таємницю Шевченко забрав із собою.

Два перших твори: дві балади Шевченко написав у 1846 р. в липні і серпні. А поему “Осіка” скомпонував у 1847 р. у кінці лютого місяця і на початку березня 1847 року ще до свого арешту, коли гостював після Кулішевого весілля в селі Седневі на Чернігівщині в Лизогуба. Цією збіркою я й закінчую цей II. том, передруковуючи її із збірки “Три літа”.

Тоді ж після написання поеми “Осіка” Шевченко написав “Передмову”.

Передмова до Другого Кобзаря.

ТЕКСТ: Вперше вона була надрукована проф. Н. Стороженком у перекладі на московську мову в місячнику “Русская Мысль” 1886 р., кн. 6. Але, як вказує М. Новицький, він не всі слова Шевченка добре розібрав і їх зрозумів. Повний автентичний текст її вилукував П. Щоголев у журналі “Былое” за 1906 р.; кн. VIII. Але і П. Щоголів, на думку Новицького, не все добре прочитав і надрукував. Найпоправніше опублікував цю передмову за автографом із збірки “Три літа” М. Новицький: “Україна” за 1925 р. кн. 1 у Києві.

П. Зайцев у кінці передмови, яку передруковує у III. томі “Творів” Т. Шевченка під своєю редакцією, подає і вірш Олександри Псьолівни “Свяченая вода”, базуючись на тому, що Шевченко високо оцінює цей вірш і ставить у приклад його авторку, яко протиставля до московської письменниці Ростопчиної й, “очевидно, пише П. Зайцев, Шевченко навів би (текст вірша — Л.Б.) в друкованому тексті” Передмови. Не дивлячись на таке запевнення шановного редактора, я все таки вміщую його не в головному тексті зараз же після Передмови до Другого Кобзаря, а тут у “Поясненнях”.

СВЯЧЕНАЯ ВОДА.

Я бачила — святу воду
В річку виливали,
Щоб свяченої ногами
Люди не топтали.
А кохання вірне, щире —
Як вода святая,
Бо воно гріхів багато
Із душі змиває.
Отим то я своїх думок,
Хоч я і убога,
Зроду-звіку не покину
Та людям під ноги.

У господа небесного
Ласки ціле море,
То я в його, як ту воду,
Виблю своє горе.

ПОЯСНЕННЯ: Пя передмова Шевченка ховає в собі дуже багато важних думок його про завдання свідомого українця-патріота, письменника і вченого: 1) цінити мову свого народу і впершу чергу писати свої твори на своїй рідній мові; 2) цінити твори усної поезії свого народу; 3) не зважати на критику москалів, бо їх критика тенденційна і скерована на те, щоб наше рідне письменство скомпромітувати, а письменників українських примусити писати мовою московською. Тут Шевченко мав на увазі тих критиків московських як от В. Белінській, який до українського письменства ставився вороже; 4) радить поет письменникам писати; але щоб писати про життя людей, то треба те життя знати, поживши з народом; а щоб ще й про нарід писати, треба б насамперед стати людиною, а не тільки "марнотрателем чорнила й паперу". Тут Шевченко визначає письменникові надзвичайно велику ролю — стати самому людиною в найвищому дохово-моральному розумінні; 5) Шевченко підносить проблему надзвичайно важну про те, що письменник пише не на мові свого народу, а на чужій мові, — от як М. Гоголь (українець, що писав твори по-московськи), як Вальтер-Скотт (шотландець, що писав твори по-англійськи). Це ті письменники, каже Шевченко, що своєї мови не знали з дитинства: поет проводить тут ту думку, що була це не їх мови, що рідної мови не знали, а (треба так думати) родичів їхніх. Крім того, Шевченко припускає й якусь іншу причину: "А може і ще було що-небудь, що вони себе одцурались... — не знаю." Коли перше, то Шевченко не так би легко простив навіть і Гоголеві... 6) Тарас Шевченко одним висловом характеризує поетів українських: Сковороду, Квітку-Основ'яненка й Гулака-Артемовського Петра: Сковороду збила з національної дороги латина і московська мова; Квітка-Основ'яненко знав народне життя, але "не прислухувався" до народної мови, — тому й мова його творів (так треба догадуватись) не зовсім чиста. Що-ж до П. Гулака-Артемовського, то той мову знав, але відколи "в пани постригся", то й "забув" її, і далі поет докоряє тим, що запаніли: "Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзенним і Богу противним панством..." звичі і розумних людей, і вчених. А панство, — як у "Книгах биття українського народу" Кирило-Методіївського Братства з'ясовано, є витвір (як і царів) не Бога, а *диявола*... І з панства того витворюються отакі *Кирти-Гнучкошиєнки*: перед своїм народом, "найменшим братом" такий "пан" дере носа до гори ("кирпу гне"), погорджує народом, а перед вищим паном, якимсь урядником московським цей "пан" вклоняється низенько, гне шию, стає рабом — "гнучкошиєнком", — отакі типи є найстрашніші вороги народу свого. 7) Шевченко перестерігає українських письменників, щоб не зраджували Україні і не проміняли "рідну-добру матір на п'яницю непотребную", цебто Москву, і до свого українського прізвища не додавали московського закінчення: "-въ". Нарешті 8) вказує поет, що нехай московські критики не хваляться своєю письменницею Ростопчиною, бо молода українська поетка, цебто Олек-

сандра Псьолівна далеко талановітша від московської. Тому Шевченко радить не тужити, не сумувати, а розумно працювати на добро рідної матері нашої, безталанної України. Так в глибокою вірою в добре майбутнє України і її культури закінчує Шевченко свою передмову.

Енеїда — це гумористична поема нашого письменника Івана Котляревського (про нього див. *Кобзар* т. I, ст. 85—88, 97—99 і ст. 294—296).

Вальтер Скотт (1771—1832) письменник шотландського походження, але писав по-англійськи. Велавився на цілий світ своїми історичними романами, що свого часу були переложені на всі світові мови. Де-які переложені й на українську мову. Найвидатніші його романи є “Айвенго”, “Роб-Рой”, “Веверлей”, “Лямермурська нареченна”.

Барнс Роберт (1759—1796) — видатний народній шотландський поет-самоука, сільський хліборобський робітник (наймит). Був він дуже бідний і в матеріальній нужді помер. Його поезії — це пісні про працю, про робітників і про природу. Є він один із найпопулярніших поетів Шотландії.

Гоголь М. — див. вище примітка до вірша “Гоголю”.

Сковорода Грицько (1722—1794) — український поет і філософ-мораліст.

Основа Яценко-Квітка Грицько (див. “Кобзар” т. I стор. 132—134, 161—163, 302—303).

Гулак-Артемівський Петро (1791—1856) — український поет. Популярна його байка “Пан та собака”; переспівував ще баляди Гетого і Міцкевича та оди латинського поета Горація.

Караджич Вук (1787—1864) — сербський письменник, основоположник новішої сербської літератури; зреформував сербську літературну мову і правопис.

Шафарик, — див. цей самий том, примітку до поеми “Бретик”.

Ростопчина Евдок. (1811—1858) — графиня, московська письменниця: вірші і драма “Доч Дон-Жуана”.

“*Свяченая Вода*”, що нею тут хвалиться перед земляками Шевченко, є вірш Олександри Псьолівни (народж. 1817 р.), забутої поетки 40-их років (її “Три сльози дівочі”, між іншим присвячені засланому Шевченкові, надрукував 1860 р. Куліш у “Хаті”). Шевченко дуже був уподобав цей вірш і навіть із заслання не раз згадував про його в листах до приятелів, прохаючи, щоб переписали його і прислали йому. Хтось певне таки і зробив це, бо під час трусу в Шевченка 1850 р. в Оренбурзі “Свяченую воду” знайдено було між паперами поета, і він пояснив, що одержав її від автора. Той вірш, що так цікавив був Шевченка, вище друкується.

З поетесою Олександрою Псьолівною Шевченко познайомився 1843 р. в кн. М. Рєпніна в Яготині, де поет довгий час перебував (див. мою статтю “Безталанний” в цім самім томі).

Лілея.

ТЕКСТ: Ця балада вперше була надрукована у Львівському часоп. “Слово” за 1862 р., ч. 16. Вона була заховалася у таких автографах: 1) Автограф зшитку ДП. ч. 3 з 1847 р. (“ДП.”); 2) Чернігівськ. Музею (“ЧМ”); 3) В Малій (захолявній) книжеч-

ці на засланні ("М"); 4) В Альбомі (Більша книжечка, яку виготовив Шевченко в Нижньому Новгороді (1858 р.) ("Б"). Крім того, в копіях: Жемчуанькова і Мордовцева. П. Зайцев у своїм виданні друкує цю баладу за автографом останнім "Б". Я до цього видання беру внемово текст "Чернігівського Му ею", як текст найраніший із т єю поправкою, що на олюок її ставлю не "Лілія", як в автографі, а "Лілея", як у інших автографах, і як у самому тек ті цього самого автографу.

Крім того, що текст автографу Чернігівського Му ею найстарший, він ще й найпоправніший. Доказом служать такі його варіанти:

24—26 Автограф Б.

А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась...

26—28 ЧМ. М.

А я й не казала,
Як тяжко виростала
І як умирала...

Цей останній варіант стилістично і синтактично краще збудований, аніж попередній, до якого ближчий і варіант ДІІ автографу.

17—20 автограф Б. М.

До білого, пониклого
Личенька лілеї.

17—21 автограф ЧМ.

На білеє, пониклеє
Личенько лілеї, —
Сам Господь витав над ними
І творив святее
Землі грішній... І лілея

Автограф ДІІ.

На білеє, пониклеє
Личенько лілеї, —
Сам Господь витав над ними
І творив святее...
І лілея росю-сльозю

Як бачимо в автографі Черн. Музею і в автографі ДІІ. це місце розширене дуже гарним висловом про Бога, що витав над лілеєю і королевим цвітом. Але в автогр. ДІІ. два останні рядки замінені одним і тим кінцева частина цього вислову зіпсована, бо скорочена, а останній рядок його через скорочення вислову зіпсований з погляду ритмічного, бо він замість восьми-складового, став десятискладовим і порушив ритміку восьми- і шестискладового вірша. Отже, і в цім варіанті це місце в автогр. Чернігівськ. Музею найпоетичніше і ритмічно найгармоніше.

27—31 автограф Б.

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,

І на мене на дитину,
Дивилась-дивилась
І плакала?

29—33 автограф ЧМ., ДП.

Моя мати, — я не знаю,
Вона все журилась,
І молилась, і на мене
На малу дивилась
І плакала?

автограф М.

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,
І молилась, і на мене
Малую дивилась
І плакала?

копія Жемч.

Моя мати, — я не знаю,
Вона все журилась
І молилася. На мене,
На малу дивилась
І плакала.

Із усіх цих варіантів найнепоправніший, на мій погляд, найпізніший варіант автографу В., по-перше два рази повторює: “Чого вона, вона все журилась” і “Дивилась-дивилась...”, що знижує оригінальність поетичного вислову: по-друге, конструкція цілого цього варіанту слабша.

Далеко ліпший варіант копії Жемчужнікова, ліпший варіант “захолявної” книжки М., і, нарешті, найкращий і найпоправніший варіант автографів Черн. Муз. і ДП.

41 ЧМ. Спочатку було:

І якогось злого пана

Цей рядок Шевченко скреслив і написав замість його:

І нашого злого пана...

І цей вислів увійшов і до автографу ДП і М. Але в коп. Жемч.: залишився попередній вислів: *Та якогось злого пана* із заміною *І* на *Та*. Він показує, що копія Ж. була відписана із автографу, близького до ЧМ. а може ще ранішого. Тоді як текст ДП й М. — пізніший від тексту авт.: ЧМ.

49—54 Авт. Б.:

А мене... не знаю за що,
Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; навкрили
Острижену ганчіркою,
Та ще й реготались;

51—56 Авт. ЧМ. ДП. М.:

А мене... Не знаю за що,
Убили — не вбили,
Тільки мої довгі коси (в М.: чорні коси)
Остригли; накрили
Ганчіркою на смітнику
Та ще й реготались

61—66 Автограф Б.

.....Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині —
Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.

63—68 Автограф ЧМ. ДП. М.

.....Я умерла
На снігу під тином,
А весною процвіла я
Квітом (ДП. М. — цвітом) при долині —
Квітом білим, як сніг білим (ДП. М. — цвітом)
Весь гай освітила (М. — Весь гай звеселила)

В попереднім і в цім варіанті текст автогр. ЧМ. і інш. йому подібних автографів тема розвивається краще, й образ білої, як *сніг*, лілеї умотовована краще в останнім автографі. І відповідніший мотив — *освітила*, аніж *звеселила*.

67—70 Автограф Б.

Зимою люди — Боже мій!
В хату не пустили,
А весною, мов на диво,
На мене дивились;

69—72 Автограф ЧМ. ДП. М. Ж.

І ті ж люди, і ті ж пані, (коп. Ж.: і ті ж самі)
Що зимою вбили,
Поприходили весною
Дивом дивувались

І в цім варіанті текст групи ЧМ. і інш. тема розвинена повніше.

43—44 Автограф Б.

Я не знала, що байстрия я,
Що його дитина.

Автогр. ЧМ., ДП. М. *цих рядків нема*, бо Шевченко не хотів принизити образ і походження лілеї. Вони естетично менше вартісні в автографі Б, хоч розкривають дійсний стан і причини до тих подій.

71—76 Автограф Б.

А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю — снігоцвітом;

І я процвітати
Стала в гаї і в *теплиці*,
І в білих палатах...

73—78 Автограф ЧМ. ДП. М.

І дівчата завітчались,
І мене назвали (М. — І мене прозвали,
Лілеєю — снігоцвітом; (М. — снігоквітом)
І я *розцвітати*
Стала в гаю і на полі, ..
І в білих палатах...

Цей останній варіант (ЧМ., ДП.) далеко поправніший від варіанту автографа Б.

86—90 Автограф Б. і ЧМ.

А цвіт королевий (ЧМ. — квіт)
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє, пониклеє
Личенько лілеї.

88—92 Автограф ДП. М.

І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого- пониклого
Личенька лілеї.

В цих варіантах помічається цікаве явище. Вони повторюють вже відомий мотив на початку цієї балади, циклізують твір, охоплюючи його одним і тим самим висловом (див. рядки 14—18), але автографи ДП., М. і Б. розвивають у кінці балади протилежно до того, як було в рядках 14—18: ДП. і М. — на початку: *На білеє, пониклеє*, а в кінці балади: *До білого, пониклого*... Авт. Б.: на початку: *До білого, пониклого*..., в кінці — *на білеє, пониклеє*...

Тільки автограф ЧМ. послідовно на початку балади і в кінці її заховав один вислів: *На білеє, пониклеє*... І це якраз ліпше в розумінні постійності образу королевого цвіту реакції на те, що йому розповідає Лілея, і формального викінчення циклю.

Отже з усіх цих наведених прикладів я вважаю найпоправнішим варіантом тексту: Лілеї" — авт. Чернігівськ. Музею.

Текст усіх автографів і копій цієї балади розподіляється на дві редакції: перша і старша відбитка в автографах ЧМ., ДП. й коп. Жемчужн.; друга редакція пізніша заховалась в автографі Б. Автограф М. ближчий до першої редакції, але має де-які спільні прикмети з автогр. Б. Автограф Черн. М. я вважаю найближчим до оригіналу балади, а може й оригінал її. ДП. автогр. і копія Жемч. є копія з нього, або йому рівного, перша зроблена самим Шевченком, а друга — невідомо ким (може і Жемчужниковим).

Ще одне цікаве явище варто відзначити в історії тексту цієї балади. Вона попала на заслання до тієї "Захолявної" книжки, яку Шевченко таємно "мережав" у роках 1847—1850 на заслання до його другого арешту в Оренбурзі 1850 р. Тоді

автограф ДП. у збірці “Три літа” вже був конфіскований жандармерією і перебував в архіві III. Відділу Міністр. Внутр. Справ, пізніше в Департаменті Поліції. Отже, Шевченко якимсь чином роздобув оригінал “Лілеї” (мабуть автограф Черн. Муз. або його автентичний) і в нього списав, де-що змінивши, до “Захолявної” книжечки, де ця балада вміщена під ч. 5. Що це мусіла бути копія з оригіналу балади або в копії з нього, свідчить велика близькість тексту “Захолявної” книжечки (автографу М.) до першої найстаршої редакції балади.

Коли Шевченко по дорозі із заслання до місця свого постійного перебування був московською жандармерією затриманий у Нижньому Новгороді і там перебував довший час, то там 1858 р. поет почав свою невільничу поезію начисто переписувати до *більшого* альбому (Б). Шевченко почав цей альбом, як знаємо із його “Щоденника” під 21 лютим 1858 р., того самого року 21 лютого. У “Щоденнику” ми читаємо: “Почав переписувати свою поезію до друку, що була написана з 1847 року по 1858 рік” (вид. ВУАН, т. 4, ст. 152). А 24 лютого поет там же записує: “відпочину і на дозвіллі займаюсь переписуванням до друку мої невільничої поезії” (там же, ст. 154). Отже, альбом цей призначався 1) тільки для “невільничої поезії” (від 1847 до 1858 рр.); 2) твори в нім готувалися до друку. І в цей то альбом “невільничої поезії” в 1858 році попадають ті балади “Лілея” и “Русалка” з 1846 року, які Шевченко написав, коли перебував ув Україні на волі. І скопиревавши їх остаточно, поет так само приправив їх до друку. Оця остання ціль і була спонукою до того, що и ці твори попали до Альбому “невільничої поезії”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 12 *Королевий цвіт* — квітка, що по-латині зветься *Phacelus multiflorus*, символ переміни в неї людина після смерті.
 55 *гачірка* називається ще шмата, лях.
 75 *Лілею-снігоцвітом* — лілею — білою квіткою як сніг.

Русалка.

ТЕКСТ: “Доля цього вірша, пише у своїй праці В. Доманицький, однакова з “Лілеєю”. Для неї навіть ті самі варіанти маємо, тільки, замість Чернігівського варіанта, єсть варіант у В. П. Науменка, списаний Є. Трегубовим в кінці 80-их рр. з автографу, до якого Є. Трегубов долучив таку примітку: “Написано власною рукою Шевченка на сірім папері. На 1. сторінці з лівого боку фарбами, а з правого — олівцем намальовані русалки. На другім боці теж “проба” фарб і 2 русалки”. Варіант цей, продовжує В. Доманицький, одіграє навіть ту саму ролю, що для “Лілеї” Чернігівський, тобто — раніший від автографу М. і раніший від копії Жемчужнікова”. (Критич. розсл., ст. 149).

Нижче В. Доманицький пише далі: “В архіві III. в’дділу цього (себто 1906 — Л.Б.) року теж знайдено поезію, де маємо ще й точну дату: 9. VII. 1846. Текст в рукоп. ДП. слівце аналогічний з копією Є. Трегубова, хоч копія немов би то ще раніша за рукопис ДП.” (та сама праця, ст. 149).

Крім того, ця балада заховалася в автографі Шевченка в його "Захолявній" книжечці з 1847 р. (автограф М.) і в його Альбомі 1858 р., списана в Нижньому Новгороді (про це див. у поясненнях до балади "Лілея"). Нарешті, текст до балади "Русалка" заховався ще у двох копіях: *Жемчужнікова* і *Мордовцева*.

Вперше балада "Русалка" була надрукована в місячнику "Вечерниці" за 1862 р., ч. 22. з невідомого ближче автографу чи копії.

Вже В. Доманицький перший визначив історію цієї балади. "Таким чином, пише він, для "Русалки" ми маємо перед очима всі чотири стадії в її історичному розвитку: 1) початкову редакцію — рукопис ДП. та копія Є, Трегубова, 2) близьку до неї редакцію автографу М., 3) далі таку саму — хіба з деякими дрібними пізнішими поправками — копію Жемчужнікова, 4) нарешті, значно відмінну — останню — в автографі Б, "значно полагоджено" 1858 р. в Нижн.-Новгороді" (та сама праця, ст. 152).

Таким чином, В. Доманицький визнає чотири редакції тексту балади "Русалка" і правдиво визначає його історію: тексту автографу ДП. і копії Трегубова — *найстарший*; і це *перша* редакція; пізніший але найближчий до цієї першої редакції текст автографу М. і це буде *друга* редакція. Далі *третья* редакція — не та, яку визначає В. Доманицький, *копія Жемчужнікова*, а та, яку він вважає четвертою, цебто автограф альбому 1858 р. Б. і *копія Мордовцева*, а *копія Жемчужнікова* є пізніша, контамінована з тексту обох редакцій: другої і третьої, і текст її творить четверту редакцію, доказом чого є рядки:

55—56 в автографі Б.:

Та до неї, — ухопили,
Та й ну з нею гратись!

в автографі М.:

Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати!

Текст копії Жемчужнікова зложений із цих варіантів:

Та до неї: ухопили,
Та й ну лоскотати.
Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати!

Правда він повніший і повно й мотивовано окреслює картину, але він — найпізніший.

Тепер треба з'ясувати текст якої із цих 4-ох редакцій є найпоправніший? Після текстологічного розгляду всіх редакцій я переконуюсь, що не текст копії Є. Трегубова найпоправніший, як у попередній баладі найстарший і найпоправніший є текст автографу Чернігівського Музею, а найпоправнішим буде текст автографу ДП., цебто автографу зшитку ДП. ч. 3. Наведу найзамітніші приклади:

3—4 Автограф Б.:

Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.

3—4 ДП., Тр., М.:

Та й понесла серед ночі
До Дніпра купати.

Безперечно цей останній варіант стилістично поправшиї.

11—12 Автограф Б.:

А я вийду гуляти в ням,
А ти й залоскочиш.

11—12 Автограф ДП.:

Я виведу гулять пана,
А ти й залоскочеш.

І тут останній варіант і стилістично, і ритмічно поправшиї

16—20 Автограф Б.:

Нехай п'є-уп'ється,
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
Гуляє в дочкою.

16—20 Автограф ДП.:

Нехай п'є-уп'ється
Не моїми слізьми-кров'ю —
Синьою водою.
Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою.

І тут я спостерігаю більше викінчений стиль і краще в останньому реченні висловлена думка.

37—40 Автограф Б.:

Та й замовкла *русалочка*,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась...

37—40 Автограф ДП.:

Та й замовкла *русалонька*
І в Дніпро пірнула.
Мов пліточка, і лозина
Тихо похитнулась...

В цім варіанті в ДП. замість “порин^ула” (неправильний наголос), зовсім добре: “І в Дніпро *пірну*ла”. Так само з логічного боку далеко ліпший вислів:

у ДП.:

Мов пліточка і лозина
Тихо похитнулась...

аніж в автографі Б.:

Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Не протиставлення цих обох образців, а доповнення їх один до одного в цілості картини.

Гадаю, що і цих прикладів досить, щоб упевнитись, що текст автогр. ДП. є поправніший від тексту Б., який П. Зайцев і інш. друкують у своїх виданнях. Тому я до цього видання і беру текст автогр. ДП., себто із зшитку ДП. ч. 3.

ПОЯСНЕННЯ: Про русалку див. Кобзар т. I, ст. 293, або докладніше моя “Українська народня поезія”, §23, розд. III.

43 *Пана Яна* — пана Івана.

59 *Верша* — кіш, виплетений із лози, яким ловлять раки.

Осика.

ТЕКСТ: До 1906 року текст цієї поеми не був відомий видавцям і навіть приятелям і знайомим Т. Шевченка. Щойно в 1906 році текст “Осики” був знайдений у тому самому зшиткові, що був у 1847 р. під час трусу забраний у Шевченка й перебував у Департаменті Поліції Мініст. Вн. Справ. Його слідчі позначили ч. 3 й схарактеризували, як вірші “незамечательнаго содержания; но в предисловіи к одному из них он бранит русских и между прочим говорит: “Променили мы свою добрую родину (Україну — Л.Б.) на пляницу непотребную (Росію)”. Тому більше автографів чи копій цієї поеми ми не маємо. Вперше видали її друком щойно в 1927 р. С. Бфремов і М. Новицький у I. томі Т. Шевченко “Поезія”. Українська Академія Наук, вид. “Книгоспілки”, ст. 375—397. Цей текст я і подаю в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1 *утоваю* — надіюсь.
- 11 *невситище* — що ночей недосипляє, ревно працює.
- 49 себто 6 (19) грудня.
- 51 *Бендерським шляхом* — шляхом на Бендери (місто в Бесарабії над Дністром).
- 58 *шашилик* — татарська та взагалі кочових народів страва з баранини, печена на вогні на дроті. Поширена дуже серед народів Кавказу.
- 62 *приданки* — весільні гості (молодиці), що ведуть молоду до молодого і потім мають заявити матері, що молода чесна.
- 105 *вовкулак* — чоловік, перетворений відьмами із помсти в вовка (більше про це див. мою “Укр. нар. поезія”, §32).
- 106—109 Трохи це темний вислів. Тут треба розуміти, що ця жінка ніби була в приданках і вела молоду до молодого, але молода виявилась нечесною, бо пан її чести позбавив. Все це їй, що є в стані в потьмареним розумом, ввижається в зв'язку з її обезценою паном донькою (поет змальовує тут муки і страждання матері, доньку якої пан обезчестив і проміняв на хортів — псів мисливських).
- 143 *на подзвін придбати*, — себто приховати гроші, і дати до церкви, щоб, коли буде вмирати, дзвонили, — тоді буде душа легко розлучатись із тілом (це зветься “дати на подзвін душі”).
- 173 *баговиння* — зелені на багні зарослі води (мочарі).
- 185 *стоїть кутя на покуті*, — у день святого вечора господина за

- допомогою сина, котрий щасливіший, ставить кутю (варену добірну пшеницю з медом) в головному куті під обрами в снопі із жита або на столикові, прибранім сном і житнім снопом. Кутя з медом є найголовніша страва святого вечора.
- 191 Існують легенди, що жиди ніби крадуть християнських дітей і кидають у бочку з цвяхами, качають її і так виточують із дитини (щоб жива була) кров, або іншим способом беруть ту кров і вживають її до своєї (великодньої) страви, що на нвається *жаца*.
- 197 *Волицина* — частина Румунії, де говорять по-волоськи (румунськи) у відміну від *Бендер*, що в *Бесарабії* й *Яс*, що в Молдавії.
- 215,
230—232 *Була колись* (війна з Туреччиною). Тут мова йде про війну Москви з Туреччиною, що відбувалась в рр. 1807 1812 і 1828-29. Тоді військо переходило через Бесарабю і з ним панціє жінки, яку возив із собою, коли була молода.
- 279 *випручала* — витягнула, відняла.
- 299 *коровай сама блала*, — хліб весільний місяля; блала — так кажуть тільки тоді, коли місяць коровай (докл. про коровай див. “Укр. нар. поезія”, §§ 106 і 126). Ціла та пісня співана Лукією з горлі, як насміх з себе і своєї недолі.
- 308 *Мамалига* — каша з кукурудзяної муки, що на Буковині, Бесарабії і Карпатській Україні заступає хліб; кулеша.
- 331 *У жакей* — в люкаї (в козацькі до передпокою для різних услуг).
- 344 *В шкатулі* — в скринці.
- 423 *на свою країну*, — край, у якому родилась.
- 431 *пустку*, — див. першу прим. до твору “Заворожи мені волхве...”
- 519—550 *Непрощений грішник* умирав дуже тяжко, бо має за собою дуже тяжкі гріхи. Отч. і пан цей був також грішником: знів матір — пустив покриткою із двома дітьми (бли. пятами). потім звів і свою власну дочку і потім проміняв її на хортів, а сина програв у карти. І не диво, що не може вмерти Бог карас. Вже й причащали католика-поляка (сакраментували), переводили різні обрядові дії народніх вірувань: клали на солону на долівці, щоб легше міг умерти, стею в тій хаті здіймали, щоб душа могла легше відійти... але нічого не помагало: *непрошені гріхи* від того, що причинив Лукії й її дітям багато горя. Тоді мусіли покликати Лукію: прийшла, простила, помолулась, свічку в руки дала, перехрестила й *заснув ворог, як дитина*...
- 553 *сорокоусти* — служба Божа в сороковий день смерті — тоді душа переходить митарства — іспити й муки, щоб гріхи були прощені.
- 621—630 Ховали так, бо були переконані, що Лукія була відьмою. А щоб вона по смерті не ходила й не робила шкоди, то в могилу її забили осиковий кілок, бо осика Богом заклята (так у колядках співають). і тому мерлець не може з могили встати. Так нарід заклыв відьму. Але дівчата відвідурали могилу Лукії, оплакувати покійну, поливали осіку й осика та прийнялась і виросла. Цим поет хоче сказати, що Лукія не була відьмою, а мала праведну живу душу, бо гріх свій спокутувала ще за життя великим стражданням, терпінням і добрими ділами.

ЛІТЕРАТУРА

до II. тому, крім тієї, що показана в I. томі.

I. ШЕВЧЕНКО Й УКРАЇНА:

1. Л. Білецький: "Т. Шевченко і його історіософія". "Самостійна Думка". Чернівці, 1934, кн. 4.
2. В. Державин: "Тарас Шевченко й ідея нації". "Український Само-мостійник". Мюнхен, 1951, ч. 10 (60) за 11 березня, ст. 3.
3. Людмила Мойсеева: Відповідь "Новому Русському Слову". "Україн-ський Самостійник". Мюнхен, 1952 р., ч. 2—3 (103—104), 7 січня. ст. 4 і 12.
4. Николай Бердяев. "Смысл истории", Париж (року не пам'ятаю).
5. Куно Фішер: "Шеллинг, его жизнь, сочинения и учение". Росс. пе-реклад з німецької мови Н. О. Лосского. СПб. 1905 р.
6. Вindelъband. "Исторія новой философіи", тт. I-II. СПб. 1913, від. 3.
7. Н. Кареев. "Основные вопросы философіи истории". СПб. 1887. тт. I-II.
8. Н. Кареев. "Сущность исторического процесса и роль личности в истории".
9. Д. Чижевський. "Исторія української філософії". Прага. 1930.

II. БЕЗТАЛАННИЙ:

10. Гершензон. "Русские пропилеи". Том II, Москва 1916 р.
11. М. Филипович. "Шевченко й декабристи". Д.В.У. Київ 1926 р.
12. С. Єфремов. "Т. Шевченко "Щоденні записки (Журнал)". ВУАН, т. IV. Стаття: "Княжна Рєпніна", ст. 607—611.
13. М. Возняк. "Т. Шевченко і кн. Варвара Рєпніна". Львів 1925.
14. П. Зайцев. "Поезія Шевченка російською мовою". "Тарас Шевченко. Твори", т. VI. Укр. Наук. Інст. Варшава-Львів, 1935, ст. 212—228; 296—298.
15. Леонід Білецький. "Т. Шевченко в Яготині", УВАН, Авгсбург, 1949 р.

III. ТРИ ЛІТА:

- 16 Т. Г. Шевченко. "Кобзар". Прага, 1876, тт. I-II.
17. М. Драгоманів. "Шевченко, українофіли й соціалізм". "Громада". Женева 1879, ч. 4. Окреме видання, Львів 1906 р.
- 17а. І. Кокоруда. "Послание "Шевченка", "Зоря" 1885.
18. Ом. Огоновський. "Исторія літератури русской", ч. II., відд. 2. Львів 1889.
19. Олександр Колесса. "Шевченко і Міпкевич". Записки Наук. Т-ва у Львові за р'к 1894, т. III., ст. 36—162.
20. І. Копач. "Огляд поеми Шевченка "Сон". "Зоря" 1895.
21. В. Шурат. "Святе письмо в Шевченковій поезії". Львів (без дати).
- 22 "Кобзар" Т. Шевченка під редакцією В. Доманицького, видання 1907 р. і 1908 р. в Петербурзі.
- 23 В. Доманицький. "Критичний розвід над текстом "Кобзаря". Від-битка з журнау "Кіевская Старина" за р. 1906. Київ 1907 р. ст. 58—144.

24. "Кобзар" Т. Шевченка під редакцією Івана Франка, т. I. Львів 1903 р.
25. Твори Т. Шевченка. Видання В. Яковенка. 1911 р., т. I-II.
26. Олександр Грушевський. "Шевченко і Куліш". "Шевченківський збірник", Петербург 1914, т. I., ст. 17—47.
27. Олександр Грушевський. "Три літа", там же, ст. 69—89.
28. Іван Франко. "Темне царство. Студія з приводу Шевченкових поем "Сон" і "Кавказ". Львів 1914 р.
29. Дмитро Николишин. "Історичні поеми Тараса Шевченка". Коломия, 1914 р.
30. Василь Сімович. "Великий Лях". Відень 1915.
31. Т. Шевченко. "Кобзар" під редакцією з передмовою і примітками Василя Сімовича. Народне видання 1921 р.
32. Ом. Цісик. "Тарас Шевченко. Політичні поеми", Коломия. 1924 р.
33. Павло Филипович. "Шевченко і романтизм". Записки Історично-Філолог. Відділу ВУАН, у Києві 1924 р., кн. IV., ст. 3—18.
34. Петро Стебницький. "Кобзар" під судом". Там же, ст. 37—48.
35. М. Новицький. "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери". "Україна", т. I., стор. 51—99. Київ, 1925 р.
36. Повне видання творів Тараса Шевченка під редакцією Б. Лепкого. Том III. Київ-Ляйпціг. Українська Накладня, ст. 61—132 і пояснення, ст. 311—338.
37. П. Филипович. "До студіювання Шевченка та його доби". Збірн. "Шевченко та його доба", кн. I. Київ 1925 р.
38. Л. Білецький. "Поетична еволюція найголовніших образів та ідей Т. Шевченка". "Спудей". Прага, 1926.
39. Т. Шевченко. "Поезія". Том I. УАН. Книгоспілка. Київ 1927. Текст і пояснення під редакцією С. Єфремова й М. Новицького.
40. П. Лушпінський: "Шевченків "Холодний Яр". "Україна", Київ 1930 р., кн. III-IV.
41. Степан Смаль-Стоцький. "Т. Шевченко співець самостійної України". В-во "Самостійна Україна" 1930 р.
42. О. Дорошкевич. "Принципи організації тексту Шевченкової поезії". Життя і революція 1932.
43. Богдан Лепкий. "Про життя і твори Тараса Шевченка". Повне видання творів Тараса Шевченка. Київ-Ляйпціг. Українська Накладня. Т. I.
44. Степан Смаль-Стоцький. "Т. Шевченко. Інтерпретації". Укр. Наук. Інститут у Варшаві 1834 р.
45. В. Дорошенко. "Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914—1924)". Львів 1925.
46. П. Зайцев. "Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання"; Тарас Шевченко "Твори". Укр. Наук. Інст., т. III., ст. 265—269. В тім самім томі: "варіанти та примітки до тексту", ст. 198—250.
47. Степан Смаль-Стоцький: а) "Сон" (ст. 277—282), б) "Великий Лях" (ст. 295—302), в) "Послання" (ст. 303—312) — в тім же виданні Укр. Наук. Інст. в Варшаві.
48. Б. Маланюк. "Три літа". Твори Т. Шевченка. Варшава 1935 р., т. III.
49. О. Багрій. Т. Шевченко. Видання Інституту Т. Шевченка. Харків 1930-1931. т. I-II.
50. О. Дорошкевич. "Етюди шевченкознавства". Харків 1930 р.
51. Д. Дорошенко. "Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка". Тарас Шевченко. Твори. Варшава 1935 р., т. III., ст. 313—334.
52. Філярет Колесса. "Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка". Львів-Київ, 1939 р. Видання Української Могильсько-Мазепинської Академії Наук.

53. Тарас Шевченко. "Кобзар". Прага. 1941. Передмова і примітки Дм. Дорошенка.
54. В. Леркі. „Pod Pomnikiem Piotra I.” Nadbitka z tomu XVII Prac Polskiego Towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i Blizkiego Wschodu p. t. „Puszkín 1837-1937”, Kraków 1939.

IV. ЄРЕТИК:

55. Іван Брик. Шевченкова поема "Іван Гус". ЗНТШ. Львів 1917 р., т. СХІХ—СХХ, ст. 95—168.
56. Іван Брик. "Єретик" Шевченка, "Т. Шевченко, Твори", Варшава 1925, т. ІІІ, ст. 283—294.

V. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕТОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО:

57. "Матеріали до історії Кирило-Методієвського Братства. Признання Кирило-Методієвців". "Збірник пам'яті Шевченка". Київ, 1915.
58. І. Житецький. Матеріали по політичному д'ялу Т. Г. Шевченка. Твори. Видання В. Яковенка СІБ. 1911 р., т. ІІ, ст. 97—144.
59. П. Занцев. "Книги битія . . . , як документ і твір". Наше минуле, 1918, кн. І.
60. І. Багалій. "Т. Гр. Шевченко і Кирило-Методієвці". ДВУ. 1925.
61. Л. Білецький. "Книги битія укр. народу, як декларація прав укр. народу". Прага, 1942.
62. М. Костомарів. "Книги битія укр. народу" і стаття В. Порського. Автсбург, 1947.
63. М. Возняк. "Кирило-Методієвське Братство". Львів, 1921 р.
64. Л. Білецький. "Шевченко і Куліш". Збірник на пошану 30-літн. наук. праці І. Оцінка". Холм 1939.
65. В. Щурат. "Основи Шевченкових зв'язків із поляками". Львів 1917 р.
66. Ол. Грушевський. "З настроїв і думок Кирило-Методієвців — Записка В. Білозерського". (Україна 1914 р., кн. І.).
67. В. Міяковський. "Люди 40-их років". "За сто літ", кн. ІІ.
68. Михайло Новицький. "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери". "Україна" 1925, кн. І.
69. Віктор Петров. "Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі" (там же).
70. Віктор Петров. "Куліш і Шевченко". "Шевченко і його доба". Київ 1925.
71. О. Германзо. "П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методієвського братства". "Шевченко та його доба", т. І. ДВУ. 1925.

ЗМІСТ II. ТОМУ.

А. Абетковий.

	Стор.
Безталанний	
Передмова	42— 43
поема — укр. переклад	44— 56
моск. текст	377—387
стаття	57— 76
пояснення	375—377
Великий Лях	
поема	153—168
стаття	261—282
пояснення	425—432
Гоголю	
вірш	86
стаття	199—201
пояснення	395—398
Давидові псалми	
твори-переспіви	173—180
стаття	290—298
пояснення	436—438
Дівичії ночі	
вірш	96— 97
стаття	204—205
пояснення	401—402
Другий Кобзар	
передмова	320—322
Шевченко́ва передмова	322—324
пояснення	444—447
Єретик	
передмова	302—303
поема	304—313
стаття	313—317
пояснення	440—445
Заворожи мені волхве	
вірш	83
стаття	195—198
пояснення	392—393
І мертвим і живим... посланіє	
поема	147—153
стаття	241—261
пояснення	420—424
Лілея	
текст балади	325—327
стаття	346—348
пояснення	447—452

	Стор.
Кавказ	
поема	141—145
стаття	232—237
пояснення	415—420
Маленькій Мар'яні	
вірш	110
стаття	215—218
пояснення	403—404
Минають дні...	
вірш	146
стаття	238—241
пояснення	420
Наймичка	
поема	97—109
стаття	205—215
пояснення	402—403
Не женися на багатій...	
вірш	89
пояснення	400
Не завидуй багатому	
вірш	88— 89
пояснення	339—400
Осика	
поема	329—345
стаття	352—359
пояснення	455—457
Розрита Могила	
вірш	87— 88
стаття	201—203
пояснення	398—399
Русалка	
текст баллиди	327—328
стаття	349—352
пояснення	452—455
Сліпий	
поема	124—141
стаття	227—231
пояснення	411—415
Сова	
поема	90—95
стаття	203—204
пояснення	400—401
Сон	
поема	111—124
стаття	219—227
пояснення	404—411
Тарас Шевченко і Кирило-Методіївське Братство	360—374
Тарас Шевченко й Україна	9—40
Три літа	
вірш	170—172
стаття	286—290
пояснення	434—435
Передмова до збірки “Три літа”	77—80
“Три літа” — стаття до збірки “Три літа”	181—190

	Стор.
Пояснення до збірки	387—389
Холодний яр	
поема	168—170
стаття	282—286
пояснення	432—434
Хустина	
поема	84— 86
стаття	198—199
пояснення	393—395
Чигрине, Чигрине...	
текст елегії	81— 83
стаття	190—195
пояснення	389—391
Чого мені тяжко	
вірш	88
інтерпретація	197
пояснення	399
Як умру, то поховайте (Заповіт)	
вірш	180
стаття	298—300
пояснення	438—440

ЗМІСТ II. ТОМУ.

Б. Систематичний:

	стор.
Титульна сторінка (англ.)	4
Титульна сторінка (укр.)	5
Замість передмови	7— 8
Т. Шевченко й Україна	9— 40
Безталанний (титульна сторінка)	41
передмова	42— 44
поема	45— 56
стаття	57— 76
Три літа (титульна стор.)	77
передмова	78— 80
збірка творів	81 180
Чигрине, Чигрине (М. С. Щепкіну)	81— 83
Заворожи мені волхве (М. С. Щепкіну)	83
Хустина	84— 86
Гоголю	86
Розрита могила	87— 88
Чого мені тяжко	88
Не завидуй багатому	88— 89
Не женися на багатій	89
Сова	90— 95
Дівичії ночі	96— 97
Наймичка	97—109
Маленькій Мар'яні	110
Сон	111—124
Сліпий	124—141
Кавказ	141—145
Минають дні... ..	146
І мертвим, і живим... посланіє	147—153
Великий Лях (містерія)	153—168
Холодний Яр	168—170
Три літа	170—172
Давидові псалми	173—180
Як умру... (Заповіт)	180
Статті до збірки “Три літа”	181—300
Три літа (стаття до цілої збірки “Три літа”)	181—190
Чигрине, Чигрине... ..	190—195
Заворожи мені волхве	195—198
Хустина	198—199
Гоголю	199—201
Розрита могила	201—203
Сова	203—204
Дівичії ночі	204—205
Наймичка	205—215
Маленькій Мар'яні	215—218
Сон	219—231

	Стор.
Кавказ	232—237
Минають дні, минають ночі	238—241
Посланіє	241—261
Великий Льох	261—282
Холодний Яр	282—286
Три літа (інтерпретація віршу)	286—290
Давидові псалми	290—298
Як умру... (Заповіт — інтерпретація)	298—300
Бретик (титовна сторінка)	301
передмова	302—303
поема	304—313
стаття	313—317
Другий Кобзар (титовна стор.)	319
передмова	320—322
Шевченкова передмова	322—324
Лілея (балада)	325—327
Русалка (балада)	327—328
Осика (поема)	329—345
Статті до Другого Кобзаря	
вступна стаття	346
до Лілеї	346—349
до Русалки	349—352
до Осики	352—359
Т. Шевченко і Кирило-Методіївське Братство	360—374
Пояснення до II. тому	375—456
Безталанний	375—377
Безталанни (поема, московський текст)	377—387
Три літа (до цілої збірки)	387—389
Чигрині, Чигрині... ..	389—391
Заворожи мені волхве	392—393
Хустина	393—395
Гоголю	395—398
Розрита могила	398—399
Чого мені тяжко	399
Не завиди багатому	399—400
Не женися на багатій	400
Сова	400—401
Дівичі ночі	401—402
Наймичка	402—403
Маленький Мар'яні	403—404
Сон	404—411
Сліпий	411—415
Кавказ	415—420
Минають дні... ..	420—421
І мертвим, і живим... посланіє	421—425
Великий Льох	425—432
Холодний Яр	432—434
Три літа (вірш)	434—435
Давидові псалми	435—438

	Стор.
Як умру... (Заповіт)	438—440
Єретик	440—444
Другий Кобзар (вступ)	444—445
Передмова (Шевченкова)	445—447
Лілея	447—452
Русалка	452—455
Осика	455—456

ІЛЮСТРАЦІЇ.

Малярські твори Т. Шевченка:

	Стор.
1. Автопортрет Т. Шевченка 1844 р.	2
2. Автопортрет Т. Шевченка 1843 р.	48— 49
3. Портрет кн. Варвари Рєшніної	64— 65
4. Чигирин і Богданові руїни в Суботові	80— 81
5. Переяслав і село Решетилівка	96— 97
6. Українська родина (кольорова)	112—113
7. Почаївська Лавра (два образи)	128—129
8. Церква в с. Вербках і церква в с. Секуні, обидві біля Ковля на Волині	144—145
9. Богданова церква в Суботові і село В'юнища біля Переяслава на Полтавщині	160—161
10. Судня Рада	320—321
11. Старості	336—337
12. Автопортрет 1845 р.	304—305
13. Видубицький монастир 1844 р.	256—257
-----	
14. Мала України і тих місцевостей, де Шевченко перебував	240—241
15. Шевченків автограф: "Як умру, то поховайте..."	176—177

Редакція "Кобзаря" просить виправити

стор.	рядок	надруковано:	має бути:
16	зн. 20	убогáя	убогая
16	зн. 17	людськóго плачу	людського плачу́
18	зг. 5	1889	1879
25	зн. 12	сукровану	сукровату
37	зг. 18	історіофічнім	історіософічнім
58	зг. 9	Рилева	Рилеева
60	зг. 14—15	Язико:	Язиков
87	31	на чужині	на чужині
88	47	начетвѣро	начётверо
143	65	чурек	чурék
152	220	научайтесь	научáйтесь
158	184—185	по водѣ, бѣдѣ	по водѣ(é), бѣ- дѣ(é) (не було ѣ із наголосом)
165	425	420	425
177	15	—	15
194	зн. 3	лісі	лісі
200	зг. 17	передасть	продасть
222	зг. 8	на страшному	на страшнóму
286	зн. 17	Елегія-заспів	Елегія-епілог
345	626	цвітами	цвіта́ми (задля рими)
350	зн. 7 і інш.	Ганусенька (і в інш. рядках)	Ганусéнька (-о, -у) (задля ритму)
362	зн. 19	поетинчої	поетичної
364	зг. 9	вицілити сукро- воту	віцідити сукро- вату

Обкладинка артиста-маляра Мирона Левицького

Ш6(44кР)
Ш-379